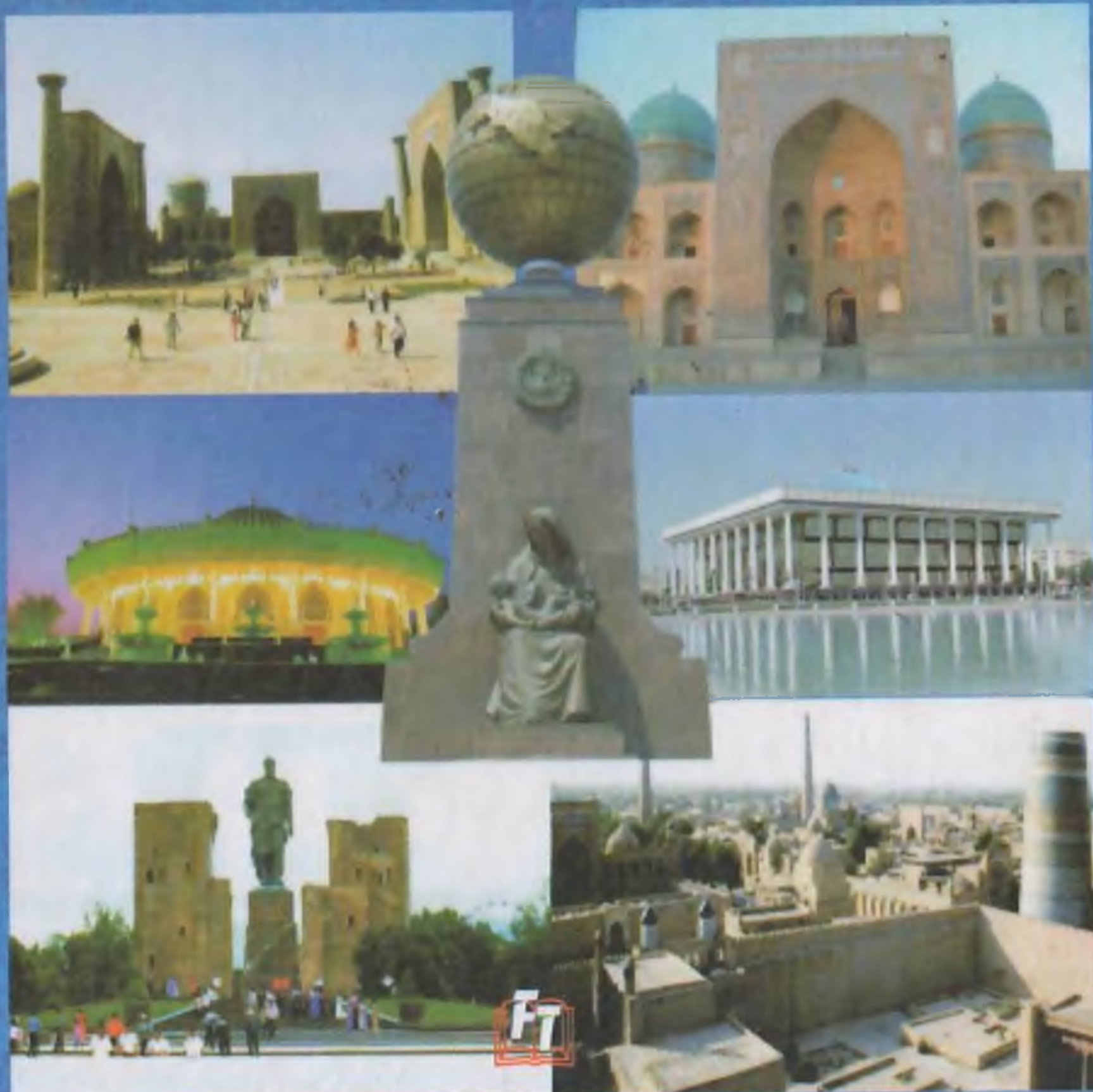

63.3
0-34

N.OBLOMURODOV, A.XAZRATQULOV,
F.TOLIPOV, N.TURSUNOV

O'ZBEKISTON TARIXI

2,5
1-34

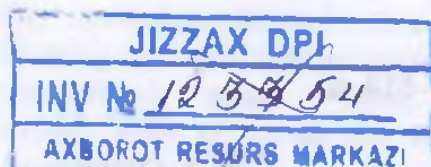
**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT
SOLIQ QO'MITASI SOLIQ AKADEMIYASI**

**N.OBLOMURODOV, A.HAZRATQULOV,
F.TOLIPOV, N. TURSUNOV**

O'ZBEKISTON TARIXI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT

2011

JIZZAX DPI

№ 121445

AXBOROT RESURS MARKAZI

UDK: 94(575.1)(075)

BBK 63.3(5ŷ)

0-34

0-34 N.Oblomurodov, A.Hazratqulov, F.Tolipov, N.Tursunov.
O'zbekiston tarixi. –T.: «Fan va texnologiya», 2011, 348 bet.

«O'zbekiston tarixi» fanidan mazkur o'quv qo'llanma oliy ta'lim muassasalari bakalavriat bosqichi nomutaxassislik yo'nalishlari talabalari uchun mo'ljallangan. Unda o'zbek xalqi va uning davlatchilik tarixining ilk davrlaridan tortib, to bugungi kungacha bo'lgan tarixiy jarayonlar davriy ketma-ketlikda yoritilgan. Uning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, boshqa o'quv qo'llanmalardan farqli ravishda har bir ma'ruza mavzusi bayon etilishi barobarida, ular bo'yicha amaliy mashg'ulotlarning dars ishlanmalari, darsda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish yo'l-yo'riqlari ham berilgan. O'quv qo'llanmada, shuningdek, har bir mavzuga taalluqli tayanch so'z va iboralar, nazorat savollari, mustaqil ta'lim mavzulari, sxema va jadvallar ham berildi.

UDK: 94(575.1)(075)

BBK 63.3(5ŷ)

Taqrizchilar: D. BOBOJONOVA – O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti «O'zbekiston tarixi va huquq asoslari» kafedrasi mudiri, t.f.d;
V.ISHQUVATOV. – Nizomiy nomli TDPU tarix fakulteti «Manbashunoslik va tarix o'qitish metodikasi» kafedrasi dotsenti, t.f.n.

ISBN 978–9943–10–514–0

© N. Oblomurodov, A.Hazratqulov,
F. Tolipov, N.Tursunov, 2011.

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2011.

KIRISH

Ma'lumki xalqimiz tarixi dunyodagi boshqa xalqlar tarixi kabi boy va rang-barangdir. Zero, insoniyat tarixining ajralmas qismi bo'lgan xalqimiz va uning davlatchilik tarixi kishilik jamiyatining eng qadimgi davrlariga borib taqaladi. Uning mazmunidan xalqimiz tarixining ibtidoiy davridan to hozirgi kunlargacha bosib o'tgan uzoq va murakkab tarixiy yo'li, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy hayoti o'rin olgan.

O'zbekiston tarixi xalqimizning tarixiy taraqqiyoti, ajdodlarimiz qoldirgan boy moddiy va ma'naviy merosini, davlatchilikning tashkil topishi va ularning ichki va tashqi siyosatini chuqur o'rgatadi. Vatanimiz tarixi xalqimizning, ya'ni ajdodlarimizning ajnabiy bosqinchilarga qarshi mustaqillik va ozodlik uchun kurashlarini hamda mardlik, jasorat ko'rsatgan xalq qahramonlari va davlat arboblari faoliyatlarini keng miqyosda o'rgatadi. Shu bilan birgalikda xalqimizning mustaqillikka erishishi, mustaqillik yillarida jamiyatimizda milliy, huquqiy davlatchilik qurilishi, demokratik, fuqarolik jamiyat qurish, erkin bozor iqtisodiyotini yaratish jabhalaridagi faoliyatini o'rganish ham maqsad qilingan.

Tarix fanini o'rganish ko'p ma'noda manbalarga tayanadi. Busiz umuman fanni va uning obyektini tasavvur etib bo'lmaydi. Zero, bizgacha yetib kelgan bunday moddiy va yozma manbalar O'zbekiston tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega ekanligi bilan xarakterlidir. Mamlakatimizdagi mavjud tarixiy fondlarda 40 mingdan ziyod qo'lyozma nusxalari, 30 mingdan ortiq noyob kitoblar va 10 mingdan ortiq sharq tillarida yozilgan hujjatlar saqlanadi. Shuningdek, Vatanimiz tarixiga oid muhim qo'lyozma hujjatlar, nodir kitoblar, qimmatli ma'lumotlar xorijiy mamlakatlarda saqlanmoqda. Ana shu qo'lyozma hujjatlar va kitoblarning hozirgi o'zbek tiliga tarjima qilinishi va nashr etilishi Vatanimiz tarixini yanada to'laroq, xolisona yoritilishiga, tariximiz sahifalaridagi «oq» va «qora» dog'larning barham topishiga ko'maklashmoqda.

Mazkur o'quv qo'llanma O'zbekiston tarixining qadimgi davrlaridan boshlab, hozirgi kungacha bo'lgan katta davrni o'z ichiga oladi. Undagi mavzularni yoritishda va tahlil qilishda namunaviy o'quv

dasturiga asoslangan holda mavzularning tub mohiyati, tarixiy-madaniy jarayonlarning asoslari, omillari va rivojlanishi natijalariga e'tibor qaratildi. Shuningdek, Vatanimiz hududida bo'lib o'tgan tarixiy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jarayonlar haqida xolisona xulosalar chiqarishga harakat qilindi.

Mualliflar jamoasi ushbu o'quv qo'llanmani yozishda «O'zbekiston tarixi» fanini o'qitishning dolzarbligi hamda ahamiyatini bayon etish bilan birga, mazkur fanning tuzilishi, mazmuni hamda fan bo'yicha o'qitishning o'quv va nazariy mohiyatini ochib berishga intilganlar. Shuningdek, fanning o'quv dasturi asosida ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarning matni, rejasi hamda ular yuzasidan nazorat savollari, mustaqil ta'lim mavzulari va foydalaniladigan adabiyotlar berilgan. Uning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda nazariy va amaliy mashg'ulotlarning dars ishlanmalari ham berilgan. Shu ma'noda qo'llanmadagi amaliy mashg'ulotlardagi har bir reja va topshiriqlar, professor-o'qituvchilar va talabalarda mustaqil fikrlashni, o'z fikrlarini asosli ravishda himoya qilishni, bahslashish ko'nikmalarini shakllantirish uchun bahs-munozara olib borishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Bugungi kunda darslarni yangi pedagogik texnologiyalar va yangicha o'quv-uslubiy yondashuvlar asosida o'qitishga katta ahamiyat berilmoqda. Shu boisdan O'zbekiston tarixini o'rganishda moddiy va yozma manbalarning o'rni hamda ahamiyati, O'zbekistonning umumjahon sivilizatsiyasi o'choqlaridan biri ekanligi, O'zbekiston tarixining jamiyatimiz uchun har tomonlama yetuk, milliy g'oya ruhida tarbiyalangan yoshlarni tarbiyalashdagi o'rni katta ekanligining o'ziyoq ushbu o'quv qo'llanmaning o'rni va ahamiyati muhim ekanligini ko'rsatib turibdi. Mualliflar ushbu o'quv qo'llanmani yozishda qator darsliklar, o'quv qo'llanmalari, monografiyalar, tarixiy hujjatlar va boshqa manbalardan foydalandilar.

**1-mavzu. «O‘ZBEKISTON TARIXI» FANINING PREDMETI,
OBYEKTI VA UNI O‘RGANISHNING NAZARIY-
METODOLOGIK ASOSLARI, MANBALARI HAMDA
AHAMIYATI**

Darsning texnologik xaritasi

Darsning maqsadi	Mazkur mavzu yuzasidan talabalarga O‘zbekiston tarixi fanining fan sifatidagi o‘rni, uni o‘rganishning ahamiyati, dolzarbligi, predmeti va o‘rganish obyekti, O‘zbekiston tarixi fanini o‘rganishning nazariy-metodologik asoslari haqida tushunchalar beriladi. Hozirgi kunda o‘zbek xalqi va uning davlatchilik tarixini o‘rganishning dolzarb ahamiyat kasb etishi, mazkur masalalarning Prezidentimiz I.A.Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q», «Yuksak ma‘naviyat-yengilmas kuch» asarlarida bayon etilishi, O‘zbekiston tarixini o‘rganishda moddiy va yozma manbalarning o‘rni hamda ahamiyati, O‘zbekiston tarixining umumjahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi xususida hamda har tomonlama ma‘naviy yetuk, barkamol avlodni tarbiyalashda fanning tutgan o‘rni haqida tushunchalar beriladi.
Mavzu rejasi	1. O‘zbekiston tarixi fanining predmeti, obyekti, uni o‘rganishning dolzarbligi va ahamiyati. 2. O‘zbekiston tarixi fanini o‘rganishning nazariy-metodologik asoslari. O‘zbekiston tarixini o‘rganishda tarixiy manbalarning o‘rni va ahamiyati.
Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma‘ruza, amaliy mashg‘ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og‘zaki so‘rov, munozara, test.
Darsning ko‘rgazmali qurollari va jihozi	Slaydlar, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.
Darsdan kutilayotgan natijalar	O‘qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma‘lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Mavzuni yetarlicha o‘zlashtirishga, mavzu yuzasidan zarur xulosalar chiqarishga, fanni o‘rganishning nazariy metodologik asoslarini anglab yetishga, masalani o‘rganishga va tahlil etishga hamda tegishli topshiriqlarni bajarish jarayonida ilmiy, o‘quv-uslubiy ko‘nikmalarni shakllantirishga erishadi.

Mavzuning qisqacha bayoni:

1. O'zbekiston tarixi fanining predmeti, obyekti, uni o'rganishning dolzarbligi va ahamiyati. Tarix fani insoniyatning o'tmishi, aholining turmush tarzi, jamiyat ijtimoiy taraqqiyotiga oid sodir bo'lgan voqea va hodisalarni, insoniyat jamiyatining barcha tadrijiy (evolutsion) rivojlanish jarayonlarini o'rganadi. Vatanimiz tarixi jahon tarixining ajralmas qismi bo'lib, u ajdodlarimizning bosib o'tgan tarixiy yo'li, turmush tarziga oid ma'lumotlarni ma'lum izchillikda va ketma-ketlikda o'rganadi. O'zbekiston tarixi fanini o'rganish orqali biz ajdodlarimizning hayoti, turmush tarzi xususida tushunchalarga ega bo'lish barobarida, ularning jahon xalqlari tarixiy taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini haqida zarur ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Tarix xususida xolis ma'lumotlarga ega bo'lish uchun fanning predmeti va obyektini to'g'ri belgilab olish muhim ahamiyatga ega. Zero, hozirgi kunda tarixchilar oldida turgan muhim masalalardan biri bu, o'zbek xalqi va uning davlatchilik tarixini fanning predmeti va uni o'rganish obyektidan kelib chiqib, ma'lum nazariy-metodologik tamoyillarga suyangan holda haqqoniylik, xolislik asosida yoritishdan iboratdir.

Tarix fani ham boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar kabi mustaqil fan hisoblanadi. U barcha fanlar qatori alohida o'z o'rnini va mavqeiga ega bo'lib, ijtimoiy-gumanitar va boshqa ayrim fanlar bilan uzviy bog'liq holda o'rganiladi. Birinchidan, u o'z xususiyatiga ko'ra, o'tmish haqida saboq beradi, insonlarni sodir bo'lgan voqea va hodisalar haqida kerakli xulosalar chiqarishga undaydi, kishilarni ajdodlarimizning o'tmishdagi hayot tarzini, ular yaratgan moddiy va ma'naviy merosini qadrlashga undaydi.

Ikkinchidan, tarix fanini o'rganishda barcha ijtimoiy-gumanitar fanlar uchun xos barcha shakl va uslublarga tayaniladi, hatto uni o'rganishda matematik usuldan ham foydalanilishi bejiz emas. Tarixiy voqea va hodisalar qat'iy aniqlikda, davriy ketma-ketlikda, xronologik asosda o'rganiladi. Ularni o'rganishda tarixiy hujjat va dallilarning haqiqiy ekanligi, ular qachon, qayerda, qanday tarixiy muhit va sharoitda yaratilganligiga ham ahamiyat bermiq lozim. O'zbekiston tarixi fani o'tmishdagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy jarayonlarni, ularning rivojlanishi va tanazzulining sabab hamda oqibatlarini o'rganadi, kishilarni ulardan saboq va xulosalar chiqarishga undaydi. Bu esa bo'lg'usi avlodlar kamolotida katta ahamiyatga ega.

Fanning predmeti shu mintaqada sodir bo'lgan jamiki voqea va hodisalar, ulardagi umumiylik va aloqadorlik qonuniyatlari, tarixiy hodisa va jarayonlar, umuman insoniyatning barcha tarixiy faoliyat jarayonlarini o'rganishdir. O'zbekiston tarixi fanini o'rganish obyekti O'zbekiston tarixida sodir bo'lgan barcha voqea va hodisalardir. Tarixiy obyekt (makon)ga nisbatan fanning maqsadi, vazifasi, yo'nalishi belgilanadi. Ma'lum bir ma'noda obyekt bilan predmet bir-biriga juda yaqin tushuncha bo'lsa-da, ular tarix fanida tutgan o'rni va vazifasi bilan farqlanadilar.

Obyekt aniq tarixiy davr, makon, zamon, geografik va umumiy mintaqaviy chegaralar, ma'lum xalqlar, mamlakatlar tarixi bilan bog'liq jarayonlar bo'lib, ular voqea va hodisalarni bir butun hamda yaxlitlikda qamrab oladi. Predmet esa mana shu obyekt ichidagi aniq tarixiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardan iborat bo'lgan aniq voqea va hodisalarni o'rganishdir.

Yuqorida tarix fani bir qator fanlar, xususan ijtimoiy-gumanitar fanlari bilan mustahkam va uzviy aloqada o'rganiladi, dedik. Shuni ham aytish lozimki, tarix va boshqa aksariyat ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'rganish obyekti inson, davlat va jamiyatdir. Shuning uchun ham boshqa fanlar tarix fani taraqqiyotiga hissa qo'shadi, tarixiy haqiqat ro'yobga chiqishiga bevosita yordam beradi. Tarix faninini, ya'ni vatan tarixini xolis o'rganish xalqimiz o'tmishi haqida zarur ma'lumotlarga ega bo'lishda muhim o'rin tutadi, xalqimiz kelajak taqdirini ravnaq topishida muhim ahamiyatga ega. Zero, o'zbek xalqi va O'rta Osiyo mintaqasida azaldan birga istiqomat qilib kelayotgan xalqlar tarixi o'zaro mushtarak bo'lib, ular insoniyat tarixining ajralmas qismi hisoblanadi. Fanni o'qitishdan asosiy maqsad, vatanimiz tarixining qadimgi davridan to hozirgi kungacha bosib o'tgan uzoq va murakkab tarixiy yo'lini, xalqning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy hayotini xolisona o'rganish orqali fuqarolar, ayniqsa, yoshlar ongida tarixiy xotira, ular qalbida vatanparvarlik, g'urur va iftixor tuyg'ularini shakllantirishdan iboratdir.

Talabalar fanni o'rganish jarayonida o'tmishda xalqimizning, ya'ni ajdodlarimizning hayoti, turmush-tarzi, ularning ajnabiy bosqinchilarga qarshi mustaqillik va ozodlik uchun kurashlari, mardligi va jasorati haqida kerakli ma'lumotlarga ega bo'ladilar, xalq qahramonlari, davlat arboblari, olimu-fuzalolar keng faoliyatlarini o'rganadilar. Shu bilan birgalikda talabalar mamlakatimizning mustaqillikka erishishi, mustaqillik yillarida jamiyatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli

islohotlar, xalqimiz ma'naviy qadriyatlarining tiklanishi, demokratik fuqarolik jamiyat qurish yo'lida amalga oshirilayotgan ijobiy o'zgarishlar xususida ma'lumotlarga ega bo'ladilar.

2. O'zbekiston tarixi fanini o'rganishning nazariy-metodologik asoslari. Tarix fanini o'rganishda ma'lum nazariy-metodologik tamoyillar, ilmiy g'oya va nazariyalarning o'rni va ahamiyati katta. Ular tarix fanining mazmun va mohiyatini chuqurroq anglashga, shuningdek, fanni o'rganishning maqsad va vazifalarini kengroq ochib berishga yordam beradi. Shuning uchun ham uni ma'lum nazariy-metodologik tamoyillar, ilmiy-nazariy asoslariga tayangan holda o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan Prezidentimiz Islom Karimov tarixning eng muqaddas milliy va umuminsoniy xotira hamda qadriyat ekanligini ta'kidlab, «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q», «Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch» nomli asarlarida «O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi, «Tarix-xalq ma'naviyatining asosidir» degan so'zlarida tarixiy haqiqatni va ma'naviy o'zlikni angalashga undovchi, teran fikrlarni ilgari surgan edilar.

Ma'lumki Prezidentimiz Islom Karimov 1998-yil tarixchi olimlar bilan bo'lgan uchrashuvda ular oldiga xalqimiz va Vatanimiz tarixini yangi nazariy-metodologik asoslarda o'rganishni va tadqiq etishni, uni haqqoniy, xolislik asosida hamda yangicha g'oyaviy ruhda tadqiq etish vazifasini qo'ygan edilar. Buning yaqqol isboti sifatida 1998-yil iyulda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan «**O'z RFA Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish**» to'g'risidagi qarori tarix fanini chuqur, xolislik asosida o'ranishda muhim huquqiy va ilmiy-nazariy asos bo'lganligi shubhasiz. Shu ma'noda keyingi yillarda o'zbek xalqi va uning davlatchiligi tarixini haqqoniy, xolis o'rganish masalasida tarixiy-ma'naviy merosimizga tayangan holda mamlakatimizda ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilayotganligi, darslik va qo'llanmalar, mono-grafiyalar, ilmiy asarlar yozilayotganligi, dolzarb mavzularda ilmiy tadqiqotlar olib borilayotganligi bunga misoldir.

Endi fanni o'rganishning ma'lum nazariy-metodologik asoslari haqida so'z yuritadiga bo'lsak, umuman «metodologiya» so'zining lug'aviy ma'nosi yunoncha «metodos» va «logos» kabi ikki so'zlar birikmasidan iborat bo'lib, **metod**, ya'ni **usul** tadqiqot olib borish usuli (yo'li), **logos** esa **fan** ma'nolarini anglatadi. Demak, metodologiya ilmiy tadqiqot olib borish yoki biror bir masalani ilmiy-nazariy o'rganishning qulay usullari, to'g'ri va mukammal g'oyasi, nazariyasi va

ta'limotlari ma'nosini anglatuvchi tushunchadir. Boshqa ma'noda esa metodologiya ilmiy bilish yoki ma'lum bir ilmiy faoliyatni tashkil etish va amalga oshirishda qo'llaniladigan usullar haqidagi fandir. Uni o'rganishda quyidagi ikki yo'nalishni keltirish maqsadga muvofiq.

Birinchidan, tarix fanini o'qitishda ma'lum nazariy-metodologik tamoyillar, ilmiy hamda g'oyaviy asoslarga tayanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda quyidagilarga e'tibor berish zarur:

- tarixga xalqning milliy va umuminsoniy qadriyati hamda muqaddas ma'naviy merosi sifatida qarash lozim;

- tarixiy moddiy va ma'naviy merosga chuqur hurmatda bo'lish va unga umuminsoniy qadriyat sifatida yondashish muhim;

- tarix jamiyat va tabiat hamda insoniyat taraqqiyotining ma'lum dialektik hamda sinergetik qonuniyatlari asosida rivojlanishini to'g'ri anglash zarur;

- tarix insonlar ongida tarixiy xotira tuyg'usini shakllantiruvchi moddiy va ma'naviy merosni vujudga keltiruvchi muhim manba, xalqni g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan jipslashtiruvchi asos ekanligini tushunish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, tarix fanini o'rganishda ma'lum ilmiy, nazariy-metodologik tamoyillarga tayanish ham muhimdir. Mazkur tamoyillar va metodlar quyidagilardan iborat:

- ilmiylik, tarixiylik, xolislik (obyektivlik) metodi;
- tarixiy tahlil va qiyosiy taqqoslash metodi;
- mantiqiy davomiylik va uzviylik metodi;
- vorislik va izchillik metodiga asoslanish;
- tarixiy xronologik ketma-ketlik tamoyili;
- g'oyaviylik va vatanparvarlik tamoyili;
- xolislik va o'zaro hurmat tamoyiliga asoslanish metodi;
- kuzatish, solishtirma taqqoslash asosida umumlashtirish va zarur xulosalar chiqarish metodi;
- bahslashish, munozara yuritish va isbotlash metodi;
- matematik hisoblash, shakl va modellashtirish metodi;
- ayrimlikdan umumiylikka va umumiylikdan ayrimlikka o'tish metodi.

Shuningdek, etnografiya, arxeologiya, antropologiya fanlarida qabul qilingan moddiy va yozma ma'lumotlarga tayangan holda ish yuritish metodi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

3. O'zbekiston tarixini o'rganishda tarixiy manbalarning o'рни va ahamiyati O'zbekiston tarixi fanini o'rganishda tarixiy manbalarning o'рни va ahamiyati katta. Ular xalqning bebaho moddiy va ma'naviy merosi, boyligi hisoblanib muzeylarda, arxivlarda, kutubxonalarda saqlab kelinmoqda.

Manbalar o'z mazmuni va shakliga ko'ra, yozma va moddiy ko'rinishlarga ega bo'ladi. Yozma manbalar eng qadimgi rasmlar, yozuvlar, bitiklar, hujjatlar va kitoblardan iboratdir. Hozirgi kunga qadar mamlakatimiz hududida va boshqa hududlarda bitilgan qadimgi va o'rta asrlarga oid yozma manbalarni o'rganish bo'yicha talaygina ishlar amalga oshirilgan bo'lishiga qaramay, bu yo'nalishda qilinadigan ishlar hali ko'p. Mavjud manbalar xalqimiz tarixi, moddiy va ma'naviy qadriyatlari xususida to'liq, zarur va yetarli ma'lumotlarni beravermaydi. Shu boisdan, ularni sinchiklab o'rganish, tarjima qilish ilmiy tadqiq etish muhimdir.

Xususan Markaziy Osiyo, Eron, Ozarbayjon xalqlari tarixida muhim o'rin tutuvchi eng qadimgi manbalar qatorida zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto», qadimgi davr tarixiga oid muhim manba Erondagi Behistun qoyatosh bitiklari, qadimgi Rim, Yunoniston tirixchilarining yozib qoldirgan ayrim asarlarida hozirgi O'rta Osiyo xalqlari tarixi, turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyatiga oid zarur ma'lumotlar uchraydi. Tarixiy manbalar qatorida, shuningdek, Abulg'oziyning «Shajari turk», Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi», Sharafuddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Muhammad Yusuf Bayoniyning «Shajarai Xorazmshohiy» va shu kabi boshqa asarlarni ham tarixiy manba sifatida misol qilish mumkin. Shu bilan birga Amir Temurning «Temur tuzuklari», Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asarlarining ham muhim yozma manba sifatida misol qilish o'rinli.

Shuningdek, dars jarayonida muhim manbalar qatorida arxiv materiallaridan ham foydalanish asosiy rol o'ynaydi. Zero, arxivlarda xalq va davlat tarixiga oid yozma hujjatlar saqlanadi. Darsda mavzuni arxiv materiallaridan foydalangan holda o'tish ham mumkin. Tarixchi olimlar arxiv hujjatlari asosida, qimmatli dalillarga tayangan holda izlanish olib borishlari haqqoniy tariximizni xolislik asosida o'rganishida katta ahamiyat kasb etadi. Dars jarayonida ulardan unumli hamda o'z o'rnida foydalanish professor-o'qituvchidan katta mahorta talab qiladi. O'qituvchi manbalarning turi, shakli, vazifalari hamda ulardan foydalanish yo'l-yo'riqlari xususida talabalarga to'g'ri tushunchalar

berishi maqsadga muvofiq. Shunday ekan yozma manbalar tarixni ilmiy-nazariy jihatdan xolis o'rganishda muhim ahamiyat kasb etishi bejiz emas.

Tarixni o'rganishda arxeologik, etnografik, numizmatik va toponimik manbalar va ma'lumotlarning ham o'rni katta. Ular qatoriga qadimgi aholi manzilgohlari, shaharlar xarobalari, mozor va qo'rg'onlarning qoldiqlari, aholi turmushi va xo'jaligida ishlatilgan buyumlar, mehnat va jang qurollari, turli-tuman ro'zg'or ashyolarini kiritish mumkin. Shunday manzilgohlar bugungi kunda respublika-mizning Surxondaryo, Qashqadaryo, Toshkent vohasi, Xorazm, Farg'ona vodiysi hududlaridan ko'plab topilmoqda. Moddiy va yozma manbalar asosida tarixiy ma'lumotlarni solishtirib, haqqoniy tarixni talqin etish va o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

1-mavzu yuzasidan seminar darsi

Mazkur dars mashg'ulotida o'qituvchi O'zbekiston tarixi fanini o'rganishning dolzarbligi va ahamiyati, uning ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida tutgan o'rni va ahamiyatiga e'tiborni qaratadi. Vatanimiz tarixini o'rganishda moddiy va yozma manbalarning o'rni katta ekanligini tushuntirgan holda xalqimizning ulkan moddiy va ma'naviy merosining bir qismi kutubxonalar, arxivlarda saqlanib kelayotganligiga ham urg'u beradi. Darsda o'qituvchi arxeologik, etnografik, lingvistik, toponimik ma'lumotlar ham o'tmishni o'rganishda katta ahamiyatga ega ekanligini uqdiradi.

O'qituvchi talabalarga manbalarning turlari, shakllari xususida ma'lumotlar berar ekan, moddiy manbalar qatoriga mehnat va harbiy qurol-yarog'lar, ro'zg'or buyumlari, tarixiy yodgorliklar, uy-joylar, ishlab chiqarish korxonalari kirishini uqdiradi. Yozma manbalarga ajdodlardan avlodlarga yetib kelgan barcha yozma meros namunalari, hujjatlar, kitoblar va boshqalar kirishini eslatib o'tadi. Shu o'rinda har bir xalqning ma'naviy merosi ham ulkan boylik ekanligi, har qanday tarixiy davrda insonlar ana shu tarixiy ma'naviy meros bilan faxrlanib kelganliklari uqdiriladi. O'qituvchi darsni yanada qiziqarli, jozibali bo'lishini ta'minlash uchun ushbu mavzu doirasida talabalarga bir yoki bir qancha savollar bilan murojaat qilishi mumkin. Xususan savollar quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Tarixiy meros va tarixiy qadriyat tushunchalariga izoh bering.

2. Ma'naviyat va ma'naviy meros deganda nimani tushunasiz?

2. Tarixiy manbalarga nimalar kiradi?

Tarix fanini o'rganishda arxeologik, etnografik ma'lumotlar bilan birglikda yozma manbalar, qo'lyozmalarning ham o'rni katta bo'lib, ayniqsa, sharq manbashunosligi muhim ahamiyatga ega ekanligi tushuntiriladi. Shu o'rinda darsda yozma ma'lumotlar bilan ishlashning nazariy-metodologik usullari xususida tushunchalar berish mumkin. Talabalarga yozma manbalarning kodiologik¹, qo'lyozma asarlar mazmuni, tahlili, tarixnavisligini tushuntirish katta ahamiyatga ega. Zero, yozma ma'lumotlar haqida ma'lumot berganda ushbu metoddan foydalanish muhim. Kodiologik ma'lumotlar asosida asar haqida ma'lumotlar berish bilan birga quyidagilarga e'tibor berish lozim:

a) Asar muallifining nomi yoki u haqda qisqacha ma'lumot.

v) Asarning yaratilgan vaqti.

s) Qo'lyozma yoki manbaning saqlanayotgan joyi yoki manzili.

d) Qo'lyozmaning paleografik xususiyatlari (qaysi tilda yozilgan, o'lchami, qo'lyozmaning tarixiy qimmati va boshqa xususiyatlari.)

Bularning barchasi asar to'g'risidagi kodiologik ma'lumotlardir. Talabalarga manbalarning kodiologik xususiyatlaridan tashqari yozma manbalarning mazmunini tushuntirish, tahlil etish, uning tarkibiy qismlarini o'rgatish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda quyidagilarga ahamiyat berish lozim:

1. Asarning tarkibiy tuzilishi.

2. Asarning umumiy ma'no va mazmuni.

3. Asarning g'oyaviy-siyosiy tahlili, ilmiy qimmati.

Asarning boshqa tarixiy asarlardan farqli tomonlari, o'sha soha va yo'nalishdagi o'rni va ahamiyati.

Darsda FSMU texnologiyasidan foydalanish:

Bu texnologiya orqali talabalarga tanish bo'lgan biron bir asarni tahlil qilish u xususdagi bilimlarni umumlashtirish muhim ahamiyat kasb etgan holda, unda talabalar individual, ya'ni yakka holda

¹ Yozma manba, muallifi, uning tasnifi, tahlili umuman o'sha ma'lumot to'g'risidagi kompleks bayon qilish tushuniladi. Kodiologiya so'zi lotincha «kodex» so'zidan olingan bo'lib, qo'lyozma yoki asarning o'ziga xos xususiyatlarini anglatadi.

ishlaydilar. Buning uchun talabalarga quyidagi tarqatma materiallar tarqatiladi. (1-jadval).

F ikr	-	
S abab	-	
M isol	-	
U mumlash-tirish	-	

Talabalarga o'qituvchi tomonidan quyidagi mavzu yuzasidan topshiriq beriladi. Masalan, Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» asarini o'rganamiz mavzuida bo'lishi mumkin.

Jadval tarqatilgach, talabalar yakka tarzda jadvalni to'ldira boshlaydilar. Talabalarning bilim va ko'nikmalarini, intilishlarini riojlantirish uchun hamda ularning bilim va ko'nikmalaridan kelib chiqib texnologiya mazmun-mohiyati xususida tushunchalar berib o'tiladi. Jumladan:

Fikr (Talabaning manba xususidagi yaxlit fikri) – ushbu asarlar O'rta Osiyo xalqlari tarixi, aholisining turmush tarzi xususidagi muhim tarixiy-etnografik manbadir. Unda mintaqa xalqlarining tarixiy taqdirlarining mushtarakligi, aholining etnik tarkibi, o'rta asrlar, xususan, mo'g'ullar istilosidan keyingi davrda Movarounnahrda etnik-madaniy jarayonlar bayon etilgan.

Sabab (Yuqorida bildirilgan fikrlarga izoh) – asarda mo'g'ullar hukmronligi davrida xususan Chig'atoy va uning avlodlariga meros sifatida Movarounnahrda berilgan hududlar, u yerdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, mo'g'ullar imperyasining to'rt ulusga bo'linish sabablari, Chig'atoy ulusi va uning tarkibidagi hududlar va qo'shni mintaqalar xalqlari o'rtasidagi etnomadaniy jarayonlar ko'rsatib o'tiladi.

Misol (Yuqorida bildirilgan fikrlarni isbotlovchi misollar yoziladi). Chingizxon tomonidan bo'lib berilgan Chig'atoy ulusiga 1224-yildan boshlab Movarounnahr, Yettisuv, Koshg'ar hududlari kirgan. Keyinchalik ulusni boshqarish biroz qiyinlashgach, Chig'atoy o'z yerlarini boshqarishni xorazmlik savdogar Mahmud Yalavoch va uning o'g'li Masudbekka topshirgan. 1242-yilda Chig'atoy vafot etgach, Munke va Botuxon uning yerlarini tugatishga qaror qiladilar. 1251-yilda imperiya qurultoyida Chig'atoy ulusi tasarrufidagi yerlarni Munkexon va Botuxon o'zaro bo'lishib oladilar. 13 asrning 60-yillarida Chig'atoyning nabirasi Olg'uxon Chig'atoylar hokimiyatini tiklagach,

mahalliy aholi bilan yaqin aloqada bo'ladi, islomni qabul qiladi, xon qarorgohi va yarim ko'chmanchi aholining katta qismi Yettisuvdan Movarounnahr ga ko'chib o'tadilar. Amir Temur hokimiyatga kelgach Chig'atoylar hukmronligiga butunlay barham beriladi.

Umumlashtirish – Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» asari muhim tarixiy-etnografik manba bo'lib, u o'z mohiyatiga ko'ra nafaqat o'zbek xalqi tarixi, balki Markaziy Osiyoda qadimdan yonma-yon hatto aralash yashab kelayotgan etnoslar etnik tarixi va tarkibi, turmush tarzi xususidagi muhim tadqiqotdir. Ushbu asar 15 asr birinchi yarmida yozilgan bo'lib, asarda Movarounnahr, Yettisuv va Mo'g'uliston hududlarida sodir bo'lgan muhim tarixiy jarayonlar bayon etilgan.

Mavzu yuzasidan tayanch so'z va iboralar

O'zbekiston tarixi, fanning predmeti, obyekti, nazariy-metodologik asoslari, xolislik, tarixiy manbalar, insonparvarlik, vatanparvarlik, milliy g'oyaga hurmat tamoyillari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, an'ana va urf-odatlar, moddiy va yozma manbalar, sivilizatsiya, metod va metodologiya.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. O'zbekiston tarixi fanining fan sifatidagi o'rni va ahamiyati.
2. Tarixni o'rganishda xolislik, insonparvarlik, vatanparvarlik, tamoyillarining o'rni va ahamiyati.
3. O'zbekiston tarixi fanining barkamol avlodni tarbiyalashdagi o'rni va ahamiyati.
4. Tarixiy manbalar va ularning o'tmishni o'rganishdagi o'rni.

Nazorat savollari:

1. O'zbekiston tarixi fanini o'rganishning nazariy-metodologik asoslari deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbekiston tarixi fanini o'rganishda moddiy va yozma manbalarning ahamiyati qanday?
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning «Tarixiy xotirasiz – kelajak yo'q» asarini o'rganishning ahamiyati nimada?
4. Kishilar ongida milliy g'oyani shakllantirishda tarix fanining o'rni qanday?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz–kelajak yo‘q. T., 1998.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., 2008.
«Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. («Xalq so'zi» gazetasi 2006-yil 26-avgust).
3. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. T.: «Sharq», 2000 .
4. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. T., 2007.
5. Rahimov J. O'zbekiston tarixini o'rganishda arxiv manbalaridan foydalanish. T., «O'qituvchi», 1995 .
6. Sagdullayev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. T.: «Universitet», 1996 .
7. Usmonov Q, Sodiqov M, Oblomurodov N. O'zbekiston tarixi. I qism. O'quv qo'llanma. T.: «Meros», 2002 .
8. Karimov, Sh, Shamsuddinov R. «Vatan tarixi» T., «O'qituvchi», 1997.
9. O'zbekiston tarixi. «Darslik»// Mas'ul muharrir t.f.d R.X. Murtazayeva. T., 2005 y.
10. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S. O'zbekiston tarixi. Darslik. T., 2006.

2-mavzu. O'ZBEKISTON INSONIYAT TARAQQIYOTINING QADIMGI O'CHOQLARIDAN BIRI

Darsning texnologik xaritasi

Darsning maqsadi	Talabalarga insoniyatning dastlabki ajdodlari, ularning yashash manzilgohlari, mamlakatimiz hududlarida ibtidoiy davrning o'ziga xos xususiyatlari va uning davrlarga bo'linishi, rivojlanish bosqichlari hamda taraqqiyoti xususida ma'lumotlar beriladi. Darsda qadimgi odamlarning turmush tarzi, mashg'ulotlari, paleolit davri, odamlari, ularning makonlari, xususan Selung'ur, Qoratog', Ko'lbuloq makonlari, Teshiktosh, Omonqo'ton, Obirahmat, Qo'tirbuloq manzilgohlari, so'ngi paleolit davri odamlari turmush tarzi xususida ma'lumotlar beriladi. Aql-idrokli (homo Sapience) odamlar va hozirgi ko'rinishdagi (Kromanon) odamlarning shakllanishi, mehnat qurollarining takomillashuvi, urug'chilik jamoasi, ya'ni ona urug'i va ota urug'ining shakllanishi yuzasidan bilimlar shakllantiriladi. Talabalarga mezolit (o'rta tosh) davrida yurtimizdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, odamlar turmush tarzi, iqlim o'zgarishidagi o'ziga xos xususiyatlar haqida ma'lumotlar ham beriladi. Darsda o'lkamizda mezolit davri va uning o'ziga xos xususiyatlari, o'q-yoyning kashf qilinishi va uning ahamiyati, hayvonlarni qo'lga o'rgatilishi, insonlarda boshqoli o'simliklar o'stirish malakalarining o'zlashtira boshlanishi, diniy tassavurlarning rivojlanishi haqida ma'lumotlar beriladi. Ushbu mavzu doirasida talabalarda neolit davri manzilgohlari va bu davrda odamlar hayoti, eneolit davrining yutuqlari, ishlab chiqaruvchi xo'jalikning shakllanishi, dastlabki dehqonchilikning paydo bo'lishi, odamlarning dastlabki o'troq hayot tarziga o'tishlari, hunarmandchilikning vujudga kelishi haqida zarur bilimlar shakllantiriladi. Shu bilan birga misning kashf etilishi, metallga dastlabki ishlov berish va uning yutuqlari xususida bilimlar beriladi. Darsda bronza davrining o'ziga xos yutuqlari xususida malakalar shakllantiriladi, O'zbekiston hududlaridan topilgan bronza davriga oid manzilgohlar va ularning tarixiy manzilgohlar sifatidagi o'ini va ahamiyati ochib beriladi.
	1. Qadimgi O'zbekiston hududlarida ibtidoiy davr va uning rivojlanish bosqichlari. 2. Ibtidoiy davrda jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar va

Mavzu rejasi	mulkchilik shakllari. Bronza davrining o'ziga xos xususiyatlari, ibtidoiy san'atning rivojlanishi.
Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara, test.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Tarixiy ashyolar, xarita, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.
Darsdan kutilayotgan natijalar	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Ushbu mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqarishga, ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga bo'lgan munosabatlar shakllanadi.

Mavzuning qisqacha bayoni:

1. **Qadimgi O'zbekiston hududlarida ibtidoiy davr va uning rivojlanish bosqichlari.** Talabalarga O'zbekiston hududlari ham insoniyatning qadimgi o'choqlaridan biri ekanligi, o'lkamiz hududlaridan topilgan qator moddiy yodgorliklar, xususan qadimgi aholi manzilgohlari, shaharlar va qo'rg'onlar, qadimgi qabrlar, uy-joy qoldiqlari o'rnidan topilgan ashyolar to'la tasdiqlashi to'g'risidagi ma'lumotlar beriladi. Bular qatorida Machay, Qo'shilish, Selung'ur, Obirahmat, Omonqo'ton, Teshiktosh, Qo'tirbuloq, Zamonbobo, Sopollitepa, Jarqo'ton, manzilgohlari va yodgorliklari alohida o'rin egallaydi. Shuningdek, Farg'ona vodiysidagi **Selung'ur** (So'x tumanida joylashgan) g'ori ilk paleolit davriga oid manzilgoh bo'lib, u o'n uchta madaniy qatlamlardan iborat ekanligi aniqlangan.

Bu qatlamlardan juda ko'plab ibtidoiy tosh qurollar, turli ashyolar va buyumlar topilgan bo'lib, olimlarning fikricha ularning yoshi 1 mln. yildan ziyodroq ekanligi qayd etilmoqda. Selung'ur topilmalari orasidan eng ahamiyatlisi qadimgi odam jag' suyaklari, tishlari va yelka suyaklari qoldiqlari bo'lib, ushbu topilma fanda «Farg'ona odami»-«Fergantrop» deb nomlangan. Bu qazilmalar va qadimgi odam qoldiqlari O'rta Osiyo, xususan Farg'ona vodiysida ibtidoiy odamlar izlari mavjud ekanligini tasdiqlaydi. Zero, bu davrda dunyoning boshqa

mintaqalarida Zinjanthrop, Pitekanthrop, Sinantrop va Neandertal kabi insoniyatning ilk vakillari yashaganlar.

Ma'lumki odamzot birinchi bor mehnat qila boshlaganidan boshlab to dastlabki urug' jamoalari bo'lib uyushishiga qadar bo'lgan «*ibtidoiy to'da*» davrini boshidan kechirgan. Bu davr odamzotning ilk shakllanish bosqichi bo'lib, bu davrda Zinjanthroplar, Pitekanthroplar, Sinantrop va Neandertal kabi ilk inson ajdodlari tabiatdan o'z rizqini termachilik va yirik hayvonlarni ov qilish yo'li bilan topgan o'ljasi hisobiga yashaganlar. Bu davrda na ishlab chiqarish, na jamoatchilik bo'lgan edi. Aslida, «*ibtidoiy urug'chilik jamoasi davri*» tarixi urug' jamoalarining tashkil topishidan, ya'ni ona urug'i jamoasi qaror topgan davrlardan boshlanadi.

Insoniyat tarixining arexologik davrlashtirishda bu davr qadimgi tosh davrining yuqori paleolit bosqichiga to'g'ri keladi. Bu davrga kelib, odamzot har tomonlama mukammal odam holiga keladi. Shuning uchun ham bu davr odami «*homo Sapiens*» odami, ya'ni aql-idrokli odam deb yuritiladi. Bu davrga kelib, kishilik tarixida qator ixtirolar yuz bergan. Xususan odamzotning ilk jamoasi, jamiyatning dastlabki kurtagi-matriarxat, ya'ni ona urug'i, urug'chilik jamoasi tarkib topgan. Buyuk muzliklar erib, shimolga chekinishi bilan odamlar g'or va ungurlardan chiqib birinchi bor o'zlariga kulbalar qurishni o'rganadilar. Aynan shu davrga kelib, insoniyatning uch irqi shakllanadi. Shu davrdan boshlab «*ibtidoiy urug'chilik jamoasi*» davri tarixi boshlanadi.

Umuman olimlarning tadqiqotlariga ko'ra eng qadimgi davr *ilk paleolit*, ya'ni *ilk tosh davri*, bundan taxminan 3–2,5 million yilliklardan, 100 ming yilliklargacha bo'lgan davrni, *o'rta paleolit* bundan taxminan 100–40 ming yilliklarni, *so'ngi paleolit* miloddan taxminan 40–12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. *Ibtidoiy jamiyatning ikkinchi bosqichi mezolit davri* deb yuritiladi. Bu davr miloddan avvalgi 12–7 ming yilliklarni, *neolit davri*, ya'ni yangi tosh davri esa miloddan avvalgi 6–4 ming yilliklarni, *eneolit*, ya'ni mis-tosh davri esa miloddan avvalgi 4–3 ming yilliklar boshlarini, *bronza davri* miloddan avvalgi 3–2 minginchi yilliklar oxirlarini va *ilk temir davri* esa miloddan avvalgi 2 ming yilliklar oxiri va 1 minginchi yillar boshlarini qamrab oladi.

O'zbekiston tarixini davrlashtirish masalasida sovet davrida mutlaqo boshqacha yondashuvlar mavjud edi. Bunday tarixiy davrlashtirishdan farqli ravishda mintaqamizning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, akademik A. Asqarov tomonidan taklif

etilgan fikr va nazariya ham e'tiborga molikdir. Olim O'zbekiston tarixini davrlashtirishda quyidagi yettita asosiy davrni ko'rsatib o'tadi:

- 1). *Ibtidoiy to'da davri (2,5 mln-40 ming yilliklar)*
- 2). *Urug'chilik jamoasi va mulk egaligining shakllanish davri (40 ming yillikdan milodiy V asrlargacha)*
- 3). *Ilk O'rta asrlar davri (IV asr oxirlari - V asrdan - IX asr o'rtalarigacha)*
- 4). *O'rta asrlar davri (IX asr o'rtalaridan-XIX asrning birinchi yarmiga qadar)*
- 5). *Mustamlakachilik va milliy uyg'onish davri. (XIX asr o'rtalaridan-1917-yilgacha)*
- 6). *Sovetlar davri (1917-1991-yillar)*
- 7). *Milliy mustaqillikka erishish, demokratik va fuqarolik jamiyati qurish davri.*

Ibtidoiy to'da davri – eng qadimgi odamlarning ulkan jamoasi yashagan davr bo'lib, insoniyat taraqqiyotining bu bosqichida odamlar to'da tarzida hayot kechirganlar. Ibtidoiy to'da davri odam paydo bo'lganidan to urug'chilik jamoasiga qadar, ya'ni 40–35 ming yillikkacha davom etgan.

Ilk paleolit. Ilk paleolit davri odamlari jismoniy jihatdan ham, aqliy jihatdan ham hozirgi qiyofadagi aql-idrokli odamlardan anchagina ajralib turganlar. Ular asosan termachilik va ovchilik bilan tirikchilik o'tkazganlar. Ular tabiat oldida anchagina ojiz bo'lib, asosan tabiatdagi tayyor mahsulotlarni o'zlashtirish hisobiga yashaganlar. Toshkent vohasidagi **Ko'lbuloq** makonidan qadimgi yodgorliklar ochib o'rganilgan bo'lib, uning eng ostki qatlamlari ilk paleolit davriga oiddir.

Bu davr, shuningdek, o'zlashtiruvchi xo'jalik davri deb ham ataladi. Bu davrda odamlar tabiat in'om etgan narsalardan foydalanib hayot kechirganlar. Kishilarning eng qadimgi mashg'uloti bo'lgan termachilik va ovchilik o'zlashtiruvchi xo'jalik deb yuritiladi. O'zlashtiruvchi xo'jalik tarzi odam paydo bo'lganidan to mezolit-neolit davriga qadar davom etgan.

O'rta paleolit. Qadimgi tosh davrining muhim bosqichi hisoblanib, bu davrga oid yodgorlik Surxondaryo viloyatining Boysuntog' etaklaridagi Teshiktosh g'oridan (manzilgohi) topilgan. Mazkur makondagi ibtidoiy bola qoldiqlari va unga tegishli buyumlar 1938-yilda arxeolog A.Okladnikov tomonidan ochib o'rganilgan. Shu bilan birga O'rta Osiyo hududlarida tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan izlanishlar natijasida o'rta paleolit davriga o'tda ko'plab makonlar

aniqlangan va ular sinchiklab o'rganilgan. Bular qatorida Omonqo'ton, Qo'tirbuloq va Zirabuloq, Obirahmat, Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari, Xo'jakent kabi ko'plab makonlar o'rta paleolit davriga oid bo'lib, ulardagi topilmalarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

O'rta paleolit davrining mashhur yodgorliklaridan biri Teshiktosh manzilgohi hisoblanadi. O'rta paleolit davriga mansub ushbu makon Markaziy Osiyodagi eng ko'hna ibtidoiy insonlar manzilgohi bo'lib, uning joylashish kengligi 20 m, balandligi 9 m, chuqurligi 21 m ga teng. Tadqiqotlar natijasida manzilgohdan beshta madaniy qatlam aniqlanib, bu qatlamlardan 3000 ga yaqin tosh qurollar topilgan. Undan tashqari turli hayvonlar, qoplon, yovvoyi ot, eshak, quyon va turli qushlarning suyak qoldiqlari ham aniqlangan. Tosh qurollar orasida qirg'ich-tarashlag'ichlar alohida o'rin egallab, ularning ba'zilar keskich qurol vazifasida ishlatilgan bo'lishi ham mumkin. Muhimi shundaki, Teshiktosh manzilgohining yuqori qatlamlaridan 9 yashar bolaning skelet suyaklari topilgan. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, bu bola neandertal tipidagi qadimgi odam vakilidir. U ibtidoiy dafn marosimlariga amal qilinib, jasad atrofiga tog' echkisi shoxlari qadab qo'yilgan, shuningdek, g'or-makondan gulxan izlari va kul qoldiqlari topilib, gulxan o'rni va atroflaridan tog' echkisining suyak qoldiqlari topilgan. Teshiktosh odami O'rta Osiyodagi neandertal qiyofadagi qadimgi odamlarning yagona vakili hisoblanadi.

Shu bilan birga o'rta paleolit davriga oid Obirahmat manzilgohi – Toshkent viloyatidagi Tyanshan-Chotqol tizmasidagi Paltov soyining yuqori oqimidan topilgan qadimgi yashash manzilgohidir. Manzilgoh keng, yoysimon shaklda janubga qaragan bo'lib, sahni keng, quruq va yorug', g'orda 10 metr qalinlikdagi 21 ta madaniy qatlam aniqlangan. Ushbu qatlamlar qadimgi odamlar bu yerda uzoq vaqtlar yashaganligidan dalolat beradi. Madaniy qatlamlardan ohak toshli chaqmoq toshdan yasalgan xilma-xil mehnat qurollari, jumladan, parrakchalar, o'tkir uchli sixlar, qirg'ichlar, kurakchalar, turli tosh keskichlar topilgan bo'lib, ularning umumiy soni 30 mingdan oshadi. Shuningdek, Obirahmatdan hayvon suyaklaridan yasalgan bigizlar hamda bug'u, tog' echkisi, to'ng'iz, jayron, arxar va boshqa hayvonlarning suyaklari, gulxan, kul, ko'mir va boshqa narsalar qoldiqlari ham topilgan. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, bu topilmalar Obirahmatda qadimgi odamlar miloddan 120–40 ming yil ilgari yashab terib-termachilik bilan shug'illanib, yovvoyi hayvonlarni ovlab tirikchilik qilganliklaridan dalolatdir.

So'nggi paleolit davri uzoq davom etgan qadimgi tosh asrining oxirgi bosqichi bo'lib, mil. avv. 40–12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Hozirgi kunga qadar O'rta Osiyoda bu davrga oid 30 dan ziyod makonlar ochib o'rganilgan. Jumladan, Ko'lbuloq (Toshkent viloyati), Qorakamar (Tojikiston), Achisay (Qozog'iston) yodgorliklari shular jumlasidandir.

Toshkent viloyatining (Ohangaron tumani) **Ko'lbuloq** makonining yuqori uchta qatlami so'nggi paleolit davriga oid manzilgohdir. Bu qatlamlardan nisbatan takomillashgan tosh qurollar hamda ko'plab hayvon suyaklari topilgan. Shuningdek, so'nggi yillarda Toshkentning g'arbidagi Bo'zsuv makoni ham so'nggi paleolit davriga oid ekanligi aniqlangan. So'nggi paleolit davriga kelib, odamlarning hayoti va turmush tarzida ham turli o'zgarishlar sodir bo'lgan, xususan, odamlar g'orlardan yengil turar joylar, chayla va yarim yerto'lalarga ko'chib o'tadilar. Ular endi faqat tog'li hududlarda yashab qolmay vohalar bo'ylab tarqalib, tekisliklarda, daryo va ko'llar bo'ylaridagi soy havzalarida joylashadilar hamda qarindosh-urug'chilik jamoalariga bo'linadilar. Natijada jamiyatda juft oilalar paydo bo'ladi, ular ayrim urug'larni birlashtirib urug' jamoasini tashkil etganlar.

Urug' jamoasi—birgalikda yashagan va hamkorlikda mehnat qilgan, umumiy mehnat qurollari va qurol-yaroqqa ega bo'lgan qon-qarindoshlar jamoasi. Urug' jamoasi so'ngi paleolit davriga kelib (40–35 ming yilliklarda) paydo bo'lgan

Mezolit (o'rta tosh) davri – O'rta Osiyoda mezolit davri mil. avv. 12–7 ming yilliklarni o'z ichiga olgan. Mezolit davri qadimgi odamlarning yer yuzi bo'ylab keng tarqalish davri bo'lib, ular shimol tomonga ham, Pomir kabi baland tog'li hududlarga ham tarqala boshlaydilar. Kaspiy dengizi bo'ylaridan Tyanshan –Pomirgacha hamda Kopetdog' etaklarigacha bo'lgan hududlardan mezolit davri yodgorliklarining manzilgohlari topib o'rganilgan. *Machay (Surxondaryo), Obishir (Farg'ona vodiysi), Bo'zsuv, Qo'shlish (Toshkent vohasi)* kabilar shular jumlasidandir. Mezolit davriga kelib, yer yuzidagi ulkan muzlikning yana shimolga tomon siljishi natijasida iqlim barqarorlashib hozirgi davrdagiga ancha o'xshab qolgan edi. Buning natijasida O'rta Osiyo hayvonot olami va o'simliklar dunyosida ancha o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Birinchi yirik mehnat taqsimoti—dehqonchilikning chorvachilikdan ajralib chiqishi. Mezolit-Neolit davridan boshlab insoniyat ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakliga o'ta boshlaydi. Eneolit va bronza davriga

kelib, mehnat quollarining takomillashuvi va yerga ishlov berish usullarining mukammallashuvi natijasida ortiqcha mahsulot paydo bo'ladi. Bu hol birinchi ijtimoiy mehnat taqsimotini yuzaga keltirdi.

Janubiy o'lkalarda, shuningdek, O'rta Osiyoda turli geometrik shakldagi mayda qurolchalar, ya'ni mikrolitlar paydo bo'ladi. Undan tashqari, bu davrda insoniyat o'z tarixidagi dastlabki murakkab moslama – **o'q-yoy**ni kashf etganligidir. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, mezolit davriga kelib Old, Yaqin va O'rta Osiyoning ba'zi joylarida termachilikdan yovvoyi o'simliklarni xonakilashtirishga hamda ovchilikdan chorvachilikka o'tish boshlanadi, bu jarayon ilg'or, unumdor ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi va tabiiy-geografik iqlim bilan bevosita bog'liq bo'lgan.

O'rta Osiyo tarixida **neolit** davrining (yangi tosh asri) yuqori chegarasi mil.avv.VI, quyi chegarasi IV–III ming yilliklar bilan belgilanadi. Neolit davri qabilalari aksariyat hollarda daryo sohillari va irmoqlari yoqasida, ko'l bo'ylarida yashab, tabiiy imkoniyatlardan kelib chiqqan holda baliqchilik va ovchilik, ba'zan dehqonchilik va chorvachilik, ayni vaqtda qisman hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar. Neolit davri turli sharoitlarda yashagan odamlarning mehnat qurollari mezolit davridagiga nisbatan takomillasha borgan.

Xususan Joytun makonidan qo'lda ishlangan sopol idishlar namunalari ham topilgan bo'lib, ular O'rta Osiyodagi dastlabki sopol namunalaridir. Joytun qishlog'i aholisi mil. avv. VI–V ming yilliklarda yashab asosan dehqonchilik, chorvachilik, qisman esa ovchilik bilan shug'ullanganlar. Joytunda O'rta Osiyodagi dastlabki dehqonchilik madaniyati rivojlanadi va bu makon hozircha mintaqadagi dastlabki dehqonchilik qishlog'i hisoblanadi.

Kaltaminor madaniyati ga oid makonlar dastlab Amudaryo etaklari va Xorazm hududidan topilgan bo'lib, bular orasida Xorazmdagi **Jonbosqal'a** makoni diqqatga sazovordir. Bu yerni qazish paytida chayla va yarim yerto'la shaklidagi makon ochilgan, bu makon yog'och ustun, sinchlar bilan ko'tarilgan. Ustiga ko'ndalang yog'ochlar tashlanib, usti qamish bilan berkitilgan. Chayla o'rtasidan katta markaziy o'choq qoldig'i, atrofida mayda o'choq qoldiqlari aniqlangan. Makondan nayza poykonlar, kamon o'qlarining uchlari va boshqa tosh qurollar topilgan.

Ushbu makonlarda olib borilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, neolit davriga kelib, mezolitning so'nggi bosqichlarida kashf etilgan tosh boltalar ancha keng tarqaladi. Parrakchalar, nayza va

kamon o'qlarining uchlari, pichoqlar, teshgichlar, parmalar, qirg'ichlar, yorma toshlar, o'roq va boshqa qurollar takomillashadi. Eng qadimgi davrning dastlabki davrida qo'lga kiritilgan barcha yutuqlar bu davrga kelib yakunlanadi. Neolit davri odamlari o'zlarining tinimsiz mehnati, kuzatuvchanlik qobiliyati, ibtidoiy bilimlarini safarbar qilib, xo'jalikning ilg'or, unumdor shaklini - dehqonchilik va chorvachilikni kashf etdilar. Neolit davrida qadimgi ajdodlarimiz loydan idishlar yasab ularni olovda pishirish yo'li bilan kulolchilikka asos soldilar. Shuningdek, ip yigirish asosida to'qimachilikni kashf etdilar. Odamlar yog'och va qamishdan qayiq yasab (qayiqsozlik) suvda suzishni ham o'zlashtirdilar. Xullas, neolit davri yutuqlarga boy bo'lib, o'zidan ilgarigi davrlarga nisbatan yuksak rivojlanish davri bo'ldi.

Tadqiqotlar natijalariga qaraganda tosh va bronza davrlari o'rtasida **mis-tosh (eneolit)** davri sodir bo'lgan. Bu davr metall qurollarning barchasi bronzadan qilinmay, sof misdan yasalganligi ma'lum. O'rta Osiyoda eneolit davri nisbiy tarzda mil. avv. IV ming yillikning oxiri-Sh ming yillikning boshlarini o'z ichiga oladi. Bu davrda mis o'zining kimyoviy xossalari (tez eruvchanlik, egiluvchanlik) tufayli xo'jalik hayotda ustunlik qila olmadi. Ishlab chiqarishda avvalgidek tosh qurollar asosiy o'rinda bo'lib qoldi. Shuning uchun ham bu davr mis-tosh asri deb yuritladi.

Ikkinchi yirik mehnat taqsimoti-dehqonchilik va chorvachilikdan hunarmandchilikning ajralib chiqishi. Bu jarayon asosan eneolit-bronza davrlarida sodir bo'lgan.

Mezolit oxirida va neolit davrida terib-termachlab, ovqat topishdan yovvoyi o'simliklarni ekish va o'tkazish yo'li bilan madaniylashtirish orqali vujudga kelgan dehqonchilik eneolit davrida yuqori xo'jalik turiga aylanib bordi. Dehqonchilik bilan uy chorvachiligi ortiqcha mahsulot yetishtirishga va mol ayirboshlashni tartibga solishga asos bo'lgan. Eneolit davrida O'rta Osiyo hududlarida quyidagi tarixiy-madaniy jarayonlar sodir bo'lgan:

- *xo'jalikning boshqa turlariga qaraganda sug'orma dehqonchilikning ustunlik qilishi;*
- *toshdan ishlangan qurollar bilan birgalikda mis qurollaridan foydalanishning shakllanishi;*
- *o'troqlikka o'tish jarayonlarining jadallashishi, turmushda jamoa yashash tarziga o'tilishi, qurilishda guvala va xom g'ishtning keng foydalanilishi;*

• *rangdor sopol buyumlar, ya'ni turli tasvirlar ishlangan sopol idishlarning ishlatilishi.*

Eneolit davriga oid muhim yodgorliklar Janubiy Turkmanistondagi Anov va Nomozgoh hududlaridan ham aniqlangan, bu yerdagi uy-joylar xom g'ishtdan qurligan. Moddiy topilmalar orasida mis qurollar tosh qurollarga nisbatan kamchilikni tashkil etadi. Shuningdek, bu makonlardan topilgan guldor sopol buyumlar kulolchilikning ham ancha rivojlanganligidan dalolat beradi. Sirti qora bo'yoqda geometrik chiziqlar va hayvon yoki qush rasmlari bilan bezatilgan bu topilmalar mil.avv. IV ming yillikka oiddir.

Patriarxat—ota urug'i davri. Urug'chilik tuzumining matriarxatdan keyingi ikkinchi bosqichi. Ibtidoiy jamoa davrida mehnat qurollarining takomillashuvi natijasida kundalik ehtiyojdan ortiqcha mahsulot ishlab chiqarishning paydo bo'lishi bilan jamiyatda onalar o'z o'rnini otalarga bo'shatib berishga majbur bo'lgan. Miloddan avvalgi 4–3 ming yilliklardan boshlab patriarxat davriga o'tila boshlangan.

Ilk paleolit (quyi) mil. avv 700–500 va 100 ming yillar yerdagi ilk odamlar

Sharqiy Afrika(Ol duvay vodiysidan topilgan)	Janubiy Afrika	Indoneziyada Yava oroli	Pekinning janubiy - g'arbiy qismi	Farg'ona viloyati So'x tumani. Sel-ung'ur g'ori 700–500 ming yil avval.	Toshkent viloyati Angren yaqinida joylashgan. Ko'ibuloq g'ori m.av 700–500 ming yil
↓	↓	↓	↓		
Zinjan-trop (2 mln yildan ortiq)	Avstrolopitek (janub maymuni 1 mln yildan ortiq avval)	Pitekontrop milodimizgacha 1 mln yosh	Sinatrop (m.av 700–600 ming yil)		

Muste davri

Ilk diniy qarashlar vujudga kela boshlagan, tasviriy san'at paydo bo'ldi, odamlar ilk bezak buyumlar yasashni o'rganganlar.

Neandertal odam – hozirgi zamon odamining baland bo'yli oyoq va bel qismi tik, keng peshona va jag'lari keng ko'rinishda bo'lgan.

Mil. avv. 40–12 ming yilliklar.

Ushbu davrda yashagan odamlar Kromanonlar deb atalgan
(Fransiyaning Kromanon g'oridan topilgan)

Zamonaviy odam ko'rinishining shakllanishi ro'y bera boshlagan

- ⇒ Peshonaning torligi va bo'rtib turishi yo'qolgan
- ⇒ Pastki jag'lar tekis holatga o'tgan
- ⇒ Harakatlari ancha yengillashgan va tezlashgan
- ⇒ Barmoqlar bilan ancha tez va nozik mehnat qurollarini yasaganlar

Ular O'zbekiston hududidagi quyidagi manzillardan topilgan

Samarqand viloyatidan	Toshkent viloyati, Angren tumanidan	Farg'ona vodiysidan	Jami 20 dan ortiq yodgorliklar mavjud

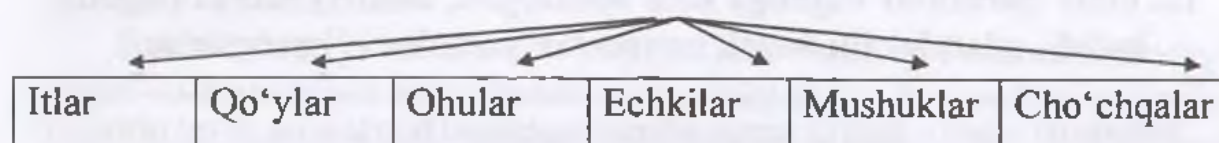
Madaniy qatlam – qadimgi odamlar joylashgan va faoliyat yuritgan manzillar.

Inson irqi vujudga keldi

Yevropoid	Mongoloid	Negroid

Mezolit (m.avv 12 – 6 ming yillar) o'rta tosh asri – bu bosqichga kelib tabiatda iqlim isishi boshlanishi tufayli odamlarning turmush tarzi ham o'zgarib boshlagan. Bu bosqichning muhim kashfiyotlari: o'tkir charxlangan toshlarni yog'och uchiga bog'lash tufayli bolta vujudga keldi. Uzun yog'och uchlariga nayzalar o'rnatildi va hayvonlarni ovlashda nayzalardan foydalanildi. Kamon ixtiro qilindi va yakka holda ov qilish vujudga keldi.

Hayvonlar qo'lga o'rgatila boshlandi

O'zbekiston hududlarida muzlarning erishi natijasida Amudaryo va Sirdaryo havzalarida turli qabilalarning o'troqlashishi ro'y bera boshladi, odamlar muntazam yashay boshladilar.
Qoyatoshlarga turli rasmlar chizish shakllandi

Farg'ona vodiysida
Obishir manzili

Toshkent shahri,
Bo'zsuv anhorining
chap qirg'og'ida
Qo'shilish manzili

Boysun tog'lari
Machay g'ori

Odamlar asosan ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanganlar Neolit (yangi tosh asri) - (mil.avv 6-4 ming yillar)

Bu vaqtda o'zlashtirma xo'jalikdan yerni ishlashga va chorvachilikka o'tildi. Yerni ishlash boshlandi, tosh mikrolitdan mayda qurollar ishlatila boshlandi, yangi mehnat qurolini ishlash – rang berish, qayiqlar va idishlar yasash vujudga keldi, odamlarning dastlabki o'troqlashishi hunarmandchilikka o'tishga asos bo'ldi. Pishirilgan loydan idishlar tayyorlana boshlandi, qadimgi ilk to'qimachilik shakllandi.

Neolit davrida matriarxat o'zining yangi davriga o'tdi

Ishlab chiqarish bilan ayollar (onalar) jamoasi shug'ullangan. Matriarxatning yuksalib borishi, juft oilalarning paydo bo'lishi. Bu bosqichda turli vaqtlarda, har qanday ob-havo sharoitidan qat'i nazar, Markaziy Osiyoda 2 xil madaniy manzilgohlar shakllandi.

Joytun madaniyati –M.avv 6–5 ming yillarda Markaziy Osiyoning ilk yerni ishlash (dehqonchilik) madaniyati hisoblanadi.	Kaltaminor madaniyati – mil.avv 5–4 ming yillarda Janubiy Orol bo'yida paydo bo'lgan ovchilik va baliqchilik madaniyati.

Eneolit (Mis tosh asri) davri. Mil. avv 4–3 ming yillar. Tosh qurollari bilan birga mis-tosh qurollar paydo bo'lib, keng tarqala boshlangan davr eneolit deb atalgan. Pichoqlar, nina va bigizlar, turli hajmdagi chopqichlar, mehnat qurollari hamda boltalar, bezaklar tayyorlana boshlandi. Ibtidoiy jamyatning so'nggi davrida misdan blakuzuklar tayyorlana boshlandi. Mis birmuncha qattiq metall bo'lsada, tosh avvalgidek asosiy mehnat quroli, ya'ni asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lib qolaverdi.

3. Bronza davrining o'ziga xos xususiyatlari, ibtidoiy san'atning rivojlanishi. O'rta Osiyoda bronza davri mil. avv. III ming yillikdan II ming yillikning oxirlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan bo'lib, u uchta katta xronologik davrga, ya'ni ilk, rivojlangan va so'nggi bronza davrlariga bo'linadi. O'zbekiston hududida bronza davrida asosan chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan jamoalarning moddiy-madaniy yodgorliklari Xorazm vohasida ko'plab o'rganilgan bo'lib, ulardan eng mashhuri Tozabog'yob madaniyati nomi bilan mashhurdir. Bu madaniyatga mansub sopol buyumlar Qozog'iston va Sibir hududlaridan topilgan sopol buyumlarga ancha o'xshab ketsada, o'ziga xos xususiyatlari bilan Sharqiy Yevropa chorvadorlari yaratgan bronza davri madaniyat namunalari hamda Qozog'iston va Sibirdagi Andronovo madaniyatidan ham farqlanib turadi. Bunga asosiy sabab, tozabog'yobliklar orasida dehqonchilik keng tarqalganligidir.

Tarixiy adabiyotlarda qayd etilishicha, bu o'zgarishlarning ildizi miloddan avvalgi III ming yillikning oxirgi choragida har ikki dunyoda, ya'ni qadimgi dehqonchilik va ovchi-baliqchi qabilalar jamoalarida bir vaqtda yuz bergan. Kaltaminor madaniyatining so'ngida, aniqrogi Orol bo'yi eneolit davri yodgorliklarida chorvachilik xo'jaligi tarkib topa boshlaydi. Anov madaniyatining Nomozgoh 5-bosqichida esa ilk shahar tipidagi manzilgohlar qad ko'tara boshlaydi. Qadimgi dehqonchilik qabilalari jamoalarida iqtisodiy-xo'jalik sohasidagi yuksalishlar ijtimoiy tabaqalanishga yuz tutib, Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining yangida-yangi mahalliy markazlari paydo bo'la boshlaydi. Mana shu ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlar natijasi sifatida qadimgi dehqonchilik madaniyati mintaqalarining chegarasi O'rta Osiyoning shimoliy-sharqiy tomoni kengayadi, ya'ni birin-ketin Murg'ob vodiysida, Baqtriyada Qadimgi Sharq sivilizatsiyasiga xos ilk shahar madaniyatining yangidan-yangi markazlari tarkib topadi. Jumladan, qadimgi Baqtriyaning shimoliy sarhadlari hisoblangan janubiy O'zbekistonda

sug'orma dehqonchilik va rivojlangan hunarmandchilik xo'jaligining bronza davriga oid Sopolli madaniyati shakllanadi.

Miloddan avvalgi II ming yillikning birinchi yarmida Murg'ob vohasini qadimgi dehqonchilik jamoalari tomonidan o'zlashtirilishi va ushbu makonda Kaunchitepa, Gonurtepa kabi qator aholi punktlari paydo bo'ldi. Bu davrda Janubiy O'zbekistonda **Sopollitepa** va **Jarqo'ton** kabi o'troq aholi manzilgohlari qad ko'taradi.

Bronza davriga oid Sopollitepa manzilgohidan to'rtburchakli istehkom, istehkom ichida turar-joylar va xo'jalik xonalari, hunarmandchilik ustaxonalari uchta madaniy qatlamdan iborat ekanligi aniqlangan. Bronza davrining yetuk bilimdoni akademik *Ahmadali Asqarov* tadqiqotlariga ko'ra, Sopollitepada qurilish, shaharsozlik belgilari, hunarmandchilik va iqtisodiy munosabatlar ancha rivoj topganligini tasdiqlamoqda. Olim boshchiligidagi bir guruh arxeologlar manzilgohlarda asosiy qurilish ashyosi paxsa va xom g'ishtdan iborat ekanligini aniqlaydilar. Sopollitepadagi turar-joylar xarobalaridan *A.Asqarov* tomonidan bronza davri qabrlari ochib o'rganilgan. Ko'pchilik qabrlar yakka qabrlar bo'lib, jamoa qabrlari ham uchraydi. Ayollar qabrlaridan asosan sopol buyumlar, oyna va bezaklar topilgan bo'lsa, erkaklar qabrlaridan asosan sopol, mehnat va jangovar qurollar topilgan.

Shuningdek, ushbu hududlardan topib o'rganilgan **Jarqo'ton** o'troq dehqon jamoalari va aholi uyushmalarining manzilgohi hisoblangan. O'troq dehqon jamoalarining mazkur manzilgoh orqali Hisor tog' oldi vohalari va janubiy Tojikistonning g'arbiy hududlariga ko'chishlari sordir bo'lgan. Quyi Qashqadaryodagi Gujayli manzilgohidan chorvachilik va dehqonchilik uyushmalariga tegishli bo'lgan zarur ashyolar, Farg'ona vodiysi Yangiariq hududidan dehqonchilik buyumlari va dehqonchilik bilan bog'liq qoyatosh suratlari, Chustdan hunarmandchilik va dehqonchilikka oid buyumlar ko'plab topilgan. Bu davrda hunarmandchilik sohasida ham katta yutuqlar qo'lga kiritiladi. Xususan, kulolchilik charxida tayyorlangan sopol idishlar keng tarqaldi. Bunday idishlar qo'lda ishlangan sopollardan ancha farq qilib, asosan dehqonchilik madaniyati uchun xosdir. Kulolchilik charxining hunarmandchilikka keng kirib kelishi, sopolchilik ishlab chiqarishi yangi texnikasining yaratilishiga sabab bo'lib, keyinchalik ixtisoslashgan hunarmandchilikka o'tishning asosiy omillaridan biri bo'lib xizmat qildi.

Tasviriy san'at O'rta Osiyoda ibtidoiy davrlardayoq shakllangan bo'lib, ungurlar va qoyatoshlarga ishlangan rasmlar mezolit davrida paydo bo'lganligi bilan izohlanadi. Neolit davriga kelib, bu san'at yangi asosda rivojlanish bosqichiga o'tadi. Kaltaminor, Hisor, ayniqsa, Joytun madaniyatiga mansub yodgorliklardan ibtidoiy san'atning namunalari topilgan. O'tmishning xilma-xil yodgorliklari orasida muhim ahamiyatga ega bo'lgan va O'rta Osiyoning tog'lik tumanlarida keng tarqalgan qoyatosh rasmlari diqqatga sazovordir.

O'lkamizdagi qoyatosh rasmlarning eng nodir namunalari **Zarautsoydan topilgan** bo'lib (Surxondaryo), bu rasmlar mezolit, neolit davrlariga oiddir. Qoyatosh rasmlari orqali o'sha davr odamlarining ov, mehnat va jangovar qurollarini bilib olishimiz mumkin. Topilgan qoyatosh rasmlari o'ziga xos san'at asari bo'lib, ular orqali biz ibtidoiy va qadimgi odamlarning san'ati, estetik iste'dodi o'sha davr nuqtayi nazaridan yuqori darajada bo'lganligini bilib olishimiz mumkin. O'rta Osiyo hududlarida yozuvning kashf etilishi boshqa mintaqalar qatori, bu yerda o'z davrida ma'naviy madaniyatning xussan, yozma madaniyatning shakllanishiga turtki bo'lganligi shubhasiz.

2-mavzu yuzasidan seminar darsi

Seminar trening darsi:

Ushbu trening talabalarda dars jarayonida mustaqil fikrlashga, o'z fikrlarini erkin holda bayon eta olishga hamda ularda bahslashish madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, odatda bunday mashg'ulot talabalarni kichik guruhlariga bo'lgan holda o'tkaziladi.

Darsning borishi. O'qituvchi mashg'ulotni boshlashdan avval talabalarni muloqot, bahs-munozarani o'tkazishga qo'yilgan talablar, qoidalar bilan tanishtiradi, so'ngra ushbu trening bosqichma-bosqich o'tkazilishini tushuntiradi.

Darsning birinchi bosqichi. O'qituvchi mashg'ulot o'tkaziladigan muloqotning mavzusini e'lon qiladi. Mavzu: **«O'zbekiston insoniyat taraqqiyotining qadimgi o'choqlaridan biri»**. Talabalar bir nechta guruhlariga bo'linadilar, har bir guruh alohida mavzularni tanlaydilar.

- 1- guruh. Paleolit davri
- 2-guruh. Mezolit davri.
- 3-guruh. Neolit davri.
- 4-guruh. Eneolit davri.
- 5-guruh. Bronza davri.

Dasrning ikkinchi bosqichi. Har bir guruhdagi talabalar o'z mavzulari asosida kerakli materiallar: dalillar, misollar, aniq fikrlar, o'z fikrlarini tasdiqlovchi ko'rgazmali materiallar maqolalar, mutafakkir va olimlarning so'zlari va boshqalarni tayyorlaydilar. Guruhdan bir kishini himoya uchun tanlab, qolganlarini esa o'z fikrlarini qo'shimcha qilishlari mumkin. O'qituvchi guruhlarini tayyorgarlik ko'rishlari uchun sharoit va imkoniyatga qarab vaqt beradi.

Dasrning uchinchi bosqichi. Guruhlar himoyaga tayyor bo'lgach, o'qituvchi guruhlarining biriga himoya uchun so'z beradi (himoyaga chiqish ixtiyoriy ravishda bo'lishi mumkin). Guruh vakili guruh nomidan so'zga chiqib ularga berilgan mavzuni tayyorlangan materiallar, dalillar asosida himoya qilishga kirishadilar. Guruh vakili fikrini tugatgach, guruhning qolgan a'zolari o'z fikrlari bilan qo'shimcha fikrlar bildirishlari mumkin.

Dasrning to'rtinchi bosqichi. Mashg'ulotning 3-bosqichidagi kabi bu bosqichda ham o'qituvchi navbatdagi guruh vakiliga himoya uchun so'z beradi. Ikkinchi guruh ham birinchi guruh kabi o'z mavzusi bo'yicha himoya qiladi. Himoya tugagach, o'qituvchi mashg'ulotning keyingi bosqichiga o'tadi. Har ikkala guruhning himoyasi vaqtida o'qituvchi iloji boricha ularga xalaqit bermaslikka, o'z fikr va mulohazasini bildirmaslikka, savol bermaslikka harakat qiladi, hech qaysi guruhga yon bosmagan holda muloqotni boshqaradi, guruhlar himoyasi vaqtida tartib saqlanishiga va muloqotni o'tkazishga qo'yilgan talab, qoidalarni to'liq bajarilishiga erishishga harakat qiladi. Bu bosqichda, asosan, ikki guruh erkin, mustaqil faoliyat ko'rsatishlari kerak bo'ladi.

Dasrning beshinchi bosqichi. Guruh a'zolari bir-birlariga savol berishni boshlaydilar. Guruhlar tomonidan beriladigan savollar ular himoyasi vaqtida aytilgan dalillar, misollar, fikrlarni yanada oydinlashtirish maqsadida, shuningdek, o'z guruhlarining fikrlarini yanada ta'kidlab, isbotlab, qolganlarni ham shu fikrga qo'shilishlariga da'vat qilish uchun berilishi mumkin. Talabalar erkin holda o'zlarining chiqishlari bilan barchaga ta'sir ko'rsatishga, o'z fikrlarini ma'qullashga harakat qiladilar. O'qituvchi bunday holatga sharoit, imkoniyat yaratadi, ya'ni u bahs-munozarani samimiylilik bilan boshqaradi.

Dasrning oltinchi bosqichi. O'qituvchi har ikki tomonning bir-birlariga savollari, aytadigan fikrlari, ma'qullaydigan so'zlari tugagach, har ikki guruh tomonidan bildirilgan fikrlarni umumlashtiradi va o'zining bu masala haqidagi fikr va mulohazasini bayon etadi va guruh

talabalari tomonidan tushgan savollarga kerakli javobni berishga harakat qiladi.

Mashg'ulot oxirida o'qituvchi har ikkala guruhning dars jarayonidagi faoliyatlarini tahlil etgan holda seminar trening darsiga yakun yasaydi va mavzu yuzasidan xulosalarni umumlashtiradi.

«O'zbekiston insoniyat taraqqiyotining qadimgi o'choqlaridan biri» mavzusi yuzasidan o'tkazilgan seminar trening darsi jarayonida quyidagi xulosalarga kelinadi:

▪ **Paleolit** davrida – ilk paleolit davri (Olduvay- miloddan 3–2 mln yillar avval, Ashel davri mil avv. 1 mln – 100 ming yilliklar) da ibtidoiy to'da davridan ibtidoiy qabila-urug'chilik davriga o'tilishi, dastlabki tosh qurollar va chopperlar (tarashlangan tosh qurol) ning paydo bo'lishi, o'rta paleolit (Muste – mil avv. 100–40 ming yilliklar) davriga kelib, o'zlashtirma xo'jalikka o'tilishi sodir bo'ldi. Shuningdek, dastlabki diniy etiqodning shakllanishi, Neandertal tipdagi odamlar yashagan manzilgohlarning paydo bo'lishi, Teshiktosh, Xo'jakent, Omonqo'ton, Obirahmat, Takalisoy, Uchtut, Ijond manzilgohlarining shakllanishi sodir bo'ldi. So'nggi paleolit davri (mil avv 40–12 ming yilliklar) ga kelib ilk urug'chilik jamoasi, irqning shakllanishi, o'q yoylar, kamonlar, olovning ixtiro qilinishi, yarim yerto'la, chaylasimon uy-joylarning qurilishi, petrogliflarning shakllanish jarayonlari sodir bo'ldi.

▪ **Mezolit** davrida (mil avv. 12–7 ming yilliklar) – terib-termachlab ovqat topishdan o'zlashtirma xo'jalikka o'tilishi, toshlarni silliqlab turli qurollar yasashning o'zlashtirilishi, o'q-yoyning kashf etilishi, hayvonlarning qo'lga o'rgatilishi, o'troq turmush tarzining shakllanishi, guvala va loydan uy-joylar barpo etishga o'tilishi, kulolchilik, to'qimachilikning shakllanishi, matriarxat (ona urug'i hukmronligi) davri, petrogliflar (toshga o'yib ishlangan rasmlar) ning ixtiro qilinishi, Qo'shilish (Toshkent shahri Bo'zsuv kanali yaqinidan topilgan), Machay g'ori, Zarautsoy (Surxondaryo) qoya tasvirlarining shakllanishi sodir bo'ldi

▪ **Neolit** davrida (mil. avv. 6–4 ming yilliklar) – mayda mehnat qurollari mikrolitlarning shakllanishi, aholining o'troq turmush tarziga o'tishi, kulolchilik, to'qimachilikning shakllanishi, matriarxat hukmronligi davri, termachilikdan ziroatchilikka o'tilishi, paxsadan uy-joylar qurilishi sodir bo'ldi. Kaltaminor madaniyati, Jonbos-4, Darvozaqir madaniyati shakllandi.

▪ **Eneolit** (mil av. 4–3 ming yilliklar) – mis-tosh davrida Oʻrta Osiyoda sugʻorma dehqonchilik shakllandi, birinchi yirik mehnat taqsimoti davri boshlandi, Zamonbobo (Buxoro viloyati Qorakoʻl tumani), Sarazm (Panjikent) manzilgohlari vujudga keladi.

▪ **Bronza** davrida (mil avv. 3–2 ming yilliklar oxiri) – bronza kashf qilinadi, gʻildirak ixtiro qilindi, tegirmon, yorgʻuchoq, arava, charxpalak ixtiro qilinadi, sugʻorish tarmoqlari paydo boʻladi. Sopollitepa, Tozabogʻyob, Jarqoʻton, Tagisken, Chust madaniyati, Yakkaporsen, Sangirtepa, Yangiqoʻrgʻon, Burgʻuluq (Toshkent vohasi) yodgorliklari shakllanadi.

Mavzu yuzasidan tayanch soʻz va iboralar

Ibtidoiy jamiyat, ibtidoiy manzilgohlar, paleolit, mezolit, neolit, eneolit, «homo Sapienc», kromanon, urugʻchilik jamoasi, matriarxat, patriarxat, chopperlar, petrogliflar, oʻq-yoy, diniy tassavurlar, mis-tosh davri, bronza davri, temir davri.

Mustaqil taʼlim mavzulari:

1. Ibtidoiy davr va uning oʻziga xos xususiyatlari .
2. Ibtidoiy jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va mulkchilik shakllari.
3. Paleolit davri va uning rivoji.
4. Oʻrta Osiyoda mezolit davri va jamiyat hayotidagi oʻzgarishlar.
5. Bronza davrining oʻziga xos xususiyatlari.
6. Ibtidoiy sanʼatning shakllanishi, rivojlanishi va inson hayotida tutgan oʻrni.

Nazorat savollari:

1. Oʻrta Osiyoda insoniyatning dastlabki ajdodlari qayerlarda yashagan va ularning turmush tarzi qanday boʻlgan?
2. Ibtidoiy jamiyatni davrlashtirish deganda nimani tushunasiz?
3. Aql-idrokli (homo Sapienc) odamlar qanday xususiyatlarga ega boʻlganlar?
4. Mehnat qurollarining takomilashuvining jamiyat taraqqiyotiga taʼsiri qanday boʻlgan?

5. Urug'chilik jamoasi ona urug'i (matriarxat) va ota urug'i (patriarxat) jamoasining shakllanishi va uning tarqqiyotida qanday farqlar mavjud?

6. Mezolit (o'rta tosh) davrining o'ziga xos xususiyatlari nimada?

7. Diniy tasavvurlarning paydo bo'lishi va ularning shakllari haqida gapiring.

8. Bronza davrida O'rta osiyo hududlarida qanday o'zgarishlar sodir bo'lgan?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz–kelajak yo'q. T., 1998.
2. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. T.: «O'zbekiston», 1999 y.
3. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin farovon turmush-pirovard maqsadimiz. T.8. T.: «O'zbekiston», 2000 y.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., 2008.
5. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
6. Окладников А.П. Палеолит и мезолит Средней Азии. Средняя Азия в эпохи камня и бронзы. М., 1966.
7. Asqarov A. Eng qadimiy shahar. T.: «Ma'naviyat», 2001 y.
8. Kabirov A, Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. T., 1990.
9. Sagdullayev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. T.: «Universitet», 1996.
10. Eshov B. J. Sivilizatsiya tizimida ilk shaharlar. «Zar qalam»T., 2004.
11. O'zbekiston tarixi. «Darslik»// Mas'ul muharrir t.f.d R.X. Murtazayeva. T., 2005 y.
12. Murtazayeva R.X va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (Ma'ruzalar matni).T., 2000.
13. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S. O'zbekiston tarixi. «Darslik». T., 2006.

3-mavzu. O‘ZBEK XALQI TARIXIDA DAVLATCHILIKNING SHAKLLANISHI VA DASTLABKI TARAQQIYOTI. BUYUK IPAK YO‘LINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Darsning texnologik xaritasi

Darsning maqsadi	Ushbu mavzu doirasida talabalarga davlatchilik tushunchasi, O‘rta Osiyoda ilk davlatlar paydo bo‘lishidagi asosiy omillar, O‘zbekiston hududida dastlabki ishlab chiqarish munosabatlarining tashkil topishi, xususiy mulk va turli ijtimoiy tabaqalarning vujudga kelishi xususida ma’lumotlar beriladi. Shu bilan birga o‘lkamiz hududida dastlabki shaharsozlik madaniyatining shakllanishi (Sopollitepa, Jarqo‘ton va boshqa manzilgohlar misolida), qadimgi Xorazm, Qadimgi Baqtriya davlatlari, ularning o‘zbek davlatchiligi shakllanishidagi o‘rni, qadimgi So‘g‘diyona haqida arxeologik va yozma manbalarning o‘rni haqida bilimlar shakllantiriladi. Talabalarga qadimgi davrlarda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot, Ahamoniylarning O‘rta Osiyo davlatlarini bosib olishi, mahalliy aholining bosqinchilarga qarshi ozodlik kurashi, Shiroq, To‘maris jasoratlari, Yunon-makedon qo‘shinlarining Aleksandr Makedonskiy boshchiligidagi O‘rta Osiyoga yurishi va uning oqibatlari hamda Spitamen qo‘zg‘oloni haqida ma’lumotlar beriladi. Dasrda talabalarga zardushtiylik dini xususida, «Avesto» - zardushtiylik dinining muqaddas kitobi ekanligi, uning O‘rta Osiyo xalqlari qadimgi tarixi haqidagi muhim asosi ekanligi haqida, So‘g‘diyona va Baqtriya Salavkiylar sulolasi hukmronligi ostida, Davan davlati, otashparastlik, buddaviylik, moniylik dinlarining tarqalishi xususida fikr-mulohazalar bildiriladi. Buyuk ipak yo‘lining rivojlanishi va taraqqiyoti, uning mintaq hamda dunyo xalqlari madaniyati va etnomadaniy taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi, buyuk geografik kashfiyotlar natijasida Buyuk ipak yo‘li mavqeining pasayishi hamda tanazzulga uchrash sabablari xususida bilimlar beriladi.
Mavzuning rejasi	1. O‘rta Osiyoda ilk davlatchilikning shakllanishidagi asosiy omillar. 2. O‘lkamiz hududlarida dastlabki shaharsozlik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi.

	3. Eng qadimgi davlatlar. Ulardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot. 4. O'rta Osiyoda antik davr davlatlari va madaniyati. 5. Buyuk ipak yo'lining shakllanishi va rivojlanishi.
Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara, test.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Slaydlar, «Buyuk ipak yo'li» xaritasi, O'rta Osiyoning siyosiy xaritasi, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.
Darsdan kutilayotgan natijalar	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Ushbu mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqaradi, unda ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga bo'lgan munosabatlar shakllanadi.

Mavzuning qisqacha bayoni:

1. O'rta Osiyoda ilk davlatchilikning paydo bo'lishidagi asosiy omillar. Jahon tarixida ilk davlatchilikning shakllanishi masalasi hozirgi kunda tadqiqotchilar orasida eng dolzarb bo'lib turgan masalalardan biri hisoblanadi. Masalani o'rganib, unga aniqlik kiritishdan oldin talabalarni davlatchilikning ildizlari va paydo bo'lish shart-sharoitlariga diqqat-e'tiborlarini qaratmoq lozim.

So'nggi bronza davriga kelib, kulolchilik charxining ishlatila boshlashi natijasida O'rta Osiyoda **Sopoli, Oltintepa, Gonur, Jarqo'ton** kabi manzilgohlarda kulolchilik mahallalari paydo bo'ladi. Shuningdek, hunarmandchilikning toshga, metallga, yog'ochga, suyakka ishlov berish turlari ham keng tarqaladi. Hunarmandchilikning ixtisoslashuvi, alohida xo'jalik tarmog'i sifatida shakllanib rivojlanishi jamiyatdagi iqtisodiy taraqqiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, davlatchilik paydo bo'lishi uchun qo'shimcha mahsulot ko'payishiga turtki bo'ladi. Aholining o'troqlashish jarayonlarini tezlashuvi, ortiqcha mahsulotning paydo bo'lishi, mehnat taqsimotining yangicha ko'rinishi, hunarmandchilikning o'sishi, o'troq aholi manzilgohlari atroflarining tosh va paxsa devorlar bilan o'rab olinishi kabilar ham davlatchilik shakllanishidagi ilk omillardan biri edi.

Miloddan avvalgi II ming yillikning oxirlari va I ming yillikning boshlarida ajdodlarimiz temirni ishlatishni, undan qurol-yarog'lar tayyorlashni o'zlashtirganlar. Shu tarzda mehnat qurollarining takomillashishi ham mintaqada davlatchilikning shakllanishiga turtki bo'lgan muhim omillardan edi. Bu esa o'z navbatida inson faoliyatining muhim mahsuli bo'lib, bu holat jamiyatning barcha sohalarida iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy sohalar rivojiga turtki bo'lgan.

Umuman, bu davrda aholi ishlab chiqarishning ma'lum bir sohalariga dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka ixtisoslashib bordi. Bu jarayon ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi va ularning bir yerga to'planishi uchun zamin yaratdi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi o'z navbatida mahsulot hajmining o'sishiga, qo'shimcha mahsulot paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Demak, qadimgi xo'jaliklarning ixtisoslashuvi, sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi, metallning hayotga jadallik bilan kirib kelishi va yoyilishi, hunarmandchilikda turli tarmoqlarning rivojlanishi, o'zaro ayirboshlash va savdo-sotiq taraqqiy etishi natijasida jamiyat hayotida ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish kuzatiladi. Bu yuksalish ilk davlatchilikning asosiy poydevori hisoblangan.

2. O'lkamiz hududlarida dastlabki shaharsozlik madaniyatining shakllanishi. Jamiyat hayotida sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar mil. avv. III ming yillikning oxiri-II ming yillikning boshlariga kelib, O'rta Osiyo hududlarida dastlabki shaharlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Shahar madaniyatining shakllanishi ham xuddi jamiyat taraqqiyotida bo'lgani kabi uzluksiz taraqqiyot yo'li bilan rivojlangan. Bu qonuniyatga ko'ra shaharsozlik madaniyatining shakllanishi, uzoq, bosqichma-bosqich davrlarni bosib o'tgan. Mil. avv. II ming yillikka oid O'rta Osiyodagi **Jarqo'ton, Sopoli, Dashli, Gonur, Namozgoh, Oltintepa, Ulug'tepa** kabilarda ilk shaharsozlik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi uchun quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega bo'ldi:

- *aholining o'troq dehqonchilikka o'tishi va keng vohalar bo'ylab yoyilishi;*
- *hunarmandchilikning rivojlanishi va ayrim sohalarga ixtisoslashishi;*
- *qadimgi savdo yo'llarining rivojlanishi natijasida iqtisodiy va madaniy aloqalar hamda savdo-sotiqning taraqqiy etishi;*
- *tabiiy-geografik shart-sharoitlar.*

Mintaqada shahar madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi, uning bir mintaqadan ikkinchi mintaqaga siljishiga sabab bo'lgan. Xususan O'zbekistonning janubida, Surxondaryo hududida shakllangan madaniyat keyinchalik shimolga So'g'd, Xorazm, Shosh va Farg'ona hududlariga tarqaladi. Ularga Afrosiyob, Qiziltepa, Uzunqir, Yerqo'rg'on manzilgohlarini misol qilish mumkin. Umuman shaharlar tarixini o'rganish jarayonida dastavval, eng qadimgi shaharlar shakllanishi va rivojlanishi, aniq hududlar va viloyatlardagi tarixiy-madaniy shart-sharoitning ta'siri, ekologik-geografik, ijtimoiy, iqtisodiy va demografik muhitlarning darajasi va ta'sir doirasi, shaharlarning vazifasi, qadimgi shahar markazlarining tarixiy-madaniy jarayonlardagi o'rni va ahamiyati masalalariga keng e'tibor qaratish lozim.

2. Eng qadimgi davlatlar va ulardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Insoniyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti natijasida mil. avv. I ming yillikning boshlariga kelib, O'rta Osiyoning nisbatan rivojlangan hududlarida ilk davlat uyushmalari paydo bo'la boshlaydi. Mil. avv. IX–VIII asrlarga kelib, Baqtriya (Janubiy O'zbekiston, Janubiy Tojikiston, Shimoliy Afg'oniston) hududlarida ana shunday siyosiy birlashmalar tashkil topadi. O'sha davrda Marg'iyona va So'g'diyona qadimgi Baqtriyaning ayrim qismlari bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor. **Qadimgi Xorazm** davlati O'rta Osiyodagi eng qadimgi davlatlardan biri bo'lib, bu davlat birlashmasi mil. avv. VII–VI asrlarda Amudaryoning o'rta oqimi qismidan Orol havzalarida vujudga kelgan. Baqtriya va Xorazm davlatining hududiy chegaralari o'rta Amudaryo oqimidagi yerlar orqali o'tganligi aniqlandi. Xorazmning yirik sug'orish inshootlari mil. avv. VII–VI asrlarga oid. Manbalarda qayd etilishicha VII–VI asrlarda Xorazmda ulkan sug'orish inshootlari mavjud ekanligi ma'lum.

Qadimgi Baqtriya mil. avv. VII–VI asrlarda sharqdagi eng muhim harbiy va iqtisodiy markazlardan biri bo'lib, aholining, qudratli shaharlar va qal'alarning ko'pligi, tabiiy xomashyoga boyligi, muhim markaziy savdo yo'llari chorrahasida joylashganligi, hunarmandchilikning ravnaqi kabilar bilan shuhrat topgan. Qadimgi Baqtriyaga hozirgi Janubiy O'zbekiston (Surxondaryo), Janubiy-G'arbiy Tojikiston va Shimoliy Afg'oniston yerlari kirgan. Ilk o'rta asrlar davriga kelib, qadimgi Baqtriya yerlarida ko'chmanchi turkiy qabila-toxarlar keng yoyilishi munosabati bilan Tohariston deb yuritilgan.

Mintaqaning tabiiy-geografik o'rni, iqlim xususiyatlari xo'jalikning qadimdan sun'iy sug'orishga asoslangan o'troq dehqonchilik, yer egaligi, dasht va cho'l tabiiy sharoitiga mos ko'chmanchi va yarim

ko'chmanchi chorvachilik kabi turlari muttasil rivojlanganligidan dalolatdir. Bu holat davlatlarning ishlab chiqarish darajasini yuksalishiga, ularning qudratining o'sishiga turtki bo'lgan. Masalan, o'lkada sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikning rivojlanganligi qadimdan ulkan miqdordagi ishchi kuchlariga ehtiyoj sezilgan. Xususan, miloddan avvalgi VII – VI asrlardayoq Xorazmda ulkan sug'orish tizimlari mavjud bo'lganligi, ularni barpo etishda esa minglab chorakorlar xizmat qilganligi tarixdan ayon. Sun'iy sug'orishga bunchalik katta ahamiyat berilganligi mazkur davlatlarda ajdodlarimiz hayotida dehqonchilik naqadar katta o'ringa ega ekanligidan guvohlik beradi.

Olimlar tomonidan o'lkamiz hududlarida, bu davrga oid ko'pgina shahar va qishloqlar xarobalari ochib o'rganilgan. Ulardagi topilmalar, manzilgohlar, xom g'isht va paxsadan qad ko'targan bo'lib, aholi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Shaharlarda hunarmandchilik rivojlanganligi haqida talabalarga ma'lumotlar beriladi.

So'g'diyona—geografik hudud. Qashqadaryo va Zarafshon daryolari havzasi. Hozirgi Tojikistonning Panjikent tumani, O'zbekistonning Samarqand, Qashqadaryo va Buxoro viloyatlari o'rniga to'g'ri keladi.

So'g'diyona haqida «Avesto», ahmoniylar davri, mixxat yozuvlari va yunon-rim tarixchilari ma'lumot beradilar. Qashqadaryodagi bir qator turar-joylar va uy-qo'rg'onlar qoldiqlari mil. avv. IX–VIII asrlarga oiddir. So'g'diyonada Afrosiyob, Yerqo'rg'on, Uzunqir kabi yirik shahar markazlari hamda qo'shni viloyatlar va davlatlar bilan o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalar rivojlanadi. Darvoqe, o'z o'rnida o'lkaning tabiiy sharoiti, iqlim xususiyatlariga mos ko'plab qishloq xo'jalik ekinlari, xususan, donchilik, bog'dorchilik, polizchilik kabi sohalar rivoj topgan.

Mil. avv. 559-yilda Eronda podsho **Kir II** ahmoniylar davlatiga asos soladi. Mil. avv. 545–540-yillarga kelib, ahmoniy podsholari O'rta Osiyodagi Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona kabi viloyatlar va ko'chmanchi qabilalar ustidan o'z hukmronliklarini o'rnatadilar. O'rta Osiyo xalqlari bosqinchilarga qarshi mardonavor kurash olib bordilar. Xususan, ko'chmanchi massaget qabilalari ahmoniylarning katta qo'shinlarini tor-mor etdilar (mil. avv. 530-yil). Bu jangda fors podshosi Kir II ham halok bo'ldi. Shuningdek, mil. avv. 522 va 519–518-yillarda Marg'iyonada hamda saklar o'lkasida forslarga qarshi qo'zg'olonlar ko'tariladi. Shunday qo'zg'olonlar **To'maris** va **Shiroq** boshchiligida ko'tarilgan bo'lib, uning asosiy sababi bosqinchilarning o'lkadagi

zo'ravonliklari hamda mahalliy xalqlar boshiga solingan katta miqdordagi boj va o'lponlar edi.

Doro I hukmronligi davrida uning avlodlaridan bo'lmish, Kurush va Kambis (529-522 yy) o'zlariga qaram mamlakatlardan muayyan soliq olmaganlar, biroq tobe mulklardan ularga sovg'a-salomlar yuborib turilgan. Doroni forslar savdogari deyilishiga sabab, u birinchi bo'lib soliq tizimini joriy etganligidir. Shu bilan birgalikda bosib olingan mamlakatlardan qimmatbaho sovg'a-salomlar (o'lja, hadya tarzida) olinishi bilan birga, katta miqdorda soliqlar ham to'langan. Haqiqatda, Doro qo'l ostidagi har bir mamlakat va viloyat ularga katta miqdorda tayinli soliq to'lab turganlar. Xususan, ahamoniylarga tobe okruglar (satraplik) dan o'n ikkinchisiga kirgan «baqtriyaliklardan» «egllar» gacha (Xo'janda atroflarida yashagan qadimgi urug' shunday atalgan) bo'lgan hudud yiliga 360 talant (1 kg talant 30 kg kumushga teng bo'lgan) to'lab turishi kerak bo'lgan.

Mil. avv. VI-IV asrlarda So'g'diyonada ko'plab shahar va qishloqlar bo'lib, ular fors podshohlariga katta-katta soliqlar to'lab turganlar. Xususan, bu davrga oid **Uzunqir, Yerqo'rg'on, Afrosiyob, Sangirtepa, Chordara, Qo'rg'oncha, Ko'ktepa** kabi 30 dan ziyod yodgorliklar o'rganilgan. Bu hududlardan topilgan ko'pgina topilmalar aholining dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanganidan dalolat beradi. Shuningdek, savdo-sotiq va o'zaro aloqalar ham ancha rivojlanadi. Bu davrda Xorazm hududlarida ham yirik-yirik manzilgohlar mavjud edi. Qishloqlarda dehqonchilik, shaharlarda esa hunarmandchilik rivojlangan edi. Jonbosqal'a, Ko'zaliqir, Tuproqqal'a kabilar madaniy markazlar hisoblangan.

Mil. avv. 329-yilga kelib, makedoniyalik **Aleksandrning** O'rta Osiyoga yurishlari boshlanadi. Uning qo'shinlari So'g'diyona va Ustrushona yerlarida juda qattiq qarshilikka duch keladi. Janglarda Aleksandrning o'zi ham bir necha marta yarador bo'ladi. Mil. avv. 329-327-yillar davomida mahalliy So'g'diy aholi Spitaman boshchiligida yunon-makedon bosqinchilariga qarshi kurash olib borib, ularga juda katta talafot yetkazdi. Makedonskiy qo'shinlari hech qachon So'g'diyonadagidek qarshilikka uchramagan edilar.

Mil. avv. 323-yilda makedoniyalik Aleksandr vafot etganidan so'ng O'rta Osiyo yerlari Salavka hukmronligi ostiga o'tadi (mil. avv. 306 - yil). Salavkiylardan bo'lgan Antiox I davrida (mil. avv. 280-261 yy.) O'rta Osiyo viloyatlarida tinch hayot boshlanib, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq anchagina rivojlanadi. Mil. avv. III

asrning o'rtalariga kelib, salavkiylar davlatida taxt uchun o'zaro kurashlar avj olib ketadi. Natijada dastlab Parfiya, keyin esa Yunon-Baqtriya davlatlari salavkiylardan ajralib chiqadi. Mil. avv. 250-yilda birinchi Yunon-Baqtriya podshosi Diodod o'zini hukmdor deb e'lon qildi va tangalar zarb etadi.

Ahamoniylar, Aleksandr yurishlari va hukmronliklari davrida g'arb va sharq o'rtasida jadal ichki va tashqi aloqalar o'rnatilgan, buning barobarida ikki tomonning o'zaro roziliklari munosabati bilan garchand har bir davlatning o'z soliq tizimlari mavjud bo'lsada, yetkazilgan harbiy-iqtisodiy zararni qoplash uchun o'ljalarni taqsimlash, boj-xiroj, tovon to'lovi emas, balki o'zaro mahsulot ayriboshlanganligi haqidagi ma'lumotlar ham uchraydi. Bu davrda Eron va Turon hududlari eronlik va yunon hukmdorlari tomonidan qator satrapliklar hamda viloyatlarga bo'lib idora qilingan, har bir ma'muriy-hududiy birliklar ma'lum soliqlar va o'lponlar yig'ish orqali qat'iy tarzda boshqarilgan, satrapliklarni boshqaruvchi hukmdorlar eron va yunon hukmdorlari tomonidan tayinlangan, soliq yig'ib olish ham ular tomonidan idora etilgan.

4. O'rta Osiyoda antik davr davlatlari va madaniyati. Mil. avv. III asrning o'rtalarida mustaqil davlat sifatida tashkil topgan **Parfiya** davlati hozirgi Turkmaniston va Eronning bir qismini o'z ichiga olgan. Bu davlatning birinchi hukmdori Arshak bo'lib, u mil. avv. 247-yili taxtga o'tirgan. Mil. avv. 235-yildan boshlab, Parfiya podsholari o'z yerlari hududlarini kengaytirib bordilar. Milodiy III asrning birinchi choragida sosoniylar arshakiylar hukmronligini tugatib, Parfiyada hokimiyatni qo'lga oldilar. Antik davr Parfiyaning qishloq xo'jaligida qullar mehnatidan keng foydalanilgan. Mil. avv. III asr o'rtalaridan boshlab Parfiya davlati hozirgi O'zbekiston hududlarida joylashgan qadimgi viloyatlar – Xorazm, Baqtriya, So'g'diyona bilan siyosiy, madaniy va iqtisodiy munosabatlarni, ayniqsa, rivojlantiradi. Antik davrlarda jamiyat va davlatning asosiy harakatlantiruvchi kuchini va ishlab chiqarish asosini erkin dehqon jamoa a'zolari hamda qishloq oqsoqollari va ularning xususiy mulki tashkil etgan, shu bilan birga qishloq jamoalariga tegishli yaylovlar, chorva mollari ham mavjud edi. Parfiyaliklar besh asr davomida Hindiston, O'rta Osiyo va Xitoyning G'arb mamlakatlari bilan qilgan savdo aloqalarida vositachilik qildilar. Parfiyaliklarning yozuvi oromiy (Niso hujjatlari) yozuvi bo'lib, zardo'shtiylik diniga e'tiqod qilishgan.

Qadimgi Farg'ona turli davr manbalarida Dovon, Parkana kabi nomlar bilan eslatib o'tiladi. Ma'lumotlarga qaraganda Ershi (Marhamat) shahri Dovonning poytaxti edi. Antik davr Dovon aholisi dehqonchilik, uzumchilik, yilqichilik bilan shug'ullanishgan. Dovonning «samoviy otlari» o'lkadan tashqarida ham ma'lum va mashhur bo'lgan. Mil. avv. II asrning oxirlarida Xitoy hukmdorlari Dovon yerlarini bosib olishga harakat qildilar. Ammo qo'shni davlatlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan dovonliklar o'z mustaqilligini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldilar.

Antik davrlarda O'rta Osiyoning qadimgi davlatlari nafaqat mintaqa davlatlari bilan, balki Xitoy, Hindiston, Eron, Vizantiya kabi davlatlar bilan ham jadal savdo, iqtisodiy, madaniy aloqalari yo'lga qo'yilgan. Bunday aloqalar shubhasiz chet ellik savdogarlar, katta yer egalari, hukmdorlar, tadqiqotchilar hatto tarixchilarni ham o'lkaga qiziqishini orttirgan. Xususan, qadimgi grek va rimliklar O'rta Osiyoning tabiiy-geografik o'rni, aholisining turmush tarzi xususida ma'lumotlar berib o'tganlar, bu esa mintaqalar o'rtasida o'z davrida savdo-iqtisodiy aloqalar rivojlanganligidan dalolatdir. Jumladan, ana shunday qadimgi ma'lumotlar hozirgi ikki daryo o'rtasida umrguzaronlik qilib kelayotgan xalqlarning ota-bobolari, qadimgi saklarga va ular yurtiga tegishlidir.

Qadimgi tarixchilar O'rta Osiyo haqida kitobida shunday ma'lumotlar uchraydi: «Apasiaklar Oks va Yaksartning oralig'ida yashaydilar. Daryolarning birinchisi Girkan dengiziga, ikkinchisi Meotida ko'liga quyiladi. Ikkalasi kemalar qatnaydigan darajada salmoqlidir. Ko'chmanchilarning otdan tushmay ulardan Girkaniyaga o'tib yurishlari juda qiziq. Bu haqda ikki xil gapirishadi. Birinchisi juda oddiy, ikkinchisi esa g'aroyi—bu, biroq imkonsiz deb bo'lmaydi. Oks o'zlanishini Kavkaz tog'laridan olib, suvlarning qo'shiluvi hisobiga Baqtriyada ulkan daryoga aylanadi-da, keng tekislikdan uzoq oqadi. Keyin sahroga yetib borganida katta va tik qoyalarga duch keladi. Pastga tashlanarkan, oqimning tezligidan suvi qoyalardan bir stadiyadan ortiqroq nariga borib tushadi. Apasiaklar ana shu sharsharaning tagidan qup-quruq joydan Girkaniyaga o'taveradilar. Quyidagi ma'lumot esa yanada qiziqarlidir. Daryo oqib o'tadigan yerlarda keng maydon va tekisliklar ko'p. Tog'u qoyalarga duch kelgan daryo ana shu maydonlarga shiddatla tushib, ularni teshib kiradi-da, bir oz masofaga yer ostidan oqib, yana yuzaga chiqadi.

Qadimgi davlatchilik hukmronlik qilgan kezlarda hamda antik davrlardayoq So'g'diyona, qadimgi Xorazm, Baqtriya, qadimgi

Farg'ona, Qang' davlat birlashmalari chet davlatlar bilan jadal savdo-iqtisodiy munosabatlar o'rnatar ekanlar, harbiy yurishlar mahalida mag'lub davlat g'olib tomonga o'lpon tarzida katta miqdorda soliqlar to'lashi bilan birga, garovga ko'plab miqdorda asirlar va qullarni ham hadya etganlar. Xususan, chet elliklarni o'lkada yetishtirilgan qishloq xo'jalik, chorvachilik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlari, birgina shisha, qog'oz, jun, qorako'l teri, qovun, tarvuz, ot, tuya kabilar e'tiborni tortgan.

Miloddan avvalgi II–I asrlarda Xitoy bilan Dovon (qadimgi Farg'ona) o'rtasidagi munosabatlar o'lpon va to'lovlar masalasida yanada keskinlashganligi tarixdan ayon. Shu maqsadda xitoyliklar ushbu o'lkaga bir necha marotaba yurishlar qiladilar. Birinchi yurish muvafaqiyatsiz tugagach, ular miloddan avvalgi 102-yilda bu yerga ikkinchi marta yurish qiladilar.

Mil. avv. III asrlar boshlarida paydo bo'lgan **Qang' davlatining** hududlari Sirdaryoning o'rta oqimidagi yerlar edi. Mil. avv. II–I asrlarda Qang' davlati yerlari kengayib, Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlar va Xorazmni o'z ichiga oladi. Antik davrida Qang' davlati ancha rivojlangan davlat edi. O'troq aholi asosan vodiylarda yashab, dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelishgan. Qang' hukmdorlarining markaziy shaharlari ikkita edi. Ular yozni o'trorda (hoz. Aris va Turkiston oralig'ida), qishlovni esa Qang'a (hoz. Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumanida) shaharlarida o'tkazar edilar.

Mil. avv. I asrga kelib, O'rta Osiyo hududlarida o'sha davrning eng qudratli davlatlaridan biri bo'lgan **Kushonlar davlati** tashkil topadi. Kushon davlatiga jangovar xunn qabilalarining ta'qibi natijasida Shimoliy-sharqdan Yunon-Baqtriya davlatiga miloddan avvalgi 140–130-yillarda bostirib kirgan yuechji qabilalari asos solganlar. Sug'diyona va Baqtriyaga kelib o'rnashgan *yuechjilar* xyumi, shuanji, guyshuan, xi-se va dumi (dyumi) kabi yirik, bir-biriga qarindosh xonadonlardan iborat ediki, ular o'rtasida hokimiyat uchun kurashda Guyshtuan xonadoni g'olib chiqadi va Guyshtuan (Kushon) podsholigiga asos solinadi.

Qadimgi xitoy manbalariga ko'ra yuechji qabilalari miloddan avvalgi IV–III asrlar chegarasida Mongoliya hududida yashovchi xunnlarning qo'shnilari bo'lishgan. Miloddan avvalgi III asrning ikkinchi yarmiga kelib, yuechjilar juda katta kuchga aylanganlar. Xunnlarning boshlig'i ularga o'lpon to'lashga majbur bo'lgan. Ammo bir oz vaqt o'tgach xunnlari sardori Maodun xunnlarni kuchli hokimiyat

ostida birlashtirib, bu ko'chmanchi qabilalarni qudratli kuchga aylantirdi. Miloddan avvalgi 176-yilda xunn lashkاربoshilaridan biri yuechjilarni jangda mag'lubiyatga uchratadi. Maodunning o'g'li Laoshin mil.avv. 174-yilda yuechjilarni yana tor-mor keltiradi va hukmdorini ham o'ldirib bosh chanog'idan may qadahi yasattiradi. Mag'lubiyatga uchragan ko'chmanchi yuechjilar g'arbga-Sharqiy Turkiston va O'rta Osiyo hudulariga kirib kela boshlaydilar. Ammo bu hududlarida yuechjilar xitoy manbalaridan «usun» deb ataluvchi ko'chmanchi chorvador qabilalar bilan to'qnash keladilar. O'zaro urushlarda oxir oqibat usun qabilalarining qo'li baland kelib, yuechji qabilalari Tyanshan, Farg'ona va Pomir tog'lari osha Shimoliy G'arbiy Hindiston va Baqtriya yerlariga kirib keladilar.

Yuechji qabilalari haqida ma'lumotlar faqat qadimgi va o'rta asr xitoy manbalarida saqlangan. Qadimgi yunon-rim tarixchilari (Strabon, Pompey Trog) asarlarida esa bu nom umuman uchratilmaydi. Aftidan ular yuechjilarni boshqa nomda atagan bo'lsalar kerak. Ular Yunon-Baqtriya davlatining qulashi haqida bergan ma'lumotlarida esa asianlar, pasianlar, toxarlar, sakaraullar haqida yozadilar.

Yuechjilarning kelib chiqishi haqida tadqiqotchilar o'rtasida yakdil fikr yo'q. Ba'zi olimlar yuechjilarni massagetlarning avlodi deb hisoblasalar (S.P.Tolstov), ba'zilar ularni toxarlarning avlodi deb hisoblaydilar (I.Markvart, E.Pulleyblenk). O'zbek olimi akademik A.Asqarov fikriga ko'ra yuechjilar skif-sak qabilalari ittifoqiga kiruvchi toxarlarning xitoycha nomlanishidir. Yuechjilarning geografik joylashuvi, moddiy va madaniy hayot darajasiga qarab turkiy qabilalardan deb hisoblash mumkin. Jumladan, yapon olimi K.Yenoki «miloddan avvalgi III asrlardagi yuechjilar joylashgan o'mi va xo'jalik hayotiga ko'ra VI asrdagi turklar bilan juda o'xshash» deb qayd qiladi.

Umuman (yuechji) kushon podsholarining shajarasi qabila sardori Geraydan boshlanadi. Uning vorisi Kudzulla Kadfiz (15–51) va Vima Kadfizlar davrida (51–78) kushon podsholari mustaqil davlat sifatida o'z nomlarida mis, oltin va kumush tangalar zarb etishni boshlaydilar. Kanishka davrida (78–123) Hindistonning janubiy viloyatlari, Xorazm, Choch, Farg'ona va hatto G'arbiy Xitoy ham Kushon davlati tarkibiga kiritiladi. Buddizm dini davlat diniga aylantiriladi. Davlatning poytaxti Dalvarzintepadan (Surxondaryo viloyatida) Peshavor(Hindiston-Pokiston)ga ko'chiriladi. Kanishka podsholik qilgan davrda Kushon saltanati Osiyodagi eng yirik davlat darajasiga ko'tarilgan. Numizmatik manbalarda Kanishkadan keyin Vasishka (4 y podsho bo'lgan),

Xuvishka (32 y podsho bo'lgan), Vasudeva (34 y podsho bo'lgan) kabi podsholarning nomlari saqlangan bo'lib, ular ushbu davlat tarixida keskin ajralib turadigan iz qoldirishmagan.

Milodiy IV asrning oxiriga kelib ichki nizolar, g'arbdan sosoniylar davlati va shimoldan ko'chmanchi turkiy qabilalar bergan zarbalar natijasida Kushon podsholigi batamom yemiriladi va barham topadi.

Dastlabki hukmdorlar Kadfiz I va Kadfiz II lar davlat yerlarini kengaytirib, pul islohoti o'tkazadilar. Milodiy II asrga kelib Kushon davlati yerlari Shimoliy Hindiston, Afg'oniston, O'rta Osiyo, Sharqiy Turkistondan iborat edi. Kushon hukmdorlari, xususan Kanishka (II asr) davrida savdo-sotiq, ichki va tashqi savdo, ayniqsa, rivojlanadi. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik ham ancha taraqqiy etadi. Bu jarayonda Buyuk Ipak yo'lining ahamiyati nihoyatda katta bo'ldi. Kushon davlatida asosiy din buddaviylik bo'lib, yunon, zardo'shtiylik aqidalariga ham e'tiqod qilinardi.

Antik davr O'rta Osiyo xalqlari moddiy va ma'naviy madaniyatida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Mil. avv. IV–II asrlar oromiy yozuvi asosida Xorazm, Parfiya va So'g'd yozuvlari paydo bo'ldi. Kushon davriga kelib, yana bir yozuv-Kushon (Baqtriya) yozuvi shakllanadi. O'rta Osiyo va Afg'oniston hududidagi arxeologik tadqiqotlar antik davr madaniyatining gullab yashnaganidan dalolat beradi. Ayritom va Ko'hna Termizda Budda ibodatxonalari ochilgan. **Fayoztepa, Quva, Xolchayon, Dalvarzintepa** kabi ko'hna shaharlarda ham saroylar, ibodatxonalar ochilib, ular yuksak madaniyatga ega ekanligi kuzatilgan.

5. Buyuk ipak yo'lining shakllanishi va rivojlanishi. Ma'lumki Buyuk ipak yo'li qadimgi davr, o'rta asrlarda sharq va g'arbni bog'lovchi asosiy tarmoq hisoblangan. Davlatlarda iste'mol buyumlari, xususan, kiyim-kechak, oziq-ovqat bozori ancha taraqqiy etgan edi. Qadimgi xalqlarning har tomonlama rivojlanishida savdo va tranzit yo'llarning ahamiyati katta bo'lgan. Tarixiy adabiyotlardan ma'lum bo'lishicha, Buyuk ipak yo'li tashkil topmasdan ancha ilgariyoq Qadimgi Sharq va O'rta Osiyo hududlarida o'zaro almashinuv yo'llari mavjud bo'lgan.

Bronza davridagi (mil. avv. III—II ming yilliklar) ana shunday yo'llardan biri *«Lojuvard yo'li»* deb atalib, uning bir tarmog'i Badaxshon, Baqtriya va Marg'iyona hududlarini Xorazm, So'g'd, Markaziy Qozog'iston va Ural bilan bog'lagan. Yana bir tarmog'i esa Baqtriya va Marg'iyonani Mesopotamiya bilan bog'lagan. Bu yo'l Pomir tog'laridan boshlanib, Eron, Old Osiyo, Misr orqali o'tgan.

Badaxshon Lojuvardining Hind vodiysi, Mesopotamiya va Misrdan topilishi bu qimmatbaho toshning Qadimgi Sharqda nihoyatda qadrlanganligidan dalolat beradi.

Qadimgi yo'llardan yana biri, Eron ahmoniylarining yo'li bo'lib, bu yo'lning bir tarmog'i mil. avv. VI—IV asrlarda kichik Osiyo shaharlarini hamda O'rta Yer dengizi bo'yidagi Efes, Sardi shaharlarini Eronning markazlaridan biri Suza bilan bog'lagan bo'lsa, yana bir tarmog'i Eron-Baqtriya orqali So'g'diyona, Toshkent vohasi va Qozog'iston hududlaridan o'tib Oltoygacha borgan. Tarixiy adabiyotlarda bu yo'l «**Shoh yo'li**» deb ataladi.

Mil. avv. II—I asrlarga kelib Xitoyni O'rta va G'arbiy Osiyo bilan bog'laydigan karvon yo'li paydo bo'ladi. Bu yo'l **Buyuk ipak yo'li** deb atalib, umumiy uzunligi 12 000 km dan iborat edi. Ilk o'rta asrlarga kelib, Ipak yo'lining yanada rivojlanganligini kuzatish mumkin. O'z davrida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan bu yo'lning dastlabki tarmog'i Xitoydagi Sian shahridan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O'rta Yer dengizigacha cho'zilgan.

Buyuk ipak yo'li bo'ylab o'sha davrda ko'plab karvonsaroylar, shaharlar barpo etiladi. O'rta Osiyo viloyatlari bu yo'lning o'rtasida joylashganligi sababli savdogarlar Xorazm, Samarqand, Termiz va boshqa hududlarda o'z mollarini sotib, mahalliy mahsulotlarni xarid qilganlar. O'rta asrlar O'rta Osiyo bozorlarida chetdan keltirilgan ko'plab mahsulotlar mavjud ediki, hozirgi kunda ipak yo'lidagi ko'hna shaharlar va manzilgohlardagi arxeologik qazishmalar natijasida topilayotgan topilmalar fikrimizning dalilidir.

Mil. avv. II asrda paydo bo'lib, milodning XVI asriga qadar faoliyat ko'rsatgan Buyuk ipak yo'li shu davr ichida Sharq va G'arb xalqlarining keng miqyosidagi o'zaro madaniy va iqtisodiy aloqalari tarixida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu yo'l orqali aloqalar qilgan qadimgi xalqlarning o'zaro hamkorlik, almashinuv va madaniyatlarining boyib borishi, tinchlik va taraqqiyot uchun asos bo'lib xizmat qildi. YuNESKO tomonidan «Buyuk ipak yo'li-muloqot yo'li» dasturining ishlab chiqilishi Yevropa va Osiyodagi ko'plab davlatlarning ilmiy-madaniy faoliyati uchun yo'nalish bo'lmoqda.

Yuqoridagi ma'lumotlar asosida talbalarga Buyuk ipak yo'lining insoniyat tarixida Sharq va G'arbn bir-biri bilan bog'lagan qit'alararo ulkan aloqa tarmog'i bo'lganligi xususida umumiy ma'lumotlar shakllantiriladi. Buyuk ipak yo'lining bevosita o'zi sharqiy tarmog'i

Xitoydan boshlanib O'rta yer dengizigacha davom etgan bo'lsa, g'arbiy tarmog'i Rimdan O'rta yer dengizi orqali Suriyaga, u yerdan Mesopotamiya orqali Shimoliy Eronga kelardi, O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston orqali Xitoyga o'tib ketardi. Turkistonda Rossiya bosqini arafasida va undan so'ng uning savdo, iqtisodiy, boj munosabatlarini o'rnatish, ulardan unumli foydalanishdagi o'rni katta bo'lganligi shubhasiz.

3-mavzu yuzasidan seminar darsi.

«O'rta Osiyoda ilk davlatchilikning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari» jadvalini to'ldiring:

Davlatlarning nomi	Shakllangan va rivojlangan davr	Hududi
Xorazm		
So'g'diyona		
Baqtriya		
Yunon-Baqtriya		
Farg'ona		
Qang		

Mavzu yuzasidan darsda «Koop-koop» usuli asosida topshiriqlar va ularni bajarish yuzasidan uslubiy ko'rsatma.

Munozara uchun mavzu: «O'rta Osiyoda Yunon-Baqtriya madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi»

1. Auditoriyada 5–6 kishidan iborat bo'lgan 5–6 ta guruhlar tashkil etiladi.
2. Har guruhga bitta vazifa (topshiriq) beriladi. Bu vazifani bajarish ustida butun guruh birgalikda ishlaydi.
3. Guruhda hammaning javobi alohida muhokama qilinadi va qo'yilgan masalaga guruhning umumiy javobi tayyorlanadi.
4. Guruh yetakchilari qo'shimcha materiallardan foydalangan holda jamoa ishining natijasini taqdim etadi.

O'qituvchi guruhlarining umumiy javoblari baho beradi, yo'l qo'yilgan xatolar ustida jamoa ishni tashkil etadi, savollarga berilgan javoblarni to'ldiradi, aniqlik kiritadi, javoblarni yakunlab, g'olib guruhni aniqlaydi.

**«Zardushtiylik dini va taraqqiyoti» mavzusi yuzasidan
munozara uchun savollar:**

1. Zardushtiylik dini qanday shakllangan?
2. «Avesto» ning mazmun-mohiyati haqida nimalarni bilasiz ?
3. Zardushtiylik davrida jamiyatning tarkibiy tuzilishi qanday edi?
4. Ossuariylar va nauslar nima ?
5. Zardushtiylikning asosiy ilohlarini ayting?
6. O'zbekistonda «Avesto» ning 2700 yilligi qachon nishonlandi ?
7. Zardushtiylik nazdida yer, suv, havo, olov muqaddas manba ekanligini isbotlang?

Darsda «Insert» texnikasini qo'llash tartibi:

Ushbu mavzu yuzasidan o'qituvchi talabalarga seminar darsi uchun oldindan ma'ruza matni va zardushtiylik diniga oid ma'lumotlar bilan tanishib kelishni va quyidagi topshiriqni beradi.

1. Ma'ruza matni va zardushtiylik diniga oid ma'lumotlar bilan tanishib chiqing.

2. O'zlashtirilgan ma'lumotlarni tahlil qiling, tartibga soling va jadvalga qalam bilan quyidagi belgilarni qo'ying:

(V) – men bilgan ma'lumotlar;

(+) – yangi ma'lumotlar;

(-) – meni bilganlarimga zid ma'lumotlar;

(?) – men hali ko'pgina qo'shimcha ma'lumotlar bilan tanishishim kerak bo'ladi.

3. «Insert» jadvalni to'ldiring:

«Insert» jadvali

V	+	-	?

Darsda ishlash uchun qo'shimcha savollar

1. Zardushtiylik ta'limoti qachon va qayerda paydo bo'lgan?
2. Zardushtiylik ta'limotiga kim asos solgan?

3. Qadimgi diniy e'tiqod izlaridan zardushtiylik dini qaysi jihatlari bilan farq qiladi?

4. Zardushtiylik dinining asosiy qoidolari nimalarda aks etadi?

5. Nima uchun «Avesto» ni biz O'rta Osiyo xalqlari tarixining qadimgi manbalaridan biri deb hisoblaymiz?

Mavzu yuzasidan tayanch so'z va iboralar

Mehnat taqsimoti, ixtisoslashgan hunarmandchilik, sun'iy sug'orma dehqonchilik, savdo va madaniy aloqalar, ilk shaharsozlik, Qadimgi Baqtriya, So'g'diyona, Xorazm, zardushtiylik, Avesto, qadimgi Farg'ona, Qang' davlati, Kushonlar davlati, Bronza davri, savdo va tranzit yo'llari, «Lojuvard yo'li», «Shoh yo'li», Buyuk ipak yo'li, savdo va madaniy aloqalar.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Qadimgi Xorazm davlatining o'zbek davlatchilik tarixida tutgan o'rni.

2. Qadimgi Baqtriya davlati va uning rivojlanishi.

3. Qadimgi So'g'diyona davlati va taraqqiyoti.

4. Eron ahamoniylarining O'rta Osiyoga yurishlari va ularning oqibatlari.

5. Yunon-makedon qo'shinlarining O'rta Osiyoga yurishlari va uning oqibatlari.

Nazorat savollari:

1. Qadimgi O'zbekiston hududlarida shakllangan ilk davlat birlashmalari qaysilar?

2. Qadimgi Xorazm va Qadimgi Baqtriya davlatlarining o'zbek davlatchilik tarixida tutgan o'rni qanday.

3. Kushonlar davlatining tashkil topishi va siyosiy uyushuviga turtki bo'lgan omillar nima edi?

4. Kushonlar davrida madaniy hayot rivojlanganligini qaysi sohalarda ko'rish mumkin?

5. Buyuk ipak yo'lining tarixiy rivojlanishi haqida gapiring.

6. Amir Temur va temuriylar davrida Buyuk ipak yo'lining ravnaq topishiga turtki bo'lgan omillarni ayting.

7. Buyuk geografik kashfiyotlarning Buyuk ipak yo'li mavqeining pasayishiga ta'siri nimalarda namoyon bo'lgan edi?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz – kelajak yo'q. T., 1998.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., 2008.
3. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967.
4. G'ulomov Ya. Xorazmning sug'orilish tarixi. T., 1959.
5. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. -Т., 1999.
6. Asqarov A. Eng qadimiy shahar.-T., «Ma'naviyat», 2001.
7. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. (Qadimgi davr va o'rta asrlar) T., 2001.
8. Muhammadjonov A. Qadimgi Buxoro. T., 1991.
9. Muhammadjonov A. Qadimgi Toshkent. T., 2002.
10. Sagdulayev A.S. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. - T., 1996.
11. O'zbekiston xalqlari tarixi. (akademik A.Asqarov tahriri ostida) 1 qism. T., 1992.
12. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент., 1982.
13. 11. Eshov B. J. Qadimgi O'rta Osiyo shaharlari tarixi. (Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma). T., 2006.
14. O'zbekiston tarixi. «Darslik»./ Mas'ul muharrir t.f.d R.X. Mur-tazayeva. T., 2005 y.
15. Usmonov Q, Sodiqov M, Oblomurodov N. O'zbekiston tarixi. I qism. O'quv qo'llanma. T.: «Meros», 2002.
16. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S. O'zbekiston tarixi. «Darslik». T., 2006.

4-mavzu. O'ZBEK XALQINING ETNOGENEZI VA ETNIK TARIXI.

Darsning texnologik xaritasi

Darsning maqsadi	Darsda talabalarga xalq shakllanishining bosqichlari, xususan qabila, urug', elat va millat tushunchalari hamda etnosning shakllanishiga turtki bo'lgan boshqa omillar, o'zbek xalqining etnik shakllanishi uzoq davom etgan murakkab jarayon ekanligini, Turonzamin azaldan turkiy qavmlarning azaliy vatani ekanligi, o'troq hayot kechirgan eng qadimiy ajdodlarimizning Xorazm, Baqtriya, So'g'diyona, Parkana, Toxariston, Choch deb atalgan o'lkalarda tub joy (avtohton) aholi sifatida azaldan yashab kelganligi xususida bilimlar beriladi. Hozirgi o'zbek xalqining asosini shu hududlarda ming yillar davomida yashab kelgan massagetlar, saklar, xorazmiylar, baqtriyaliklar, so'g'diylar, toxarlar, dovonliklar tashkil etganligini, so'ngra Eron ahmoniylari, makedoniyaliklar, arablar, mo'g'ullar istilosining tub joy aholining etnik tarkibiga ta'siri katta bo'lganligi tushuntiriladi. Darsda talabalar ongida IX-XII asrlarda qorluqlar, chigillar, yag'molar va boshqa turkiy qavmlarning o'zbek xalqining etnik shakllanishiga ko'rsatgan ta'siri hamda o'zbek xalqining etnogenez bosqichining yakunlanishi hamda etnik tarix davrining boshlanishi, «o'zbek» atamasining shakllanishi va haqiqiy etnonim ma'no kasb etishi xususida ham bilimlar shakllantiriladi. Shuningdek, talabalarga XV asr oxiri - XVI asrlar va undan keyingi davrlarda O'rta Osiyoga Dashti qipchoq hududlaridan turk-mo'g'ul qavmiga hamda turkiy qavmga mansub aholining kirib kelish jarayonlari va bu jarayonning nihoyasiga yetishi. mintaqada turkiyzabon xalqlar qatlamining oldingi davrlarga nisbatan oshishi hamda aholining o'troqlashish jarayonlarining kuchayishi, XIX asr oxiri-XX asrda Turkistonda etnik vaziyat, O'zbekiston mustaqilligi yillarida mamlakatimizda millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglikning ta'minlanishi xususida ma'lumotlar beriladi.
Mavzu rejasi	1. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi masalalarini o'rganishning dolzarbligi va ahamiyati. 2. Qadimgi davrlarda Turonzamin hududlarida kechgan etnik jarayonlar, o'zbek xalqi shakllanishidagi ilk bosqich. 3. O'rta asrlarda va undan keyingi davrlarda O'rta Osiyodagi etnomadaniy jarayonlar, o'zbek xalqining xalq sifatida shakllanishining yakuni.

	Mustaqillik yillarida O'zbekistonda millatlararo totuvlikning ta'minlanishi.
Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, Amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara, test.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Slaydlar, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.
Darsdan kutilayotgan natijalar	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Ushbu mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqaradilar, ularda ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga bo'lgan munosabatlar shakllanadi.

1. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi masalalarini o'rganishning dolzarbligi va ahamiyati. Mamlakatimizda milliy-ma'naviy qadriyatlarni qayta tiklash va rivojlantirish, ularni fuqarolarimiz ongiga yanada chuqurroq singdirish nuqtayi nazaridan bugungi kunda o'zbek xalqining kelib chiqishi masalasiga qiziqish tobora ortib bormoqda. Xususan, o'zbek xalqining etnogenezi, etnik tarixi, uning xalq sifatida shakllanishini o'rganish masalalari dolzarb ekanligi yurtboshimiz I.A.Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» asarida har tomonlama asoslab berilgan. Bu yo'nalishda tarixchi olimlarimiz oldiga yechilishi zarur bo'lgan vazifalar qo'yildi. Jumladan, Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek, «Tariximiz kabi qadim madaniyatimizning yaratilishida ham unga ko'plab etnik guruhlar, el-elatlar o'z ulushini qo'shgan. Bu – tabiiy hol. Chunki hech qachon, hech qayerda faqat bitta millatga mansub madaniyat bo'lmaydi. Har qanday sivilizatsiya ko'pdan ko'p xalqlar, millatlar, elatlar foliyatining va samarali ta'sirining mahsulidir. Bir so'z bilan aytganda, bosqinchilar kelib ketaveradi, lekin xalq boqiy qoladi, uning madaniyati abadiy yashaydi.»

Dunyodagi barcha xalqlar kabi o'zbek xalqining shakllanish tarixi ham juda uzoq davom etgan etnogenetik jarayonlar mahsulidir. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixini o'rganishning dolzarbligi va uning ahamiyati shundaki, olingan nazariy bilimlar orqali o'zbek xalqining kelib chiqishi va uning xalq, millat bo'lib shakllanish tarixiy jarayonlari

haqida talabalarga zarur tushunchalar beriladi. Ularni vatanparvar, o'z yurtiga sadoqatli qilib tarbiyalash, ular ongida milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini shakllantirish muhim o'rin tutadi. Shu boisdan har bir inson u ziyolimi, olimmi, talabami, oddiy fuqaromi, kim bo'lishidan qat'i nazar o'z ota-bobolari va ajdodlarining kelib chiqishini, mintaqada uzoq davom etgan iqtisodiy va etnomadaniy aloqalar va ularning tub mohiyatini to'g'ri anglamoqlari lozim.

Zero, o'zbek xalqining kelib chiqishi ham uzoq davom etgan turli etnomadaniy omillar ta'sirida shakllangan. Bu xususda o'zbek olimlaridan akademik A.Asqarov, K.Shoniyozovlarning eng so'nggi ilmiy ishlanmalari doirasidagi ilmiy-nazariy konsepsiyalari muhim o'rin tutadi. Xususan A.Asqarovning fikricha, etnogenetik jarayon, ya'ni o'zbeklarning etnogenezi *bronza davrining so'nggi bosqichlaridan boshlanib XI asrgacha davom etdi va u g'arbiy qoraxoniylar davlati doirasida, XI-XII asrlar davomida o'zbek xalqi uzil-kesil shakllandi*. Shundan so'ng o'zbek xalqining etnik tarixi boshlanadi. O'zbeklarning etnik tarixi davomida, unga keyinroq qo'shilgan etnik komponentlar uzil-kesil shakllangan o'zbek etnosi tarkibini deyarli o'zgartirib yubora olmaganlar, balki uning tarkibida etnografik guruhlar sifatida uzoq vaqtlar yashab, ma'lum bir tarixiy davrdan so'ng etnos tarkibiga singib ketganlar.

O'zbek xalqining millat tarixi esa XIX asr oxiri - XX asrning boshlaridan boshlanadi. Millatning shakllanishi xalqning tarkib topishi kabi uzoq davom etadigan tarixiy va etnomadaniy jarayon bo'lib, millat etnik tarixning eng yuksak yuqori cho'qqisi, kamolot bosqichiki, bu bosqichga ko'tarilgan xalqning davlati millat nomi bilan yuritiladi. U suveren davlat sifatida o'zining ichki va tashqi siyosatini mustaqil yuritadi, umum millat tili davlat tili maqomini oladi, uning davlat chegaralari qat'iy, daxlsiz bo'lib, jahon hamjamiyati tomonidan tan olinadi, millatning o'zlikni anglash darajasi yuksak, milliy g'urur, vatanga fidoiylilik, ona zamin va xalqiga sodiqlik millat fuqarolarining hayot mazmuniga, kundalik turmush tarziga aylanadi. Millatga xos milliy mentalitet shakllanadi, davlat jamiyat tomonidan boshqariladi, ya'ni davlat millatning xohish-irodasini bajaruvchi jonli mexanizmga aylanadi.

Akademik A. Asqarov o'zbek xalqi etnogeneziga bag'ishlangan so'nggi yillardagi ishlaridan birida har bir xalq etnogenezi va etnik tarixini o'rganishda quyidagi nazariy va ilmiy metodologik tamoyillarga amal qilish talab etilishini ko'p bora ta'kidlaydi:

– **birinchidan**, etnogenez va etnik tarixni o'rganishda tadqiqotchi birinchi navbatda o'rganayotgan xalq etnogenezi qachondan boshlanganligini aniqlab olmog'i kerak. Chunki etnos faqat kishilik jamiyati taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida paydo bo'ladi. Etnogenezning boshlang'ich nuqtasi esa etnosning qadim zamonlarda yashagan «ajdodlariga» borib taqaladi. Bu jarayon mil. avv. II ming yillik oxirlarida yuz berdi;

– **ikkinchidan**, etnos bu biologik hodisa emas, balki ijtimoiy hodisadir. U kishilik taraqqiyoti ma'lum bir bosqichining hosilasidir. Etnos o'zining shakllanish jarayonida uning tarkibiga yangidan-yangi etnik qatlamlar qo'shilib boradi. Yer yuzining barcha xalqlari kelib chiqishi jihatidan ko'p etnik qatlamlidir. Darhaqiqat, o'zbek xalqi etnogenezining ilk bosqichlaridan, to xalq sifatida shakllanib bo'lguniga qadar uning asosiy tarkibini tashkil etgan mahalliy (avtohton) so'g'diy-xorazmiy va qadimgi turkiyzabon qatlamlardan tashqari o'ziga turli davrda har xil miqdorda mahalliy va tevarak-atroflardan kelib qo'shilgan etnik guruhlarini singdirib bordi;

– **uchinchidan**, har bir xalqning etnik tarixini o'rganish, etnik birlikning shakllanish jarayonini ilk bosqichidan boshlashni taqozo etadi. Chunki etnik birlikning paydo bo'lishi, rivojlanishi va uning etnosga aylanishi qadim zamonlardan boshlanib, hozirgi kungacha davom etayotgan butun bir tarixiy jarayondir;

– **to'rtinchidan**, har bir xalqning etnik tarixi bilan shug'ullanganda nafaqat etnik birlikning boshlang'ich jarayonini, balki uning keyingi davrlarini, unga xos etnik belgi va alomatlarni aniqlab, o'rganib borish talab etiladi;

– **beshinchidan**, etnogenetik jarayonni o'rganishda masalaga har tomonlama yondashish, ya'ni etnogenezga aloqador fan yutuqlaridan foydalanish muammo yechimiga obyektiv ilmiylik bag'ishlaydi. Etnogenez muammolarini hal etishda foydalanilayotgan birilamchi manbalarning nisbati va xususiyatini bilish muhimdir. Bu manbalar antropologiya, arxeologiya, etnografiya, yozma yodgorliklar, tilshunoslik, epigrafika va boshqalardir.

2. Qadimgi davrlarda Turonzamin hududlarida kechgan etnik jarayonlar, o'zbek xalqi shakllanishining ilk bosqichi. O'rta Osiyo xalqlari tarixi hamda ijtimoiy-siyosiy hayotida turkiy etnik guruhlar juda katta ahamiyatga ega bo'lganligi va bu qatlamning ildizlari anchagina qadimiy ekanligi arxeologik ma'lumotlar asosida isbotlangan. Qadimgi davrning bronza bosqichiga kelib, ajdodlarimiz hayotida tub ijtimoiy-

iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlarning ildizi miloddan avvalgi III ming yillikning oxirgi choragida har ikki dunyoda, ya'ni qadimgi dehqonchilik va ovchi-baliqchi qabilalar jamoalarida bir vaqtda yuz beradi. Qadimgi dehqonchilik jamoalarida iqtisodiy-ijtimoiy tabaqalanish yuz beradi, mintaqada yangidan yangi mahalliy markazlari paydo bo'la boshlaydi. Qadimgi Baqtriya hududlaridan ilk shaharsozlik madaniyatining kurtaklari tarkib topadi.

Shu mintaqaga xos sun'iy sug'orma dehqonchilik va nisbatan rivojlangan hunarmandchilik xo'jaligining Sopolli madaniyati vujudga keladi. Mazkur madaniyatlar bilan bir davrda mil. avv. II ming yillikning birinchi yarmida Murg'ob vohasida Kaunchi, Gonur manzilgohlari tarkib topadi. Janubiy O'zbekistonning Sopollitepa va Jarqo'ton kabi shahar tipidagi manzilgohlar vujudga keladi. Bunday madaniy markazlarning shakllanishi mil avv. I ming yilliklar birinchi yarmida **Qadimgi Baqtriya** davlatining tarkib topishiga turtki bo'lgan.

Talabalarga ushbu aholi manzilgohlarida yashagan qadimgi xalqlar O'rta Osiyoning bronza davrida keng tarqalgan asosiy aholisi ekanligi ular tarixiy adabiyotlarda «tozabog'yob», «qayroqqum» yoki «andronova madaniyati» sohiblari bo'lganligi tushintiriladi. Ilk temir davridan boshlab (mil. avv. IX–VII asrlar), o'lkamizning qadimgi dehqonchilik vohalarida yashovchi o'troq aholi o'zlari yashab turgan hudud nomlari bilan atala boshlagan. Xususan ular So'g'diyonadagi-so'g'diylar, Qadimgi Xorazmdagi-xorazmiylar (xorasmiylar), qadimgi Baqtriyadagi-boxtarlar, qadimgi Chochdagi-chochliklar, Farg'onadagi-parkanaliklar. Bu tarixiy nomlarning ayrimlarini ilk yozma manbalarda, xususan, zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»da, Ahamoniylar mixxat yozuvlarida, yunon-rim mualliflari asarlarida ham uchratish mumkin.

O'rta Osiyoning qadimiy-tarixiy mintaqalaridan biri **Xorazmdir**. Ushbu mintaqada ham miloddan avvalgi VI–V asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy va etnomadaniy hayotda tub o'zgarishlar sodir bo'ladi. Dastlab Xorazm vohasida Ko'zali qir, Qal'ali qir, Qo'yqirilgan qal'a, Jonbos qal'a kabi mahobatli mudofaa devorlari bilan o'ralgan qal'alar, shakllanadi. Zero, bu bepoyon hududlar Aryanam Voychahning Amudaryo etaklarida tarkib topa boshlagan vohalar Avestoda «xvarizam», yunon muarrixlari asarlarida «xorasmiya» nomi, aholisi esa xorazmliklar deb atalganligi qayd etiladi. Ushbu madaniyat sohiblarining Xorazm hududlariga kirib kelishi so'ngi bronza va ilk temir davrining mahalliy hokimliklari konfederatsiyasining parchala-

nishidan so'ng, xorasmiylarning Amudaryo quyi havzalariga kirib kelishi bilan bog'liqdir. Shu davrdan boshlab massagetlar yurtining vohalari Xorazm, ya'ni «Qadimgi Xorazm» deb ataladigan bo'ldi.

Tarix fanida O'rta Osiyoning qadimgi Farg'ona, Toshkent vohasi, Sirdaryo havzalarida yashagan xalqlari etnogenezi xususida ham qator ma'lumotlar mavjud. Miloddan avvalgi III–I va milodiy era boshlarida qadimgi Farg'onada sug'orma dehqonchilik madaniyati an'analari asosida rivojlangan Farg'ona (Xitoy manbalarida «Davan» deb atalgan) ilk davlati tashkil topadi. Ushbu davlat poytaxti Ershi ekanligi tilga olinadi. Manbalarga ko'ra Farg'ona davlati miloddan avvalgi II–I asrlarda O'rta Osiyoning yuksak taraqqiy etgan, aholisi ko'psonli, yaxshi qurollangan va mashq qurgan kuchlarga ega davlati hisoblangan. Aholi sholi ekish, yerga ishlov berish, bog'dorchilik uzumchilik bilan shug'illanganlar.

Mintaqaning antik davrda tarkib topgan yana bir viloyati Choch o'lkasidir. Choch o'lkasi haqida yozma ma'lumotlar miloddan avvalgi I ming yillikning ikkinchi yarmiga mansub bo'lib, ushbu mintaqada yashagan aholi chochliklar deb atalgan. Chochning qadimgi aholisi va uning tarixiy ildizlari O'rta Osiyoning janubiy viloyatlari dehqonchilik madaniyatlari ta'sirida sekin-asta o'troq hayotga o'tgan qadimgi saklarga borib taqaladi.

Miloddan avvalgi III asrga kelganda, bu o'lkada qadimgi dehqonchilik qishloqlari asosida ilk shaharlar qad ko'tara boshlaydi. Atrofi mudofaa inshootlari bilan o'rab olingan ana shunday qishloqlar dastlab Chirchiq daryosining o'rta va quyi havzalarida paydo bo'lib, uning aholisi tarkibini sug'diy va turkiy tilli qabilalar tashkil etgan. Shunday manzilgohlar hamda saklarga tegishli ma'lumotlar Toshkent vohasining Oqqo'rg'on tumanidagi Qanqatepa, Yangiyo'l shahridagi Qovunchitepa, Shoshtepa (Chochtepa) va boshqalar bo'lib, bu maskanlarda qadimgi shaharsozlik madaniyatiga xos belgilar miloddan avvalgi III–II asrlarda tarkib topgan.

Qadimgi va antik davr mintaqqa aholisi etnogenezida muhim ikki jihat xarakterli bo'lib, akademik K. Shoniyozovning qayd etishicha O'rta Osiyo qadimgi jamoalarining urbanizatsiyalashuvi ikki yo'ldan bordi. Birinchisi Amudaryo va uning irmoqlari havzalarida tashkil topgan sivilizatsiya o'choqlari; ikkinchisi Sirdaryo va uning irmoqlari havzalarida tarkib topgan sivilizatsiya o'choqlari. Amudaryo havzalari bilan bog'liq madaniy xo'jalik markazlarining shakllanish jarayoni bronza davridan boshlangan va ularning tarkib topishida Qadimgi Sharq

sivilizatsiyasining ta'siri kuchli bo'lgan. Birinchi yo'lga xos urbanizatsiya jarayoni O'rta Osiyoning janubiy-g'arbidan uning shimoliy-sharqi tomon kengayib, bu mintaqada so'ngi bronza davridan boshlab birin-ketin tarixiy madaniy viloyatlar shakllanib boradi. O'rta Osiyo hududida dastlab bronza davrida (miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmida) Parfiya, Marg'iyona va Baqtriya viloyatlari tarkib topadi. Ularning madaniy xo'jalik ta'sirida ilk temir davrida (miloddan avvalgi IX–IV asrlar davomida) Sug'diyona madaniy markazi tashkil topadi.

So'g'diyona madaniy markazining uch o'chog'i mavjud bo'lib, ularning shakllanishi So'g'diyonaning barcha hududlarida bir vaqtda, bir xil rivojlanishda bo'lmagan. Agar bu jarayon janubiy So'g'dda miloddan avvalgi IX–VI asrlarda yuz bergan bo'lsa, u markaziy So'g'dda miloddan avvalgi VII–V asrlarda sodir bo'ldi. G'arbiy So'g'd, ya'ni Buxoro viloyatida shaharsozlik madaniyati ulardan keyin, miloddan avvalgi VI–IV asrlarda yuz berdi.

Nisbatan kechroq antik davrida yuz bergan Qadimgi Farg'ona va Chochda shaharsozlik madaniyati, urbanizatsiya jarayoni Qadimgi Sharq sivilizatsiya o'choqlarining bilvosita ta'sirida rivojlandi. Bu mintaqada chorvador sak qabilalariga xos hayot tarzi kuchli edi. Turon saklarining o'troqlashish jarayoni ancha sust kechdi. Sirdaryo havzalari aholisi hayotida mahalliy an'ana, tarixiy milliylik kuchli edi. O'rta Osiyoda Makedoniyalik Aleksandr harbiy yurishlaridan keyin, Salavkiylar va Yunon-Baktriya podsholiklari davrida yunon madaniyatining ta'siri sezila boshlaydi. Moddiy va ma'naviy madaniyatda barobarlashuv jarayoni ko'zga tashlanadi. Qadimiy madaniy xo'jalik an'analari asosida shakllangan Farg'ona va Choch madaniy xo'jalik markazlari tarkib topadi. Bir vaqtni o'zida ana shu madaniy xo'jalik markazlarining, sivilizatsiya o'choqlari negizida mahalliy baxtariy, sug'diy, xorazmiy, Choch va Frag'ona xalqlari shakllanib boradi.

3. O'rta asrlarda va undan keyingi davrlarda O'rta Osiyodagi etnomadaniy jarayonlar, o'zbek xalqining xalq sifatida shakllanishining yakuni. O'rta Osiyo xalqlarining etnik shakllanishi va etnomadaniy jarayonlarda bu hududga ko'chib kelgan turli xalqlar faol ishtirok etganlar. Yuechjilar, xioniylar, kidariylar, eftaliylar shular jumlasidandir. IV asrning oxirlaridan boshlab, O'rta Osiyoda yirik turkiy etnoslar xioniylar va eftaliylarning o'troqlashuv jarayonlari kuchayadi. V–VI asrlarga kelib, eftaliylar va xioniylarning asosiy qismi turg'un

hayotga o'tadilar. Bu qabilalar o'troq hayot kechirib chorvachilik bilan bir vaqtda dehqonchilik bilan shug'ullanganlar.

VI asrning o'rtalaridan boshlab O'rta Osiyoda **eftaliylar** va **turk** xoqonligi o'rtasida kurash boshlanadi. Tarixiy manbalardan bizga ma'lumki, VI asrning o'rtalarida Oltoyda, Janubiy Sibir, Yettisuv, Sharqiy Turkistondagi bir necha qabilalar birlashuvi natijasida yirik Turkiy xoqonlik tashkil topadi. Qisqa vaqt ichida xoqonlik kuchayib, O'rta Osiyoning katta qismini bosib oladi.

Turkiy xoqonlik davrida (VI–VIII asrlar) dastlab Sharqiy Turkiston Toshkent vohasi, Zarafshon, Qashqadaryo vohalari, Surxondaryo va Farg'ona vodiylari Xorazm hududlariga turkiyzabon guruhlarining kirib kelishi yanada kuchayadi va ularning ko'pchiligi bu hududlarda turg'unlashib qoladilar. VIII asr boshlarida arablar Movarounnahr va Xorazm hududlariga bostirib kirgan vaqtlarda bu hududlarda o'troq va yarim o'troq turkiyzabon aholi, so'g'diylar, toxarlar, chochliklar va Xorazmning tub yerli aholisi bosqinchilarga qarshi tinimsiz kurash olib borib arab xalifaligi ta'siriga tushib qoladilar.

Ma'lumki, VIII asrning 2 yarmidan Sharqiy Turkiston, Yettisuv hududlarida turkiy qarluq, chigil, yag'mo qabilalari kuchaya boshlaydilar. Ular orasidan IX asrning o'rtalariga kelib, qorluqlarning nufuzi ortib Yettisuv, Chimkent viloyati, Toshkent vohasi, Farg'onaning shimoliy-sharqiy qismlarini o'z ichiga olgan **Qarluqlar** davlati tashkil topadi. Ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etilishicha, o'zbek xalqining shakllanishida turkiy Qarluq davlatining ahamiyati katta bo'lgan. Zero, X asr o'rtalaridan boshlab bu davlat tarixiy manbalarda **Qoraxoniylar** davlati nomi bilan tilga olinadi.

Yozma manbalarining ma'lumot berishicha IX–X asrlar qarluqlar egallab turgan hududlarda 20 dan oshiq shahar, ko'plab qishloqlar bo'lgan. Qarluqlar ko'p sonli, nufuzli «xalq» bo'lib, bir qismi chorvachilik bilan, bir qismi dehqonchilik bilan shug'ullangan. Qarluqlar yashagan hududlarda yirik etnoslar-chig'illar, yag'molar, xalachlar ham yashagan bo'lib, tadqiqotchilarning fikricha, ular bir-biriga qon-qarindosh bo'lib turkiy tilda so'zlashganlar. XI asrning birinchi o'n yilligidayoq janubiy hududlarning to Balx viloyatigacha bo'lgan yerlari dastlab qoraxoniylar turkiylar, so'ng esa g'aznaviylar qo'lga o'tadi. Buning natijasida navbatdagi katta turkiy qatlamlarning So'g'diyona, Xorazm va Toxariston yerlariga kirib borishi sodir bo'ladi. Qoraxoniylar davrida Movarounnahrning barcha hududlarida turkiy qatlamlar yashar edi.

Qoraxoniylar davlatida qarluq-chig'il turkiy til lahjasi keng tarqaldi. Keyinchalik shu til asosida adabiy turkiy til yuzaga kelib, uni Mahmud Qoshg'ariy «eng ravon til» deb atagan edi. Turkiy tilda IX–XII asrlar mobaynida bir qator asarlar yozilgan bo'lib, **Ahmad Yugnakiyning** «Hibatul haqoyiq» (Haqiqatlar tuhfası) dostoni, **Yusuf Xos Hojibning** (XI asr), «Qutadg'u bilik» (Saodatga yo'llovchi bilim) asari, **Ahmad Yassaviyning** «Hikmatlar»i hamda «O'g'uznoma», «Alpomish», «Go'ro'g'li» kabi dostonlar shular jumlasidandir.

Movarounnahr va Xurosonning forsiy-dariy tilda so'zlashuvchi aholisi X asrdan boshlab o'zini «tozik», ya'ni «tojik» deb yurita boshlaydilar. Somoniylar va Qoraxoniylar (IX asr o'rtalaridan 1213 yilgacha) dan keyin hukmronlik qilgan keyingi sulolalar, G'aznaviylar (997–1187), Saljuqiylar (1040–1147), Xorazmshoh anushtegeniylar (1097–1231) ning barchasi turkiy qavmga tegishli bo'lib, o'z vaqtida nafaqat O'rta Osiyo, balki O'rta Sharqda ham hukmronlik mavqega ega bo'lganlar.

Ilk o'rta asrlarda Movarounnahr va Xorazm hududlariga ketma-ket bir necha turkiy qabilalarning kirib kelishi kuzatiladi. Davriy jihatdan ularni quyidagi tarzda qayd qilishimiz mumkin: Yuechjilar (mil.avv. II–I asrlar), Xioniylar (milodiy IV asr), Kidariylar (IV–V asrlar), Eftaliylar (V asr), Turkiylar (VI–VII asrlar), Qarluq, Jikil, Yag'molar (IX–X asrlar), O'zuzlar, Qoraxitoylar (XI–XII asrlar).

O'zbek, turkman, qozoq, qoraqalpoq xalqlari ming yillar davomida hozirgi yashayotgan mintaqalarida yashab kelganliklari aniq. Lekin ular bu paytda hali hozirgi nomlari bilan atalmaganlar. Ular umumiy nom bilan «turkiy» deb yoki bo'lmasada, o'z qavmlari, qabila-urug'lari nomlari bilan atalganlar. Yagona etnik nomning xalqning umumiy nomiga aylanishi, ya'ni etnonim ma'no kasb etishi keyingi davrlarda sodir bo'lganligi aniq. Buni o'zbek atamasining paydo bo'lishi, xalqning umumiy nomini vujudga kelishida ham ko'rishimiz mumkin.

«O'zbek» atamasining kelib chiqishi xususida fanda turli yondashuvlar mavjud. Bir guruh olimlar «O'zbek» atamasining kelib chiqishini Oltin O'rda xoni O'zbekxon (1312–1342) bilan bog'lasalar, ikkinchi guruh olimlar «o'zbek» atamasi o'rta asrlarda Dashti Qipchoqda yashovchi ko'chmanchi xalqlarning boshqalarga tobe bo'lmagan, «o'ziga bek», «o'z-o'ziga bek», talqinidan kelib chiqqan deb hisoblashadi.

Yuqoridagi taxminlardan ikkinchisi tarixiy haqiqatga yaqinroq. Chunki «O'zbek» atamasi qabilalar uyushmasi va shu qabilalarga

qarashli yerlarning nomi sifatida O'zbekxonga qadar ham qo'llanilgan. Jumladan, Mirzo Ulug'bek o'zining «Tarixi arba' ulus» asarida «o'zbek ulusi O'zbekxonga berildi» deb qayd qiladi. Bundan tashqari, O'zbekxondan oldin ham shu nom bilan bir necha tarixiy shaxslar o'tgan. Jumladan, XIII asr boshlaridagi Ozarbayjon hukmdorining ismi ham O'zbek Otabek bo'lgan.

Movarounnahr yerlarida yashovchi aholi hali «o'zbek» nomi bilan yuritilmay tarixiy manbalarda umumiy nom bilan «turkiylar» deb yuritilar edi. «O'zbek» atamasining paydo bo'lishi tarixan olib qaraganda Movarounnahr hududlaridan chetda, shimolda Dashti Qipchoq yerlarida paydo bo'lgan edi. XVI asr boshlarida Dashti Qipchoq yerlarida qator o'zbek urug' va qavmlari istiqomat qilishgan. Tarixiy manbalarda «O'zbek» atamasi XIII asr oxiriga taalluqli asarlarda ilk bor uchrasada, XV asrda Dashti Qipchoqda (hozirgi Qozog'iston va G'arbiy Sibir cho'llariga to'g'ri keladi) Abulxayrxon (1428–1468) tomonidan o'zbeklar davlatiga asos solinadi. Qudratli o'zbeklar davlati shu davrlardan boshlab Movarounnahrdagi siyosiy jarayonlarga aralasha boshlaydilar. Abulxayrxonning nabirasi Muhammad Shayboniyxon (1451–1510) davrida o'zbeklarning inqirozga uchrayotgan temuriylar davlatiga tazyiqi yanada kuchayadi. Oqibatda Movarounnahrdagi temuriylarning siyosiy tarqoqligidan unumli foydalangan Shayboniyxon boshliq o'zbeklar bu yerlarni istilo etib, siyosiy hokimiyatni qo'lga oladilar. Endi tarixiy manbalarda Movarounnahrnı o'zbek qavmlari egallab olganligi uchun mazkur yerlarni o'zbeklar yurti, shu yerda azaldan yashayotgan turkiy aholini ham umumiy nom bilan o'zbeklar deb yuritila boshlanadi. Bundan shunday xulosaga kelish kerakki, Movarounnahrdagi yashayotgan xalqqa o'zbek nomi XVI asrdan boshlab berila boshlandi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, XI–XII asrlarga kelib, o'zbek xalqi xalq sifatida shakllanib, o'zining antropologik-etnik xususiyatini olib bo'lgan edi. Ana shu xalq o'zining «O'zbek» nomini XVI asrga kelganda oladi. «O'zbekiston» siyosiy atamasi va o'zbek millati atamasi 1924–1925 - yillarda O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy-hududiy davlat chegaralanishidan so'ng paydo bo'ldi.

Shu o'rinda millatga xos xususiyatlar va belgilar haqida ham to'xtalish o'rinli.

Millat – ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanib borishi, iqtisodiy va madaniy aloqalarning kuchayishi bilan elatlar va xalqlar millatga aylanadi. Millat kishilar uyushuvining eng oliy formasi bo'lib,

Qoraxoniylar davlatida qarluq-chig'il turkiy til lahjasi keng tarqaldi. Keyinchalik shu til asosida adabiy turkiy til yuzaga kelib, uni Mahmud Qoshg'ariy «eng ravon til» deb atagan edi. Turkiy tilda IX–XII asrlar mobaynida bir qator asarlar yozilgan bo'lib, **Ahmad Yugnakiyning** «Hibatul haqoyiq» (Haqiqatlar tuhfası) dostoni, **Yusuf Xos Hojibning** (XI asr), «Qutadg'u bilik» (Saodatga yo'llovchi bilim) asari, **Ahmad Yassaviyning** «Hikmatları»i hamda «O'g'uznoma», «Alpomish», «Go'ro'g'li» kabi dostonlar shular jumlasidandir.

Movarounnahr va Xurosonning forsiy-dariy tilda so'zlashuvchi aholisi X asrdan boshlab o'zini «tozik», ya'ni «tojik» deb yurita boshlaydilar. Somoniylar va Qoraxoniylar (IX asr o'rtalaridan 1213 yilgacha) dan keyin hukmronlik qilgan keyingi sulolalar, G'aznaviylar (997–1187), Saljuqiylar (1040–1147), Xorazmshoh anushtegeniylar (1097–1231) ning barchasi turkiy qavmga tegishli bo'lib, o'z vaqtida nafaqat O'rta Osiyo, balki O'rta Sharqda ham hukmronlik mavqega ega bo'lganlar.

Ilk o'rta asrlarda Movarounnahr va Xorazm hududlariga ketma-ket bir necha turkiy qabilalarning kirib kelishi kuzatiladi. Davriy jihatdan ularni quyidagi tarzda qayd qilishimiz mumkin: Yuechjilar (mil.avv. II–I asrlar), Xioniylar (milodiy IV asr), Kidariylar (IV–V asrlar), Eftaliylar (V asr), Turkiylar (VI–VII asrlar), Qarluq, Jikil, Yag'molar (IX–X asrlar), O'zuzlar, Qoraxitoylar (XI–XII asrlar).

O'zbek, turkman, qozoq, qoraqalpoq xalqlari ming yillar davomida hozirgi yashayotgan mintaqalarida yashab kelganliklari aniq. Lekin ular bu paytda hali hozirgi nomlari bilan atalmaganlar. Ular umumiy nom bilan «turkiy» deb yoki bo'lmasada, o'z qavmlari, qabila-urug'lari nomlari bilan atalganlar. Yagona etnik nomning xalqning umumiy nomiga aylanishi, ya'ni etnonim ma'no kasb etishi keyingi davrlarda sodir bo'lganligi aniq. Buni o'zbek atamasining paydo bo'lishi, xalqining umumiy nomini vujudga kelishida ham ko'rishimiz mumkin.

«O'zbek» atamasining kelib chiqishi xususida fanda turli yondashuvlar mavjud. Bir guruh olimlar «O'zbek» atamasining kelib chiqishini Oltin O'rda xoni O'zbekxon (1312–1342) bilan bog'lasalar, ikkinchi guruh olimlar «o'zbek» atamasi o'rta asrlarda Dashti Qipchoqda yashovchi ko'chmanchi xalqlarning boshqalarga tobe bo'lmagan, «o'ziga bek», «o'z-o'ziga bek», talqinidan kelib chiqqan deb hisoblashadi.

Yuqoridagi taxminlardan ikkinchisi tarixiy haqiqatga yaqinroq. Chunki «O'zbek» atamasi qabilalar uyushmasi va shu qabilalarga

qarashli yerlarning nomi sifatida O'zbekxonga qadar ham qo'llanilgan. Jumladan, Mirzo Ulug'bek o'zining «Tarixi arba' ulus» asarida «o'zbek ulusi O'zbekxonga berildi» deb qayd qiladi. Bundan tashqari, O'zbekxondan oldin ham shu nom bilan bir necha tarixiy shaxslar o'tgan. Jumladan, XIII asr boshlaridagi Ozarbayjon hukmdorining ismi ham O'zbek Otabek bo'lgan.

Movarounnahr yerlarida yashovchi aholi hali «o'zbek» nomi bilan yuritilmay tarixiy manbalarda umumiy nom bilan «turkiylar» deb yuritilar edi. «O'zbek» atamasining paydo bo'lishi tarixan olib qaraganda Movarounnahr hududlaridan chetda, shimolda Dashti Qipchoq yerlarida paydo bo'lgan edi. XVI asr boshlarida Dashti Qipchoq yerlarida qator o'zbek urug' va qavmlari istiqomat qilishgan. Tarixiy manbalarda «O'zbek» atamasi XIII asr oxiriga taalluqli asarlarda ilk bor uchrasada, XV asrda Dashti Qipchoqda (hozirgi Qozog'iston va G'arbiy Sibir cho'llariga to'g'ri keladi) Abulxayrxon (1428–1468) tomonidan o'zbeklar davlatiga asos solinadi. Qudratli o'zbeklar davlati shu davrlardan boshlab Movarounnahrda siyosiy jarayonlarga aralasha boshlaydilar. Abulxayrxonning nabirasi Muhammad Shayboniyxon (1451–1510) davrida o'zbeklarning inqirozga uchrayotgan temuriylar davlatiga tazyiqi yanada kuchayadi. Oqibatda Movarounnahrda temuriylarning siyosiy tarqoqligidan unumli foydalangan Shayboniyxon boshliq o'zbeklar bu yerlarni istilo etib, siyosiy hokimiyatni qo'lga oladilar. Endi tarixiy manbalarda Movarounnahrni o'zbek qavmlari egallab olganligi uchun mazkur yerlarni o'zbeklar yurti, shu yerda azaldan yashayotgan turkiy aholini ham umumiy nom bilan o'zbeklar deb yuritila boshlanadi. Bundan shunday xulosaga kelish kerakki, Movarounnahrda yashayotgan xalqqa o'zbek nomi XVI asrdan boshlab berila boshlandi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, XI–XII asrlarga kelib, o'zbek xalqi xalq sifatida shakllanib, o'zining antropologik-etnik xususiyatini olib bo'lgan edi. Ana shu xalq o'zining «O'zbek» nomini XVI asrga kelganda oladi. «O'zbekiston» siyosiy atamasi va o'zbek millati atamasi 1924–1925 - yillarda O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy-hududiy davlat chegaralanishidan so'ng paydo bo'ldi.

Shu o'rinda millatga xos xususiyatlar va belgilar haqida ham to'xtalish o'rinli.

Millat – ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanib borishi, iqtisodiy va madaniy aloqalarning kuchayishi bilan elatlar va xalqlar millatga aylanadi. Millat kishilar uyushuvining eng oliy formasi bo'lib,

u kishilarning madaniy va psixologik ongi (mentaliteti) bilan ajralib turadigan shaklidir.

Millat bilan xalq ta'rifiga qo'yilgan talablar tashqaridan qaraganda bir-birlariga o'xshash ko'rinsada, ammo mohiyat jihatidan ular bir-biridan birmuncha farq qiladi.

*Birinchi*dan, xalq uzil-kesil shakllangan feodalizm jamiyatining ijtimoiy mahsuli, millat esa kapitalistik jamiyatning ijtimoiy mahsulidir. *Ikkinchi*dan, xalq o'zaro uyushgan sharoitda uning chegaralari tarix taqozosiga ko'ra, o'zgaruvchanlik xususiyatiga ega bo'lishi mumkin (masalan, urushlar, xalqning ko'chishi, savdo, iqtisodiy aloqalar va boshqa omillar tufayli). Ammo, millat davlat chegaralari qat'iy, mutlaqo daxlsiz, jahon jamoatchiligi tomonidan tan olingan va muhofazali bo'ladi. *Uchinchi*dan, xalq shakllangan paytda hamma vaqt ham uning etnik nomi bo'lavermaydi, xalq millat darajasiga ko'tarilganda esa uning etnik nomi bo'lishi shart. Masalan, o'zbek xalqi nomi uning elat (xalq) sifatida shakllanib bo'lgandan ancha keyin paydo bo'lgan. *To'rtinchi*dan, xalqning siyosiy uyushmasi, ya'ni davlati tarix taqozosiga ko'ra, hamma vaqt ham etnos nomi bilan atalavermaydi, ammo xalq millatga aylanganda davlat nomi o'sha millat nomi bilan yuritilishi shart. *Beshinchi*dan, etnosning xalq darajasida o'zlikni anglash, milliy g'urur, vatan fidoisi bo'lish, o'z xalqidan faxrlanish hissi o'sha davr jamiyati tartib-qoidalariga ko'ra, ko'pchilikda bir xil, yuksak darajada bo'lavermaydi. Ammo xalq millat darajasiga ko'tarilganda bu sifatlar yuksak darajada bo'ladi. *Oltinchi*dan, etnosning til birligi elatning xalq darajasida hamma vaqt ham davlat maqomini olavermaydi, xalq millat darajasiga chiqqanda uning tili albatta davlat maqomini oladi. Millat o'zining tili uchun qayg'uradi va uni himoya qiladi, uning adabiy tili tarkibiga har qanday chet so'zlarni tiqishtiravermaydi. Millat vakili har joyda o'z ona tilida gapiradi. *Yettinchi*dan, milliy mentalitet etnosning xalq darajasida emas, balki millat darajasida shakllanadi va nihoyat, *sakkizinchi*dan, millat uzil-kesil shakllanganda davlat jamiyat tomonidan boshqariladi, ya'ni davlat xalq xizmatchisi, barcha sohalarida millat talabi va xohish-irodasini bajaruvchi mexanizmga aylanadi.

Akademik A.Asqarovning qayd etishicha o'zbek xalqining etnik shakllanishi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olgan. O'zbek xalqi asosan ikki til (turkiy va forsiy)da so'zlashuvchi xalqlarning aralashishi va qorishuvidan tarkib topgan bo'lib, bu ikki tilda so'zlashuvchi jamoalarning etnik jihatdan dastlabki aralashuvi so'ngi bronza davri (mil. avv. II ming yillikning oxiri)da yuz berdi. Bu davrni o'zbek xalqi

etnogenezining boshlanishi, ya'ni **birinchi bosqichi** deb hisoblashimiz mumkin.

So'nggi bronza davridan boshlangan assimillatsiya jarayoni antik davrga kelib (mil.avv. IV–II asrlar), o'zbek xalqiga xos iqtisodiy xo'jalik, etnomadaniy va antropologik tip birliklarini o'zida mujassamlashtiruvchi, o'troq hayotga moslashgan turkiy hududiy maydon tarkib topdi, o'zbek xalqiga xos antropologik tipning makon va zamoni aniqlandi. Natijada miloddan oldingi II milodiy I asrlar davomida turkiy tilli elat tarkib topdi. Bu davrga **o'zbek xalqi etnogenezining ikkinchi bosqichi** sifatida qarash mumkin.

O'zbek xalqi etnogenezining **uchinchi bosqichi ilk o'rta asrlar davrini o'z ichiga oladi** (Milodiy IV–VII asrlar). Ilk o'rta asrlar davri kushonlar imperiyasi va Qang' davlatining inqirozidan boshlanadi. O'rta Osiyo hududlariga turkiygo'y xioniylar, kidariylar, eftaliylar va Turk hoqonligi kirib keldi va ular bilan birga qabilalar tarkibida qarluq, chig'il, tuxsi, argun, turk, kaltatoy, musabozori kabi turkiyzabon qabilalar ko'p edi. Yu.A.Yakubovskiyning ta'kidlashicha, bu davrda O'rta Osiyoning biror joyi qolmadiki, u yerlarga turkiy qabilalar kirib bormagan bo'lsa.

Movaraunnahr yerlarini arablar egallagach, ular bu zaminga turkiy qabilalarini muntazam kirib kelishini to'xtatish yo'lini qidirdilar. Bu zaminga oldinroq kelib o'rnamashgan turkiylarning o'troqlashishi jadallashdi. Natijada, butun VIII asr davomida Movarounnahr hududlarida yaxlit turkiy etnik qatlam, jonli turkiy til muhiti vujudga keldi. Mahalliy sug'diy zabon aholi orasida turkiylashish jarayoni jadallashdi. IX–X asrlarda Movarounnahrda garchi siyosiy hokimiyat somoniylar qo'lida bo'lsada, Movarounnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli etnik asosga ega bo'ldi. Bu kuchli etnik asosni o'troqlashgan turg'un turklar tashkil etardi. Bu davrga o'zbek xalqi etnogenezining **to'rtinchi bosqichi** sifatida qarash mumkin. Qoraxoniylar davrida Movaraunnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalar qo'liga o'tishi munosabati bilan o'zbek xalqi etnogenezining yakunlovi **beshinchi bosqichi** boshlandi. O'zbekka xos turkiy etnos mintaqada qaror topdi. Elatga xos barcha etnik omillar ro'yobga chiqadi. Demak, o'zbek elati xalq sifatida XI–XII asrning birinchi yarmida uzil-kesil shakllandi.

O'zbek xalqining shakllanishi bilan uning etnik tarixi boshlanadi. O'zbek xalqining etnik tarixi ham uzoq davom etadigan tarixiy jarayon bo'lib, bu jarayon mintaqada kapitalistik ishlab chiqarish

munosabatlarining qaror topa boshlagan davrgacha, ya'ni XIX asrning oxiri XX asrning boshlarigacha davom etdi. XX asr boshlariga kelib, o'zbek millatining uzil-kesil shakllanishi nihoyasiga yetdi.

3. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda millatlararo totuvlikning ta'minlanishi. Bugungi kunda Yer yuzida 6 milliarddan ziyod aholi yashab kelmoqda. O'zbekiston ham ko'p millatli mamlakatlar qatoriga kiradi. Jahon dinlarining muqaddas kitoblarida qayd etilishicha, Alloh asli insonni bir ota, bir onadan yaratgan, lekin ular bir-biri bilan muloqot qilishi, tanishishi uchun millatlarga bo'lib qo'ygan. Davlatlar bu borada ko'pmillatli (polietnik) va birmillatli (monoetnik) tarkibga ega bo'lib, har biri o'ziga xosligi bilan bir-biridan farq qiladi. Har bir mamlakatda turli millat vakillarining mavjudligi azaldan unga o'ziga xos tabiiy rang-baranglik baxsh etib kelgan. Har bir millatning umumiy manfaatlari bilan birga o'z qadriyatlari ham bor. Umumiy qadriyat va xususiy manfaatlar bir-biriga zid kelib qolishi yoki uyg'un bo'lishi mumkin. Bunda muayyan mamlakatdagi milliy siyosat muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'zbekiston kabi polietnik mamlakatda turli millatlar manfaatlarini uyg'unlashtirish, ular orasida totuvlikni ta'minlash taraqqiyotning hal qiluvchi omillaridan biri hisoblanadi. Zero, millatning istiqboli boshqa xalqlar va mamlakatlarning taraqqiyoti, butun jahondagi vaziyat va imkoniyatlar bilan ham bog'liqdir. Xalqimizning «qo'shning tinch – sen tinch» degan maqolida ana shu haqiqat nazarda tutilgan. Butun dunyoda, birinchi navbatda, qo'shni mamlakatlarda yonma-yon yashayotgan etnoslar orasida tinchlik, osoyishtalik, barqarorlik, hamkorlik, hamjihatlik, teng huquqli munosabat bo'lmasa, ulardan hech biri o'zining porloq istiqbolini ta'minlay olmaydi.

Shu bilan birga bir mamlakat doirasida milliy manfaatlarni to'la qondirish, ular rivojini ta'minlash juda murakkab masala ekanini ham anglamog'imiz darkor. Millatlararo totuvlik g'oyasi ana shu masalani to'g'ri hal qilishga yordam beradi. *Bu g'oya – bir jamiyatda yashab, yagona maqsad yo'lida mehnat qilayotgan turli millat va elatlarga mansub kishilar o'rtasidagi o'zaro hurmat, do'stlik va hamjihatlikning ma'naviy asosidir. Bu g'oya – har bir millat vakilining iste'dodi va salohiyatini to'la ro'yobga chiqarish uchun sharoit yaratadi va uni Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi kabi ezgu maqsadlar sari safarbar etadi.*

Prezidentimiz Islom Karimov O'zbekistonning bu boradagi o'ziga xos siyosatini bayon etib, quyidagicha ta'kidlagan: «*Respublika aholisi*

o'rtasida ko'pchilikni tashkil qiladigan o'zbek millatining muqaddas hurchi ona tilini, o'z milliy madaniyati va tarixini tiklashdangina iborat emas, balki birgalikda hayot kechiruvchi kam sonli xalqlarning taqdiri uchun, ularning o'ziga xos madaniy-ma'naviy xususiyatlarini saqlab qolish uchun, kamol topishi va o'zligini namoyon etishi uchun ularga keng sharoit va imkoniyatlar yaratib berish borasida mas'ul bo'lishdan ham iboratdir». Bunday muhit millatlararo munosabatlarda turli muammolar tug'ilishiga aslo yo'l qo'ymaydi va Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi kabi umummilliy g'oyalarni hamkor va hamjihat bo'lib amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Necha ming yillik tariximiz shundan guvohlik bermoqdaki, olijanoblik va insonparvarlik, millatlararo totuvlikka intilish xalqimizning eng yuksak fazilatlaridan hisoblanadi. Bu boradagi an'analar ajdodlardan-avlodga o'tib kelmoqda.

Mustaqillik yillarida millatlararo totuvlik g'oyasi ilgari surilgani va amalda unga erishilgani O'zbekiston rivojida qo'lga kiritilgan eng katta yutuqlardan biridir. Mamlakatimiz rahbariyati milliy masalani oqilona, xalqaro tamoyillarga mos yo'l bilan yechish, millatlararo munosabatlarni uyg'unlashtirish chora-tadbirlarini ko'rdi. Bu borada konstitutsiyaviy talablar asosida ish tutildi. Yurtimizning ko'pmillatli xalqi ongida «O'zbekiston — yagona Vatan» degan g'oya asosida haqiqiy vatandoshlik tuyg'usini shakllantirish bu boradagi ishlarning muhim yo'nalishiga aylandi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 8-moddasida «O'zbekiston xalqini millatidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi», deb aniq belgilab qo'yilgan. «O'zbekiston xalqi» tushunchasi mamlakatimizda yashab, yagona maqsad yo'lida mehnat qilayotgan turli millat va elatlarga mansub kishilar o'rtasidagi o'zaro hurmat, do'stlik va hamjihatlik uchun ma'naviy asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari Konstitutsiyamizda «O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va an'alarini hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi», deb ta'kidlangan.

Bu borada mamlakatimizda ko'plab tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, 1992-yildayoq milliy-madaniy markazlar faoliyatini muvofiqlashtirish va ularga ko'maklashish maqsadida O'zbekiston Respublikasi «**Baynalmilal madaniyat**» markazi tashkil etilgani bunga misol bo'ladi. O'shanda 12 ta milliy-madaniy markaz faoliyatini birlashtirgan bu jamoat tashkiloti bugun 150 ga yaqin markazlar ishini

muvofiglashtirib turibdi, ulardan 14 tasi respublika milliy madaniy markazi maqomiga ega. Shuningdek, 10 tilda ko'rsatuv va eshittirishlar, 10 tilda gazetalar, 8 tilda jurnallar bosilmoqda. Oliy, o'rta maxsus ta'lim tizimida 7 tilda ta'lim olib borilmoqda. Qayerdagi millatlararo totuvlik g'oyasining ahamiyati anglab yetilmasa, jamiyat hayotida turli ziddiyatlar, muammolar vujudga keladi, — ular tinchlik va barqarorlikka xavf soladi. Bugungi kunda jahonning ayrim mintaqalarida sodir bo'layotgan milliy nizolar shundan dalolat berib turibdi.

Millatlararo totuvlik g'oyasini amalga oshirishga g'ov bo'ladigan eng xatarli to'siq — tajovuzkor millatchilik va shovinizmdir. Bunday illat, zararli g'oya tuzog'iga tushib qolgan jamiyat tabiiy ravishda halokatga yuz tutadi. Bunga uzoq va yaqin tarixdan ko'plab misollar keltirish mumkin. Birgina fashizm g'oyasi XX asrda insoniyat boshiga avvalgi barcha asrlardagidan ko'ra ko'proq kulfat, ofat-balolar yog'dirib, oxir-oqibatda o'zi ham halokatga uchradi. Lekin hanuzgacha shovinizm, irqchilik, terrorizm g'oyalarini millatlararo totuvlik, hamjihatlik g'oyasiga qarshi yurish uyushtirishga urinalayotgan kuchlar borligi barchamizni hushyor tortirmoqda.

Faqat millatlararo totuvlik g'oyasiga tayanib, umumiy maqsadlar yo'lida hamjihat bo'lib, Vatan ravnaqi, yurt tinchligi va xalq farovonligidek olijanob maqsadlarga erishish mumkin.

4-mavzu yuzasidan seminar darsi

Ushbu mavzu doirasida ham bir qancha o'qtish va dars o'tish texnologiyalaridan foydalanish mumkin. Zero, ular yordamida talabalar o'z mustaqil fikrlarini bayon etishlari, erkin ifodalashlari, jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirishlari, jamoa fikriga nisbatan munosabatlarning vujudga kelishi kabi xususiyatlar yuzaga keladi. Ana shunday usullardan biri

«**Klaster**», ya'ni **Axborot yoyish** usulidir.

Bu usulning asosiy jihati shundaki, o'rganilayotgan mavzu talabalar faoliyatini turlicha namoyon bo'lishiga va umumiy xulosaga kelish bilan yakunlanadi, mavzu yuzasidan fikr-mulohazalarni erkin holda bayon etilishiga olib keladi. Bu usuldan foydalanish uchun guruhdagi talabalarni 3–5 guruhlariga ajratish lozim. Mavzuni yanada kengroq va batafsilroq o'zlashtirish uchun o'qituvchi hamda talabalarda qushimcha adabiyotlar, ma'ruza matnlari, xarita, rasm va portretlar bo'lishi lozim.

«Klaster» tuzish bosqichlari:

I. Auditoriya yozuv taxtasiga yoki vatman qog'oziga guruhlar soniga qarab mavzuga doir «kalit so'zlar» yoki «tayanch so'z va iboralar» yoziladi. Bu talabalar tomonidan bajarilishi ham mumkin.

Masalan: etnos, etnik guruh, etnomadaniy jarayonlar, o'zbek xalqi-ning etnogenezi, etnik mansublik, millat, millatlararo munosabatlar va hokazo.

II. Duskada ushbu so'z va iboralarga tegishli fikrlar, tezislar, faktlar, umumiy tushunchalar, hodisa va jarayonlar qog'ozga yozib qo'yiladi. **Masalan:**

- *O'zbek xalqining etnognezi va etnik tarixi murakkab tarixiy jarayonda sodir bo'lganligi.*

- *O'zbek xalqining ilk asosini O'rta Osiyoning qadimgi tub joy (avtohton) xalqlari tashkil etishi.*

- *O'zbek xalqining xalq sifatida shakllanishining so'ngi bosqichi 11–12 asrlarda yakun topganligi.*

- *O'zbek xalqining ilk etnik asosini turli etnos hamda etnik jamoaga mansub turkiyzabon, so'g'diyzabon hamda eronzabon xalqlarning ilk ajdodlari tashkil etishi.*

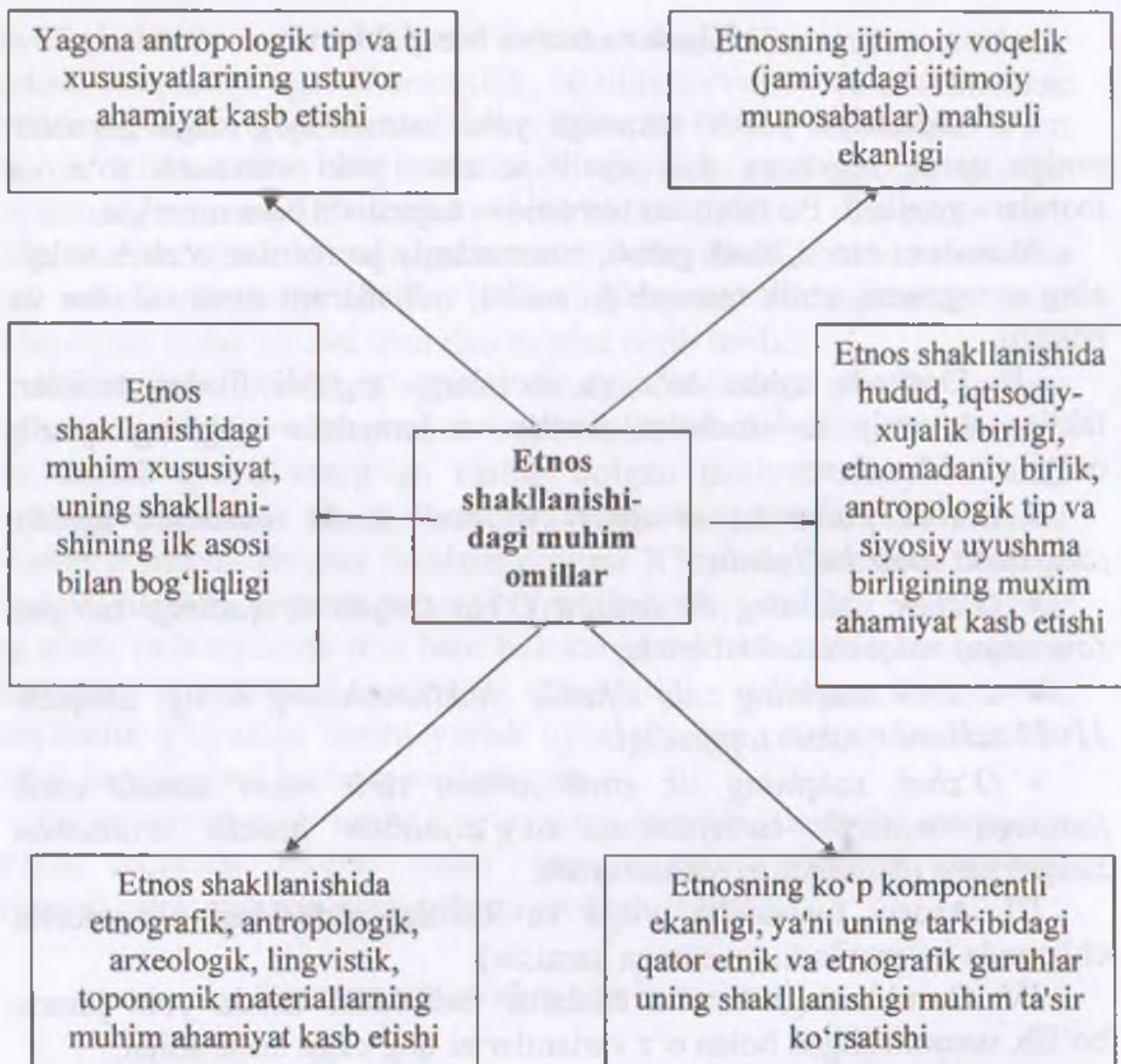
III. Asosiy tushuncha g'oya va iboralar o'rtasidagi aloqadorlik chizmada ko'rsatiladi: (sxemaga qaralsin).

IV. Guruhlardagi barcha talabalar individual tarzda yoki jamoa bo'lib, umumlashgan holda o'z variantlarini qog'ozga tushiradilar.

V. Guruhlarda fikrlar shajarasi umumlashtiriladi va yakuniy xulosaga kelinadi.

VI. O'qituvchi talabalar faoliyatini va bilimlarini umumlashtiradi va baholaydi.

Ushbu dars mavzusi davomida umumiy muammo tanlanishi mumkin, masalan «O'zbek xalqining shakllanishi va tarixiy rivojlanish bosqichlari». U doskaga yozib quyiladi. Agar u oldindan talabalarga berib qo'yilsa, dars yanada jozibali va qiziqarli bo'ladi.

Tayanch so'z va iboralar

Etnos, qabila, urug', elat, xalq, millat, etnogenez va etnik tarix masalalari, avtohton xalqlar, massagetlar, saklar, xorazmiylar, baqtriyaliklar, so'g'diylar, toxarlar, dovonliklar, ahmoniylar, makedoniyaliklar, arablar, turkiy qavmlar, qorluqlar, chig'illar, etnomadaniy jarayonlar, o'zbek millati, etnik va etnografik guruhlar, millatlararo munosabatlar, tolerantlik.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Qadimgi davrlarda Turonzamin hududlarida kechgan etnik-madaniy jarayonlar.

2. 9-12 asrlarda Movarounnahrdagi etnik holat, o'zbek xalqi etnogenezining yakuniy bosqichi.

3. 15-16 asrlarda Dashti qipchoq aholisining o'zbek xalqi etnogeneziga ta'siri.

4. O'rta Osiyo xonliklari davrida o'lkadagi etnomadaniy jarayonlar va o'zbek xalqi rivoji.

5. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixining tarixshunosligi masalalari.

6. O'zbek millati shakllanishining yakuniy bosqichi va uning o'ziga xos xususiyatlari.

7. O'zbekiston mustaqilligi yillarida millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglik masalasi.

8. O'zbek xalqi milliy mentalitetining o'ziga xos xususiyatlari.

Nazorat savollari:

1. Mil. av. birinchi ming yillikning o'rtalarida va milodiy V–VIII asrlarda Markaziy Osiyodagi etnik-madaniy jarayonlar haqida gapiring.

2. IX–XII asrlarda o'zbek elatining shakllanishning yakuni va etnik tarix davrining boshlanish davri ekanligini izohlang.

3. Qorluqlar davlati va boshqa turkiy qavmlarning o'zbek xalqining etnik shakllanishiga ta'siri qanday edi?

4. XV asr oxiri - XVI asrlarda O'rta Osiyodagi etnogenetik jarayonlarni izohlang.

5. O'zbek millati shakllanishining yakuniy bosqichi. O'zbekiston mustaqilligi yillarida millatlararo munosabatlarni yaxshilash borasida amalga oshirilayotgan ishlar haqida gapirib bering.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz – kelajak yo'q. T., 1998.

2. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin farovon turmush-pirovard maqsadimiz. T.8. T.: «O'zbekiston», 2000 y.

3. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.9. T.: «O'zbekiston», 2001 y.

4. Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. T.10. T.: «O'zbekiston», 2002 y.
5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., 2008.
6. Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. T., 1994.
7. Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Т., 1941.
8. Abulg'azi. Shajarai turk. T., 1990.
9. Ahmedov B. O'zbek ulusi. T., 1991.
10. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. T., 1994.
11. Ahmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. T., 1991.
12. Nabiyeu A. Tarixiy o'lkashunoslik. T., 1996.
13. Shoniyozov K.Sh. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. T., 2002.
14. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. T., 2007.

**5-mavzu. O'RTA OSIYODA ILK O'RTA ASR DAVLATCHILIGI:
IJTIMOIY-SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOT.
ARABLAR ISTILOSI**

Darsning maqsadi	Talabalarga eftalitlar davlati, sharqiy Eron va Shimoliy Hindistonning eftalitlar tomonidan zabt etilishi, eftalitlar davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot, tijorat hunarmandchilik, chorvachilik, yerga egalik munosabatlarining kuchayishi kabi masalalar yuzasidan ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, eftalitlar davrida soliq siyosatining o'ziga xosligi, ijtimoiy tabaqalanishning kuchayishi, dehqonlar, kashovarlar va kadivarlarning turmushi va jamiyatda tutgan o'rni, Mazdak harakatining asosiy g'oyalari xususida bilimlar shakllantiriladi. Eftalitlar davrida madaniyat, diniy e'tiqodlar, turk xoqonligining vujudga kelishi, turk xoqonligi davrida mamlakatni idora etish usuli soliq siyosati, arab xalifaligining paydo bo'lishi, arablarning bosqinchilik yurishlari, islom dinining yoyilishi xususida bilimlar shakllantiriladi. Darsda Movarounnahrda Muqanna qo'zg'oloni va uning tarixiy ahamiyati, Arab xalifaligining zaiflashuvi, mahalliy hukmdorlar mavqeining oshib borishi, Movarounnahrda arablar tomonidan joriy etilgan soliqlar, ularning turlari (xiroj, ushr, juz'ya, zakot va boshqalar) va aholining boshqa majburiyatlari haqida tushunchalar hosil qilinadi. Mahalliy madaniyat va islom madaniyatining mushtarakligi, arab xalifaligidagi ichki sulolaviy kurashlarning o'lkamiz ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta'siri haqida tushunchalar beriladi.
Mavzu rejasi	1. Eftalitlar hukmronligi davrida O'rta Osiyodagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot. 2. Turk hoqonligi hukmronligi davrida O'rta Osiyo xalqlari. 3. Islom dinining keng tarqalishi. O'rta Osiyoga arablar yurishlarining natijalari hamda islom dinining kirib kelishi. 4. Arablar bosqinidan keyin Movarounnahr va Xurosondagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol, soliqlar.
Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara, bahs, kollektivium
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Slaydlar, O'rta Osiyo siyosiy xaritasi, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.

Darsdan kutilayotgan natijalar	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Ushbu mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqarishga, ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga bo'lgan munosabatlar shakllanadi.

1. Eftalitlar hukmronligi davrida O'rta Osiyodagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Talabalarga ushbu mavzu doirasida milodning V asr boshlari VI asr o'rtalarigacha O'rta Osiyoda eftalitlar davlati hukmronlik qilganligi va ushbu davlatda dastlab yer egaligi munosabatlari shakllana boshlaganligini va unga xos belgilar qanday ahamiyat kasb etganligi xususida ma'lumotlar beriladi. Mazkur davr ilk o'rta asrlarning boshlanishi sifatida O'rta Osiyoning barcha hududlarida yer egaligi hukmronligi davri bo'lib, ushbu soha asta-sekinlik bilan jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining asosini tashkil etgan. Shu tariqa ilk feodal munosabatlar davri tarkib topa boshladi. O'rta Osiyoning qadimgi kashovarzlar yer egaligi va dehqonzodalari jamiyat iqtisodiy hayotining barcha jabhalariga o'z ta'sirini o'tkaza boshlaydilar. Natijada, chorvachilik va hunarmandchilikning barcha jabhalarida, savdo-sotiqda yirik mulk egalari dehqonzodalar va o'rta va mayda mulk egalari-*kashovarzlar* hal qiluvchi rol o'ynay boshlaydilar.

Kashovarzlar, ozodkorlar va guvakorlar (g'uvakor) birgalikda jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotda muhim rol o'ynaganlar. Ular jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi hisoblangan. Natijada, chorvachilik va hunarmandchilikning barcha jabhalarida, savdo-sotiq yer egaligi rivoj topdi. Jamiyatda harbiy hokimiyat o'rnatgan turkiy siyosiy kuch esa O'rta Osiyo shimoliy - sharqidan to'xtovsiz turkiy etnik guruhlarini kirib kelishini tezlatadi. Joylarda boshqaruv tizimi turk aslzodalari qo'lga o'ta boshlaydi. Eftalitlar davrida yangicha munosabatlar, ya'ni yer egaligi munosabatlarining tarkib topa boshlashi bilan sug'oriladigan yer maydonlarining ma'lum bir qismi mulkdor zodagon tabaqa vakillari-**»dehqonlar«** qo'lida to'plana boshlagan edi. Buning natijasida qishloq jamoasining erkin qo'shchilari **kashovarzlar** sekin-asta zodagon dehqonlar asoratiga tushib, ularga qaram **kadivarlarga** aylana boshlaganlar.

Yer egaligi munosabatlari rivojlanishi barobarida yerlar bir necha toifalarga bo'lingan. Xususan davlat yerlaridan tashqari ibodatxonalar, ya'ni diniy mahkamalarning yer-mulklari ham tarkib topa boshlaydi. Xususan bu davrga kelib, asosiy yerlar dehqonlar, ya'ni qishloqning hokimlari qo'lida to'plana boshlashi barobarida, ibodatxonalarga tegishi yer-mulklar ham tarkib topa borgan. Ular «vag'nze» deb yuritilgan. Shu davrlarda voha va vodiylarda eftalitlarning o'troqlashuvi kuchayadi. Buning oqibatida esa sug'oriladigan yerlarga bo'lgan talab ortadi. Kichik-kichik sug'orish kanallari qazib chiqarilib, minglab gektar yangi yer maydonlari o'zlashtiriladi. Sug'orish texnikasi takomillashadi, shohariqlar qazilib, yer-suv va sershoha sug'orish tarmoqlariga aylanadi. Hozirgi vaqgacha saqlangan Zahariq, Bo'zsuv, Darg'om kanallari V asrda barpo etilgan eng yirik sug'orish tarmoqlaridir.

Yangi o'zlashtirilgan yerlarda zodagon dehqonlarning xom g'ishtdan qurilgan mustahkam qo'rg'onlari, istehkomlari yuzaga kela boshlagan. Istehkomlarning to'rt burchagi baland minoralar bilan o'ralgan. Qalin mudofaali qo'rg'onlar ilk o'rta asrning o'ziga xos me'morchilik namunalari hisoblangan. Vohalarni tashqi dushmandan himoya qilish maqsadida bir necha chaqirim uzunlikdagi qalin devorlar barpo etilgan. Buxoro vohasidagi «Kampirak», Toshkent vohasidagi «Kampirdevor» istehkom devorlari shular jumlasidandir.

V–VI asrlarda o'lkada shahar hayotida ham jonlanish yuz beradi. Bu davr me'morchiligida qasrlar qurilishi, ayniqsa, ahamiyatli bo'lgan. Qasrlar odatda 2 qavatli, shipi tekis, gumbazsimon va ravoqsimon yopilgan bir necha xonadan iborat bo'lgan. V asrdan saroy, qasrlar qurilishida paxsa va xom g'isht bilan bir qatorda pishiq g'ishtlar ham ishlatila boshlangan. Saroy va ibodatxonalar devorlari odatda rangdor tasvirlar bilan bezatilgan. Bunday tasviriy san'at namunalaridan biri Bolaliktepa (Surxondaryo) qasri devorlarida qayd etilgan. Bu davrga oid moddiy madaniyat yodgorligi sifatida Xorazmdagi Tuproqqal'a xarobasini ham keltirish mumkin. Eftalitlar me'morchiligining ajoyib namunalaridan biri Buxoro yaqinidagi **Varaxsha** saroyidir. Bu qo'rg'on ulkan kvadrat shakldagi tepa ustiga qurilgan bo'lib, devorlari ganch qilinib, devoriy suratlar bilan bezatilgan. Xonalar keng-keng bo'lib qalin devorlar bilan bir-biridan ajralib turgan. Tadqiqotchilarning fikricha, VI–VII asrlarda bu yerda buxorxudotlarning qarorgohi bo'lgan. Shuningdek, Toshkent vohasidagi Oqtepadan, Jo'nariq yaqinidan, Poykentdan va boshqa bir qator joylardan ham eftalitlar davri yodgorliklari topilgan.

Eftalitlar davrida hunarmandchilik ham rivoj topgan. Ayniqsa, kulolchilik, shishasozlik, chilangarlik, bo'zchilik, zargarlik, qurolsozlik kasb-hunarlari ravnaq topgan. Chochda yasalgan o'q va yoy «kamoni chochiy» nomi bilan mashhur bo'lgan. Katta-kichik shaharlar soni ko'paygan. Eftalitlar xalqaro savdo sohasida **Eron, Vizantiya, Hindiston, Xitoy** bilan savdo-sotiq munosabatlarini olib borishgan. Eftalitlar Buyuk ipak yo'li savdo yo'lini nazoratda tutishga harakat qilganlar. Ipak yo'li savdosida va umuman savdogarlar ichida so'g'diylar yetakchi o'rinni egallashgan edi. Bu paytda O'rta Osiyodan o'tin, kumush, Badaxshon la'lisi, rangli shisha va shisha buyumlar, turli xil mevalar, ip-gazlama, qorako'l, zotdor tulporlar chetga olib chiqilgan.

Mazkur davlat hukmronligi davrida mintaqada o'ziga xos ma'naviy, moddiy madaniyat tarkib topdi. Xususan, so'g'dcha, xorazmcha, buxorocha, eftaliycha yozuvlar bo'lganligi tadqiqotchilar tomonidan qayd etiladi.

3. Turk xoqonligi hukmronligi davrida O'rta Osiyo xalqlari. Milodiy VI asrning ikkinchi yarmidan boshlab O'rta Osiyoda Turk xoqonligi hukmronligi o'rnatiladi. Natijada mintaqada turkiy qavmlarning nufuzi orta boshlagan. Bu davrda mahalliy hokimliklar turkiy sulola vakillari tomonidan boshqarila boshlandi. Ba'zi bir viloyatlarda, masalan, Janubiy Qozog'iston va Toshkent vohasida mahalliy hokimliklar deyarli turkiylar qo'liga o'tib ketgan edi.

Turk, turkiylar – jahondagi eng qadimgi va yirik etnoslardan biri. Ma'lumotlarga ko'ra, ushbu atama bundan 3,5–4 ming yil muqaddam rasmsimon iyerogliflar bilan yozilgan bitiklarda «tiyek» va «tiauk» shaklida uchraydi. Turk so'zi baquvvat, kuchli, barkamol, odillik kabi ma'nolarni anglatadi.

Bir necha ming yil mobaynida turkiy qabilalar ko'p marotaba birlashgan va parchalanganligi tufayli ularning qabilaviy tarkibi o'zgarib turgan.

Mil. avv. II asrdan milodiy III asrgacha bo'lgan davrda Turklar Xunn xoqonligi tarkibida bo'lganligi sababli Xitoy manbalarida syunnu, xunnu deb ham atalganlar. Mazkur xoqonlik yemirilgach keyingi 300 yil davomida xitoyliklar turklarni tiyekle (tele) deb ataganlar.

VI asrda Turkiylarning Ashina avlodi kuchayib Turk xoqonligiga asos soladilar. Ma'lumki azaldan hozirgi Janubiy Sibir, Oltoy hududlarida turkiy etnik qatlarga mansub qabilalar yashab kelganlar. VI asr boshlarida mazkur turkiy qavmlar orasida Ashin (ashina)urug'ining mavqei ko'tarila boshlaydi. Ashin urug'idan Asan (Ashan) va Tuular

460–545 -yillarda boshqa urug'larni o'zlariga bo'ysundiradilar va Oltoyda turkiy qabilalarning yagona ittifoqiga asos soladilar. Tuu o'g'li Bumin Tele qabilasini ham bo'ysundiradi. Bumin mahalliy Jujan xonligiga tobelikdan chiqish uchun kurashadi va 551 yilda Jujan xoni qo'shinlarini yengib, ularni o'ziga bo'ysundiradi. Bumin 551-yilda Oltoyda yangi davlat – Turk xoqonligiga asos soladi. Manbalarda qayd etilishicha, uning poytaxti Oltoydagi O'tukan shahri bo'lgan. Xoqonlik tez orada kuchayib, uning dovrug'i ortib borgan. 552-yilda Buminxon vafot etgach, hokimiyatga uning katta o'g'li Mug'anxon (553–572) o'tiradi. Mug'anxon 558-yilda jo'janlarga so'nggi bor qaqshatqich zarba berib, o'z davlati hukmronligini Tinch okeanigacha bo'lgan hududlarda mustahkamlaydi. Uning amakisi Istami (unga «Yabg'u» – bahodir unvoni berilgan edi) bo'lsa, bu davrda xoqonlik hududini g'arbga tomon kengaytirib, Yettisuv, Qashqar, Ural, Volga bo'ylari va boshqa hududlarni egallaydi.

563–567-yillar davomida Istami Yabg'u qo'shinlari eftaliylar davlatiga ketma-ket zarbalar berib, uning hududlarini, ya'ni hozirgi O'rta Osiyo va Kaspiy dengizigacha bo'lgan yerlarni egallashga muvaffaq bo'ladi. Buning oqibatida Eftaliylar davlati qulatiladi. Turk xoqonligi O'rta Osiyo yerlarini ishg'ol etgach, uning hududlari bevosita Eron chegarasiga tutashadi..

Shu tariqa milodiy VI asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoda Turk xoqonligi hukmronligining o'rnatilishi bilan bu zaminda turkiy qabilalarning kirib kelishi jadallashadi. Natijada O'rta Osiyoning shimoliy, shimoliy-sharqiy va shimoliy-g'arbiy viloyatlarida turkiy etnos jamiyatning hukmron etnik qatlamiga aylana boshlaydi. Xoqonlikning qariyb bir asrdan ziyodroq davom etgan hukmronlik davrida jamiyatning ijtimoiy tarkibida turkiygo'y etnik qatlamlar nufuzi orta boshladi. Milodiy III–IV asrdan e'tiboran tarkib topaboshlagan mahalliy hokimliklar avval mahalliy sulolalar tomonidan boshqarilgan bo'lsa, Turk xoqonligi siyosiy maydonga chiqqach, ular turk sulolalari vakillari bilan almashtirila boshlandi. Ba'zi bir viloyatlarda, masalan, Janubiy Qozog'iston va Toshkent vohasida mahalliy hokimliklar deyarli turkiylar qo'liga o'tadi. Bu hol, yozma manbalarda takidlanishicha, O'rta Osiyoning markaziy va janubiy viloyatlariga ham yoyilgan edi. Turk xoqonligi ishonchiga kirgan mahalliy sulola vakillari esa o'zlariga turk nomlarini qabul qilish darajasigacha borib yetgan edilar.

Xoqonlik hukmronligi davrida ularning mahalliy hokimliklar bilan jadal aloqalari o'rnatilgan bo'lsada, ayrim hokimliklar o'zlari mustaqil

ichki siyosat olib borar edilar. Ayniqsa, Samarqand, Buxoro, Xorazm va Choch (Toshkent) hokimliklari o'zlariga ancha mustqil bo'lgan. Bu davrda mahalliy sulola vakillari buxorxudotlar zarb etgan tanga pullar keng muomalada bo'lgan. Shu bilan birlikda bu davlat hokimliklari o'rtasida o'zaro adovat, kurash, ichki ziddiyatlar to'xtovsiz bo'lib turgan. Bu esa mahalliy aholi hayoti, turmushini nochor ahvolga duchor etgan. 585–586-yillarda Buxoroda zodagon dehqon va boy savdogarlarga qarshi qo'zg'olon ko'tariladi. Unga **Obro'y** boshchilik qiladi. Xoqon Qora-cho'rin qo'shinlari qo'zg'alonni bostirib, qo'zg'alonchilarni qattiq jazolaydi.

Arslon To'ba xoqon davrida – 581-yilda Turk xoqonligini ikki qismga – g'arbiy va sharqiy turk xoqonliklariga bo'linib ketgan. Turk xoqonligining g'arbiy (O'rta Osiyoning katta qismini o'z ichiga olgan) va sharqiy (Yettisuv, sharqiy Turkiston, Oltoy) hududlarida hukm surgan. Xususan O'rta Osiyoning deyarli katta qismi aynan shu G'arbiy hoqonlik tarkibiga kirar edi. G'arbiy xoqonlikdagi yozgi qarorgohi Isfijob yaqinidagi Suyob shahri edi. Suyobning sharqiy tomonida *dulu* qabilasi ittifoqi, g'arbida esa *nushibi* qabilasi ittifoqining yerlari joylashgan edi. Sharqiy hoqonlikdagi aholi asosan ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi chorvadorlardan iborat bo'lsa, g'arbiy xoqonlik aholisining katta qismi esa o'troq dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg'ul edi. Yer egaligi munosabatlari rivojlanayotgan G'arbiy xoqonlikning ijtimoiy tarkibi ham, siyosiy boshqaruvi ham ancha-muncha murakkab bo'lgan. G'arbiy xoqonlik hukmdori Qorachurinning 588-yilda Eron bilan boshlagan urushi kutilmaganda uning o'limi va mag'lubiyati bilan yakun topadi. Bu hol g'arbiy Turk xoqonligining keskin zaiflashuviga sabab bo'ladi. Faqat VII asr boshlariga kelibgina g'arbiy xoqonlik yana rivojlana boshlaydi.

Xoqonlik davrida taxtni **xoqon** boshqargan. Xoqondan keyingi hukmdor **yabg'u** deb atalgan. Ammo yabg'u taxtga merosxo'rlik qila olmas edi. Taxt merosxo'ri tegin (shahzoda) deb yuritilgan. **Shod** unvoni tuman va viloyat hokimligidagi shahzodalarga berilgan. **Tudun** unvoni hukmdorning joylaridagi noiblari berilgan. Ular mahalliy hokimlarni boshqarish boj-soliq ishlarini nazorat qilganlar. Shod unvonidagi kishi hukmdorning o'ng tomonidan joy olgan. Chorvador turkiy aholida urug'-jamoachilik an'analari nihoyatda kuchli bo'lib, qabila va urug' jamoalarining negizi katta oilalardan iborat edi. Bunday oilalarda uy chorakorlari ham mavjud edi. Xoqonlikda xalq ommasi **bo'dun** yoki **qora bo'dun** deb atalgan. Farg'ona, So'g'd, Shosh,

Tohariston, Xorazm va boshqa joylarda boshqaruv ishi asosan mahalliy sulolalar qo'lida bo'lgan. So'g'd hukmdori **ixshid** unvoniga ega bo'lgan. Aholisi asosan hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg'ul edi. Mazkur mavzu doirasida o'lkada dehqonchilik va konchilikdagi taraqqiyot ko'lami va sifati o'zidan keyingi uch tarmoq-hunarmandchilik, qurilish, savdo-sotiq ravnaq topganligi to'g'risida ma'lumotlar beriladi.

Xoqonlikning chet ellar bilan asosiy savdo Eron, Xitoy, Hindiston va Vizantiya kabi davlatlar bilan bog'liq bo'lgan. Savdo karvonlari o'lkaning shahar va qishloqlaridan turli mollar olib, ushbu davlatlarga tashrif buyurganlar. Xususan, paxta, pilla, ipak matolar, taqinchoqlar, hunarmandchilik buyumlari, qurol-yarog' kabilar, meva-sabzavot, poliz mahsulotlari chet davlatlarda mashhur bo'lgan. Xitoy bilan savdo munosabatlari ayniqsa rivojlanib, 627–647-yillar mobaynida Xitoyga bir necha marotaba savdo elchilari yuborilganligi haqidagi ma'lumotlar tarixiy adabiyotlarda mavjud.

Xoqonlik davrida har ikkala mintaqada urug'-qabilachilik munosabatlari kuchli saqlangan. Aholining quyi tabaqasi budun yoki qora budunlar deb atalgan. Bu paytda aholi asosan dehqonchilik, bog'dorchilik va uzumchilik sohalarini bilan shug'illanganlar. Dehqonlar mavjud suv resurslari hamda lalmikor yerlar imkoniyatlaridan foydalanib asosan don ekinlari hamda qovun, tarvuz, beda, uzumchilik, paxtachilik sohalaridan yuqori hosil yetishtirganlar. Mevali daraxtlardan bog'-rog'lar yetishtirishga alohida ahamiyat berilgan. Shahar aholisi asosan hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg'ul bo'lganlar. Dehqonchilik va konchilikdagi taraqqiyot ko'lami va sifati o'zidan keyingi uch tarmoq-hunarmandchilik, qurilish, savdo-sotiq ravnaqi uchun katta turtki bo'ladi. Shuning uchun bu vaqtda metallsozlik, zargarlik, kulolchilik, duradgorlik, qurolsozlik, to'qimachilik, shishasozlik, konchilik keng rivoj topgan.

Bu davrda hunarmandchilik rivojiga turkiy aholi katta ta'sir ko'rsatadi. Ular, ayniqsa, metall qazib olish va undan qurol-yarog' yasashda juda mohir edilar. Turkiylar yasagan qurol-yarog', zebu-ziynat buyumlari xilma-xilligi va pishiqligi bilan ajralib turgan. O'lkaning Farg'ona, Xorazm va Zarafshon vohalarida dehqonchilik rivojlangan, ko'plab suv ayirg'ichlar, kanallar, suv havzalari bunyod etilgan. Farg'ona va Sug'dda aholining bir qismi tog'-kon ishlari bilan ham mashg'ul bo'lgan. Bu yerlarda oltin, mis, temir eritish, ulardan kerakli asbob-anjomlar ishlash yaxshi yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, illoqda qo'rg'oshin, kumush qazib olingan.

Xoqonlik davrida o'lkada katta-kichik shaharlar bo'lgan. Xususan Xorazm, Farg'ona, So'g'd, Chu vodiysidagi shaharlar, shuningdek, Buxoro, Samarqand, Ishtixon, Toshkent, Qubo (Quva), Koson va boshqalar o'sha davrning hunarmandchilik va savdo-sotiq tarmoqlari gurkirab rivojlangan shaharlari bo'lgan. Buyuk ipak yo'li bu shaharlarning xalqaro savdoda faol ishtirok etishini ta'minlagan. O'rta Osiyolik hunarmandlar, to'quvchilar, zargarlar, miskaru temirchilar, ko'nchiyu qurolsozlar ishlab chiqargan nafis, xaridorgir buyumlar, asbob-anjomlar dunyoning turli nuqtalariga yuborilgan. Mahalliy hunarmandlar ishlab chiqargan rangli shishalar, qimmatbaho qog'ozlar, zotdor otlarga xalqaro miqyosida talab katta bo'lgan.

Bu davrda o'lkada turkiy madaniyat, turkiy til ancha rivoj topdi. Turkiy tilda bitilgan Turk-ruin, O'rxon-Enasoy yozuvi, Kultegin bitiklari, Bilga xoqon yodnomasi va shu singari noyob topilmalari dovrug'i kuchayadi. Shu bilan birga o'lkamizda turkiy yozuv bilan bir qatorda So'g'd va xorazm yozuvlari ham keng qo'llanilgan. So'g'd yozuvi 22 ta belgidan iborat bo'lib, chapdan o'ngga qarab yozilgan. Shaharlarda So'g'd-turk ikki tilliligi rasmiy odat bo'lganligi haqida Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'atit turk» (XI asr) asarida qayd eslatib o'tilgan. Bu yozuvlarda ulug' ajdodlarimizning boy tarixi va madaniyatiga oid ko'pgina ma'lumotlar aks etgan.

Turkiy qabilalar orasida turli din va xudolarga e'tiqod kuchli bo'lgan. Tangri (osmon ruhi) barcha qabilalar uchun yagona asosiy xudo bo'lgan. Unga atab xalq tomonidan doimiy qurbonliklar keltirilgan. Shomonlik o'sha davrda turkiylarning asosiy dini bo'lib, keyinchalik ular ichida buddizm, xristianlik va boshqa dinlar ham tarqalgan. Manbalarda keltirilishicha O'rta Osiyoda bu paytda 15 taga yaqin mayda davlatlar bo'lib, Buxoroda buxorxudotlar, Xorazmda xorazmshohlar, Choch va Iloqda bo'dun va dehqonlar, Farg'onada ixshidlar hukmronlik qilgan.

4. Islom dinining keng tarqalishi. O'rta Osiyoga arablar yurishlarining natijalari. Qutayba ibn Muslim yurishlari va ularning yakunlari. Talabalarga melodiy VI asrning ikkinchi yarmi, VII asrning birinchi yarmida Arabiston yarim orolida ibtidoiy urug'-aymoqchilik munosabatlari endigina kurtak ochib kelayotgan feodal munosabatlar bilan chatishib ketganligi va shu tarzda bu yerda o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy muhit shakllanganligi to'g'risida tushunchalar hosil qilinadi.

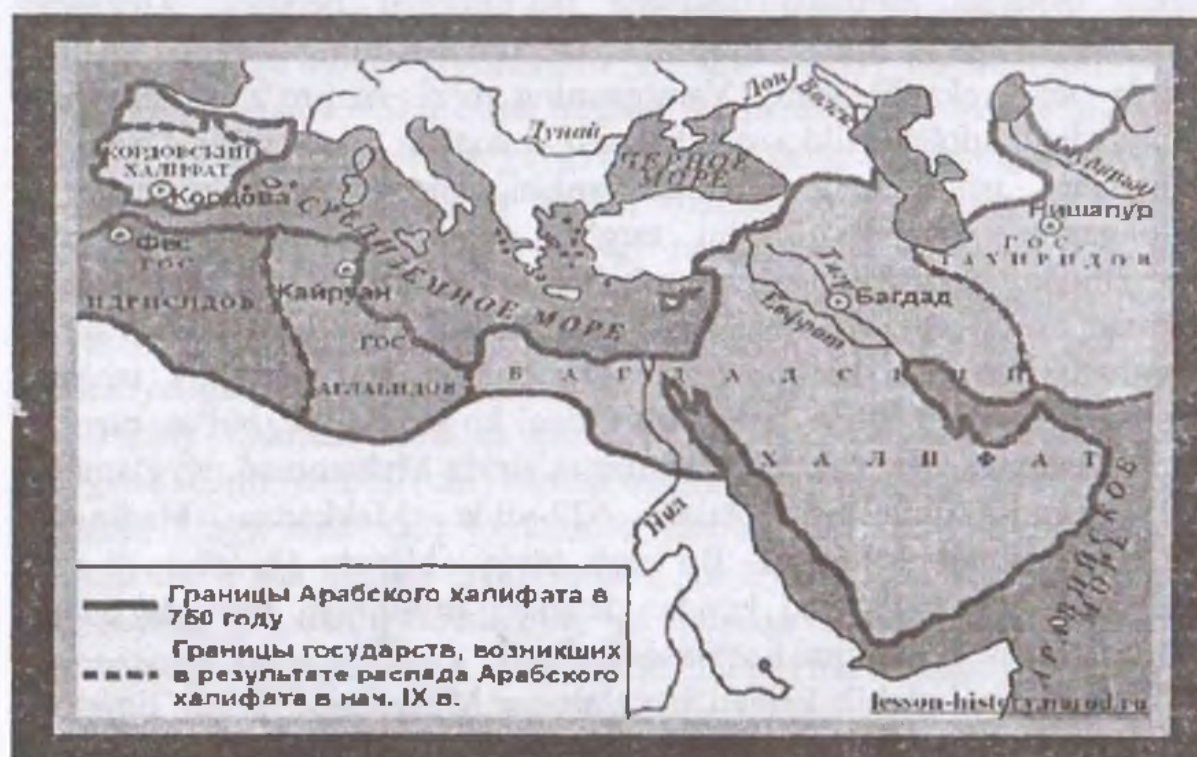
Islom so'zi» itoat etish», «**bo'ysunish**» ma'nolarini bildiradi. Bu dinning asoschisi **Muhammad payg'ambar** (S.A.V.) (570–632) makkalik Abdullohning o'g'li bo'lib, uning bobosi Abumutallib quraysh qabilasining hukmdori bo'lgan. O'sha davrda Muhammad payg'ambarning ta'limotiga ergashganlarni «*muslim*», ya'ni «*itoatkorlar*» deb yuritganlar. O'z payg'ambarlik faoliyatini Muhammad Makkada boshlagan. Makka Arabiston yarim orolining g'arbiy qismidagi Hijoz viloyatida joylashgan shahar bo'lib, bu yerda Ka'ba joylashgan. Diniy ta'limotga ko'ra Ka'bani Odam Ato barpo qilgan bo'lib, uni Ibrohim payg'ambar o'z o'g'li Ismoil bilan birga qayta qurgan va birinchi Haj safarini uyushtirganligi qayd etiladi.

Shu o'rinda talabalarga **Payg'ambarimiz Muhammad** (SAV) va uning faoliyati xususida qisqacha ma'lumotlar beriladi. Xususan, Muhammad payg'ambar muslim (musulmon)larning yagona Alloh oldida teng ekanliklarini, Yaratganning o'zi rizq-ro'z ulashishini, jamiyatdagi adolatsizlikka qarshi jazo muqarrar va har bir kishi bu dunyodagi ishlariga ko'ra taqdirlanishi, inson Yaratgan, yolg'iz Allohgagina e'tiqod qilishini targ'ib qiladi. Islom ta'limoti o'z mazmunida yakka Allohga iymon keltirishni targ'ib qilgani, unda insof, diyonat, mehr-oqibat tamoyillari birinchi o'rinda qo'yilgani bois, aholi manfaatlariga mos bo'lib, tez orada barcha aholi orasida tarqala boshlaydi. Ammo o'sha davr jamiyatidagi ko'pxudolilik, bid'at, razolat hamda islomga qarshi ba'zi da'vatlar ta'sirida Muhammad payg'ambar o'z qavmi-qarindoshlari bilan 622-yilda Makkadan Madinaga ko'chishga majbur bo'ladi. Bu arab tilida «**hijrat**» (*ko'chmoq*) deb atalgan. Keyinchalik shu kundan boshlab musulmon olamida qabul qilingan hijriy yil taqvimi boshlanadi.

Madinaga ko'chib kelgan payg'ambar Muhammad o'z ta'limotini davom ettiradi va el orasida tezda shuhrat qozonadi. Muhammad payg'ambar vafot etgach (632 y), **Abu Bakr, Umar, Usmon va Alilar** (661 yilgacha) payg'ambar siyosatini davom ettirib, Arabiston yarim orolida markazlashgan Arab xalifaligi davlatiga asos soladilar. Xalifa-o'rinbosar, noib, muovin. Muhammad Payg'ambar vafotidan so'ng vujudga kelgan Arab xalifaligining (632–1258) diniy va dunyoviy boshlig'i—birinchi to'rt xalifa Abu Bakr (632–634), Umar (634–644), Usmon (644–656) va Alilar (656–661) «al-Xulafo ar-roshidun» – to'g'ri yo'ldan boruvchi xalifalar nomi bilan mashhur bo'lganlar.

Islom dinining yoyilishida muqaddas kitob Qur'on Karimning o'rni kattadir. **Qur'oni karim** – musulmonlarning muqaddas kitobi.

Muhammad Payg'ambarimiz 40 yoshga to'lgan vaqtlarida Alloh taolo Jabroil alayhissalom orqali payg'ambarlik vahiysini yubora boshlagan. Qur'oni karimning birinchi oyati ham shu kundan nozil bo'la boshlagan. Qur'oni karimning sahifalarini jam qilish va to'liq kitob shakliga keltirish Muhammad Payg'ambar vafotidan keyin boshlangan. Bu ish xalifa Abu Bakr davrida boshlanib, xalifa Usmon davrida (644–656) yakunlanadi. Ya'ni kitoblarning barchasi jamlanib yagona kitob holiga keltiriladi. Shu boisdan u mushafi Qur'on, sahihi Qur'on (haqiqiy Qur'on) deb atalgan. Bu kitob Sohibqiron Amir Temur davrida Movarounnahrda olib kelinib, uzoq yillar Samarqandda Xoja Ahror madrasasida saqlangan. U hozirda Hazrati Imom majmuasida saqlanmoqda. Qur'oni Karimda 114 ta sura, 6236 ta oyat bor.

VII asr oxiri – VIII asr boshlarida arab xalifaligi hududi.

O'z davrida Muhammad payg'ambar ishlarini sahobalar davom ettirganlar. Sahobalar (arab.- hamroh, do'st) – Muhammad Payg'ambarning yaqin yordamchilari, safdoshlari hisoblangan. Ilk islom davrida Madinadagi musulmonlar jamoasida muxojirlar va ansorlardan bir guruhi Muhammad payg'ambarga yaqin turganlar. Shu boisdan, ular payg'ambar maslahatchilari sifatida xizmat qilganlar. Ular sahoba (ko'plikda ashob) deb nom olgan va islom tarixida obro'li shaxslar sifatida tanilganlar.

VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab xalifalik kengaya borib o'z chegaralarini g'arb va sharq tomon kengaytirishga harakat qildi. Yaqin va O'rta Sharqning boy viloyatlari qo'lga olinib, nihoyatda uyushgan va jangovar arab qo'shini shiddat bilan harakatlarini boshlab yuborgan edi. Arablar Amudaryodan (Jayxun) shimolda joylashgan yerlarga «**Movarounnahr**» ya'ni «daryoning narigi tomonidagi yerlar» deb nom berishadi. Hozirgi Afg'onistonning shimoli, Eronning shimoli-sharqiy qismi hamda Janubiy Turkmanistondan to Amudaryogacha bo'lgan hududlar esa Xuroson deb yuritilgan. Avval boshda Xurosonning markaziy shahri **Marv** keyinchalik **Hiro**t shahri bo'lgan.

651-yili noib Abdulloh ibn Amir hukmronligi davrida arablar Xurosondagi katta-kichik qo'rg'on shaharlarni egallaydilar. 654-yili Sug'ddagi Maymurg' qal'asiga arablarning birinchi hujumi bo'ladi. 657-yili Chag'oniyonga arablar qayta yurish qilib eftalitlarga qarshi qat'iy zarba berdilar. Arablar keng miqyosdagi hujumlarga tayyorgarlik ko'ra boshlagan edilar. Xalifalik ichidagi o'zaro hokimiyat uchun ichki nizolarning kuchayishi natijasida arablarning Movarounnahr yerlariga hujumlari bir oz to'xtab qoladi. 676-yili Xurosonning yangi noibi Sayid ibn Usmonning Buxoro va Samarqandga yurishida Muhammad payg'ambarning jiyani Qusam ibn Abbos ibn Abdul-Mutallib ishtirok etadi. Samarqand yonidagi janglardan birida halok bo'lib, so'ng keyinchalik Shohi Zinda (tirik shoh) nomini olgan qabristonga dafn etiladi.

704-yilda **Qutayba ibn Muslim** Xuroson noibi etib tayinlanadi. Yangi tayin etilgan Xuroson noibi Qutayba Movarounnahrni butkul egallashni va qat'iyat bilan harakat qilishni boshlaydi. Arablarning Movarounnahrda yurishi arafasida o'lkada turli katta-kichik davlatlar hukmronlik qilgan, ularning qariyb barchasi mustaqil davlatlar hisoblangan. Arab qavmlarini din targ'iboti bilan birgalikda o'lkaning serunum tuproqlari, yam-yashil voha va vodiylari, katta miqdordagi yer osti va yer usti boyliklari e'tiborni tortganliklari shubhasiz. Bosib olingan mamlakatlarda arablar din targ'iboti yo'lida turli soliqlar, majburiyatlar va yig'implarni joriy etadilar, kimda-kim islom dinini qabul qilsa, ularni soliqlardan ozod etish to'g'risidagi hukmlar ham aholi e'tiboridan chetda qolmagan, albatta. Xususan, arablarning Xurosondagi noibi **Ubaydulloh ibn Ziyod** bosqinchiliklari davrida Poykent va Buxoro shaharlari hamda ularning tevarak-atrofidagi yerlarni talon-taroj qiladilar va katta miqdordagi o'lpon, 1 mln dirham pul va 4000 asir bilan orqaga qaytganlar.

Asta-sekin Movarounnahrda arablarning to'la hukmronligi o'rnatila boshlagach, ilgarigi dehqonzodalar tasarrufidagi qishloq jamoalarining mulklari ham arab hukmdorlari va noiblari qo'liga o'tishi barobarida, mahalliy hukmdolar faqatgina ayrim soliq turlarni to'lash orqali avvalgi hukmdorliklarini davom ettirayotgan edilar. Bosib olingan shahar va qishloqlarning islom dinini qabul qilmagan barcha toifasidan birdek **juzya** (jon solig'i) faqat mol-mulkka egalik huquqiga ega erkaklardan undirilgan, xotin-qizlar, keksalar, yersiz, mulksiz toifa kishilar bunday soliqni to'lashdan ozod etilgan.

Qolgan barcha toifadagi aholi esa umumiy yer solig'i **xiroj** to'lashlari shart bo'lgan. Xiroj miqdori hosilning $\frac{1}{3}$ (ba'zi manbalarda uning miqdori $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{10}$ ekanligi qayd etiladi) qismiga qadar yetgan edi, ba'zan undan ortiq bo'lgan. Juzya, xiroj va boshqa soliqlardan tashqari, ziroatchi aholi gardanida boshqa og'ir soliq turlari ham bo'lgan. Dehqonlar o'z qurol-aslahalari bilan kanallar qazish va tozalash, yo'l qurish va eski yo'llarni ta'mirlash, ko'priklar, shahar qal'a devorlari barpo etish va shu kabilarni bajarishga majbur qilinganlar. Dastlabki yillarda Movarounnahrda soliqlar va ularning turlari ancha kengayishi bilan bir qatorda, arablar o'z bosqinchilik maqsadlarini oqlash uchun aholining ayrim qismlariga soliq to'lashda imtiyozlar ham berishgan. Xususan, arablar musulmonchilikni qabul qilgan kishilarni soliqlardan ozod qilishgan.

769–783-yillarda Movarounnahrda **Muqanna** (niqobdor) boshchiligida arab istilochilariga qarshi qo'zg'olon ko'tariladi. Qo'zg'olon rahbari Muqannaning ismi Hoshim ibn Hakim bo'lgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Hoshim ibn Hakim hokimiyat uchun kurash jarayonida zindonga tashlanadi. Zindonda u kasallikka chalilib, yuziga chechek toshib, badbashara bo'lib qolgan. Yuzini xalqdan yashirish maqsadida oq niqob taqib olgan va shuning uchun Muqanna laqabini olgan. Uni Hoshim ul a'var-bir ko'zli Hoshim deb ham atashgan.

710-yildan 737-yilgacha So'g'dda podsholik qilgan **G'urak** (Gurak) arblarga qarshi kurashlar olib borgan. Xususan Karmana bilan Kattaqo'rg'on oralig'idagi Arbinjon degan joyda jang bo'lib o'tadi. Ammo kuchlar teng bo'lmaganligi sababli G'urak chekinadi. Shosh va Farg'onadan yordamga yuborilgan otryadlar ham yo'lda Qutayba tomonidan tor-mor etilgach, Samarqand qamali boshlanadi, u 6 oy davom etadi. Xususan, 712-yilda Qutayba o'zaro ichki urushlardan foydalanib, Xorazmni o'ziga bo'ysundiradi, o'sha yilning o'zida arablar

O'rta Osiyoning yirik savdo, iqtisodiy-siyosiy markazlaridan biri Samarqandni ham bosib oladilar.

Samarqand podshosi **G'urak** bilan tuzilgan shartnoma shartlariga binoan, Samarqand va So'g'diyona xalqi arablarga har yili 2 million 200 ming dirham miqdorda o'lpon to'lash va arab qo'shiniga 100 ming kishi to'plab berishga majbur etiladi.

Qutayba 713-yil Buxoro, Kesh, Nasaf va Xorazm aholisidan 20000 askar to'plab berishni talab qiladi. O'z qo'shini bilan uni qo'shib, qo'shinni 2 ga bo'lib ajratadi. Kesh, Nasaf, Xorazmdan kelgan qo'shin Choch viloyatiga, o'zi esa asosiy kuch bilan Ustrushona orqali Farg'ona vodiysiga yo'l oladi. Birinchi qo'shin Choch qo'shinini tor-mor etib, Choch viloyatini egallaydi. Qutayba esa Ustrushonda hal qiluvchi jang olib borib Xo'jandni bosib oladi. 714-yil Qutayba Turkiy xoqonlikdan harbiy yordam kelish yo'lini to'sish maqsadida Choch vohasiga qayta bostirib kiradi. O'sha yili asosiy yo'ldagi Isfijob (Sayram)ni ishg'ol etadi. 715-yil boshida esa Farg'ona podshosi qochib ketishga majbur bo'ladi. Qutayba o'sha yili Qashqargacha bo'lgan yerlarni istilo etadi.

Mahalliy aholiga nisbatan arablarning jabr-zulmi yanada kuchaya boshlagach, Movarounnahrning aksariyat shaharlarida ommaviy xalq qo'zg'olonlari birin-ketin sodir bo'la boshlagan. Bu esa hukmdorlarning mahalliy xalqlarga nisbatan iltifot ko'rsatishgan bo'lsalarda, shu bilan birgalikda ularning qahr-g'azabini yanada kuchaytirgan edi. Jumladan, 723-yilda Xo'jandda bo'lib o'tgan yirik xalq qo'zg'oloni kuch bilan bostirilgach, arablar jamoachilarni xiroj va **juzya** to'lashga majburlab, ularning bo'yinlariga maxsus qurg'oshindan qilingan muhrlar osib yurishni talab qilganlar. Bunday muhrlarda rustoq yoki ma'lum joyning nomi bilan bir qatorda, to'lanadigan soliq miqdori ham qayd etilgan.

Islom rivoji jarayonida o'lkada sunniylik ta'limoti keng yoyiladi. **Sunniylik** oqimi islom dinidagi ikkita asosiy yo'nalishlardan biridir. Bugungi kunda jahondagi barcha musulmonlarning qariyb 90 % sunniylikka mansub. Bu yo'nalish VII asrning ikkinchi yarmida Arabistonda vujudga kelgan. VIII–XII asrlarda arab xalifaligidagi diniy-siyosiy kurashlar jarayonida islomdagi eng yirik yo'nalish sifatida shakllangan. Sunniylar Qur'on bilan birga sunnaga e'tiqod qiladilar. Sunniylikda 4 ta mazhab mavjud (*hanafiya, molikiya, shofi'iya va hanbaliya*).

Shialik – islomdagi ikkinchi asosiy yo'nalishlardan biri. O'zining keng yoyilishi jihatdan sunniylikdan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

Shialik VII asr o'rtalarida xalifa Ali hokimiyati tarafdorlarini qo'llab-quvvatlovchi guruh tomonidan vujudga kelgan. Shialar sunniylar kabi Qur'oni karimni ilohiy deb e'tirof etadilar, lekin xalifalar davrida uning ayrim qismlari tushirib qoldirilgan deb hisoblaydilar. Ular faqat Ali nomi bilan bog'liq hadislarini tan olganlar. Shunday hadislardan iborat mustaqil to'plam «Axbor»ni tuzganlar.

Shialar sunniylar kabi Makka va Madinani «muqaddas» hisoblash bilan birga, Karbalo, Najaf shaharlarida joylashgan yirik shia imomlari qabrlarini ham ziyorat qiladilar. Shialikda ham bir nechta mazhablar mavjud bo'lib shariatida ja'fariya mazhabii muhim rol o'ynaydi.

Hozir jahondagi musulmonlarning 10 foizi shialikka mansub. Shialik hozirgi vaqtda asosan Eronda hukmron e'tiqod hisoblanadi. Iroq, Livan, Afg'oniston, Hindiston, Pokiston, Tojikiston va Ozarbayjonda, Turkiyada ham shialar bor.

Islomda keng tarqalgan oqimlardan biri sufiylikdir. **Sufiylik (tasavvuf)** – musulmonlarni halollikka, poklikka, tenglikka, inson qadrigimmatini yerga urmaslikka chorlovchi, har kimni o'zining halol mehnati bilan yashashga, boshqalarning kuchidan foydalanmaslikka da'vat etuvchi ta'limot.

Sufiylik so'zining kelib chiqishi haqida turlicha fikrlar mavjud. Sufiy mualliflari ko'pincha uning kelib chiqishini «sof bo'lmoq» ma'nosida talqin qiladilar. G'arbiy Yevropa tadqiqotchilari XX asrga qadar uning kelib chiqishini yunoncha «sofia»–hikmat so'zidan kelib chiqqan degan fikrga moyil bo'lishgan. Endilikda o'rta asr musulmon olimlari ta'kidlagan bu so'zning «suf» (jun) so'zidan kelib chiqqanligi haqidagi fikrlari umum qabul qiladigan fikr hisoblanadi. Chunki sufiylarning asosiy belgisi dag'al jundan kiyim kiyishlari edi.

Movarounnahrda sufiylik Eron orqali kirib kelgan. Movarounnahrda juda keng tarqalgan so'fiylik oqimi aqid olimi Shayx Yusuf Hamadoniyydir (1049–1140). **Yusuf Hamadoniyy** maktabi ikki tarmoqqa ajralgan edi.

Birinchi oqimga Yusuf Hamadoniyyning mashhur shogirdi Abduholiq G'ijduvoniyy (1103–1179) va keyinchalik bu oqimga Xoja Bahouddin Naqshband (1318–1389) murshidlik qilishgan. Ikkinchisiga Shayx Ahmad Yassaviy (1041–1116) va uning shogirdlari asos solishgan. Yassaviya va naqshbandiya tariqatlari keyinchalik o'zaro yaqinlashib, birlashib ketgan.

5. Arablar bosib olgandan keyin Movarounnahr va Xurosondagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol, soliqlar. O'rta Osiyo arablar

qo'liga o'tgandan so'ng, bu yerlar abbosiy xalifalar nazoratida bo'lgan. Ushbu sulola arab xalifalari sulolasi bo'lib (749–1258), bu sulolaga Muhammad payg'ambar (570–632) ning amakivachchasi Abul Abbos as-Saffoh (749–754) asos solgan. Abbosiylar sulolasi besh asr, ya'ni 749–yildan 1258–yilgacha hukm surgan. Xalifa Al Mansur (754–775) xalifalik poytaxtini Damashqdan Bog'dodga ko'chirgan. Shuning uchun ham tarixiy adabiyotlarda Bog'dod xalifaligi degan tushuncha ham keng ishlatiladi.

Movarounnahr yerlari ham xalifalikka bo'ysungan. Somoniylar davridan boshlab (874–999) Movarounnahr mustaqillikka erishib xalifalik tarkibidan chiqqan.

Abbosiylardan 38 kishi xalifa bo'lgan. Oxirgi xalifa Mustasimni (1242–1258) Chingizxonning nevarasi Xulaguxon 1258–yilda Bog'dodni egallab taxtdan tushirgan. Abbosiylardan bo'lgan eng mashhur xalifalar: Abulabbos Saffox (750–754), Mansur (754–775), Mahdiy (775–785), Xorun ar Rashid (785–809), Amin (809–813), Ma'mun (813–833), Mustasim (1242–1258).

Arablar O'rta Osiyoni bosib olgach, bu hududdagi hamma shahar va aholi joylarida o'z qo'shinlarini joylashtiradilar. Bu harbiy kuchlar o'z vaqtida mahalliy aholi ustidan nazorat qilib turardi. Arab xalifaligining hukmronligi aholi uchun og'ir yuk bo'lib qoldi. Mahalliy xalqlar arablar bosib olgan yerlardan har yili xalifalik xazinasiga katta miqdorda o'lpon to'lab turishlari bilan birgalikda, ma'lum miqdorda qo'shin uchun odam ham to'plab berganliklari to'g'risidagi ma'lumotlar ham uchraydi. Arablar asosan diniy targ'ibotni o'zlarining asosiy maqsadlari deb bilgan holda, *«g'ayridinlarga qarshi kurash»* niqobi ostida faol ish olib borishlari bilan birgalikda, talonchilikdan iborat istilochilikni ham asosiy maqsad qilganlar.

Soliqlarni muttasil ortishi va jabr-zulumlar o'lkada qudratli xalq chiqishlarini avj olishiga turtki bo'lgan. Ana shunday yirik xalq harakatlaridan biri, shubhasiz Buxorodan Shahrisabzgacha bo'lgan hududlarda keng yoyilgan Muqanna qo'zg'oloni edi. Istilochilar avval boshda Movarounnahrning hunarmandchilik va savdo shaharlari, obod viloyatlariga bostirib kirib, ularni taladilar va katta o'ljalarga ega bo'ldilar. O'lkalarni bosib olish chog'ida dehqonchilik vohalari oyoq osti qilinib, shahar va qishloqlar vayron etildi. Suv inshootlari buzib tashlandi. Ko'pgina joylarda qurg'oqchilik yuz bera boshladi. Shaharlardan katta miqdorda qimmatbaho o'ljalar, Buxoro, Poykand va So'g'd hukmdorlaridan esa katta miqdorda tovon olindi.

Arablar o'z hukmronligi siyosiy negizini mustahkamlash va uning barqarorligini ta'minlashda islom dinini keng yoyishga va targ'ib qilishga katta e'tibor beradilar. O'rta Osiyo aholisi ichida e'tiqod qilayotgan zardushtiylik, moniylik, buddizm, nasroniy va boshqa dinlar soxta deb e'lon qilinadi. Ayniqsa, zardushtiylikka qarshi keskin kurash olib borildi. Bosib olingan yerlarda bu dinning barcha ibodatxonalari yo'q qilindi, uning o'rniga masjidlar barpo qilina boshlandi. Zardushtiy adabiyotlar, xususan diniy kitoblar, so'g'd tilidagi adabiyotlari yo'q qlinib yuborildi.

Ma'lumki arablarning O'rta Osiyodagi yurishlari barobarida soliq va moliya tizimi dastlab talonchilik asosida amalga oshirilgan. Talonchilik siyosati, ayniqsa, arab bosqinchiligini ikkinchi davrida yanada kuchayadi. Xususan, Qutayba 707–715-yillarda Movarounnahrni tamoman uzil-kesil qo'lga kiritib, boylik orttirishning zo'ravonlik usuliga o'tadi. Masalan, uning tavsiyasiga binoan Samarqand hukmdori **2.200.000 dirham** to'lash majburiyatini olib, barcha oltin va kumush, zeb-ziynat buyumlarini tortib olishni ko'zda tutadi. Movarounnahrni o'z mustamlakasiga aylantirishda talonchilik usuli bilan birga soliq solishni takomillashtirishga ham ahamiyat beradi.

Soliqqa tortish tizimiga ko'ra yerlar ikki guruhga, ushr va xiroj to'lanadigan yerlarga bo'lingan. Birinchi toifaga arablarga qarashli yerlar kirar edi. Qolgan yerlarning hammasi ikkinchi toifa hisoblangan. Bunda ushr alohida ahamiyat kasb etgan. Ushr yerlardan olingan hosilni $\frac{1}{10}$ qismi, xiroj yerlardan hosilni $\frac{1}{3}$ qismidan $\frac{1}{2}$ qismigacha munosima olinar edi. Bundan tashqari, ekin maydoniga qarab qat'iy tarzda, shuningdek, uzumzorlar va bog'lardan belgilangan miqdorlarda soliq olingan. Chorvadorlardan soliq asosan mol boshi soniga qarab olingan. Hunarmandlar va savdo ahli yillik daromaddan oshgan taqdirda soliq to'laganlar. «Zakot» so'zi keyinchalik hunarmandchilik, savdo va chorvachilik solig'iga nisbatan qo'llaniladigan bo'lgan. Bundan tashqari, turli foydali qazilmalardan ko'rilgan daromad va bevosita vorisi bo'lmasa, merosdan ham soliq undirish taomilga aylanadi.

Soliqning ikkinchi bir ko'rinishi, bu «juzya» (jizya) hisoblangan. U musulmon bo'lmagan erkaklardan undirilgan. Uning hajmi kelishuv asosida belgilangan. Ayollar, bolalar, yetim-yesirlar, keksalar, musofirlar bunday soliqdan ozod qilingan. Chorakorlar, beva-bechorlar, kambag'al darveshlar ham uni to'lamaganlar. Bunday soliq turini pul bilan ham, natura ko'rinishida ham to'lash mumkin bo'lgan. Faqat mast

qiluvchi ichimliklar va so'yilgan hayvonlar bunday soliq turi sifatida qabul qilinmagan.

Arablar o'z mustamlakachilik mavqelarini mustahkamlab olish maqsadida soliq siyosatini islom manfaatlari yo'lida keng foydalanishga uringanlar. Soliq to'lashdan islom dinini qabul qilgan aholi ozod qilinadi. Xususan arablar O'rta Osiyoni bosib olganlaridan so'ng xirojni mahalliy odat bo'yicha yozning o'rtasida hamda ikkinchi yarmida, g'alla pishib yetilganda va kech kuzda yoki erta bahorda yig'ib olganlar. Bu esa ayrim hollarda xalq g'alayonlarini ko'tarilishiga sabab bo'lgan. Soliqlarni to'lamagan shaxslar boy va amaldorlar yerida ishlab berish, qo'shimcha haqlar undirish, ayrim holatlarda tan jazosi berish kabi jazolarga tortilgan. Har bir fuqaro xiroj to'loviga shaxsan o'zi javobgar hisoblangan, kam yerli va yersiz dehqonlar tomonidan belgilangan soliq o'z vaqtida to'lanmasa, ushbu masalaga yer-suv jamoasi raislari va qishloq oqsoqollari javobgar bo'lmaganlar.

718-yildan boshlab Muhammad payg'ambarning amakilari Abbasning tarafdorlari o'z g'oyalarini targ'ib qila boshlaydilar. Ular hoshimiylar urug'i (Payg'ambar shu urug'dan) vakillari hokimiyatga da'vogardirlar deb hisoblashar edilar. Keyinchalik ular o'z kurashlarida shialar bilan birga harakat qila boshlaydilar.

Yerga egalik munosabatlarning rivojlanishi, ijtimoiy-siyosiy vaziyatning o'zgarishi ummaviylarning siyosiy sahnadan ketishlarini, ularning avvalgi mavqei tugaganligini ko'rsatib turar edi. Ummaviylar siyosatidan ommaviy norozilik, ayniqsa, Marvon II (744-750 y.) hukmronlik davrida yanada kuchayib ketadi.

5-mavzu yuzasidan seminar darsi

**«O'rta Osiyo xalqlarining arablar istilosiga qarshi kurashi»
mavzusida konseptual jadvalni to'ldiring:**

Qo'zg'olonning nomi	Maqsadi	Sababi va xarakteri	Vaqt va joyi	Rahbari va harakatlantiruvchi kuchlari
1. Muqanna qo'zg'oloni				
2. Rofe ibn Lays qo'zg'oloni				

Tayanch soʻz va iboralar

Eftalitlar, Eron sosoniylari, kashovarlar, kadivarlar, Mazdak taʼlimoti, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, shariat, axloq-odob nomalari, hadislar, tohiriylar, safforiylar, somoniylar, Toshkent «Islom madaniyati poytaxti» Muqanna, xiroj, ushr, juzʼya, zakot, fitr.

Mustaqil taʼlim mavzulari

1. Eftalitlar hukmronligi davrida oʻlkamizda ijtimoiy-iqtisodiy hayot.
2. Mazdak taʼlimotining asosiy gʻoyalari va uning Oʻrta Osiyoga tarqalishi.
3. Eftalitlar davrida Oʻrta Osiyoda madaniyat, diniy eʼtiqod.
4. Turk xoqonligining vujudga kelishi va taraqqiyoti.
5. Arablarning Oʻrta Osiyoga bosqinchilik yurishlari va ularning oqibatlari.
6. Movarounnahrda arablar hukmronligi davrida soliq tizimi.

Nazorat savollari:

1. 2007-yil Islom Konferensiyasi tashkiloti tomonidan Toshkent shahrining «Islom madaniyati poytaxti» deb eʼlon qilinishining tarixiy ahamiyati nimada.
2. Movarounnahrda arablar bosqiniga qarshi xalq gʻalayonlarining xarakteri va mohiyati nimalarda namoyon boʻldi.
3. Muqanna qoʻzgʻoloni va uning tarixiy ahamiyati haqida gapiring.
4. Arab xalifaligining zaiflashuvi sabalari nimada edi.
5. Movarounnahrda arablar davrida joriy etilgan soliqlar, ularning turlari qaysilar.
6. Arab xalifaligidagi ichki sulolaviy kurashning oʻlkamiz ijtimoiy-siyosiy hayotiga taʼsiri qanday edi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I. A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. T.: «O'zbekiston», 1996 y.
2. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. T.5. T.: «O'zbekiston», 1997y.
3. «Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. («Xalq so'zi» gazetasi 2006-yil 26-avgust).
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat–yengilmas kuch. T., 2008.
5. Бичурин Н.Я. Собрания сведений о народах Средней Азии в древние времена. Л., 1950.
6. Массон В.М. Средняя Азия и древний восток. М., 1964.
7. Sagdullayev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. T., 1996.
8. Pidayev Sh. Sirli kushonlar saltanati. T., 1990.
9. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. T.: «Sharq», 2000 y.
10. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. T.: «Sharq», 2001 y.
11. Eshov B. J. Sivilizatsiya tizimida ilk shaharlar. «Zar qalam»T., 2004.
12. Eshov B. J. Qadimgi O'rta Osiyo shaharlari tarixi. (Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma). T., 2006.
13. O'zbekiston tarixi. «Darslik»./ Mas'ul muharrir t.f.d R.X. Murtazaeva. T., 2005 y.
14. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S. O'zbekiston tarixi. «Darslik». T., 2006.

**6-mavzu. IX–XII ASRLARDA O‘ZBEK DAVLATCHILIGI
TARIXI. O‘LKAMIZDA SIYOSIY, IJTIMOIIY-IQTISODIY VA
MADANIY HAYOT**

Darsning maqsadi	Talabalarga IX asr boshlarida Movarounnahrning siyosiy ahvoli, Xurosonga Tohir ibn Husaynning noib etib tayinlanishi, uning mustaqillikka intilishi. Tohiriylar va safforiylar o‘rtasidagi kurashlar xususida tushuntiriladi. Darsda safforiylarning hokimiyat tepasiga kelishi, Movarounnahrda siyosiy hokimiyatning somoniylar tomonidan egallanishi, o‘zbek davlatchiligining markazlashuvi, Ismoil Somoniy islohotlari haqida ma’lumotlar beriladi. Shuningdek, davlatni boshqarish tartibi, somoniylar davlatida soliq siyosati va uning ahamiyati, Movarounnahrda Qoraxoniylar sulolasi hukmronligining o‘rnatilishi, G‘aznaviylarning siyosiy kuch sifatida yuzaga kelishi, G‘aznaviylar bilan saljuqiylar o‘rtasidagi to‘qnashuv, Dandanikon jangi. G‘aznaviylar davlatining inqirozi. Saljuqiylar hukmronligining o‘rnatilishi, Xorazmda Sulton Otsiz tomonidan Xorazmshohlar sulolasining o‘rnatilishi xususida ma’lumotlar shakllantiriladi. IX–XII asrlarda ilm-fan, arab, fors, turk tillarining ijtimoiy hayotdagi o‘rni, Al-Xorazmiy, Al-Farg‘oniy, Forobiy, Abu Bakr Narshaxiy, Abu ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Rudakiy, Mahmud Qoshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib va boshqalar, So‘fiylik tariqati, Yusuf Hamadoniy, Abduholiq G‘ijduvoniy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubrolar faoliyati haqida bilimga ega bo‘linadi. Ajdodlarimiz qoldirgan ilmiy va madaniy merosning jahon fani va madaniyatida tutgan o‘rni. Ularning bugungi yoshlarni milliy g‘oya, milliy mafkura ruhida tarbiyalashdagi ahamiyati haqida tushunchalar beriladi.
Mavzu rejasi	1. Tohiriylar, somoniylar va qoraxoniylar hukmronligi davrida Movarounnahr. 2. G‘aznaviylar va saljuqiylar hukmronligi davrida Movarounnahrda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy ahvol. 3. Xorazmshohlar hukmronligi davrida o‘zbek davlatchiligi tarixi. 4. IX–XII asrlarda Movarounnahrda ilm-fan, madaniyat, diniy ta’limot.

Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara, kollektivum.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Slaydlar, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.
Darsdan kutilayotgan natijalar	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Ushbu mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqarishga, ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga bulgan munosabatlar shakllanadi.

1. Tohiriylar, Somoniylar va Qoraxoniylar hukmronligi davrida Movarounnahr. IX asrga kelib O'rta Osiyo, xususan Movarounnahrda arab xalifaligiga qarshi olib borilgan kurashlar natijasida mahalliy sulola vakillarining mustaqillikka bo'lgan intilishlari kuchayib ketadi. Natijada xalifalikning ichki hududlarida ham ziddiyatlar keskinlasha boshladi. Xalifa Xorun ar-Rashid vafotidan keyin uning o'g'illari Ma'mun va Amin o'rtasida o'zaro kurash boshlanib ketadi. Mahalliy sulola vakillari bu kurashlarga aralasha boshlaydilar. Bu davrda Xorun ar-Rashidning kichik o'g'li Ma'mun Xurosonning noibi edi. Amin va Ma'mun o'rtasida hokimiyat uchun bo'lgan kurashda Tohir ibn Husayn Ma'mun tomonida turib Aminga qarshi kurashadi.

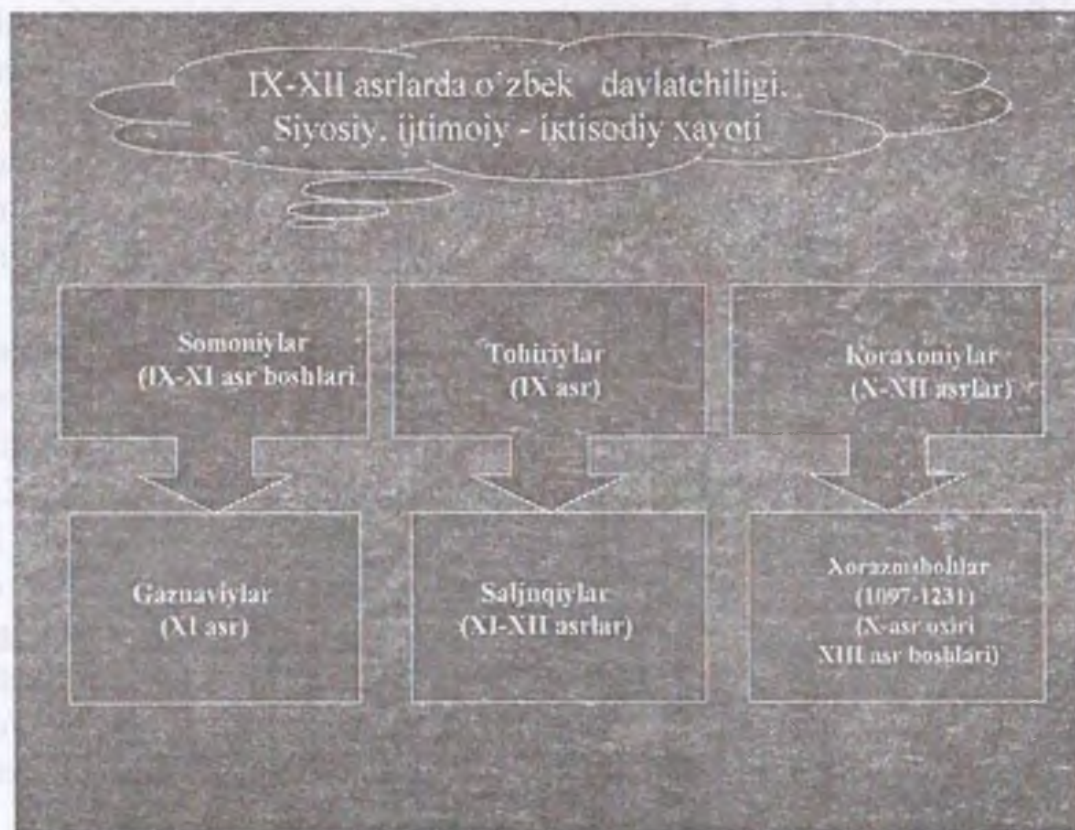
Ayrim manbalarning guvohlik berishicha, 813-yilda Ma'mun xalifalik markazi Bog'dodni egallaydi hamda bir necha yil mobaynida **Tohir ibn Husayn** xalifa saroyida yuqori lavozimlarda xizmat qiladi. 821-yilda esa Tohir ibn-Husayn Xurosonga noib etib tayinlanadi. Zero, o'sha paytda Movarounnahr ham Xuroson tarkibida edi. Tohir ibn-Husayn Nishopur shahrini o'zining qarorgohi etib tanlaydi. U o'zi noiblik qilayotgan viloyatlarni xalifalikdan mustaqil boshqarishni orzu qilar edi. Natijada Tohir xalifalikdan mustaqil siyosat yurgizishga harakat qiladi. Noiblikka o'tirgandan so'ng oradan ko'p o'tmay Tohir xutba nomozidan xalifaning nomini chiqarib tashlaydi. Bu esa uning xalifa Ma'munga qarshi ochiqdan ochiq isyon belgisi edi.

Ba'zi manbalarda qayd etilishicha, 822-yilda **Tohir ibn Husayn** Ma'mun odamlari tomonidan o'ldiriladi. Uning o'rniga Talxa ibn Tohir

(822–830 y.) noib etib tayinlandi. Buning sababi shunda ediki, xalifalik aynan mahalliy hukmdorlarning kuchidan arablarga qarshi qo'zg'olonlarni bostirishda foydalanar edi. Xuroson noibining muhim vazifalaridan biri esa o'ziga qarashli hududlarda viloyat hokimlarini saylash bo'lgan. Xususan, Tohir dastlabki somoniylar vakillarini Samarqand, Ustrushona, Farg'ona va Shoshga hokim qilib tayinlagan.

IX asrning 60–70-yillaridan e'tiboran tohiriy hukmdorlarga qarshi xalq harakatlari kuchayadi. Bu harakatni Yoqub va Amir binni Lays boshqaradi. Ular dastlab Seyistonda hokimiyatni qo'lga olgach, 873-yilda tohiriylarning qo'shinlariga katta zarba berib, Xuroson poytaxti Nishopurni egallaydilar. Shu davrdan e'tiboran tohiriylar sulolasi barham topdi va Xurosonda hokimiyat **Safforiylar** qo'lga o'tadi.

Endi bu davrda somoniylar siyosiy maydondagi kurashda erkin harakat qila boshlaydilar va ular Movarounnahrda markazlashgan bir butun davlat barpo qilishga kirishdilar. Birlashtirish g'oyasini shaharliklar ham, dehqonlar ham qo'llab quvvatladilar. Chunki birlashgan va markazlashgan yagona va qudratli davlatgina ko'chmanchi qabilalarning hujumini daf qila olishi mumkinligini ular yaxshi bilardilar.

IX–XII asrlarda O'rta Osiyo davlatlari

Somoniylar davlatiga Somon qishlog'i oqsoqoli Somonxudotning avlodlari asos solgan. Xalifa Ma'munga bo'lgan sadoqatlari evaziga 819–820-yillarda Somonxudotning nabiralari Nuh Samarqandga, Ahmad Farg'onaga, Yahyo Choch va Ustrushonaga, Ilyos Hirotga hokim etib tayinlanadilar.

Umuman, ushbu sulola O'rta Osiyoda 875–999-yillarda hukm surgan. Somoniylar sulolasi kelib chiqishi jihatidan Sosoniylar davlatining (224–651) mashxur sarkardasi turk Bahrom Chubinning avlodlaridan bo'lgan. Bahrom Chubinga o'z davrida davlat oldidagi katta xizmatlari uchun Balx va Termiz oralig'idagi yerlar iqta' (iqto) sifatida berilgan. U esa bu joylarga o'z yaqinlarini joylashtirgan. Somonxudot Balx atrofining yirik mulk egasi-aslzodalaridan biri bo'lib, uning nabiralari xalifa Xorun ar-Rashid (785–809)ning Xurosondagi noib o'g'li Ma'munga sadoqat bilan xizmat qilgan. Ma'mun 813-yilda xalifalik taxtini egallab, 819-yilda Somonxudotning nabiralariga Movarounnahr viloyatlarini boshqarishni topshiradi. Somoniylardan Nux ibn Asaddan boshlangan mamlakatni mustaqil boshqarishga intilish Ismoil Somoniy davrida nihoyasiga yetadi. Buxoro shahri davlat poytaxtiga aylantiriladi. X asrning birinchi yarmi bu davlatning gullagan davridir. Movarounnahr, Xuroson, Shimoliy va Janubiy Eronni o'z ichiga olgan hamda Xorazm, Seyston, Jurjon va Tabariston (Mozondaron) bu davlatga itoat etgan. Somoniylar davrida Buxoro, Samarqand, Marv, Nishopur Urganch, Xirotda, Balx eng yirik va savdo-hunurmandchilik taraqqiy etgan shaharlar bo'lgan.

992-yili Qoraxoniylar turklari Buxoroni bosib oladi, 996-yili somoniylarning Zarafshon havzasi shimolidagi yerlarning hammasi turklar qo'lga o'tadi, 999-yili turklar Buxoroni ishg'ol etib, somoniylar davlatini taman tugatadilar va hokimiyatni to'liq qo'lga oladilar.

Somoniylar hukmdorlari: *Nux ibn Asad (819–842), Ahmad ibn Nux (842–865), Nasr ibn Ahmad (865–888), Ismoil ibn Ahmad (888–907), Ahmad ibn Ismoil (907–914), Nasr II ibn Ahmad (914–943), Nux ibn Nasr (943–954), Abdumalik ibn Nux (954–961), Mansur ibn Nux (961–976), Nux II ibn Mansur (976–997), Mansur (997–998), Ismoil II (998–1005).*

Bu davrdagi eng muhim voqealarga nazar tashlasak, 839–840-yillarda Nuh ibn Asad Isfijob viloyatini bosib oladi va uni mustahkamladi. Tezda u So'g'dning bir qismi va Farg'ona hokimi bo'lib oladi. Lekin somoniylar davlatini bunyod etishda Ahmadning hissasi ko'proq bo'ldi. Uning Nasr, Ya'qub, Yahyo, Asad, Ismoil, Is'hoq va

Homid ismli o'g'illari bor edi. Nuh ibn Asad 842-yili vafot etgach, Samarqandni ukalari Ahmad va Yahyo boshqardi, keyin hokimlik Nasr (865–892) qo'liga o'tdi. 859-yilda Yahyo ibn Asad vafot etgach, Choch va Ustrushona Ahmadning ikkinchi o'g'li Ya'qubga nasib etadi. Keyin tashabbus Ismoil ibn Ahmad qo'liga o'tdi. Buxoroda tohiriylar mavqei sustligidan foydalangan va Tohir Xorazm shaharlarini talayotgan bir paytda Buxoro zodagonlari iltimosi bilan Nasr Buxoroga Ismoil ibn Ahmad (849–892)ni hokim qilib jo'natadi.

Mustahkamlanib borayotgan Somoniylar davlatini zaiflashtirish maqsadida Arab xalifasi 898-yilda Movarounnahr hokimligidan Ismoilni tushirib uning o'rniga safforiylar sulolasidan Amr ibn Laysni hokim etib tayinlash haqida yorliq jo'natadi. Ismoil 899 va 900-yillardagi harbiy to'qnashuvlarda Amr ibn Lays boshliq safforiylar qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Arab xalifasi Ismoil ibn Ahmadni hokim sifatida tan olishga majbur bo'ldi. Shunday qilib, Xorazm, Isfijob, Chag'oniya va Xuttalondan tashqari, ulkan hudud (Movarounnahr va Xuroson) somoniylar tomonidan bo'ysundirilgan edi. Ular bu yerda 100 yilcha hukmronlik qiladilar.

Somoniylar davrida davlat boshqaruvi. Mazkur davlat hukmronligi davrida Movarounnahr uchun yagona markazlashgan boshqaruv tizimi yaratilgan edi. Ismoil Somoniy Movarounnahr va Xurosonni birlashtirishga va yagona markazlashgan davlat tuzishga muvaffaq bo'ldi. Endi bu davlatni idora qilish lozim edi. Shuning uchun Ismoil bir qancha islohotlar o'tkazadi. Mana shunday islohotlardan biri davlatni boshqarish ma'muriyatini joriy qilish bo'ldi. Bu islohotga binoan davlatni idora qilish saroyi (dargoh) va 10 ta devon tashkil etiladi. Ismoil Somoniy davlatning majmuini tashkil etishda Arab xalifaligida qabul qilingan tajribalardan foydalandi va uni zamon talabiga qarab mukammallashtirdi.

Hokimiyatning eng yuqori pog'onasida amir turib ular shu unvon bilan davlatni idora qilganlar. Davlat majmuini mustahkamlashda, Nasr II Somoniyning ma'rifatli vazirlari Abuabdullo Muhammad Jayhoni va Abufazl Muhammad Balamiyning xizmatlari katta bo'lgan. Umuman, Somoniylar hukmdorligi davrida vazirlik mansabiga asosan shu ikki sulola vakillari tayinlangan. Davlat majmuini **dargoh** va **devonlarga** bo'linishi ma'lum darajada rasmiy bo'lgan. Chunki saroyning nufuzli kishilari ko'p hollarda devonlarning ishlariga aralashib turganlar.

Devonlarning barchasini viloyatlarda boshqarmalari bo'lgan. Devonlarning viloyatlardagi boshqarmalari bir tomondan o'z

devonlariga, ikkinchi tomondan viloyat hokimiga bo'ysunishgan. Viloyat va tumanlar amir tomonidan tayinlangan hokimlar tomonidan idora qilingan. Odatda bunday lavozimga mahalliy boy zodagonlar tavsiya etilgan. Somoniylar davlatida musulmon ruhoniylarning ta'siri nihoyatda kuchli bo'lgan. Ular markaziy hokimiyat ishlarida ham faol ishtirok etganlar. Somoniylar davlatining diniy hayotida hanifiylar mazhabligiga mansub ruhoniylar hamma diniy lavozimlarni o'z qo'llariga olishgan. Ruhoniylarning boshlig'i «ustod», keyinchalik «shayx ul-islom» deb atalgan. «Ustod» dan so'ng o'z lavozimi bo'yicha ruhoniylar orasida «**xatib**» turgan. U jome' masjidlarida juma namozida xutba o'qish huquqiga ega bo'lgan. Bu davrda Buxoro Sharqdagi islom olamining eng nufuzli markazlaridan biriga aylanadi. Movarounnahrda dastlabki madrasalarning bu yerda barpo etilishi ham bejiz emas.

Somoniylar hukmronligi davrida yer egaligining quyidagi shakllari mavjud bo'lgan:

Mulki sultoni – shaxsan amirga tegishli yer-suv, tegirmonlar, do'konlar. Bu mulkni qishloq chorikorlari ijaraga olgan. Yana yer egaligining iqta turi ham bo'lgan.

Xususiy yer-mulklar – hukmdor tabaqa vakillari, boy-badavlat toifa shaxslar, badavlat savdogarlarga tegishli yer-mulklar hisoblangan.

Vaqf mulklari – diniy muassasalar, madrasalar hamda diniy ulamo va avliyolarga tegishli yer-mulklar.

Jamoa yer-mulki – yaylov, tog' yonbag'irlaridagi sug'oriladigan va lalmi yerlar. Xiroj hajmi shariat va davlat qonunlari asosida belgilangan.

Somoniylar davrida dehqonchilik bilan bir qatorda hunarmandchilik ham keng sur'atlar bilan tarqalgan. Shahar aholisining ko'p qismi hunarmandchilikning turli sohalari bilan mashg'ul bo'lishgan. Manbalarda qayd qilinishicha, Movarounnahrda, ayniqsa, to'qimachilik yaxshi taraqqiy qilgan. Bu yerlarda ipak va jundan tayyorlangan turli-tuman gazlamalar o'zining yuqori sifatliigi, bejirim va nafis naqshlari bilan ajralib turgan. Buxoroning Zandana, Samarqanddagi Vedar va Surxondaryodagi Darzangi to'qimachilarining mahsulotlari faqatgina Movarounnahr va Xurosondagina emas, balki Iroq, Eron va Hindistonda ham ma'lum bo'lgan.

Kulolchilik ham Somoniylar davrida o'z taraqqiyotining eng yuqori bosqichlariga ko'tarilgan. Kulolchilik charxini yanada mukammallanishi natijasida idishlarni bezashda sirlardan foydalanishni kashf etilishi bu borada katta yutuq bo'ldi. Natijada idishlarni turlari ham, shakllari ham

ko'paydi. Ularning sifati keskin darajada oshdi. Idishlar turli rangdagi sirlar bilan bezatila boshlandi. Manbalarda qayd qilinishicha, ayniqsa, Samarqand, Binket va Marv kulollari tayyorlagan idishlar o'zining bejirim shakli, yuqori sifati, ajoyib va nafis naqshlari bilan ajralib turgan.

Bu davrda shishasozlik ham keng rivojlangan. O'rta Osiyo shishasozlari turli shakldagi katta-kichik shisha idishlarni tayyorlaganlar. Idishlar asosan ko'kimtir va shaffof rangdagi shishalardan tayyorlangan. Ularning ma'lum qismi naqshlar bilan bezatilgan. Shishasozlarning ustaxonalari Niso, Marv, Termiz, Poykand kabi shaharlarida ochib o'rganilgan. O'rta Osiyo shishasozlarining mahsulotiga boshqa o'lkalardan ehtiyoj katta bo'lgan.

Somoniylar davrida metallurgiya sohasida ham katta yutuqlar qo'lga kiritilgan. Yozma manbalar va olib borilgan arxeologik qazish ishlarga qaraganda bu davrda kon sanoati taraqqiyotida katta o'zgarishlar ro'y bergan. Xususan, Badaxshonda kumush, billur, lojuvard kabi qimmatbaho metall va toshlar qazib olish davom etgan. O'rta Osiyoda somoniylar davrida qog'oz ishlab chiqarish ham yaxshi rivojlangan. Qog'oz ishlab chiqarish bo'yicha eng yirik markaz Samarqand bo'lib, undagi qog'ozlarning mahsuloti faqat O'rta Osiyo yoki Sharqda emas, balki Yevropada ham mashhur bo'lgan.

Qoraxoniylar – O'rta Osiyoda, asosan Movarounnahr va Sharqiy Turkiston hududlarida Somoniylardan keyin 999–1212-yillarda hukmronlik qilgan musulmon turkiy sulola. Uni barpo etishda qator turkiy qabilalar ishtirok etgan, bulardan qarluq, chig'il va yag'mo qabilalari yetakchi bo'lgan. Asoschisi yag'mo qabilasidan chiqqan Abdulkarim Sotuq Bug'roxon (Qoraxon). Yag'molar X asr o'rtalarida islom dinini qabul qilganlar. 992-yilda Xorun ibn Muso Sotuq Buxoroni, 996–999-yillarda uning vorisi Nasr I Movarounnahrni butunlay bosib oldi. Qoraxoniylar davlati poytaxti dastlab Qoshg'ar, keyin Bolasog'un, O'zgan shaharlari bo'lib, keyinchalik yana Qoshg'arga ko'chirilgan. XI asrning 60–70-yillarda qoraxoniylar ichki siyosiy kurash va saljuqiylar tazyiqi ostida davlati zaiflashib, kuchsiz davlatga aylanib qoladi. 1212-yili qoraxoniylarning so'nggi vakili Qilich Arslon Muhammad Xorazmshoh tomonidan o'ldirilgan.

Sotuq zamonida Qoraxoniylar davlati ikkiga bo'linib ketadi. Birining poytaxti Bolasog'un bo'lib, oliy hokimiyat yoshi katta bo'lgan xoqon tomonidan boshqarilgan; ikkinchi davlatning poytaxti Tarozi, keyinchalik Qoshg'ar bo'lib, kichik xoqon tomonidan boshqarilgan.

996-yili Qoraxoniylar xoni Nasr Buxoroni yana bosib oladi. Somoniylar lashkarboshisi Abul Ibrohim Ismoilning Buxoroni ozod etish yo'lidagi urinishlari 1005-yilda muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Somoniylarning G'aznadagi noibi Sabuqtegin 997-yilda vafot etdi. O'rniga uning o'g'li Mahmud G'azna hokimi bo'ldi. Somoniylar amiri Mansur ibn Nuh (997–999) uning ta'sirida edi.

1001-yilda Sulton Mahmud Qoraxoniylar xoni Nasr bilan shartnoma tuzib, Amudaryoni ikki o'rtadagi chegara qilib belgiladi. Somoniylar davlati o'rnida ikki ulkan davlat tashkil topdi. Birinchisi Qoshg'ardan Amudaryogacha cho'zilgan Sharqiy Turkistonning bir qismida, Yettisuv, Shosh, Farg'onaning qadimgi hududlarini o'z ichiga olgan Qoraxoniylar davlati. Ikkinchisi Shimoliy Hindiston sarhadlaridan Kaspiy dengizining janubiy qirg'oqlarigacha cho'zilgan hamda hozirgi Afg'oniston va shimoliy- sharqiy Eronni o'z ichiga olgan G'aznaviylar davlati edi. Iloq hokimlari nomigagina qoraxoniylarga qaram bo'lib, o'z yurtlarini mustaqil ravishda boshqarganlar.

XII asr boshlarida **qoraxitoylar** Bolasog'unni egallaydilar. 1138-yilda qoraxitoylar go'rxoni Sulton Sanjarning qarindoshi, Samarqand hukmdori Mahmudni Xo'jand yaqinida mag'lub etadi. Shahar talanib katta tovon undirilgan bo'lsa-da, bosib olinmadi. 1141-yilda qoraxitoylar yana Movarounnahrda bostirib kiradilar. Bu gal jang Samarqand yaqinidagi Qatvon cho'lida bo'ldi. Jangda Sulton Sanjar bilan Mahmudning birlashgan kuchlari tor-mor keltirildi. Har ikki tomondan 30 mingga yaqin kishi o'dirildi. Sulton Sanjar va Mahmud Termiz tomon chekindilar. Sulton Sanjar xazinasi, uning xotini Turkonxotun go'rxon qo'lga o'lja tushdi. Qoraxoniylar Samarqand va Buxoroni egallaydilar.

Qoraxoniylarda **Qoshg'ar va Bolasog'un poytaxt** sanalib, ulug' xon shu shaharlardan birida qarorgohda o'tirgan. Aynan yuqoridagi oliy unvon – qoraxoniylar davri kitoblarida **tamg'achxon** deb yutirilgan. Qoraxoniylarga qarashli yerlar tamg'achxon tomonidan uning o'g'illari, qarindoshlari o'rtasida taqsimlangan edi. Shu bois yer-mulk masalasida ota-o'g'il, amaki, jiyanlar hamda aka-uka, amakivachchalar o'rtasida doimiy nizolar yuz berib, bu siyosiy ahvolga salbiy ta'sir ko'rsatib turgan. Yettisuvdan turib Movarounnahrni boshqarish qiyin bo'lgan davrda Samarqand ilqoxoni ancha kuchayib ketgan edi. Saroyda somoniylar davlatida bo'lganidek vazir, sohibbarid, mustavfiy, hojib, rais-muhtasib kabi amaldorlar bo'lgan. Qoraxoniylar davlatida imom, sayyid, shayx, sadrlar mavqeyi ancha kuchli edi.

Bu davrda mamlakatda boshqaruv tizimi alohida ahamiyat kasb etgan. Qoraxoniylar davlati boshlig'i lavozimi, xoqonning taxti merosiy sanalgan. Ma'muriy idoralar ikkiga bo'lingan: dargoh va devonga. **Ulug' hojib** xoqon bilan fuqaro o'rtasida vositachlik qilgan. Xoqon saroyida quyidagi amaldorlar bo'lgan: **og'ichi**—shoyi kiyimlar xazinachisi; **biruk**—mehmonlarni qabul qilish bo'yicha mutasaddi; **oshchi**—xoqon oshxonasi boshlig'i (bog'archi); **bitikchi**—munshiy; **kotib**—mirza; **qushchi**—xoqon ovinining tashkilotchisi. Xoqon harbiy qo'shinlari **cherik** deyilgan, unga **sipohsolor** qo'mondonlik qilgan. Kichik zobit **chovush**, sipohiylar to'dasi qo'mondoni **xaylboshi** deyilgan. Qo'shin o'nlik, yuzlik, mingliklarga bo'lingan.

Xoqonlik hududlari ellar va viloyatlarga bo'lingan. Ijtimoiy tuzumda mavqei ancha baland hisoblangan yirik zamindorlar-dehqonlar qatlami qoraxoniylar davrida o'z ahamiyatini yo'qotadi. O'rta Osiyo ko'hna zodagon toifasining bunday ahvolga tushishiga asosiy sabab siyosat maydonida yuz bergan sulolalar o'rtasidagi taxt almashuvi, eng ta'sirli jihati esa ko'chmanchilik sharoitiga moslashgan el-uluslarining o'troq aholi hududlarining ishg'ol etishlaridir.

Qoraxoniylar davrida oddiy xalq **budun** deyilgan. Soliq to'lovchi fuqaro **rayiyat** deb atalgan. Qabila boshliqlari bek deyilgan, savdogarlar sart deb atalgan. Qoraxoniylar davlatida hunarmandchilik (kulolchilik, to'quvchilik, shishasozlik, temirchilik, zargarlik), shuningdek, ziroat va chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlovchi sohalar taraqqiy etgan. Shuningdek, qimmatbaho toshlar, o'tin, mis, temir qazib olingan. Shaharsozlik inshootlari pishiq g'ishtdan bunyod etilgan. Xonlikda yer egaligining iqto shakli keng tarqalgan. Qoraxoniylar davlatida saljuqiylarda bo'lgan kabi iqta egasi o'z mulkida ishlayotgan ziroatkorlardan belgilangan miqdorda qonun bilan qayd etilgan soliqdan boshqa ortiqcha mahsulot yoki haq olishga huquqi bo'lmagan.

2. G'aznaviylar va Saljuqiylar davrida Movarounnahr.
G'aznaviylar—977–1187-yillarda O'rta Sharq (Shimoliy sharqiy Eron, Afg'oniston va G'arbiy Hindiston) da mavjud bo'lgan davlat va uni boshqargan sulola. G'aznaviylar davlatida turkiy sulola hukmronlik qilgan. Asoschisi somoniylarning lashkarboshisi Alp takin (Alp tegin). U 962-yil qo'l ostidagi g'ulomlariga tayanib, G'azna viloyatida o'z hokimiyatini o'rnatdi. Uning vorisi Sabuqtegin (977–997) va Mahmud G'aznaviylar davrida (998–1030) O'rta Sharqning eng qudratli davlatiga aylangan.

G'aznaviylar davlati ravnaq topgan davrda saroyda va shaharlarda buyuk olimlar yashab, ijod etganlar (Beruniy, Utbiy, Abulfazl Bayhakiy, Gardiziy, Firdavsiy va boshq.) Mas'ud I davri (1030–1041)da Xorazm qo'ldan ketdi, Movarounnahrning katta qismini qoraxoniylar bosib oldi. XII asrning 70-yilllarida g'uriylar g'aznaviylarni Shimoliy Hindistonga siqib chiqardi, Lahor ularning keyingi poytaxti bo'ldi. 1187-yilda g'uriylar Lahorni ham bosib olib bu davlatga barham berdilar.

Mahmud G'aznaviy davrida ushbu davlat mintaqaning kuchli davlatiga aylanadi. Bu davlatning hududi Mahmud G'aznaviyning istilochilik yurishlari tufayli shimoliy va shimoliy-g'arbiy Hindistondan Chag'aniyon va Xorazmgacha cho'zilgan bo'lib, unga Eronning katta qismi ham kirgan edi. Mahmud G'aznaviy Movarounnahrda qoraxoniylar siyosatiga va ayniqsa, Xorazmga katta ta'sir ko'rsatar edi. O'z davrining iqtidorli sarkardasi va qattiqqo'l hukmdori bo'lgan Mahmud G'aznaviy 1030-yilda vafot etadi. Shundan so'ng taxtni uning o'g'li Ma'sud (1030–1041) egallaydi. Lekin Ma'sud otasi tuzgan davlatni butunligicha saqlab qololmadi.

Mahmud G'aznaviyga rasman tobe bo'lgan, lekin amalda mustaqil boshqariladigan Xorazm shohi Xorun ibn O'tintosh 1034-yilda Xorazmni butunlay mustaqil deb e'lon qiladi va katta qo'shin bilan Xurosonga yurish qildi. 1035-yilda saljuqiylarning Xurosonga yangi hujumi boshlanadi. Nishopurdan Niso shahriga yetib kelgan g'aznaviylar qo'shini saljuqiylarga zarba bergan bo'lsa-da, Saljuqiyning nevarasi Tog'rul va Chag'rilbek boshchiligidagi turkmanlar G'aznaviylar qarorgohiga hujum qiladilar va g'alaba qozonadilar. Shu tariqa Xurosonning shimoliy-sharqiy qismida yangi davlat Saljuqiylar davlatiga asos solinadi.

G'aznaviylarga tegishli Xuroson asta-sekin saljuqiylar qo'lga o'tadi. Ushbu sulola 1038–1194-yillarda hukmronlik qilgan. Sulola nomi ko'chmanchi turk-o'g'iz qabilasi boshlig'i Saljuq (922-yilda vafot etgan) nomidan olingan. XI asr boshlarida G'aznaviylar davlatidagi ijtimoiy qarama-qarshiliklardan foydalangan saljuqiylar Xurosonni egallab, Saljuqiylar davlatini barpo etadilar. Saljuqiylarni Xuroson va Eron hududlaridan Xorazmshoh Takash (1172–1200) 1194-yilda siqib chiqargach, ular g'arbga chekinib Kichik Osiyoda (hozirgi Turkiya hududlarida) yana bir asrdan ko'proq hukmronlik qiladilar.

Saljuqiylar davlatining bosh sultoni Tog'rulbek (1038–1063-y.) davrida u katta istilochilik yurishlari olib borib, Balxni, Iroqning shimoli, Ozarbayjonni, Kurdistonni va Qo'histonni ham bosib olishga

erishadi. 1055-yilda u katta qo'shin bilan Bag'dodga kirib keldi va xalifadan o'z nomiga xutba o'qitishni talab qiladi. Shundan so'ng xalifa diniy hokimiyatni o'z qo'lida saqlab qolib dunyoviy hokimiyatni sulton unvoni bilan Tog'rubekka topshiradi. Saljuqiylar davlatining poytaxti qilib Ray shahrini tanlaydi. Uning hukmronligi davrida saljuqiylar Kavkazda Vizantiya qo'shinlariga ham katta zarba beradilar. U Movarounnahrda hukmronlik qilayotgan qoraxoniylar bilan do'stona munosabat o'rnatdi. Lekin uning vorisi **Alp Arslon** (1063–1072) Amudaryoning o'ng sohilidagi yerlarga bir necha bor harbiy yurishlar uyushtiradi. Sulton Sanjar (1118–1147) davrida Saljuqiylar davlatining poytaxti Marv shahriga ko'chiriladi.

1141-yilda qoraxitoylar bilan Sulton Sanjar va uning vassali, ittifoqdosh qoraxoniy Mahmudxonning birlashgan qo'shinlari o'rtasida, Samarqand yaqinidagi Qatvon cho'lida bo'lib o'tgan jangda qoraxitoylarning g'alaba qilishi Saljuqiylar davlatini ancha zayiflashtirdi. Saljuqiylarning mag'lubiyatidan Xorazmshoh Qutbiddin Muhammad Otsiz ustalik bilan foydalanib, 1141-yilning qishida saljuqiylarning poytaxti Marvni bosib oladi. 1142-yilda esa Nishopurga yurish qiladi. Lekin Sulton Sanjar Xorazm qo'shinlarini Xurosondan quvib chiqaradi va Xorazmshoh Otsizni yana o'ziga bo'ysundirishga erishadi.

Sulton Sanjarning harakatlariga qaramasdan, Saljuqiylar davlati o'zining avvalgi qudratini yo'qota boshlaydi. Saljuqiylarga hal qiluvchi zarbani Balx va Xuttalon viloyatlarida yashovchi ko'chmanchi Guz qabilalar beradilar. Ular Sulton Sanjar qo'shinlarini tor-mor etib, uni asir oldilar. Guzlar himoyasiz qolgan Marv, Nishopur shaharlarini talab, o't qo'yyadilar. Sulton Sanjar 1156-yilda asirlikdan qochishga muvaffaq bo'lsa ham, saljuqiylar davlatini tiklay olmadi va bir yildan keyin vafot etadi. Bir tomondan Qoraxoniylar, ikkinchi tomondan Gaznaviylar va Xoramshohlar davlatidan zarbaga uchragan qiniq turkman qavmlarining qolgan qismlari shu tariqa Xurosonni tark etib, sharqqa Eron, Iroqning shimoliy-sharqiy tараflari orqali Kichik Osiyoga o'tib ketadilar. U yerda keyinchalik kuchli usmonli turklari davlatiga asos soladilar.

3. Xorazmshohlar hukmronligi davrida o'zbek xalqi va uning davlatchiligi tarixi. Xorazmda islomdan oldin va islomdan keyin quyidagi to'rtta xorazmshohlar sulolasi hukmronlik qilgan: Afrig'iylar (305–995), Ma'muniylar (995–1017), Oltintosh sulolasi (1017–1034) va Anushteginiylar sulolasi (1077–1231).

996-yilgacha Xorazm ikki qismga—Shimoliy Xorazm (poytaxti Urganch) va Janubiy Xorazm (poytaxti Kat) ga bo'lingan edi. Shimoliy

Xorazmdagi Ma'muniylar sulolasi va kili Ma'mun ibn Muhammad 995-yilda har ikkila Xorazmni birlashtirib, xorazmshoh unvoni bilan idora qila boshladi. Uning vorisi Ma'mun ibn Ma'mun davrida Xorazmning qudrati yanada oshdi. Urganchda «Ma'mun akademiyasi» faoliyat yurita boshladi.

1017-yilda Xorazmni Mahmud G'aznaviy bosib olib, o'zining bosh hojibi Oltintoshni xorazmshoh unvoni bilan Xorazm hokimi etib tayinladi.

1044-yilda Xorazm saljuqiylar davlatiga qo'shib olinadi. Saljuqiylarning Xorazmdagi noibi Anushtegin (1077–1097) saljuqiylarga itoatgo'ylik bilan xizmat qildi. Lekin uning vorisi Qutbiddin Muhammad (1097–1127) o'ziga «Xorazmshoh» unvonini olib saljuqiylardan mustaqil holda yurtni idora qila boshlaydi. Otsiz (1127–1156), El Arslon (1156–1172), Takash (1172–1200) va Muhammadlar davrida (1200–1221) Xorazmshohlar davlati Sharqning eng yirik va qudratli davlatiga aylanadi.

Xorazmshoh Qutbiddin Muhammad Otsiz davrida (1127–1156 yy) Sulton Sanjarning o'limidan so'ng (1157 y.) Saljuqiylar davlati deyarli yo'q bo'lib ketadi va Xorazmning mustaqil davlat sifatida siyosat olib borish uchun keng yo'l ochiladi. Muhammad Otsizning o'limidan so'ng esa uning o'g'li El-arslon taxtga o'tiradi. U otasiga qaraganda ancha qulay vaziyatda davlatni boshqardi. Xurosondagi voqealardan foydalanib u Kaspiy bo'yidagi Dehiston hududlarini bosib olishga erishdi. El-arslon otasi davrida Xorazmni bo'ysundirgan ko'chmanchi turkman va qipchoq qabilalari yordamida Movarounnahrning ichki ishlariga ham tez-tez aralasha boshlaydi. 1158-yilda u katta qo'shin bilan Movarounnahrga bostirib kiradi.

Lekin Qoraxoniylarning bu bosqini davrida El-arslon vafot etadi. Undan keyin Xorazm taxtini uning kichik o'g'li Sultonshoh egallaydi. Arslonning katta o'g'li Alouddin Takash qoraxitoylar yordami bilan ukasi Sultonshohdan taxtni tortib olishga erishadi. Sultonshoh Xurosonga qochishga majbur bo'ladi. Shundan so'ng Alouddin Takash (1172–1201) Xorazmda mahkam o'rtnashib, qoraxitoylarga va'da bergan o'lponni to'lashdan bosh tortadi. Unga javoban qoraxitoylar Xorazmga yana yurish qiladilar, lekin muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Sultonshoh ixtiyoriga bir kichik qo'shin qoldirib o'zlari orqaga qaytadilar. Sultonshoh esa qo'shin bilan Marv shahrini, Saraxs va Tusni egallaydi.

Qoraxitoylarning muvaffaqiyatsiz yurishlaridan keyin, Takash o'z davlatini yanada mustahkamlaydi, Movarounnahr va Xurosonga bir

necha bor harbiy yurishlar uyushtiriladi. U Movarounnahrni egallay olmagan bo'lsa-da, lekin Xurosonni bir qismini bosib oldi. 1200-yilda Takash vafot etadi va shundan keyin Iroqda xalq qo'zg'oloni ko'tariladi. Bu yerdagi Xorazm qo'shinlarining katta qismi qirib tashlanadi, qolganlari Xurosonga chekinishga majbur bo'ladilar.

Takashning katta xatosi shunda ediki, u o'zining xotini Turkonxotun mansub bo'lgan qipchoqlar qabilasiga katta erkinliklar beradi. Ularni doimo qo'llab-quvvatlaydi. Turkonxotunning davlat ishlariga aralashuvi Xorazmdagi ichki nizolarini kuchayishiga olib keladi. Takashning o'lmidan keyin Xorazm taxtiga uning o'g'li Alouddin Muhammad o'tirdi (1200–1220). 1203-yilda Muhammad qoraxitoylarning yordami bilan Xurosonni butunlay bosib oldi, Hirot va uning yaqin atroflarini egallaydi. Tezda Muhammad Movarounnahrda katta kuch bilan harbiy yurish boshlaydi, buning sababi Buxoroda ko'tarilgan xalq qo'zg'oloni edi.

Buxoroda hukmdorlar zulmiga qarshi xalq harakatining asosiy kuchlari shahar hunarmandlari edi, qishloq aholisi dehqonlar bu harakatni qo'llab-quvvatladilar. Bu qo'zg'olonning boshlig'i qalqon yasovchi ustaning o'g'li **Malik Sanjar** ismli kishi edi. Qo'zg'olonchilar sadr Muhammadni quvib chiqaradilar, qoraxitoylardan yordam so'raydi. Lekin Xorazmshoh Muhammad qoraxitoylardan oldinroq harakat qilib, Buxoroni bosib oladi va shu tariqa Movarounnahrni Xorazm tarkibiga qo'shib olish boshlanadi.

Qo'zg'olonchilarning boshlig'i Malik Sanjar Urganchga olib ketiladi. Movarounnahr xalqi Xorazmshohni qoraxitoylar zulmidan qutqaruvchi kuch sifatida qarshi oladi. Muhammad Xorazmshoh Qoraxitoylarning vassali bo'lgan Samarqand hokimi (qoraxoniylar sulolasidan) Usmon bilan do'stona munosabat o'rnatadi. Bu esa qoraxitoylarning Samarqandga yurish qilishiga olib keldi va ular shaharni bosib oladilar. Bu vaqtda mo'g'ul qabilalaridan bo'lgan naymanlar qoraxitoylarning Yettisuvdagi yerlariga bostirib kiradilar. Shuning uchun qoraxitoylar shoshilinch ravishda orqaga qaytishga majbur bo'ldilar.

Qoraxitoylarning qiyin ahvolga tushib qolganidan foydalangan Xorazmshoh Samarqandni egallab qoraxitoylar ustiga yurish qildi va Talas vodiysida 1210-yilda qoraxitoylar qo'shini ustidan g'alaba qozonadi. Bu g'alaba tufayli Muhammad Xorazmshoh o'z davlatining qudratini ancha mustahkamlab oladi. 1221-yilda Chingizxon boshliq mo'g'ull bosqinchilari xorazmshohlarning yirik shaharlari qatorida

poytaxt Urganchni ham bosib oladi. Muhammad Xorazmshoh yurtini o'z holiga tashlab qochishdan boshqa chora topa olmaydi. So'nggi xorazmshoh Jaloliddin Manguberdi (1221–1231) mo'g'ul bohqinchilariga qarshi deyarli o'n yil kurashgan bo'lsada, biroq uning urinishlari muvaffaqiyatsiz chiqadi. Jaloliddinning vafoti bilan xorazmshohlar sulolasi ham barham topadi.

4. IX–XII asrlarda Movarounnahrda ilm-fan, madaniyat, diniy ta'limot. Mazkur davrda Movarounnahrda ilm-fan va madaniyat rivoj topdi. Mashhur olimlar, diniy ulamolar yetishib chiqdi. Shu boisdan bu davr sharq uyg'onish davri deb ataladi. **Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy** (783–850). Mashhur matematik va astronom. Xivada tug'ilib, Bog'dodda vafot etgan. Bog'doddagi «Baytul hikma»da faoliyat yuritib, unga mudirlik qilgan. 20 dan ortiq asarlar yozib, ulardan 10 tasi bizgacha yetib kelgan.

«Kitob al-Jabr va al-muqobala» (Tiklash va qiyoslash amallari) asari matematikaning alohida bo'limiga aylanib algebra deb ataladigan bo'ldi. Shu asar tufayli «al-Xorazmiy» nomi XII asr boshlarida lotincha tarjimada Algoritm shaklini oldi va hozirgi zamon hisoblash matematikasining asosiy terminiga aylandi. Al-Xorazmiy shuningdek, «Quyosh soati haqida risola», «Kitob surat ul-arz» (Yer surati), «Usturlob haqida risola», «Tarix risolasi», «Musiqqa risolasi» kabi asarlarning muallifidir.

Mamlakatimiz xalqlari 1983-yilda al-Xorazmiy tavalludining 1200 yilligi tantanali nishonlangan.

Ahmad al-Farg'oniy – (797–865). Farg'onada tavallud topgan buyuk astronom, matematik va geograf. Sharqda «Hosib» (matematik) degan laqab olgan. Ilm yo'lida Bog'dodga ketib qoladi va shu yerda yashaydi. Xalifa Ma'mun (813–833) davrida Bog'dodda va Damashq yaqinidagi rasadxonalar uning rahbarligida qurilgan. «Ma'mun akademiyasi»da ko'plab kashfiyotlar qilgan. 812-yilgi quyosh tutilishini oldindan aytib bergan, yerning dumaloqligini isbotlab bergan. Nil daryosi suvini o'lchaydigan yangi asbob «miqyos jadid» ni yaratdi. Uning astronomiyaga oid asarlari XII asrdan Yevropa tillariga tarjima qilinib, bir necha asrlar mobaynida Sharq va G'arb olimlari tomonidan qo'llanma sifatida ishlatib kelingan. Bog'dodda vafot etgan.

«Somoviy harakatlar va yulduzlar fanining majmuasi haqida kitob», «Astrolyabiya haqida mukammal kitob», «Astrolyabiya san'ati haqida», «Majastiyga kirish fasllari risolasi», «Oy Yer ustida yoki uning ostida

bo'lgan paytdagi vaqtlarni o'rganish haqida risola», «Yetti iqlim hisobi», «Marmarning xizmati haqida kitob» asarlarining muallifidir.

1998-yil oktabrda buyuk Vatandoshimizning 1200 yillik yubileyi yurtimizda keng nishonlandi.

Abu Nasr Forobiy – (873–950). Buyuk mutafakkir-faylasuf. Sirdaryo yaqinidagi Forob shahrida turkiy oilada tug'ilgan. Uning o'tkir zehni va xotirasini sezgan otasi Bog'dodga ko'chib keladi. Damashq, Halab, Harron shaharlarini kezib, u yerlik olimlar suhbatini oladi.

Aristotel, Aflotun (Platon) kabi qadimgi yunon faylasuflari asarlari bilan tanishadi. Natijada uning atrofiga shogirdlar to'planadi va u madrasalarda dars bera boshlaydi. Shunday buyuk mutafakkir bo'lishiga qaramay, Forobiy yo'qchilik bilan faqirona hayot kechirgan, hatto yozishga qog'oz va chirog'lga yog' topa olmagan vaqtlari bo'lgan. U Aristotel asarlariga juda ko'p sharhlar yozadi va bu sharhlar Sharq olimlarini tushunish qiyin bo'lgan yunon falsafasi bilan tanishtiradi va shuning uchun ham Sharqda Forobiy «Muallim us-soniy» (Ikkinchi muallim) nomini olgan. Forobiy musiqa sohasida ham bilimdon bo'lib, juda ko'p kuylar yaratgan, hatto musiqa kuylarini harflar bilan ifodalash (nota)ni dastlab Forobiy topgan va «qonun» degan cholg'u asbobi yaratgan.

Forobiy ilm-fanning turli sohalariga doir 160 dan ortiq asar yozgan bo'lib, shulardan 119 ta asari bizgacha yetib kelgan. «Aristotelning metafizikasi maqsadlari haqida», «Musiqa kitobi», «Baxt-saodatga erishuv haqida», «Risola fi a'zoi inson» (Inson a'zolari haqida risola), «Siyosat al-madoniya», «Jamiyatni o'rganish haqida kitob», «Kitob maoyish va-l-hurub» (Hayot va urush haqida kitob), «Uyun al-masal» (Masalalar chashmasi), «Risola fi fusus al-hikam» (Hikmat gavharlari haqida risola) uning mashhur asarlaridir.

Abu Rayhon Beruniy – (973–1048). Buyuk qomusiy olim. O'z zamonasining hamma fanlarini puxta egallab olgan va bu fanlar taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan ulkan siymo. Xorazmning qadimgi poytaxti Kot shahrida tug'ilgan. Jahonning bir nechta tillarini bilgan. 22 yoshida Ray shahriga, 995-yildan keyin Jurjonga Qobus ibn Vushmgir saroyiga keladi va shu yerda o'zining mashhur asari «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarini yozadi. 1000–1017-yillarda Xorazmdagi «Ma'mun akademiyasi»da faoliyat ko'rsatadi. 1017-yil Mahmud G'aznaviy Xorazmni egallagach, Beruniy boshqa olimlar bilan G'aznaga olib ketiladi va olimning bu yerdagi faoliyati ancha sermahsul bo'ladi. G'aznada vafot etadi.

Beruniyning ilmiy merosi 152 kitob va risoladan iborat. Afsuski bularning bizgacha 28 tasigina ma'lum. Eng yirik asarlari: «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Qonun al-Ma'sudiy», «Mineralogiya», «Geodeziya», «Saydana».

Abduxoliq G'ijduvoni – (1103–1179) – Tasavvuf ta'limotining yirik namoyondasi, mashhur avliyo. Xojagon nomi bilan shuhrat qozongan O'rta Osiyo tariqatining asoschisi va rahnamosi. Buxoro yaqinidagi G'ijduvon qishlog'ida imom oilasida tug'ilgan. Otasi Abdul Jalil asli Rum (Vizantiya) diyoridan bo'lib, G'ijduvonning mashhur imomlaridan bo'lgan. Abduholiq mashhur tasavvuf Yusuf Hamadoni (vafoti 1141 y) ga shogird tushib, undan xalifalik firqasini oladi. Ustoz va shogird birgalikda Bog'dod, Balx, Isfahon, Marv, Samarqand shaharlarida bo'lib, tasavvuf ilmining sir-asrorlarini egallaganlar.

Xoja Abduholiq G'ijduvoni Sharq falsafiy tafakkuri tarixida o'z o'rniga ega. Uning dunyoqarashi tasavvuf silsilalaridan biri Xojagon halqasida shakllangan. Xalq ommasi–oddiy ra'iyat bilan yaqinlashish va ularning diniy e'tiqodiga xizmat qilish bu tariqatning asosi edi. U olamshumul ravnaq topgan Naqshbandiya tariqatining ham asoschisidir. Yozma manbalarda Xoja Abduholiqning «Shayxushshuyux» (Shayxlar shayxi) darajasiga ko'tarilgani qayd etiladi. Bu ulug' unvon Jomiy va Navoiylar tomonidan Xoja Yusuf Hamadoni, Xoja Ahmad Yassaviy singari ulug' pirlarga nisbatangina qo'llanilgan.

Bahouddin Naqshband (1318–1389) Abduholiq G'ijduvoni o'ziga ustoz deb bilgan va uning ta'limotini yanada rivojlantirgan.

Xoja Abduholiq G'ijduvoni «Risolai tariqat», «Risolai sohibiya», «Vasiyatnoma», «Zikri Abduholiq G'ijduvoni», «Risolai Shayxushshuyux Hazrati Abu Yusuf Hamadoni», «Maqomati Xoja Yusuf Hamadoni» kabi asarlari meros bo'lib qolgan.

Abu Ali ibn Sino – (980–1037). Jahon fani va madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan mashhur ensiklopedist olim. U Sharqda «Shayxur rais», G'arbda Avitsenna nomi bilan mashhur bo'lgan. Buxoro viloyatining Romitan tumanida joylashgan Afshona qishlog'ida tug'ilgan. 10 yoshida Qur'onni yod olgan. Falsafa ilmini ustози Abu Abdullox Notiliydan, tib ilmini Hasan ibn Nuh al-Qumriydan o'rganadi. 16–17 yoshida mashhur tabib bo'lib taniladi. 1000-yilda Xorazmga boradi v Urganchdagi «Ma'mun akademiyasi»da ijod qiladi. 1017-yil Mahmud G'aznaviy Xorazmni egallagach, undan qochib Obivard, Tus, Nishopur orqali Jurjonga kelib, Qobus ibn Vushmgir saroyida tabiblik qiladi. 1019–1021-yili Hamadonda vazirlik qiladi, lekin hokim bilan kelishmay qolib,

4 oy qomoqda yotadi. 1023-yil Isfahonga qochadi. O'zaro feodal urushlar natijasida Isfahon, Ray, Hamadon shaharlar orasida sarson sargardonlikda hayot kechiradi. Hamadonda 57 yoshida qulunj kasalidan vafot etgan.

Ibn Sino asarlari 280 dan ortiq. Bulardan 43 tasi tibbiyotga oid. Asarlaridan bizga 160 ga yaqini yetib kelgan. Eng yirik asarlari: «Al qonun fittib», «Kitob ash-shifo», «Kitob lison al-arab», «Kitob an-najot». Qissalari: «Donishnoma», «Salomon Ibsol», «Qissat at-Tayr».

Ahmad Yugnakiy – (XII–XIII asrlar). Mashhur shoir, Yugnak qishlog'ida tug'ilgan. Bu nomdagi qishloq Samarqand atrofi, Farg'ona vodiysi va Sirdaryo bo'ylarida bo'lgan. Ahmad onadan ko'zi ojiz tug'iladi.

Adib Ahmad Yugnakiy salohiyatli shoir va odob-axloq muallimidir. Undan bizgacha faqat «Hibat ul-haqoyiq» (Haqiqatlar tuhfası) dostoni yetib kelgan xolos. Asar 484 misradan iborat. Uning hozirgacha 3 ta to'liq qo'lyozmasi va 2 ta ayrim parchalari saqlanib qolgan.

Dostonda turkiy elatlarga islomiy odob qoidalari, ma'naviy-axloqiy kamolot sirlaridan ta'lim beriladi. Birinchi bob «Ilm manfaati va jaholatning zarari haqida» deb atalib, unda ilm haqida juda hikmatomuz so'zlar aytilgan. Asarning qolgan boblarida insonning yuksak fazilatlarini ta'riflash, nuqsonlarini qoralashga, sahovat, kamtarlik, insonparvarlik, kechirimlilik bo'lish targ'ib qilinib, insonga xos hamma salbiy xislatlar qoralanadi. Kitobda Qur'on va hadislardan juda ko'p misollar keltiriladi.

Ahmad Yassaviy – (Qul Xoja Ahmad Yassaviy) (1041–1166)- Mashhur mutasavvif shoir, tasavvuf yo'nalishining eng yirik nomoyondalaridan biri. Turkiston (Yassi) shahrida tug'ilgan. Buxoroda Yusuf Hamadoniydan tasavvuf ta'limotini o'rgangan. Turkistonga qaytib kelib, shayx, pir sifatida shuhrat qozonib, Islom, uning qonun-qoidalari, aziz avliyolariga e'tiqodni targ'ib qiluvchi diniy oqimning kuychisi, mashhur shoiri sifatida keng shuhrat qozondi. Uning she'rlari madjmuasi «Devoni hikmat» nomi bilan 900 yildan buyon qo'ldan-qo'lga o'tib, oddiy xalq orasida o'qilib kelmoqda. Bu hikmatlar Islom mafkurasining sodda ifodasi bo'lib, ularda zolimlar tanqid qilingan. Ahmad Yassaviy ijodi qadimgi o'zbek adabiy tili va o'zbek sha'riyati san'atini o'rganishda muhim yodgorlik va manbalardan biri hisoblanadi.

Ahmad Yassaviyning hisobsiz muridlari bo'lgan. Uning yo'lini Sulaymon Boqirg'oniy, Mahdumi A'zam, Boborahim Mashrab, So'fi Olloyor, Ahsaniy kabi bir qancha shoirlar davom ettirganlar.

Bahouddin Naqshbandiy – (1318–1389). Yirik avliyo va tariqat rahnamolaridan, naqshbandiya tariqati asoschisi va rahnamosi. Buxoro yaqinidagi Kasri Orifon degan qishloqda tugʻilgan. Buxoroda tahsil oladi. Xoja Mahammad Samosiy uni oʻziga oʻgʻil qilib oladi. Keyin Amir Kulolning qoʻlida tarbiya olib, soʻng yetti yil Mavlono Orif va 12 yil Xalil Oto degan avliyolar suhbatida boʻlgan. Ikki marta haj qilgan. Hajdan qaytishida Nishopur va Hirotning ulugʻ mashoyixlari bilan uchrashib, bir muddat Marvda yashadi. Soʻng Buxoroga qaytib, qolgan umrini shu yerda oʻtkazdi va shu yerda vafot etdi.

Bahouddin Naqshbandiyning «Hajnoma» nomli vaʼz va nasihatlardan iborat majmuasi, «Dalil ul-oshiqin» (Oshiqlar dalili) va «al-Avrod Bahoiyya» (Bahouddin viridlari) nomli tasavvufga oid asarlari bor.

Burhonuddin al-Margʻiloniy – (taxm. 1116–1197). Shariat qonun-qoidalarini ishlab chiqqan, ularning hayotga tatbiq etilishiga doir yoʻl-yoʻruqlarni koʻrsatib bergan buyuk allomadir. Rishtonda tugʻilgan. Movarounnahrning yirik shaharlarida oliy diniy taʼlim oldi. Qurʼoni karimni yodladi va hanafiya mazhabining musulmon qonunshunosligi boʻyicha buyuk nazariy va amaliy fiqh olimi sifatida shuhrat qozondi.

Burhonuddin Margʻiloniy «Nashr al-mazhab» (Mazhabning tarqalishi), «Kitob at-tajnis va-l-mazid» (Tajnis va ziyoda qilish), «Kitob al-faroiz» (Farzlar haqida kitob), «Muxtasarot an-navozil» (Nozil boʻlganlarning bayonoti), «Kitob manosih al-haj» (Haj qonunlari haqida kitob), «Muxtor al-fatvo» (Tanlangan fatvolar) va boshqa oʻnab asarlar muallifidir. Margʻiloniyning «Bidoya al-mubtadiy» (Oʻrganuvchilar uchun boshlangʻich kitob) asari chuqur nazariy ilm asosida yozilgan yirik asar boʻlgani uchun undan hamma ham foydalana olmagan. Shuning uchun Margʻiloniy bu asarni 8 jildan iborat «Kifoya al-muntaqiy» (Oxirgi maqsadga erishuvchi uchun kifoya) nomli keng sharhni yozgan. Keyinchalik «Kifoya ul-muntahiy» asosida mashhur kitob «Kitob al-Hidoya» (Toʻgʻri yoʻlga boshlovchi kitob) asari vujudga keldi va bu kitob «al-Hidoya» nomi bilan butun Islom olamida shuhrat topdi.

2000-yil 16-noyabrda yurtimizda Burhoniddin Margʻiloniyning 910 yillik yubileyi oʻtkazildi.

Imom al-Buxoriy – (810–870). Buxoroda tugʻilgan. 825-yili otalari va birodarlari bilan haj safariga borib, u yerda bilimni takomillashtirgan, hadislar toʻplagan. U yerda ilmlarini takomillashtirib, paygʻambarimiz hadislarini toʻplash, tartibga solish, ulardan qaysilari toʻgʻri, qaysilari

Zikmi ovoz chiqarmay ijro etishni shu tariqat joriy qilgan. U zot har qanday muommoli masalani hal qilib berar va kim bahslashsa, g'olib chiqar edi. Shuning uchun Kubro (Buyuk) nomini olgan. Najmiddin Kubro dunyo hirsu havasidan, ikir-chikirlaridan chetda turgani uchun Abuljanob deb atalgan.

Mashhur shayx 1221-yilda Urganchni qamal qilgan mo'g'ul bosqinchilariga qarshi «yo Vatan, yo sharofatli o'lim!» xitobi bilan xalqni jangga, vatan mudofasiga boshladi va bosqinchilar qilichi tig'ida sharofatli o'lim topdi.

«Favotih ul-jamol va fotih ul-jalol», «Al-Usul al-ashara» (O'n asos yoki usul), «Risalat ul-xo'if il-xa'im min laumon al-la'im», «Risalat al-odob-il-zokirin» (Zikr qiluvchilarning odobi haqida risola) asarlarining muallifidir.

Yusuf Xos Hojib (XI asr). Turkiyzabon shoir, olim va mutafakkir. Yettisuv o'lkasidagi Kuzo'rda (Bolasog'un) shahrida 1016–1021-yillar orasida tug'ilgan. Asl ismi Yusuf, «Qutadg'u bilig» asari bag'ishlangan qorxoniylar xoni Tamg'achxon Abu Ali Hasan ibn Arslonxon (1075–1103) unga Xos Hojib (Eshik og'asi) martabasini bergan va shu nom bilan shuhrat qozongan. Yusuf Xos Hojib o'sha davr arab, fors tillari va adabiyotini mukammal egallagan. Bulardan tashqari, qadim turk yozma adabiyoti, turkiy xalqlar og'zaki ijodini ham yaxshi o'rgangan. Shoir haqida yagona manba uning 1069–1070-yillarda yozilgan mashhur asari «Qutadg'u bilig» (Saodatga yo'llovchi bilim) kitobidir.

Doston 6500 baytdan iborat. Masnaviy tarzida arab imlosida yozilgan. Asar «Shohnomai turkiy», «Adab al-mulk» (Podshohlar odobi) va «Oyin al-mamlakat» (Mamlakatni idora etish qoidalari) nomlari bilan shuhrat qozondi.

«Qutadg'u bilig» avom xalq uchun emas, xoqon va beklar, ya'ni yurtning hukmdorlari uchun yozilgan. Ularga to'g'ri yo'l ko'rsatish asarda bosh maqsad qilib qo'yilgan. Asarda yunon va Sharq ilmi nujumi, handasa, tabobat sirlari, dunyo tuzilishi va insonning ruhiga oid ma'lumotlar ham ko'p.

6-mavzu yuzasidan seminar darsi.

Seminar trening darsi

Ushbu trening mashg'ulotda talabalar dars jarayonida mustaqil fikrlashga, o'z fikrlarini erkin holda bayon eta olishga hamda ularda

bahslashish madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, odatda bunday mashg'ulot Talabalarni kichik guruhlariga bo'lgan holda o'tkaziladi.

Darsning maqsadi. Tanlangan mavzu, ya'ni «IX–XII asrlarda O'rta Osiyoda o'zbek davlatchiligi. Siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayot» mavzusi asosida talabalarning mavzu yuzasidan mustaqil fikrlarni bayon eta olishlariga va to'g'ri xulosa chiqarishlariga yordam berish, erkin holda bahslashishlariga sharoit yaratishdan iborat.

Darsning borishi. O'qituvchi mashg'ulotni boshlashdan avval talabalarni muloqot, bahs-munozarani o'tkazishga qo'yilgan talablar, qoidalar bilan tanishtiradi, so'ngra ushbu trening bosqichma-bosqich o'tkazilishini tushuntiradi.

Darsning birinchi bosqichi. O'qituvchi mashg'ulot o'tkaziladigan muloqotning mavzusini e'lon qiladi. Mavzu: **IX–XII asrlarda O'rta Osiyoda o'zbek davlatchiligi. Siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayot.** Talabalar bir nechta guruhlariga bo'linadilar, har bir guruh alohida mavzularni tanlaydilar.

1- guruh. Somoniylar davlati guruhi.

2-guruh. Qoraxoniylar davlati guruhi.

3-guruh. Saljuqiylar davlati guruhi.

4-guruh. G'aznaviylar davlati guruhi.

5-guruh. Xorazmshohlar davlati guruhi.

Darsning ikkinchi bosqichi. Har bir guruhdagi talabalar o'z mavzulari asosida kerakli materiallar: dalillar, misollar, aniq fikrlar, o'z fikrlarini tasdiqlovchi ko'rgazmali materiallar maqolalar, mutafakkir va olimlarning so'zlari va boshqalarni tayyorlaydilar. Guruhdan bir kishini himoya uchun tanlaydilar, qolganlarini esa o'z fikrlarini qo'shimcha qilishlari mumkin. O'qituvchi guruhlarini tayyorgarlik ko'rishlari uchun sharoit va imkoniyatga qarab vaqt beradi.

Darsning uchinchi bosqichi. Guruhlar himoyaga tayyor bo'lgach, o'qituvchi guruhlarining biriga himoya uchun so'z beradi (himoyaga chiqish ixtiyoriy ravishda bo'lishi mumkin). Guruh vakili so'zga chiqib ularga berilgan mavzuni tayyorlangan materiallar, dalillar asosida himoya qilishga kirishadi. Guruh vakili so'zini tugatgach, guruhning qolgan a'zolari o'z fikrlari bilan qo'shimcha fikrlar bildirishlari mumkin.

Darsning to'rtinchi bosqichi. Mashg'ulotning 3-bosqichidagi kabi bu bosqichda ham o'qituvchi navbatdagi guruh vakiliga himoya uchun so'z beradi. Ikkinchi guruh ham birinchi guruh kabi o'z mavzusi bo'yicha himoya qiladi. Himoya tugagach, o'qituvchi mashg'ulotning keyingi bosqichiga o'tadi. Har ikkala guruhning himoyasi vaqtida

o'qituvchi iloji boricha ularga xalaqit bermaslikka, o'z fikr va mulohazasini bildirmaslikka, savol bermaslikka harakat qiladi, hech qaysi guruhga yon bosmagan holda muloqotni boshqaradi, guruhlar himoyasi vaqtida tartib saqlanishiga va muloqotni o'tkazishga qo'yilgan talab, qoidalarni to'liq bajarilishiga erishishga harakat qiladi. Bu bosqichda, asosan, ikki guruh erkin, mustaqil faoliyat ko'rsatishlari kerak bo'ladi.

Dasrning beshinchi bosqichi. Guruhlar bir-birlariga savol berishni boshlaydilar. Guruhlar tomonidan beriladigan savollar ular himoyasi vaqtida aytilgan dalillar, misollar, fikrlarni yanada oydinlashtirish maqsadida, shuningdek, o'z guruhlarining fikrlarini yanada ta'kidlab, isbotlab, qolganlarni ham shu fikrga qo'shilishlariga da'vat qilish uchun berilishi mumkin. Talabalar erkin holda o'zlarining chiqishlari bilan barchaga ta'sir ko'rsatishga, o'z fikrlarini ma'qullashga harakat qiladilar. O'qituvchi bunday holatga sharoit, imkoniyat yaratadi, ya'ni u bahs-munozarani samimiylik bilan boshqaradi.

Dasrning oltinchi bosqichi. O'qituvchi har ikki tomonning bir-birlariga savollari, aytadigan fikrlari, ma'qullaydigan so'zlari tugagach, har ikki guruh tomonidan aytilgan fikrlarni umumlashtiradi va o'zining bu masala haqidagi fikr va mulohazasini bayon etadi va guruh talabalari tomonidan tushgan savollarga kerakli javobni berishga harakat qiladi.

Mashg'ulot oxirida o'qituvchi har ikkala guruhning dars jarayonidagi faoliyatlarini tahlil etib, ularga minnatdorchilik bildiradi va mashg'ulotni yakunlaydi.

IX–XII asrlarda O'rta Osiyoda davlatchilik tarixi rivojlanishi va uning natijalari xususida quyidagi xulosalarga kelinadi:

- *Movarounnahrda yer egaligi munosabatlari yanada rivojlandi.*
- *Mustaqil davlat birlashmalari shakllandi.*
- *Buyuk qomusiy olimlar, mutafakkirlar, diniy ulamolar yetishib chiqdi.*
- *O'zbek davlatchiligi yanada rivoj topdi.*
- *O'zbek xalqining etnogenezi yakunlandi va etnik tarix davri boshlandi.*
- *Chet davlatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalar rivoj topdi*

Tayanch soʻz va iboralar

Movarounnahr, Xuroson, noib, tohiriylar, safforiylar, somoniylar, markazlashgan davlat, gʻaznaviylar, qoraxoniylar, Dandanakon jangi, saljuqiylar, xorazmshohlar, anushteginlar, turkiy til, soʻfiylik taʼlimoti, yassaviya tariqati, yer egaligi, iqtaʼ tizimi, soliqlar.

Mustaqil taʼlim mavzulari

1. IX asr boshlarida Movarounnahrda ijtimoiy- siyosiy ahvol.
2. Movarounnahrda tohiriylar va safforiylar davlatlari.
3. Movarounnahrda siyosiy hokimiyatning somoniylar tomonidan egallanishi, oʻzbek davlatchiligi tarixida markazlashuv jarayonlari.
4. Somoniylar hukmronligi davrida soliq siyosati.
5. Movarounnahrda Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi va taraqqiyoti.
6. Qoraxoniylar davlati hukmronligi davrida soliq tizimi.
7. Gʻaznaviylar va saljuqiylar davlatlarining siyosiy kuch sifatida Movarounnahr hayotidagi oʻrni.

Nazorat savollari:

1. Gʻaznaviylar va saljuqiylar oʻrtasidagi toʻqnashuvlarning asosiy sababalari nimada edi?
2. Xorazmda Anushteginlar sulolasining oʻrnatilishi xususida gapiring.
3. Xorazmshohlar davrida soliq tizimi va uning ahamiyati nimalarda namoyon boʻldi?
4. IX–XII asrlarda Movarounnahrda ilm-fan, madaniyat. Arab, fors, turkiy tillarining jamiyat ijtimoiy hayotdagi ahamiyati nimada?
5. Islom dinining mohiyati. Soʻfiylik taʼlimotining oʻziga xos xususiyatlari nimada?
6. Yusuf Hamadoniy, Abduholiq Gʻijduvoniy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro kabi allomalarning diniy-maʼrifiy faoliyatlari haqida gapiring.
7. IX–XII asrlarda meʼmorchilik, amaliy bezak sanʼati rivojlanishining oʻziga xos xususiyatlari qanday edi?
8. Siz buyuk ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan ilmiy-maʼrifiy, diniy va madaniy merosning jahon fani va madaniyatida tutgan oʻrni qanday izohlaysiz?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I. A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. T.: «O'zbekiston», 1996 y.
2. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz – kelajak yo'q. T., 1998.
3. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. T.: «O'zbekiston», 1999 y.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. T., 2008.
5. Narshaxiy Muhammad. Buxoro tarixi. T., 1966.
6. Azamat Ziyoy. O'zbek davlatchiligi tarixi. T.: «Sharq», 2000 y.
7. Buyuk siymolar, allomalar. T.: «Meros», 1995,1996,1998-yillar.
8. Sagdullayev A. Aminov B, Mavlonov O', Norqulov N. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. T., 2000.
9. Usmonov Q, Sodiqov M, Oblomurodov N. O'zbekiston tarixi. I qism. O'quv qo'llanma. T.: «Meros», 2002 y.
10. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. T.: «Sharq», 2001 y.
11. Murtazayeva R.X va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (Ma'ruzalar matni).T., 2000.
12. O'zbekiston tarixi. «Darslik»// Mas'ul muharrir t.f.d R.X. Murtazayeva. T., 2005 y.
13. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S. O'zbekiston tarixi. «Darslik». T., 2006.

**7-mavzu. MOVAROUNNAHRDA MO'G'ULLAR ISTILOSIGA
QARSHI KURASH. JALOLIDDIN MANGUBERDI
QAHRAMONLIGI**

Darsning maqsadi	Talabalarga Chingizxon (Temuchin) asos solgan kuchli feodal davlati, Chingizxonning «Yaso» qonunlari, Chingizxon va Muhammad Xorazmshoh o'rtasidagi elchilik munosabatlari, Mo'g'ullarning O'rta Osiyoga qilgan harbiy yurishlari va ularning oqibatlari, mo'g'ullar hujumi arafasida Xorazmshohlar davlatidagi ichki vaziyat mohiyati ochib beriladi. Urganch qamali, Xorazmshoh qo'shinlarining mag'lubiyati va uning sabablari, Jaloliddin Manguberding jasorati, o'lkada mo'g'ullar hukmronligining o'rnatilishi, mo'g'ullar istilosining oqibatlari xususida ma'lumotlar beriladi. Shuningdek Chig'atoy ulusining tashkil topishi, boshqaruv tartibi, Mahmud Yalavoch faoliyati, mo'g'ullar tomonidan joriy etilgan soliqlar va ularning turlari, Mahmud Torobiy qo'zg'aloni, uning tarixiy ahamiyati haqida tushunchalar hosil qilinadi. Chingiziylar orasidagi ichki siyosiy kurash va uning Chig'atoy ulusiga ta'siri, Chig'atoy xonlarining islom dinini qabul qilishi, turk-mug'ul urug'larining Movarounnahrda ko'chib o'tishi, Kebekxonning ma'muriy va pul islohotlari haqida tushunchalar hosil qilinadi. Chig'atoy xonlarining o'lkamizda boshqaruvni o'z qo'llariga olishi, Qozonxon davrida hokimiyat uchun ichki kurashning kuchayishi, hokimiyatning amir Qozog'on qo'liga o'tishi, Chig'atoy ulusining parokandalikka uchrashi haqida ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, madaniy hayot, Pahlavon Mahmud, Jaloliddin Rumiy, Burhoniddin Rabg'uziy, Bahovuddin, Naqshbandiylar faoliyati haqida tushunchalar berish ko'zda tutiladi.
Mavzuning rejasi	1. Mo'g'ullarning O'rta Osiyoga hujumi arafasida Mo'g'uliston va Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat, Chingizxon va Xorazmshoh munosabatlari. 2. Mo'g'ullarning O'rta Osiyoga hujumi, Jaloliddin Manguberdi qahramonligi. 3. Mo'g'ullar istilosidan keyin o'lkada ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Chig'atoy ulusi davrida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. 4. XIII asr ikkinchi yarmi XIV asr birinchi yarmida Movarounnahrda madaniy hayot.

Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Slaydlar, adabiyotlar, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.
Darsdan kutilayotgan natijalar	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Ushbu mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqarishga, ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga bo'lgan munosabatlar shakllanadi.

1. Mo'g'ullarning O'rta Osiyoga hujumi arafasida Mo'g'iliston va Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Chingizxon va Xorazmshoh munosabatlari. Ma'lumki dunyo tarixida shunday davlatlar va hukmdorlar bo'lganki, ular dunyo xalqlari ijtimoiy-siyosiy hayotida o'ziga xos iz qoldirganlar. Ana shunday davlatlardan biri shubhasiz ulkan Gobi sahrosining shimoliy-sharqida shakllangan kuchli mo'g'ullar davlati edi. XII asr oxirlari - XIII boshlarida hozirgi Mo'g'uliston hududlarida yashovchi turkiy va mo'g'il qabilalarining o'zaro uyushuv jarayoni boshlangan edi. Ushbu an'ana mo'g'ul qavmlarining hukmdori Temuchin tomonidan amalga oshiriladi. Temuchin tarixda kuchli va tadbirkor sarkarda sifatida, parokanda qabilalarni turli yo'llar bilan o'z qo'li ostida mustahkam birlashtirgan shaxs edi. 1186-yilda mo'g'ul qavmlarining umumiy qurultoyida u «xon» deb e'lon qilinadi.

Chingizxon tarqoq mo'g'ul qavmlarini birlashtirish chog'ida kuchli harbiy tuzilmani tashkil eta oldi. Bu bilan Temuchin intizomli, sadoqatli va o'ta jangovar harbiy tuzilmalarni yaratishga muvaffaq bo'ldi. Ularni boshqarishni esa avvalo, o'z o'g'illari Jo'chi, Chig'atoy, O'qtoy, Tulilarga topshiradi. O'z hokimiyatini to'liq mustahkamlab olgach, Temuchin 1206-yili mo'g'ullarning «umumqurultoyi»ni chaqiradi. Qurultoyda u oliy mo'g'ul hukmdori xon deb tantanali e'lon qilinib, unga «Chingizxon» degan faxriy unvon beriladi. Chingiz so'zi *kuchli*,

baquvvat, buyuk ma'nolarini anglatgan. Mazkur davlatning poytaxti etib Qoraqurum shahri tanlanadi.

U o'z qo'li ostidagi mansabdorlarni esa 3 toifaga bo'lib, ularga aniq vazifalarni bo'lib beradi. Qurultoydan avvalroq butun davlat va mo'g'ul jamiyati uchun xos **yasoq (yaso)** qonunlari qabul qilinadi. U bizgacha to'liq yetib kelmagan bo'lib, u turli ko'rinishlarda, manbalarda qayd etiladi. «Yasoq» o'z ichiga quyidagilarni kiritgan. Xalqaro, shaxsiy, savdo va sud huquqlari. «Yasoq» qonunlari mo'g'ullarning qadimiy urf-odatlarini, an'analari, mavjud siyosiy tuzum mohiyatidan kelib chiqib keskin va juda qattiq tarzda, patriarxal harbiy tuzumni o'zida aks ettirgan holda tuzilgan edi.

Chingizxon 1211-yilda uyg'urlarni, 1215-yilda esa Xitoy poytaxti Pekinni o'ziga tobe qilib oladi. Xitoydagi Sin sulolasini tugatib, juda katta o'lja bilan qaytadi. Xitoy yurishi vaqtida yuksak harbiy mahorat va urushning yangi usullari qo'llaniladi. Madaniy jihatdan ancha qoloq mo'g'ullar ko'p jihatdan uyg'ur va musulmon aholi tajribasidan keng foydalanadi. Xitoyni zabt etgan Chingizxon shu bilan kifoyalanib qolmadi. Badavlat Movarounnahr savdo ahli, o'lkamiz behisob boyliklari, yuqori madaniyatli ajdodlarimiz yaratgan ajoyib me'moriy binolar, qolaversa, qadimiy yurtning yer osti va usti boyliklari mo'g'ullarni anchadan beri o'ziga jalb qilayotganligi ma'lum edi. Chingizxon davlati g'arbda Qipchoq cho'llari, qoraxitoylar va xorazmshoh-anushteginiylar davlati bilan chegaradosh edi. Shubhasiz uning g'arbdagi eng yirik va kuchli qo'shnisi hamda raqibi Xorazmshohlar-anushteginiylar davlati (1097–1231) edi.

Sulton Qutbiddin Muhammad Oloviddin Xorazmshoh (Muhammad Xorazmshoh) (1200–1220) davriga kelib, mamlakatning hududlari kengaya boshladi. Sulton o'z onasi bo'lmish Turkon xotun ko'magi hamda qo'llab-quvvatlashi natijasida o'z hokimiyatini mustahkamlab olishga, zafarli yurishlar qilishga muvaffaq bo'ladi. U 1204-yili Hirotni, 1207-yili Buxoroni qo'lga kiritadi. Sulton Otsiz (1127–1156) davridan boshlab xorazmshohlar qoraxitoylarga o'lpon to'lab turar, aks holda ko'chmanchilar mamlakatga bostirib kirib, uni xonavayron qilishlari turgan gap edi.

1218-yili Muhammad Xorazmshoh o'zining yangi poytaxti deb e'lon qilgan Samarqand shahriga kirib keladi va xutba, tangalardan xalifa nomini chiqarib tashlash xususida farmon beradi. O'sha yili Muhammad Xorazmshoh Chingizxon huzuriga o'z elchilarini yuboradi. Bunga javoban Chingizxon kechiktirmasdan qimmatbaho sovg'alar va

mollar orilgan katta karvon bilan o'z elchilarini xorazmshohlar sultoni huzuriga yuboradi. Elchilarga xorazmlik taniqli savdogar **Mahmud Yalavoch** boshchilik qiladi. Sulton Muhammad bu elchilarni 1218-yil bahorida Buxoro shahrida qabul qiladi. Xorazmshoh unga qimmatbaho sovg'alar berib, Chingizxon bilan shartnoma tuzishga rozi ekanligini bildiradi.

1218-yili Chingizxon Sulton Muhammadga o'z minnatdorchiligini izhor etish va o'zaro shartnoma tuzish maqsadida katta savdo va elchilar karvonini jo'natadi. Ulkan savdo karvoni **450** ta musulmon savdogari va **500** tuyaga orilgan qimmatbaho mollardan iborat edi. O'z davlati qudratini namoyon etish niyatida Chingizxon Tang'ut va boshqa davlatlardan o'lja olingan, janubiy Sibir va Xitoydan keltirilgan ajoyib, sara mollar bor edi. Ular karvonda, shuningdek, Xorazmshohga Chingizxon nomasini olib kelayotgan edi.

Karvon Urganch tomon yo'l olgan edi. Lekin xorazmshohlarning chegara viloyati **O'trorga** kirib kelishi bilanoq, karvon ushlab qolinadi. O'tror hokimi Inalxon Turkon xotunning qarindoshi, Xorazmshohga yaqin bo'lgan. Inalxon, arab tarixchisi ibn al-Asir, an-Nasaviylarning yozishicha, Xorazmshoh ijozati bilan bu karvonlarni talashga buyruq berib, karvon a'zolarini josuslikda ayblaydi va ularni qirib tashlaydi. Talab olingan mollar Samarqand va Buxoro savdogarlari o'rtasida taqsimlanadi. Xorazmshohlar qo'pol siyosiy xatoga yo'l qo'yib, elchilarni qirg'in-barot qildiradilar. O'tror fojeasidan so'ng Chingizxon Ibn Kafrojiy Bug'roni ikki mulozim bilan Xorazmshoh huzuriga elchi etib jo'natdi. As-Subqiyning yozishicha, Chingizxon O'tror fojeasining aybdori Inalxonni tutib mo'g'ullar qo'liga topshirishini, elchilar o'limining sabablarini keskin tarzda so'raydi.

Sulton buyrug'i bilan elchi bo'lmish **Ibn Kafroj Bug'ro** o'ldirilib, ikki mulozimning soqol-mo'ylovlari sharmandali tarzda qirib tashlanadi. Xorazmshoh mo'g'ullar bilan ertami-kechmi, urush bo'lishini yaxshi anglagan edi. Qolaversa, mamlakatda mo'g'ullar bostirib kirishi xususida turli mish-mishlar ham avj olgan edi. Nima bo'lganda Sulton ham Chingizxonga shu yo'sinda dag'dag'ali javob berishga qaror qildi.

XIII asr boshlaridan Xorazmshoh Anushteginiylar davlati yuqorida ta'kidlanganidek, o'z hududining kengligi, saltanat egasining nufuzi, xalqning salohiyatligi, madaniyatligi, xo'jalik hayotining yuqori saviyaligi bilan musulmon olamida qudratli davlat edi. O'zining ko'proq qang'li-qipchoq hamda turkmanlardan iborat muntazam qo'shiniga ega edi. Davlat musulmon olamida qabul qilingan qonun chiqaruvchi-dargoh

hamda ijroiya-devonlar tizimida boshqarilar, davlat boshlig'i sulton hokimiyatining huquqlari hech bir qonun-qoida bilan chegaralanmagan edi. Saltanatni hokimlar, noiblar, vazirlar, lashkar boshliqlaridan iborat kuchli harbiy aslzoda guruhlar, mustavfly (daftardor hisobchilar), qozilar, sadrlar va boshqa ko'plab saroy mansablaridan iborat ulkan arkoni davlat doirasi qurshab turar edi.

Hokimlar ko'p hollarda o'z bilganicha ish tutishar, soliq to'plashning ham aniq tizimi yo'q edi. Sulton Muhammadning validasi Turkon xotunning qo'shin oliy sarkardalari bo'lmish qipchoq sarkardalari bilan aloqasi mustahkam, o'zi shu qabilaga mansub bo'lganligi uchun ularni hamisha qo'llab-quvvatlab turar edi.

Joylarda noib va hokimlik lavozimidagi Xorazmdan bo'lmish amaldorlar oddiy xalqqa nisbatan ko'pincha zo'ravonlik munosabatida bo'lar, bu esa Xorazmshohlar davlatiga nisbatan aholinining noroziligiga sabab bo'lar edi. Soliqlar miqdori bir me'yorda turmas, mehnatkash ommaning ahvoli ancha og'ir edi. Masalan, 1219-yili Xorazmshoh xiroj solig'ini bir yoki uch marotabagacha undirib olishga buyruq bergan edi. 1206, 1212-yillarda Buxoro va Samarqanddagi xalq g'alayonlari zo'ravonlik va soliqlar oshib ketishiga qarshi qaratilgan edi. Soliqlar va zo'ravonlikdan ezilgan xalqning Sulton Muhammadga e'tiqodi va ishonchi mo'g'ullar bosqini arafasida susayib ketadi. Chingizxon o'zining yaxshi tizimga asoslangan ayg'oqchilar tarmog'i orqali Xorazmshohlar davlatidagi ushbu ahvoldan boxabar edi.

2. Mo'g'ullarning O'rta Osiyoga hujumi, Jaloliddin Manguberdi qahramonligi. Chingizxon 1219-yili o'z o'g'illari boshliq 200 mingga yaqin asosiy harbiy kuchlari bilan anchadan beri puxta tayyorlangan Xorazmshohlar davlati ustiga harbiy yurishni boshlaydi. Bu kuchlar yozni Irtish daryosi bo'yida o'tkazib, sentabr oyida chegaradan o'tadi. Chegaradan o'tgan Chingizxon o'z qo'shini bilan janubiy qozoq cho'llarining Sirdaryoga tutashgan joyidagi O'tror shahri yaqinida to'plab uni 4 qismga bo'ladi.

Chig'atoy va O'qtoy qo'shinining bir qismi bilan O'tromi qamal etib, egallash uchun qoldirildi. Ikkinchi qism esa Jo'chi boshchiligida Sirdaryoning yuqori oqimidagi Jand, Yangikent, Barching'lig'kent, Sig'noq shaharlarni bosib olish uchun yuborildi. Uchinchi qismidagi besh ming chog'li qo'shinga Uloq no'yon va Suketu Cherbi bosh bo'lib O'trordan janubga, Xo'jand va Banokatni egallash vazifasi topshiriladi. Chingizxon o'zi bosh bo'lgan to'rtinchi, asosiy qism (uning tarkibida taniqli sarkardalar Jebe va Subutoy ham bor edi) Zarafshon vohasi

tomon Buxoro hamda Samarqandni istilo etish uchun yo'l oldi. Chegaradagi O'tror mustahkam shahar qal'a bo'lib, mo'g'ullarga mardonavor qarshilik ko'rsatgan edi. O'tror hokimi **Inalxon** qo'lida 20.000 chog'li suvoriy bo'lib, Xorazmshoh unga yordam tariqasida 50.000 kishilik «**Lashkari birun**»ni ham yuborgan edi.

Qamal davomida qo'shimcha tarzda yana Qoracha Hojib boshchiligidagi 10.000 kishilik qo'shin ham yuborilgan edi. O'tror hokimi jasur va mard sarkarda Inalxon unga mahorat bilan boshchilik qilar edi. Ammo ayrim zotlarning xiyonatkorligi tufayil besh oylik qamaldan so'ng Inalxon deyarli bir oy davomida o'z qo'shini bilan shahar qal'asida qarshilikni davom ettiradi. Oxir-oqibatda Inalxon deyarli bir o'zi qolib, qal'a tomiga chiqib, qo'lga tushgan narsasi bilan mo'g'ullarga hujum qilgan. Mard sarkardani mo'g'ullar tiriklayin qo'lga tushirib, Samarqandga Chingizxon huzuriga yuborganlar. Chingizxon esa manbalarning yozishiga ko'ra, «kumushni eritib o'z huzurida sarkardaning quloq va ko'ziga quyishni buyurgan». Inalxon shu tariqa vahshiyona ravishda o'ldirilgan. O'tror shahri o'z jasorati evaziga mo'g'ullar tomonidan butkul buzib tashlandi. Buxoro yo'nalishida ketayotgan Chingizxonga esa Zarnuq (Zerinh) va Nur qal'alari jangsiz taslim bo'ladilar.

Chingizxon 1220-yilning fevral oyi boshlarida sharqning qadimiy go'zal shahri, sharqdagi islom dini gumbazi, «butun musulmon shaharlari onasi» nomini olgan «Islomiy ilmlar markazi» **Buxoro** yaqinida paydo bo'ladi. Uch kunlik shahar qamali boshlanadi. Buxoroda bu paytda 12.000 lik shahar garnizoni va 20.000 kishilik «**Lashkari birun**» mavjud edi. Lashkarlarga nufuzli sarkardalar Ixtiyoriddin Qo'shlu bosh edi, 10 fevral kuni Buxoroga mo'g'ullar kirib keladilar.

Aksariyat shaharliklar o'z qarshiliklarini davom ettirib, tunda esa yashirincha askarlarga yordam berib, mo'g'ul askarlariga qarshi hujum uyushtirdilar. Chingizxon bunga javoban shaharni yoqib yuborishga buyruq berdi. Ko'kxon boshchiligidagi 400 ta mudofaachilar Buxoro arkida yana 12 kun qattiq qarshilik ko'rsatdilar. Arkni egallash uchun qilingan mo'g'ullar xatti-harakatlari zoye ketadi, mo'g'ullar shahar ahlidan 30000 chog'li kishini qirib tashlaydilar.

Buxorodan so'ng Chingizxon Samarqand tomon yo'l oldi. 1220-yil mart oyi boshida u **Samarqandga** yetib kelib, yon-atrofdagi qishloqlarni yer bilan yakson qildi. Chingizxon Samarqandni egallashga alohida ahamiyat berdi. Samarqandning Movarounnahr uchun, Xorazmshohlar uchun ahamiyati beqiyos ekanligini Chingizxon yaxshi bilar edi.

Shuning uchun uni egallashga katta e'tibor bilan qaradi. Shaharda 110.000 kishilik harbiy garnizon (undan 60.000 tasi turkiy, 50.000 tojiklar edi.), 20 ta harbiy ilmga o'rgatilgan fil ham mavjud edi. Sulton Muhammadning tog'asi To'g'ayxon shahar noibi bo'lib, shahar mudofaaga bosh bo'ladi. Lekin mo'g'ullar tomoniga xiyonatkorona o'tib ketgan sobiq shahar noibi To'g'ayxon tez orada o'zining 30000 kishisi bilan Chingizxon buyrug'iga ko'ra qirib tashlanadi.

Sungra mo'g'ullar Xo'jandga hujum boshlaydilar. Mo'g'ullar 20.000 nafar qo'shin va 50.000 ming chog'li asirga tushgan hasharchilarni Xo'jand atrofiga yig'adilar. Xo'jand hokimi **Temur Malik** asli turkiy sarkardalardan bo'lib, Xorazmshohlar davlatida nom chiqargan, sulton va uning oilasiga tanish bo'lgan shaxs edi. Mo'g'ullarga qarshi tura olish mumkin emasligini sezgan Temur Malik (malik-hokim ma'nosida) taxminan 1000 nafar askari bilan Xo'janddan bir kilometr naridagi Sirdaryodagi orolida joylashib oladi. Qulay strategik ahamiyatga ega bo'lgan orolga mo'g'ullar o'qlari, palaxmon toshlari yetib bormas edi.

Temur Malik buyrug'iga ko'ra 12 ta qayiq yasatilib, o'q o'tmasligi, yonib ketmasligi maqsadida bu qayiqlarning usti namat bilan qoplanib, sirka bilan shimdirilgan loy bilan suvab chiqiladi. Temur Malik uzoq vaqt mudofaa uchun endilikda orolchada turish maqsadga muvofiq emasligini tushunib, bor oziq-ovqat zaxirasi va askarlarini 70 ta kemaga joylab, tunda daryoning quyi oqimi bo'ylab suzib ketadi. Mo'g'ullar ikki sohil bo'ylab Temur Malik kemalariga to'xtovsiz hujumni uyushtiradilar. Uzoq janglardan so'ng Temur Malik Urganchga yetib keladi va Urganch himoyasida qatnashib, Jaloliddinning ozodlik kurashida faol ishtirok etadi. Keyinroq, uzoq sargardonliklardan so'ng sarkarda Temur Malik o'z yurtiga darvesh sifatida kelib, qahramonona ravishda mo'g'ul harbiylari qo'lida halok bo'ladi.

Chingizxon yozni Naxshabda o'tkazib, 1220-yilning kuzida Termizga yurishni boshlaydi. Shahar butkul talon-taroj qilinib, xonavayron etildi. Shahar ahli esa dashtga haydab chiqilib qirib tashlandi. Movarounnahrning asosiy qismlari-Sirdaryo havzasi, Zarafshon, Qashqadaryo vodiylari, Buxoro vohasi, Shosh va Farg'ona vodiysi egallangach, Chingizxon endilikda o'zining asosiy e'tiborini Xorazmshohlar davlatining markazi Xorazm o'lkasiga qaratdi. Bu yurishga o'g'illari Jo'chi, Chig'atoy, O'ktoy (Ugedey)larni mas'ul qildi.

Mo'g'ullar tomonidan zabt etilgan hududlar

1221-yilning boshida sulton deb e'lon qilingan Jaloliddin va shahzodalar Oqshoh, O'zloqshohlar bilan Urganchga keladi. Lekin Urganchdagi siyosiy vaziyat, sobiq Jand noibi Qutlug'xonning unga qarshi suiqasdi, qipchoq sarkardalarining xoinona o'zlarining tutishlari, Jaloliddinni shahar mudofaasiga bosh bo'lish fikridan qaytaradi. Qipchoqlar uni hokimiyat tepasiga kelishini xohlamas edilar. Bunday vaziyatda mudofaani tashkil etib bo'lmazligi aniq bo'lib qolgan edi. Ushbu voqealardan so'ng Jaloliddin Temur Malik bilan birgalikda 300 ta kishi bilan shaharni tark etib Xurosonga yo'l oladi. Uning ortidan esa tez orada Oqshoh va O'zloqshohlar ham yo'l olishadi. Xorazm qal'asida qolgan sobiq malika mo'g'ullarga asirga tushib, xorazmshohlar xazinasini ular qo'lga topshirdi. Qoraqurumda cho'ri bo'lgan Turkon xotun 1233-yili xor-u-zorlikda vafot etadi.

Mazkur janglarda «Kubraviya» tariqatining asoschisi Ahmad ibn Omar Abul Janob Najmiddin al-Kubro al-Xevaqqiy (1145-1221 yy.) ham faol qatnashdi. O'ziga «Yo Vatan, yo sharofatli o'lim» degan g'oyani shior qilib olgan bu 76 yoshdagi buyuk - shayx mo'g'ullarning taslim bo'lish haqidagi takliflarini rad etib, o'zining behisob shogird, do'st-yoron, muxlis-safdoshlar bilan shahar ichki mudofaasida ishtirok etadi. Uning jangovar chaqirig'iga muvofiq har bir qarich yerni shaharliklar qahramonona tarzda, bir tomchi qonlari qolguncha himoya qiladilar. Najmiddin Kubro qahramonona tarzda jang qilib, o'lim oldidan mo'g'ul

navkariga tashlanib uni avval halok qilib, shahid bo'ladi. Urganch qamali bilan bir vaqtda Chingizxon 1221-yilning bahorida o'zining e'tiborini Amudaryodan janubdagi yirik savdo yo'llari ustida joylashgan boy madaniyat markazlari bo'lmish Balx, Hirot, G'azna, Qandahor, Nishopur va boshqalarga qaratadi va bosib oladi.

O'rta Osiyo xalqlari tarixidagi qahramonlardan biri mo'g'ul bosqinchilariga qarshi mardonavor kurashgan, Vatan ozodligi yo'lida jon fido qilgan Jaloliddin Manguberdidir. O'rta asr musulmon mualliflari, jumladan, uning vaziri va mirzasi ham bo'lgan an-Nasaviy uni Mankburni, (ya'ni mank belgi, xol degan ma'noda, xoldor burunli degan ma'noni anglatgan) nomi bilan atashgan.

Jaloliddin og'ir bir paytda Movarounnahr urush domiga tortilgan, mamlakatning katta qismi mo'g'ullar tomonidan istilo etilgan, imperiya qo'shini yakson qilingan, amirlarning bir qismi xoinlik yo'liga, qolgani o'z joni-mulkini asrash yo'liga tushgan, sulton mamlakatni o'z holiga tashlab qo'ygan, o'zaro sarosima va tahlika hukm surgan bir vaqtda tarix sahnasida paydo bo'ldi. Jaloliddin shunday bir og'ir vaziyatda, Vatan va xalq erki uchun kurashib, mo'g'ullarga qarshi 11 yil kurash olib bordi. 14 marotaba mo'g'ullarga qarshi ot surib, uning 13 tasida g'oliblikni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi.

Shunday sharoitda uning otasi **Muhammad Xorazmshoh** plevrit (o'pkaga suv yig'ilish) kasali bilan og'rib taxminan 1220-yilning oxirlarida quvg'inlikda Kaspiy dengizidagi Ashuradi orolida vafot etadi. O'limi oldidan sulton Jaloliddinni taxt vorisi deb e'lon qilib, sultonlik mansabini unga topshiradi. Jaloliddin o'z inilari O'zloqshoh va Oqshohlar bilan otasini dafn etgach, 70 ta kishisi bilan to'g'ri Urganchga keladi. Tez orada unga Xo'jand hokimi Temur Malik va boshqa erksevar kishilar kelib qo'shiladilar. Xalq Jaloliddin Manguberдини shod-u-xurramlik va katta umid bilan kutib oladi. Lekin inisi O'zloqshoh va uning tarafdorlari unga qarshi fitna tayyorlayotganidan xabar topgach, bu alfozda mo'g'ullarga qarshi kurashib bo'lmashligini tushungan Jaloliddin 300 ta kishisi bilan yashirincha Xorazmni tark etadi. Hozirgi davrdagi yangi tadqiqotlar shuni ko'rsatayaptiki, Jaloliddinning mo'g'ullar bilan ilk to'qnashuvi avval boshida Jand viloyatidagi Irg'iz dashtida bo'lgan ekan. Jaloliddin 16 kun ichida Xorazmdan Xuroson yerlaridagi Niso qo'rg'oni atrofiga yetib keladi.

Chingizxon esa bu vaqtda ulkan qo'shin bilan Xurosonga izma-iz kelayotgan edi. Jaloliddin G'aznaga yetmasdan yaqin orada Hirot

hokimi hamda qayinotasi bo'lmish Amin Malik bilan uchrashadi va ular birgalikda Qandahor qal'asini qamal qilayotgan mo'g'ullar ustiga yurish qiladilar. Jaloliddin bu kurashda harbiy ilm tarixida ilk bora «piyoda chavandozlar»ni mo'g'ullarning otliq askarlariga qarshi qo'yadi. Chingizxon Jaloliddinning kuch-qudratini o'sib borayotgani va mo'g'ullar undan Qandahorda zarbaga uchraganligidan g'azablanib, no'yon Shiki Xutuxu boshchiligidagi qo'shinni uning ustiga yuboradi. U 1221-yilning kuzida Jaloliddin yerlariga yaqinlashib keladi. Bu vaqtda mo'g'ullarning Tekechuk va Molgor boshchiligidagi ilg'or guruhi Chorikordan shimolroqdagi Valiyon qo'rg'onini qamal qilishni boshlagan edi.

Jaloliddin bir hamladayoq mo'g'ullarni zarbaga uchratishga muvaffaq bo'ladi. Bu jangda mo'g'ullarning 1000 dan oshiq kishisi halok bo'ladi. Ko'plab tarixchilar, jumladan, ibn al-Asir, Juvayniy, Rashididdin bu jangga yuqori baho bergan edilar. Jaloliddinning mo'g'ullarga qarshi muhim janglaridan biri 1221-yilning kuzida shimoliy Afg'onistonning Lagar daryosi bo'yidagi **Parvona** dashti yaqinida bo'lib o'tadi. Parvona jangi mo'g'ullarning mutlaq mag'lubiyati bilan tugab, Shiki Xutuxu qolgan qo'shini bilan Chingizxon huzuriga bazo'r qochishga ulguradi. Parvona yaqinidagi jang Movarounnahr va Xuroson ahli uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shu paytgacha mo'g'ullarning ilohiy, yengilmas kuch-qudratga egaliklari xususidagi gap-so'zlarga, afsonalarga chek qo'yildi. Jaloliddin qo'shini Parvona jangidan so'ng katta o'ljani kiritgan edi. U Chingizxonga qarshi ozchilik qo'shin bilan kurasha olmasligini anglab, Sind (Hind) daryosi bo'yiga chekinishga qaror qiladi.

Nihoyat **1221-yil** 25-noyabr kuni Sind daryosi bo'yida uch kun davom etgan hal qiluvchi jang boshlanadi. Bir qator o'rta asr musulmon tarixchilarining ta'kidlashlaricha, bunday qonli, keskin va dahshatli jang tarixda ro'y bermagan ekan. Jaloliddin va uning qo'shini misli ko'rilmagan darajada jasorat va bahodirlik namunalarini ko'rsatdilar. Faqat uchinchi kunga kelib, Chingizxon qo'shini ustunlikka erisha boshladi. Jaloliddinning taxminan 7–8 yoshli o'g'li Chingizxon qo'shini qo'lga tushib qolib o'ldiriladi. Jangda mardonavor kurashgan Amin Malik va boshqa ko'plab sarkarda, navkarlar halok bo'ladilar. Chingizxon qanday qilib bo'lmasin Jaloliddinni tiriklayin qo'lga olishga buyruq beradi.

Jaloliddin esa uni qo'lga olishga intilayotgan mo'g'ul qo'shini qurshovini shaxsiy bahodirligi bilan yorib chiqib, Sind daryosi bo'yiga

yetib kelishga muvaffaq bo'ladi. Daryo bo'yida onasi Oychechak va haramdagi boshqa ayollar uni kutib turishar edi. Shundoq ham bu jangdan ruhiy va jismonan ezilgan Jaloliddinga ular «bizni o'ldiring va mash'um asirlikdan qutqaring» deya murojaat qilishadi. Jaloliddin barcha haram ayollarini suvga cho'ktirishga ko'rsatma berishdan boshqa iloji qolmaydi. O'zi esa oti bilan suvga sakrab, daryoning narigi beti Hindiston tomonga suzib o'tadi.

Jaloliddinning har qanday vaziyatda ham o'zini yo'qotmasligi, uning jasorati va mardligiga Chingizxon ham tan beradi. Tarixchilardan Juvayniy, Rashiddin va boshqalarning yozishlariga qaraganda Jaloliddinning jasoratiga qoyil qolib Chingizxon o'z o'g'illariga qarata «Otaning faqat shunday o'g'li bo'lishi lozim. U olovli jang maydonidan o'zini qutqarib, halokatli girdobdan najot qirg'og'iga chiqdimi, undan hali ulug' ishlar va qiyomatli isyonlar keladi», deydi va uning orqasidan taqib etishni ta'qiqalaydi. U Hindistonga o'tgach, Sind daryosi bo'yidagi yerlarni ishg'ol qila boshlaydi. 1227-yili oxirlarida mo'g'ullarning Eronga kirib kelishi niyatlari borligini bilgan Jaloliddin ularga qarshi qat'iy jangga kirishga tayyorgarlik ko'radi. Mo'g'ullarning o'sha yili yuborilgan 2000 kishilik avangardi tor-mor etilib, ulardan 400 tasi Isfahonda namoyishikorona tarzda qatl etiladi.

1231-yil bahorida u Ganjaga kelib, yana mo'g'ullarga qarshi ittifoq tuzish uchun musulmon hukmdorlariga murojaat etdi. Lekin uning taklifi javobsiz qoldi. Shunda Suriyadagi Amida qal'asi hokimi uni o'z oldiga chorlaydi. U Iroqqa borib yana qo'shin to'plamoqchi bo'ladi. Amida yo'li yaqinida unga to'satdan mo'g'ullar hujum qilib qolishadi (1231 yil avgust boshi). Uni 15 chog'li mo'g'ul navkarlari ta'qib etishadi. Jaloliddin o'z sheriklaridan ajralib, Turkiyaning Silvan viloyati yaqinidagi bir qishloqqa keladi. Ushbu tog'lik qishloqda u kurdlar qo'liga tushadi. O'zini sulton deb tanishtirgandan so'ng uni kurdlar o'ldirishga jazm etmaydilar. Uni tegishli joyga yetkazib qo'yish evaziga mukofot va'da qiladi. Lekin kurdlar rahbari xonadonidan joy olgan horib-tolgan Jaloliddinni, boshqa bir kurd kishisi o'lgan inisi xuni evaziga o'ldiradi. Bu voqea taxminan 1231-yilning avgust oyi 17–20 sanalari oralig'ida ro'y beradi. Jaloliddin Manguberdining murdasi Mayafiriqiga dafn etilib, mo'g'ullar kirib kelgudek bo'lsa, haqoratlanmasin degan maqsadda go'ri yer bilan tekislab yuboriladi.

Mamlakatimiz mustaqilligi yillarida Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligining keng nishonlanishi, 1999-yili uning vatani Xorazmda unga mahobatli haykal o'rnatilishi, yurtboshimiz

ta'kidlaganidek «G'anim oldida bosh egmagan, tiz cho'kmagan, Vatan deya halok bo'lgan» milliy qahramonimizga xalqimizning ehtiromi, muhabbati, ajdodlar xotirasini muqaddas saqlashi ramzi bo'lib qoldi.

3. Mo'g'ullar istilosidan so'ng o'lkadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Chig'atoy ulusida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, xo'jalikning ahvoli. 1219–1221-yillardagi mo'g'ullar bosqini va istilosidan so'ng Movarounnahr, Xorazm, Xurosonning gullab-yashnagan dehqonchilik vohalari tamomila halokatga uchradi. Sharqda dong'i ketgan qadimiy va obod shaharlar, jumladan, Samarqand, Buxoro, Urganch, Xo'jand, Marv, Termiz, Balx, Nishopur va boshqa shaharlar xarobazorga aylantirildi. Samarqandning asosiy aholisi, buxorolik-larning ko'pchiligi, Urganch va Marv kabi ulkan shaharlar aholisining barchasi ona shaharlarini yo tark eldilar yoki qirib tashlandilar.

Chingizxon tiriklik vaqtidayoq o'z o'g'illariga mulklarini ulus qilib, bo'lib berishni boshlagan edi. Oltoy tog'larining janubiy sarhadlaridan to Amudaryo va Sindgacha bo'lgan yerlar ikkinchi o'g'li Chig'atoyga beriladi.

Rashiddinning ma'lumotiga ko'ra, Chingizxon vafotidan so'ng Chig'atoyga 4000 ta askar berilgan ekan. Mahmud Yalavochga soliqlar tushumini muntazam nazorat etish o'lkada mo'g'ullarga qarshi g'alayon bo'lishini oldini olish mas'uliyati yuklatilgan edi. Ko'pchilik aslzoda zodagonlar, savdogarlar, qisman ulamolar ham o'z jonlari va qolgan mol-mulklarini saqlab qolish borasida xiyonatkorona tarzda bosqinchilar xizmatiga o'ta boshladilar.

Ikki xil soliq belgilanadi – *kalon* (yer solig'i) va *qopchur* (ko'chmanchilardan olinadigan soliq). Birinchi soliq hosilning 10 foizi, ikkinchisi podadagi tuyoqlar sonining 1 foizi miqdorida to'lov sifatida undirish ko'zda tutiladi. Chingizxon va uning avlodlarini o'lpon va bo'ysundirilgan mamlakatlardan soliqlarning muntazam kelib turishi qo'proq qiziqtirar edi. Ular ko'proq qishloq xo'jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlari va naqd pulni uzluksiz olib turishlari lozim bo'lgan.

Markaziy Osiyoning bosib olingan viloyatlarini boshqarishda mo'g'ullar musulmon savdogarlarni jalb eta boshlaganlar. O'z davrida Movarounnahrda soliqlarni yig'ish yirik savdogar Mahmud Yalavochga topshiriladi. U dastlab soliqlarni ijara yo'li bilan undira boshlaydi. U soliq undirishda eng vahshiy usullardan ham qaytmagan. Xususan aholi birinchi talab bilan soliq to'lamasa, jismoniy chora tadbirlar ko'rilgan, hatto ularning bolalari ham soliq hisobiga tortib olingan.

Bu ishda savdogarlar va ruhoniylar, amaldorlar yaqindan yordam berganliklari uchun ularga **payzalar** berib, ularni zarur narsalar bilan ta'minlash soliq to'lovchilar zimmasiga tushgan. Bunday sharoitda o'lkada mo'g'ullarning soliq tizimiga qarshi yirik xalq qo'zg'olonlari bo'lib o'tadi. Ana shunday qo'zg'olonlardan biri **1238-yilda Mahmud Torobiy** boshchiligidagi qo'zg'olon edi. Qo'zg'olonchilar dastlab jiddiy muvaffaqiyat qozonadilar. Karmana shahri tevaragida 10 mingga yaqin mo'g'ul sipohlarini qirib tashlaydilar. Bu zarbaga javoban Xo'janddan yetib kelgan Mahmud Yalavoch qo'zg'alonni ayovsiz bostirib, qo'zg'olonchilardan 20 ming kishini qirib tashlash asosida xalq qo'zg'oloniga jiddiy zarba beradi. Qo'zg'olon bostirildi, lekin u mahalliy hukmdorlarni o'z moliya siyosatini qayta ko'rib chiqishga majbur etdi.

Lekin qo'zg'olon xalq ommasining kelgindi bosqinchilar zulmidan sabr kosasi to'lib-toshib, birgalikda harakat qilib, mustaqillik yo'lida muvaffaqiyatlarga erishish mumkinligini ko'rsatdi. Mazkur qo'zg'alonidan so'ng mo'g'ul xoni Manguxon (1257–1259) chiqargan yorliqqa asosan, belgilangan tartibdagi soliq turidan tashqari aholidan oziq-ovqat, yem-xashak olinmasligi, soliq to'lashda jismoniy kuch ishlatilmasligi va boshqa yengilliklar ko'zda tutilgan edi. XIV asrning birinchi yarmiga kelib, mo'g'ul xonlari o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlar, feodal tarqoqlik oqibatida mo'g'ullar Movarounnahrda mahalliy hokmiliklarni va maxalliy aholini boshqarishni uddasidan chiqa olmay qoladilar. Soliq masalasidagi qarama-qarshiliklar, ayniqsa, kuchayib ketadi.

Ayniqsa, dehqon va hunarmandlarning ahvoli yil sayin yomonlashib bordi, chunki yer solig'ini to'lashdan tashqari, dehqonlar turli majburiyatlar va xizmatlarni bajarishga majbur qilinar edi. Hunarmandlar, ayniqsa qurolsozlarni ham natura majburiyatini o'tash tartibida ishlashga majbur etilar edi. Manguxon zo'ravonlik va suiste'mol qilish tizimi mo'g'ullarga qarshi harakatni kuchaytirganini tushunar, shu sababli u bo'ysundirilgan xalqlar uchun soliqlarni kamaytirishni taklif qildi.

Saltanatning butun aholisi (o'troq va ko'chmanchi) daromadlari va boyligiga mutanosib ravishda soliq va o'lponlar to'lashi kerak edi. Soliq har yili undirilishi shart bo'lgan. Boy kishi bir yilda 10 dinor, kambag'al toifa esa 1 dinor to'lashi shart bo'lgan. Chorva solig'i har yuz tuyoqdan bir bosh miqdorida olingan, podada tuyoqlar soni yuz boshdan kam bo'lsa, soliq olinmagan. Mahmud Yalavoch Mahmud Torobiy qo'zg'alonidan so'ng o'z lavozimidan bo'shatiladi va Movarounnahrda

chiqarib yuboriladi. Soliq oluvchi va noib etib uning o'g'li **Mas'udbek** tayinlanib, u bu lavozimda 51 yil xizmat qiladi. U mo'g'ullarga o'lpon va soliqlarni o'z vaqtida to'lab turdi, natijada keyinchalik mo'g'ullar Movarounnahrni boshqarish ishiga deyarli aralashmaganlar. Mo'g'ullar hukmronligi davrida O'rta Osiyoda mo'g'ul zodagonlarining yer egaligi va mulk egaligi borasida amalga oshirayotgan islohotlari mahalliy xalqlar turmush tarziga og'ir yuk bo'lib tushgan edi. Har yili mo'g'ul zodagonlari va hukmdorlari ishtirokida o'tkazilayotgan qurultoylarda yer egaligi va soliq xususidagi masalalar ham muhokama etib borilgan. Qurultoyda taklif qilgan tadbirlar O'rta Osiyo hududida amalga oshirila boshlandi.

Yuqorida qayd etilganidek ikki xil soliq kalon» va «qopchur» (ko'chmanchilardan olinadigan soliq) olish belgilab qo'yilgan. Kalon solig'ini hosilning 10 foizi, «qopchur» ni poda tuyog'ining 1 foizi miqdorida olish ko'zda tutilgan. Ayniqsa, mahalliy dehqon va hunarmandlarning ahvoli yanada og'irlashib, ular yer, mol-mulk solig'ini to'lashdan tashqari turli majburiyatlarni ham bajarishga majbur edilar. Natijada o'lkaning katta-kichik qishloqlarida jabr-zulum va zo'rovonliklarga qarshi xalqning qarshilik harakatlari kuchayib bordi, bu holat, ayniqsa, hukmdorlar tomonidan yig'ib olinadigan soliqlar va ularning turlarida yanada ko'proq ko'zga tashlanar edi.

Mo'g'ullarning Movarounnahrdagi uzoq yillik boshqaruvi davrida o'lkada ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan inqirozli holatning vujudga kelishi, soliqlar tizimini takomillashishi barobarida, ularni undirib olishda ham shafqatsiz usullar amalga oshirilgan. Bu holat jamiyatda ijtimoiy tengsizlikni kuchayishiga, yuqori va quyi tabaqa vakillari o'rtasida sinfiy kurashning avj olishiga olib keldi.

Feodal yer egaligining kuchayishi, mulkdor mo'g'ul zodagonlarning muttasil jabr-zulumlari barcha turdagi iqtisodiy to'lovlar, soliqlar va yig'imlarning butun yukini oddiy xalq yelkasiga ag'dardilar. Ular mumkin qadar tezroq boshqaruvni qo'lga olish hamda bo'sundirish ilinjida haddan tashqari soliqlarni ko'paytirib, oddiy xalqni qashshoqlarga aylantirdilar, ularni iskanjalar bilan qiynab, azoblay boshladilar, to'lashdan qochgan, yashiringanlarni tutib olib o'ldirar edilar. Hatto bolalarini tortib olib, ayrim mahalliy amaldorlar bu ishda ularga ko'maklashib, tovlamachilik orqali boyib olar edilar.

Mislsiz jabr-zulm, aholining xo'rlik va qashshoqlik domiga tashlanishi, soliqlarning haddan ziyod o'sishi, mehnatkash aholini tinka madorini quritib yubordi. Aholi ichida mo'g'ullarning zo'ravonligi va

istibdodiga qarshi norozilik harakati tobora kuchayib, ayniqsa, 1238-yilgi **Mahmud Torobiy** qo'zg'olonida o'z aksini namoyon qildi. Bu ozodlik qo'zg'oloni 1238-yil Buxorodan uch farsah (taxminan 18–21 km) uzoqlikdagi Tarob qishlog'ida boshlandi. Bu qo'zg'olonda mo'g'ullar va mahalliy zodagonlar zulmidan ahvoli og'irlashgan hunarmand, dehqon va kambag'al aholi, ayniqsa, faol qatnashadi. Qo'zg'olonga esa asli Tarob qishlog'idan bo'lgan g'alvir yasovchi hunarmand usta Mahmud Tarobiy boshchilik qiladi.

Mahmud Tarobiy boshchiligidagi xalq ozodlik qo'zg'oloni xalqimiz ozodlik kurashlari tarixida o'ziga xos iz qoldirdi. U avvalo, istilochilar va ular tomoniga o'tib ketgan mahalliy zodagon-larning umumiy zulmiga qarshi ko'tarilgan kurash edi. Bu ozodlik qo'zg'oloni mo'g'ul istilochilariga ular qanchalik shavqatsiz tuzum o'rnatmasinlar, xalq hamisha o'z ona vatani ozodligi yo'lida kurashdan cho'chimasligini namoyon qildi. Mo'g'ullar bu qo'zg'olondan so'ng bosqoqlar tomonidan yig'iladigan soliq va o'lponlarni tartibga keltirishga harakat qildilar. Mahmud Torobiy qo'zg'olonidan keyin Chig'atoy qo'zg'oloni bostirishda sustkashlik qilgan, degan maqsadda, Mahmud Yalavochni o'z amalidan chetlashtirib, uni Movarounnahrda chiqartirib yubordi. Tez orada xoqon uni Dasin (Pekin)ga shahar noibi etib jo'natadi. Shundan so'ng Movarounnahr noibi hamda ijaradori sifatida Mahmud Yalavochning o'g'li Ma'sudbek tayin etiladi. U o'limiga qadar (1289 y.) shu lavozimni egallab turadi.

Chig'atoy ulusi—Chingizxon tomonidan 1224 yilda Chingizxonning ikkinchi o'g'li Chig'atoy va uning avlodlariga meros qilib berilgan viloyatlar. Xududi Movarounnahr, Yettisuv va Sharqiy Turkistondan iborat bo'lgan. Ko'chmanchi tarzda hayot kechiruvchi mo'g'ullar o'troq aholini boshqarish uchun tajribaga ega emas edilar. Shuning uchun ham Chig'atoy ulusini boshqarish xorazmlik Mahmud Yalavoch (1225–1238) va uning o'g'li Ma'sudbekka (1238–1289) topshirilgan. O'zlari esa ulusdan keladigan daromadlarning asosiy qismini olish bilan qanoatlanganlar. Chig'atoy ulusining hukmronligiga Amir Temur hokimiyatga kelgach, barham berilgan.

1251-yili hokimiyat tepasiga Botuxon va Berkaxonlarning qo'llab-quvvatlashlari bilan **Munqa** (1251–1259) ulug' xon sifatida saylanadi. U dastlab Chig'atoy ulusini mulk sifatida tugatadi va uni Botuxon bilan bo'lib oladi.

Chig'atoy ulusi xonlari: Chig'atoy (1224–1242), Xara Xulagu (1242–1247), Yesu Munke (1247–1252), Xara Xulagu (1252 ikkinchi marta), Orqina Xotun (1252–1261), Olg'uyxon (1261–1266), Muborak (1266), Baroq (1266–1271), Nikpay (1271–1272), Tug'a Temur (1272–1291), Duvaxon (1291–1306), Kunchek (1306–1308), Taliku (1308–1309), Kebekxon (1309), Esonbuqo (1309–1318), Kebekxon (1318–1326 ikkinchi marta), Duva Temur (1326), Tarmashirin (1326–1334), Changshi (1334), Buzan (1334–1338), Yesun Temur (1338–1346), Donishmandcha (1346–1348), Boyonquli (1348–1359), Shoh Temur (1359), Tug'luq Temur (1359–1370).

Keyinchalik Munqaning o'limidan so'ng Chig'atoyning nevarasi Olg'uxon (1261–1266) Oltin O'rdaga qarshi kurashib, Chig'atoy ulusini qayta tiklashga muvaffaq bo'ladi. XIII asrning 60–70-yillariga kelib, rasman yagona hisoblangan mo'g'ul imperiyasi aslida Erondagi Xulagiylar, Movarounnahrdagi Chig'atoylar, Oltin O'rda deyarli mustaqil qismlariga bo'linib ketgan edi.

Ayniqsa, xo'jalik-iqtisodiy hayotni bir me'yorga tushirish, savdo va pul muomalasini izga solishda Chig'atoy ulusi noibi **Ma'sudbek**ning xizmati va islohotlari katta o'rin tutgan. Ma'sudbek mo'g'ul qoonlariga shaxsan yaqinligi ham uning islohotlar o'tkazilishga imkon ham bergan edi. 1271-yili mo'g'ullarning madaniy, o'troq hayot tarafdorlari madadi, Talas qurultoyi (1269-y.) qarorlariga tayanib, Ma'sudbek yangi pul (moliyaviy) islohot o'tkazishga kirishdi. Unga ko'ra, har qanday shaxs o'ziga kerakli tangalarni zarbxonalarga olib borib, uni xohlagan tarzda, lekin bir xil hajm, qiymat, vaznda zarb etish mumkin edi. Avval boshida qiyinchilik bilan kechgan bu jarayon XIII asrning 80-yillariga kelgandagina faollasha bordi.

Tez orada 16 ta yirik shahar va viloyatlarida bir xil vazn va yuqori qiymatga ega sof kumush tangalar zarb etilib, muomalaga kiritildi. Garchi atrofdagi islohotlarga qarshi mo'g'ul harbiylari Erondan, Yettisuvdan Movarounnahrga vayronagarchilik keltirib chiqaruvchi kurashlarni amalga oshirib tursalarda, lekin islohotlar borishiga to'sqinlik qila olmadilar. Ma'sudbek 1273–1276-yillari qayta talangan Buxoroning tiklanishiga o'zi bosh qosh bo'ldi.

1282–83-yillarda Buxorodagi zarbxonalar to'laonli ishlashga kirishadi. Savdo-iqtisodiy munosabatlar rivojlanib borayotgan Farg'ona

vodiysida esa Chig'atoy xoni Duvaxon (1291–1306) davrida Andijon shahriga ham asos solindi.

XIV asrning birinchi yarmiga kelib, Chig'atoy ulusida mo'g'ullarining o'troqlashuv jarayoni kuchayib, mo'g'ul zodagonlarining katta qismi savdo doiralari bilan yaqinlashib, islom madaniyati ta'siriga berilishi kuchayib bordi. Movarounnahr madaniy o'lkasi bilan yaqin aloqa o'rnatib, o'troq hayot kechirishga intilgan Chig'atoy xonlaridan biri **Kebekxon** (1309, 1318–1326) bo'ldi. U butunlay Movarounnahrda ko'chib kelib, o'z qarorgohini Nasaf shahri yonida barpo etdi. Keyinchalik bu saroy o'rnida yangi Qarshi shahri yuzaga keldi.

Kebekxon davlatni idora etish, uning ma'muriy tuzilishini qayta tashkil etish, iqtisodiy hayotni tartibga solish maqsadida 2 xil ma'muriy va moliyaviy islohot o'tkazdi. Ma'muriy islohotga ko'ra mahalliy tuzilmalar tumanlarga, viloyatlarga aylantirildi. Mahalliy hokimlar-maliklar, sadrlarning o'rinlari turkiy-mo'g'ul urug' boshliqlari qo'liga o'tdi. Noiblik esa merosiy bo'lib qoldi. Bu islohot davlatni birmuncha mustahkamlashda o'zining ijobiy samarasini berdi.

Ma'sudbek davrida pul islohoti amalga oshirilgan bo'lsa-da, **Kebekxon** uni takomillashtirmoqchi bo'ldi. Jumladan, u Xulagiylar va Oltin O'rda tangalari namunasida 2 xil pul: yirik kumush tanga-»dinor» va mayda kumush tanga «dirham» lar zarb ettiradi.

Kebekxonning islohotlari anchadan beri o'troq hayot, mahalliy aholi madaniyati bilan yaqinlashuviga qarshi bo'lgan guruhlarining ham faoliyatini kuchaytirib yuboradi. Kebekxonning ukasi Oloviddin Tarmashirin (1326–1334) akasining siyosatini davom ettirib, o'troq hayot an'analarini qattiq turib himoya qiladi. U islom dinini qabul qilib, islom dinini Chig'atoy ulusining rasmiy diniga aylantiradi. Tarmashirin siyosatidan norozi ko'chmanchi mo'g'ul zodagonlari isyon ko'tarib 1334-yilda uni o'ldirishadi. Tarmashirindan so'ng hokimiyat tepasida bo'lgan Changshi(1334), Bo'zan (1334–1338), Eson-Temur (1338–1342), Muhammad (1342–1343)lar davrida Movarounnahrning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotida sezilarli o'zgarishlar bo'lganligi yo'q. Aksincha, mahalliy qabilalar hokimiyati, urug' boshliqlarining ta'siri bir paytgacha kelib yanada kuchayib, Chig'atoy hokimiyatining qudrati pasaya boshlaydi.

XIV asrning 40-yillariga kelib, Yettisuvda Dug'lot amirligining yuzaga kelishi, amalda Chig'atoy ulusining tarqab ketishidan, o'rniga Movarounnahr amirligi yuzaga kelganligidan dalolat berar edi. Chig'atoy xonlarining so'nggi vakillaridan biri Qozonxon (1343–1346)

markaziy xon hokimiyati kuch-qudrati ta'sirini ko'tarib, ichki siyosatda Kebekxon-Tarraashirin yo'lini tutishga harakat qildi. Kesh (Shahrisabz) atrofidagi yerlar Hoji Barlos boshchiligidagi barlos urug'iga, Xo'jand Boyazid Jaloyirga qaram bo'lib qoldi, Balx va uning atrofidagi yerlar Qozonxonning nevarasi amir Husaynga tobe bo'ldi,

5. XIII asr ikkinchi yarmi XIV asr birinchi yarmida Movarounnahrda madaniy hayot. XIII asr II yarmida XIV asr I yarmida xo'jalik, iqtisodiy hayotdagi siljishlar, savdo-sotiqning rivojlanishi, qolaversa, Chig'atoy mo'g'ullarining tobora o'troq hayotga moslasha borishi, bosqinchilik vaqtida tanazzulga yuz tutgan madaniy hayotning nisbatan jonlanishiga olib keldi. Avvalo shaharsozlik bilan bog'liq binokorlik va me'morchilik yo'lga qo'yila boshlandi. Mahalliy diniy ulamolar va dunyoviy zodagonlar, gohida mo'g'ul zodagonlarning ba'zilari qurilish ishlariga homiylik qila boshlashdi. Me'morchilikda alohida o'rin tutgan ganchkorlik, g'isht o'ymakorligi, koshinpazlik, me'moriy xattotlik qayta tiklandi. Movarounnahr, Xorazmda mahalliy binokorlar ishtirokida xonaqoh, maqbara, masjid, madrasa, saroy, minoralar qad ko'tara boshladi. Shu davrlarda barpo etilgan ko'pgina me'moriy obidalar u yoki bu ko'rinishda hozirgi kunlargacha yetib kelgan.

Jumladan, Buxorodagi **Sayfiddin Boxarziy** maqbarasini birinchilardan barpo etilgan me'moriy bino sifatida ko'rish mumkin. Taniqli buxorolik shayx Sayfiddin Boxarziy nufuzli diniy ulamolardan biri bo'lib, u 1258-yili olamdan o'tgan edi. Uning qabri ustida tez orada katta maqbara va xonaqoh barpo etildi. 1333-yili Buxoroda bo'lgan arab sayyohi ibn Batuta ushbu maqbaraga yuqori baho bergan edi.

Shuningdek, mana shu davrlarda barpo etilgan Buxorodagi Qusam ibn Abbos maqbarasi ziyoratxonasi, Xo'ja Ahmad maqbarasi, Ko'hna Urganchdagi Najmiddin Kubro va To'rabekxonim maqbarasi, masjid va 2 ta baland minoralar (minoraning hozirgacha saqlangan qismi 62 metrni tashkil etadi, minoralarning bittasi XX asr boshlarida qulab tushgan), Xo'janddagi Duvaxon maqbarasi (keyinchalik vayron bo'lgan) va boshqalarni tilga olib o'tish mumkin. Qarshidagi buzilib ketgan saroy, Ma'sudbek hukmronligi davrida (1238–1289) Buxoroda barpo etilib, 1000 tacha talabaga mo'ljallangan «Ma'sudiya», «Xoniya» madrasalari va boshqalar to'g'risida manbalarda ma'lumot berib o'tiladi.

Ko'rilayotgan davr binokorligi va me'morchiligida pishiq g'isht, koshin, parchin, me'moriy o'ymakor g'ishtlar hamda ganch va ohak, pista ko'mir, qumlardan tayyorlangan maxsus qorishmalar kabi qurilish

mahsulotlaridan ham binolar qurishda hamda ularni me'moriy jihatdan bezashda keng foydalaniladi. Monumental binolarning aksariyati esa bir yoki ikki gumbazli, toqu ravoqli va peshtoqli bo'lgan. Naqshinkor g'isht, koshinlar, kitoba (lavha) bilan naqsh berish an'analari davom ettirilgan. Shuningdek, naqshlarning turli-tuman, guldor bo'lishi, o'ymakor amaliy san'at qayta tiklanganligidan ham darak berar edi. Kulolchilik, misgarlik, zargarlikda ham naqsh bilan ishlov berish holati avj oladi.

Shubhasiz, Chingiz O'rdalarining bosqini Movarounnahr va Xuroson ilm-fan, adabiyot o'choqlariga katta zarba bo'lib tushadi. XIII asr–XIV asr oxirlariga qadar mo'g'ullar qadami yetmagan yoxud ularning ta'siri kam bo'lgan Dehli sultonligi, janubiy Eron, Kichik Osiyo, qisman Suriya va Misrda ilm-fan, ma'rifat, adabiyot taraqqiy eta boshlagan edi. Faqatgina XIV asr oxiri – XV asr boshlariga kelib, ma'rifat, madaniyat o'choqlari yana Movarounnahr va Xurosonga ko'chadi.

XIII asr–XIV asrning 2-yarmida fors-tojik adabiyotida, ayniqsa, **Jaloliddin Rumiy** (1207–1272), **Muslihiddin Sa'diy Sheroziy** (1219–1293), **Amir Xusrav Dehlaviylarning** (1253–1325) o'rni va mavqei ko'tarilib, ular jahon adabiyoti olamiga taniladilar. Asli Balx shahridan bo'lgan Rumiy 14 yoshligida o'z oilasi bilan mo'g'ul bosqinidan qochib Kichik Osiyoning Ko'niya sultonligiga borib qoladi. Ko'niya, Halab, Damashqda tahsil olib, buyuk tasavvuf ilmi shoiri va faylasufi bo'lib taniladi. U she'riyatda so'fiy-falsafiy janrni rivojlantirib, o'zining 36 ming baytdan iborat «Masnaviyi-ma'naviy» degan dostonini yaratadi. Sa'diy esa islom olamida o'zining «Guliston» va «Bo'ston» asarlari, g'azallari, axloqiy fikrlari bilan keng shuhrat qozonadi.

Xusrav Dehlaviy Hindiston shimoliga mo'g'ul bosqinidan qochib borgan asli Kesh (Shahrisabz) lik xonadonda dunyoga keladi. U Dehlida sulton saroyida yashab, o'zining ajoyib «Xamsa» dostonini, Hindistonda hozirgacha mashhur «Xizrxon va Duvalra»ni, «Miftah al-futuh» (G'oliblik kaliti) «Nuh sipehr» (Falakning to'qqiz gumbazi) kabi asarlarni yozadi. XIV asrning 2-yarmidan boshlab tarixnavislik ham rivoj topa boshlaydi.

Bu paytda, shuningdek, islom axloq-odob va taqvodorligi asosida turkiy tildagi adabiyot ham rivoj topa boshladi. Xorazmdagi bu adabiyotning bir vakili mashhur faylasuf shoir va mutafakkir Pahlavon Mahmud (1247–1326) hisoblanadi. U nafaqat shoir, mutafakkir bo'libgina qolmay, Hindiston, Sheroz, Rumda ham yelkasi yerga

tegmagan kurashchi polvon edi. Xuddi shu ma'noda «Pahlavon» taxallusi unga haqli ravishda berilgan. Xalq ichida esa uni yana behad sahovatli, bag'rikeng, adolatli inson sifatida hurmati katta edi. U g'oliblikdan tushgan mukofotlarni yetim-yesir, nogironlarga hadya etar, po'stindo'zlik hunaridan kelgan daromadini atrofidagi kambag'allar bilan baham ko'rar edi. O'z yonidan hatto Xiva yaqinida maqbara ham barpo etadi.

Turkiy tilda ijod qilgan yana bir shaxs, bu nomi bizga xati yaxshi tanish bo'lmagan **Nosiriddin Burhonuddin Rabg'uziy**dir. U XIII asr oxiri–XIV asr boshlarida yashab, ijod qilgan. Bizgacha uning birgina «**Qissayi Rabg'uziy**» (Qissasul anbiyo) asari yetib kelgan. Bu asarda muallif o'zini «Rabot o'g'uzining qozisi Burhon o'g'li Nosiriddin» deb tanishtiradi. Ushbu asar islom dinini qabul qilgan mo'g'ul beklaridan biri bo'lmish Nosiriddin To'qbug'aning iltimosiga ko'ra hijriy 709–(milodiy 1309–1310) yilda yozilgan. Ushbu asar 72 qismdan iborat bo'lib, payg'ambarlar (Dovud, Sulaymon, Muhammad) haqidagi qissalar, diniy rivoyat va hikoyatlar, xalq og'zaki ijodi, tarixiy asarlar, diniy kitoblar asosida bayon etilgan diniy-falsafiy, tarixiy, axloqiy asardir.

Bu paytga kelib, turkiy adabiyot rivoji bilan bir qatorda, tasavvuf, din ilmlarining ham rivojlanishi ko'zga tashlanadi. Tasavvuf ilmining mashhur namoyondasi, naqshbandiylik tariqatining asoschisi Bahovuddin Naqshband (Sayid Muhammad ibn Jaloliddin) (1318–1389)-avvalo o'z mehnati bilan halol kun ko'rish g'oyasini qo'llaydi. Uning «dil ba yoru, dast ba kor» (ya'ni diling xudoda bo'lsinu, qo'ling mehnatda bo'lsin) degan shiori keyinchalik juda mashhur bo'lib ketdi. Uning nomi xalq orasida ma'lum va mashhur bo'lib, Buxoro yaqinidagi qabri musulmonlar ziyoratgohlaridan biriga aylanib qolgan edi. Mustaqillik inoyati bilan bu ajdodimizning nomlari qayta tiklanib, uning qabri joylashgan yer obod va ko'rkam ziyoratgoh tusini oldi.

7-mavzu yuzasidan seminar darsi

Darsda FSMU texnologiyasi:

Bu texnologiya orqali talabalarga tanish bo'lgan biron bir voqeani tahlil qilish u xususdagi bilimlarni umumlashtirish muhim ahamiyat kasb etgan holda, unda talabalar individual, ya'ni yakka holda harakat qiladilar. Buning uchun talabalarga quyidagicha mazmundagi tarqatma materiallar tarqatiladi.

F ikr	-	
S abab	-	
M isol	-	
U mumlashtirish	-	

Talabalarga o'qituvchi tomonidan quyidagi mavzu yuzasidan topshiriq beriladi. Masalan: «Jaloliddin Manguberdi va uning qahramonligi».

Jadval tarqatilgach, har bir talaba yakka tarzda jadvalni to'ldira boshlaydi. Talabalarning bilim va ko'nikmalarini, intilishlarini riojlantirish uchun hamda ularning aqliy imkoniyatlaridan kelib chiqib, jadvalning har bir qatori xususida tushunchalar berib o'tiladi. Jumladan:

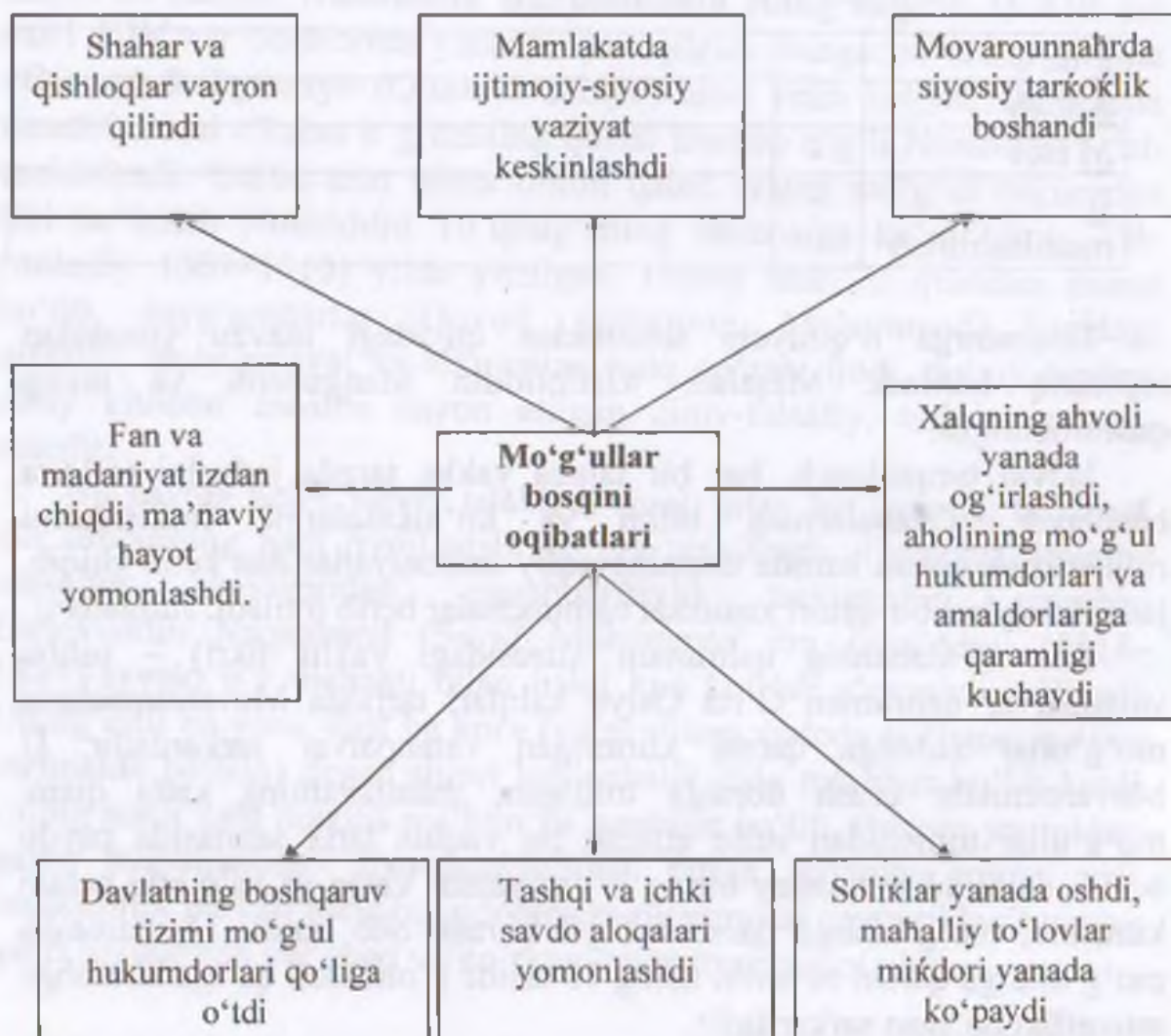
Fikr (Talabaning qahramon xususidagi yaxlit fikri) – ushbu vatanparvar qahramon O'rta Osiyo xalqlari tarixida Movarounnahrda mo'g'ullar zulmiga qarshi kurashgan vatanparvar sarkardadir. U Movarounnahr urush domiga tortilgan, mamlakatning katta qismi mo'g'ullar tomonidan istilo etilgan bir vaqtda tarix sahnasida paydo bo'ldi. Jaloliddin shunday bir og'ir vaziyatda, Vatan va xalq erki uchun kurashib, mo'g'ullarga qarshi 11 yil kurash olib bordi. 14 marotaba mo'g'ullarga qarshi ot surib, uning 13 tasida g'oliblikni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'lgan sarkardadir.

Sabab (Yuqorida bildirilgan fikrlarga izoh) – Mo'g'ullar hukmronligi davrida u dushmanga qarshi mardonavor kurash olib bordi, buning sababi uning o'z Vataniga bo'lgan mehr-muhabbati, ona yurt ozodligini har narsadan ustun qo'yishi edi.

Misol (Yuqorida bildirilgan fikrlarni isbotlovchi misollar yoziladi). Uning jasorati va mardligiga mo'g'ul hukmdori Chingizxon ham tan beradi. Jaloliddinning jasoratiga qoyil qolib Chingizxon o'z o'g'illariga qarata «Otaning faqat shunday o'g'li bo'lishi lozim. U olovli jang

maydonidan o'zini qutqarib, halokat girdobidan najot qirg'og'iga chiqdimi, undan hali ulug' ishlar kutish mumkin», -deydi va uning orqasida ta'qib etishni to'xtatadi. Sind daryosi bo'yidagi jangdan so'ng Chingizxon uch oy davomida Jaloliddin qo'shinlariga qarshi kurashadi, ammo uni tutishning uddasidan chiqa olmaydi.

Mo'g'ullar bosqini va uning oqibatlari

Umumlashtirish – Tariximizdagi tarixiy qahramonlardan biri mo'g'ul bosqinchilariga qarshi mardonavor kurashgan, Vatan ozodligi yo'lida jon fido qilgan Jaloliddin Manguberdidir. Jaloliddin Manguberdi–ona yurt himoyachisi, jasur sarkarda va davlat arbobi, xalqimizning Spitamen, Muqanna, Najmiddin Kubro, Amir Temur singari tarixda o'chmas iz qoldirgan milliy qahramonidir.

Tayanch soʻz va iboralar

Moʻgʻul davlati, feodal munosabatlar, «Yaso» qonunlari, Urganch qamali, turk-moʻgʻul qavmlari, Xorazmshohlar davlati, Jaloliddin Manguberdi, Mahmud Yalavoch, Temur Malik, Mahmud Torobiy, Chigʻatoy ulusi, Joʻchi ulusi, xulagular davlati, suyurgʻol tizimi, Oltin Oʻrda davlati, kalon, qopchur.

Mustaqil taʼlim mavzulari

1. Moʻgʻul feodal davlatining tashkil topishi va uning kuchayishi.
2. Oltin Oʻrda davlati va Movarounnahr.
3. XIII asr oxiri XIV boshlarida Movarounnahrda madaniy hayot.
4. Moʻgʻullarning Oʻrta Osiyoga harbiy yurishlari va ularning oqibatlari.
5. Moʻgʻullar hujumi arafasida Xorazmshohlar davlatidagi ichki siyosiy vaziyat.
6. Jaloliddin Manguberdi – vatanparvar, yurt himoyachisi.

Nazorat savollari:

1. Oʻlkada moʻgʻullar istilosining oqibatlari nimalarda namoyon boʻldi?
2. Movarounnahrda Chigʻatoy ulusining tashkil topishining oʻziga xos xususiyatlari haqida gapiring.
3. Mahmud Torobiy qoʻzgʻaloni va uning tarixiy ahamiyati qanday.
4. Chigʻatoy ulusining parokandalikka uchrash sabablari nimalarda edi?
5. XIII asr oxiri XIV asr boshlarida Movarounnahrda madaniy hayot yuksalishini misollar tariqasida isbotlang?

Adabiyotlar roʻyxati

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz – kelajak yoʻq. T., 1998.
2. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. T.: «Oʻzbekiston», 1996 y.
3. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. T.: «Oʻzbekiston», 1996 y.

4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. T., 2008.
5. Narshaxiy Muhammad. Buxoro tarixi. T., 1966.
6. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. И. М., 1963.
7. Vamberi H. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. T., 1991.
8. Bunyodov Z. Anushtegin xorazmshohlar davlati. (1097–1231). T.: «G'afur G'ulom nashriyoti» 1998.
9. Azamat Ziyο. O'zbek davlatchiligi tarixi. T.: «Sharq», 2000.
10. Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'at. T.: «Sharq», 1998.
11. O'zbekiston tarixi (qisqacha ma'lumotnoma). T.: «Sharq», 2000 y.
12. O'zbekiston tarixi. «Darslik»./ Mas'ul muharrir t.f.d R.X. Mur-tazayeva. T., 2005 y.
13. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S. O'zbekiston tarixi. «Darslik». T., 2006.

**8-mavzu: AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR HUKMRONLIGI
DAVRIDA O‘ZBEK DAVLATCHILIGINING YUKSALISHI.
IJTIMOIY-SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOT**

Darsning maqsadi	Talabalarga XIV asr o‘rtalarida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat, Amir Temurning siyosiy kurash maydoniga kirib kelishi, uning Amir Husayn bilan ittifoqi, mug‘ul hukmdori Ilyosxo‘jaga qarshi kurashlari, «Loy jangi», Ilyosxo‘janing Samarqandga yurishi, sarbadorlar harakatining ko‘tarilishi va uning natijalari haqida ma’lumotlar beriladi. Shu o‘rinda talabalarda Amir Temurning hokimiyatga kelishi, Samarqandning Amir Temur davlatining poytaxtiga aylanishi, markazlashgan davlat tuzilishi va o‘zbek davlatchiligining yuksalishi xususida bilimlar shakllantiriladi. Dars mazmunidan Amir Temurning harbiy yurishlari, davlatda boshqaruv tizimi, «Temur tuzuklari» ning muhim tarixiy manba ekanligi, xo‘jalik va madaniy hayot, Amir Temur vafotidan keyin temuriy shahzodalar o‘rtasida toju taxt uchun ichki kurashlar va ularning yakunlari xususidagi fikr-mulohazalar o‘rin olgan. Darsda Movarounnahrda Mirzo Ulug‘bek hukmronligining o‘rnatilishi, ichki va tashqi siyosat, Ulug‘bekka qarshi bo‘lgan muxolif kuchlar, Temuriy shaxzodalar o‘rtasidagi ichki kurashlar to‘g‘risida tushunchalar hosil qilinadi. Mavzu doirasida Temuriylar hukmronligi davrida madaniy hayot, Alisher Navoiyning ijodiy faoliyati, Movarounnahr adabiy muhitida Lutfiy, Sakkokiy, Abdurahmon Jomiy kabi shoirlar faoliyati, o‘zbek tilining shakllanishi va takomillashuvida o‘lkadagi etnik-madaniy vaziyat xususida ham bilimlar shakllantiriladi. Ma’ruza so‘ngida Temuriylar sulolasi hokimiyatining inqirozga yuz tutishi va uning sabablari, Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat xususida ma’lumotlar beriladi.
Mavzu rejasi	1. XIV asr birinchi yarmida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Amir Temurning markazlashgan davlat tuzish uchun kurashlari. 2. Amir Temur Movarounnahr hukmdori. 3. Temuriylar davrida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot. 4. Temuriylar hukmronligi davrida Movarounnahr va Xurosonda ilm-fan va madaniy hayot.

Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, Amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara, kollokvium.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Slaydlar, O'rta Osiyo siyosiy xaritasi, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.
Darsdan kutilayotgan natijalar	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Ushbu mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqarishga, ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga bo'lgan munosabatlar shakllanadi.

1. XIV asr birinchi yarmida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Amir Temurning markazlashgan davlat tuzish uchun kurashlari. Talabalarga mazkur mavzu doirasida mashhur sarkarda davlat va jamoat arbobi, sohibqiron Amir Temur haqida, uning shaxsi, sarkardalik faoliyati, davlat va hukumatni boshqarish yo'lidagi amalga oshirgan ishlari, harbiy yurishlari, temuriylar davrida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat, fan va madaniyat sohalaridagi o'zgarishlar xususida ma'lumotlar beriladi. Ma'lumki **Amir Temur 1336-yil 9-aprelda** Kesh tumaniga qarashli Xo'ja Ilg'or qishlog'ida, barlos beklaridan biri Amir Tarag'ay oilasida dunyoga keladi. Onasi Takinaxotun Keshning obro'li bekalaridan biri bo'lgan, Temurning bolaligi va o'spirinlik yillari Keshda o'tadi. Unga sohibi qiron nisbati ham berilgan.

Sohibqiron – quyosh tizimidagi katta sayyoralardan ikkitasining bir-birini to'sishi (Qiron) paytida tug'ilgan odam. Amir Temur ikki sharofatli yulduz-Zahro va Mushtariy sayyoralari bir-birlariga yaqinlashgan paytda tug'ilgan ekan. Munajjimlarning fikriga ko'ra, bunday odam baxtli, ulug' martabali bo'lishi mu'qarrar sanalgan. Amir Temurning Sohibqiron deb atalishi ham shundan. Sohibqiron so'zining asl ma'nosi «baxtiyor podshoh», «qudratli podshoh» demakdir.

Amir Temur shaxsi hukmdor sifatida anchagina murakkab bo'lib, o'z davrida va bugungi kunda mashhur fotih haqida anchagina ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan, kitoblar, risolalar yozilgan hamda

yoziqlmoqda. Bular orasida Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma», Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarlari, shuningdek, Kastiliya qiroli Genrix III tomonidan Amir Temur saroyiga elchi qilib yuborilgan Rui Gonsales de- Klavixoning kundaliklarini muhim manbalar sifatida keltirish mumkin. Shuningdek, Ibn Arabshoh qalamiga mansub «Amir Temur tarixi», yirik tadqiqotchi olimlardan N.Ostroumov, V.V. Bartold, A.Yakubovskiy, I.Umnyakov, I.Mirokova, Alixonto'ra Sog'unliy, I.Mo'minov, B.Ahmedov, A.O'rinboyev, A.Ahmedov, O.Bo'riyev, H.Bobobekov va boshqalarning tadqiqotlarini keltirish mumkin.

Amir Temurning ijtimoiy-siyosiy hayot maydoniga kirib kelishi mo'g'ullar hukmronligi va zulmidan aziyat chekkan, shu tariqa mo'g'ullar hukmronligi tanazzulga uchray boshlagan bir davrga to'g'ri keladi. Mamlakatdagi ichki siyosiy vaziyatning keskinlashganligidan xabardor Amir Temur Movarounnahr hukmdorligiga tayinlangan so'nggi mo'g'ul hukmdori **Tug'luq Temur** xizmatiga kiradi. Shu tariqa oradan bir yil muddat o'tmasdanoq Balx hokimi **Amir Husayn** bilan do'stlashib u bilan birgalikda Movarounnahri mo'g'ullar zulmidan ozod qilishga kirishadi. Shu maqsadda 1362–1364-yillarda Mo'g'ul qo'shinlariga bir necha marotaba zarbalar beradi. Tug'luq Temur o'z o'g'li Ilyosxo'jni Movarounnahrga hukmdor etib tayinlaydi. Mustaqil bo'lishga harakat qilgan Amir Temur yangi hukmdorga itoat etmadi, oqibatda yangi ziddiyatlar yuzaga kela boshlaydi. Amir Temur 1362-yilda Seyistonni bosib oladi.

Tug'luq Temurning o'g'li IIsxo'ja 1365-yil bahorida Chinoz va Toshkent oralig'ida sodir bo'lgan «**Loy jangi**»da Amir Temur va amir Husayn IIsxo'ja boshliq Mo'g'ul qo'shinlariga qarshi jang olib borishga majbur bo'ladi. Ammo bu jangda kuchlar teng bo'lmaganligi va harbiy tajribaning kamligi bois, Amir Temur va amir Husayn IIsxo'jadan yengiladilar.

Qayta urinish behuda ekanligini anglab yetgan Amir Temur jang maydonini tark etib, qolgan askarlari bilan Samarqand tomon qaytib ketadi. Samarqand shahriga kelganda, bu yerda ham uzoq turmasdan avvaliga Keshga, so'ngra Amudaryo orqali Xuroson poytaxti Balxga o'tib ketishga majbur bo'ladi. Tez orada IIsxo'ja qo'shinlari Samarqandga tomon yurish qiladi. U yerda sarbadorlar harakati boshlanib, Samarqand bu harakatning markaziga aylanadi. Harakatga Mavlonzoda Keleviy (paxta savolovchi) va mohir mergan Xo'rdaki Buxoriylar boshchilik qiladilar. Jome' masjidida to'plangan 10 mingga

yaqin aholi Mavlonzoda da'vati bilan mo'g'ullarga qarshi kurashda faol qatnashadilar. IIsxo'ja Samaraqandda katta zarbaga uchrab Movarounnahrda chiqib ketishga majbur bo'ladi.

Samaraqandda hokimiyat sarbadorlar qo'liga o'tadi. Ular xalq turmushini yaxshilashga qaratilgan tadbirlarni ko'radilar, mo'g'ullarga tarafdorlik qilganlarning yer va mulklari musodara etilib, xalqqa bo'lib berila boshlanadi. Samarqand sarbadorlari g'alabasidan xabar topgan amir Husayn va Amir Temur 1366-yil bahorida Samarqandga kelib va hiyla bilan Sarbadorlar boshliqlarini qo'lga olib, o'ldiradilar. Amir Temurning sa'y-harakatlari tufayligina Mavlonzoda tirik qoladi. Sarbadorlar boshliqlarining amir Xusayn tomonidan taziyyiq qilinishi Amir Temur va amir Xusayn o'rtasidagi ittifoqning barham topishiga sabab bo'ladi. 1370-yil Amir Temur qo'shinlari Balxda amir Xusaynni mag'lubiyatga uchratdi va shu yerdagi qurultoyida Amir Temur Movarounnahr hukmdori deb e'lon qilinadi.

3. Amir Temur Movarounnahr hukmdori. 1366–1370-yillar oralig'ida Amir Temur o'z e'tiborini ichki harbiy yurishlarga qaratadi. Shunday sharoitda amir Husayn va Amir Temur o'rtasidagi taxt uchun kurashlar va ziddiyatlar tobora kuchaya boshlaydi. Bunday qarama-qarshilik 1370-yilda amir Husaynning o'ldirilishi va Amir Temurning Movarounnahr hukmdori deb e'lon qilinishi bilan yakunlanadi. Movarounnahr aslida xon avlodidan bo'lmish Suyurg'otmish qo'lida bo'lsa-da, davlatni boshqarish amalda Amir Temur qo'lida edi. Shu boisdan u tezda Keshdan Samarqandga o'tib, uni o'z davlatining poytaxtiga aylantiradi. Bu paytda Amir Temurning Movarounnahni birlashtirish siyosati boshlangan edi. Xususan Xorazmni ham qaytadan Movarounnahrda kiritishga intiladi. **1372-yilda** u birinchi marotaba yurish qilib, u yerni fath eta olmadi. Oradan bir yil o'tgach, Amir Temur Xorazmga ikkinchi marotaba yurish qiladi. Shu tariqa Janubiy Xorazm Amir Temur davlati tarkibiga kiradi.

Shundan so'ng Amir Temur Xorazmga yana uch marta yurish qiladi. Buning sababi Olkin O'rda xoni To'xtamishning Xorazmga

da'vosi edi. 1387–1388-yillarda To'xtamish, Amir Temurning Movarounnahrda yo'qligidan foydalanib, Xorazmga hujum qiladi. Xorazm hokimi bo'lgan Sulaymon So'fini Amir Temurga qarshi qo'zg'olon ko'tarishga undaydi. Sulaymon So'fi bunga rozi bo'ladi. Bu voqealar Amir Temurni **1388-yili Xorazmga** yana yurishga majbur etdi. Temur Urganchni ishg'ol qiladi va sufiylar sulolasini tugatishga muvaffaq bo'ladi. Shu tariqa Xorazm Amir Temur davlati tarkibiga, keyin esa Temuriylar davlati tarkibiga kirgan. Shunday qilib, Yettisuvdagi va Sirdaryo etaklaridagi yerlardan tashqari, Turkiston yerlarining hammasi Amir Temur qo'liga o'tadi.

Bu vaqtga kelib butun Movarounnahr yerlarida o'zaro urushlardan so'ng ijtimoiy-iqtisodiy ahvol og'irlashib ketgan edi. Mana shunday bir vaqtda, mamlakatda o'zaro urushlarga barham beradigan markazlashgan davlat tizimini barpo etish nihoyatda zarur edi. Temur davlat boshqaruvida, ichki va tashqi siyosatda asosan o'z qo'shinlariga suyan-ganligi sababli harbiy islohotga, ya'ni qo'shin boshliqlarini tanlash, lashkar qismlari, ularning joylashishi, askarlarning qurollanishi va harbiy intizom masalalariga keng e'tibor bergan.

U o'z qo'shinlarini **o'nlik, yuzlik, minglik** kabi askariy birikma-larga bo'lgan. Uning uchun har bir askar jang qilish uslublarini yaxshi bilishi lozim edi. Amir Temur lashkarlarga ham katta e'tibor berib, ular nizomni qat'iy bajarishi, jangda ayovsiz va dovyurak bo'lishi, dushman-ga yumshoq muomalali va adolatli bo'lishi lozim deb hisoblardi. Amir Temur askarlariga xayru-ehson ko'rsatish, boshga og'ir kunlar tushganda yordam qo'lini cho'zish, asirlarga yumshoq muomalada bo'lish va ularni ozod etishga odatlangan edi.

Amir Temur doim jangda jasorat ko'rsatgan amirlar va askarlarga alohida e'tibor bilan qaragan. Natijada Sohibqiron uyushqoqlik hukm surgan ko'p sonli qo'shinida intizomni mustahkamlashga muvaffaq bo'ladi. Mo'g'ullar zulmidan aziyat chekan hudularga harbiy yurishlar qiladi. U tarixda *«uch yillik»* (1386–1388) *«besh yillik»* (1392–1396) *«yetti yillik»* (1399–1405) urushlar deb nom olgan edi. Shu bilan birga XIV asrning 80-yillar o'rtalariga kelib, Xuroson ham Amir Temur ixtiyoriga o'tadi. Shu yillar mobaynida u Ozarbayjon, Tabriz, Mozandaron, G'ilonni bo'ysundiradi. Shundan keyin u Kavkazga yurish boshlab, Tiflis, Arzirim va Van qal'asini egallaydi. Bu paytda fursatdan foydalangan To'xtamish Movarounnahrda qo'shin tortadi.

Besh yillik yurishlari davrida u Sabzavorda sarbadorlar davlatini, Hirotida kurdlar davlatini tugatib, Eron va Xurosonni o'z tasarrufiga

oladi. 1394–1395-yillarda Oltin O‘rda xoni To‘xtamishga qarshi yurish qilib, uning ko‘p sonli qo‘shinini mag‘lubiyatga uchratadi va Oltin O‘rda hududini egallaydi. Temurning bu g‘alabasi Oltin O‘rdaga juda katta zarba berish bilan birga Temur qo‘shinlarining Volga daryosi bo‘ylarida bimalol yurishlariga ham keng yo‘l ochadi.

Ta‘kidlash joizki, Temurning bu g‘alabalari tarix sahnasida ulkan ahamiyat kasb etdi. Amir Temur **1398-yilda** Hindistonga qilgan yurishida Dehli shahrini, 1400 yilda Suriyaga qilgan yurishida Xalab va Bayrut shaharlarini, **1401-yilda** Damashq shahrini egallaydi. To‘xtamish qo‘shinining Terek daryosi bo‘yida tor-mor etilishi va **1395-yilda** Saroy Berkaning xaroba qilinishi Oltin O‘rdaga juda kuchli zarba bo‘ldi. Shundan keyin u o‘zini o‘nglay olmadi. Amir Temurning bir mamlakatga qilgan yurishlari uning boshqa mamlakatlarga qilgan yurishlari bilan ketma-ket borganligini urush voqealari ko‘rsatib turadi. Amir Temur Ozarbayjonga bir necha marotaba hujum qilib bordi va 1387-yildagina uni bo‘ysundirishga muyassar bo‘ladi. Armaniston va Gruziyani Amir Temur 1392-yilda bo‘ysundiradi. Temurning uzoq Hindistonga yurishi 1398-yilda g‘alaba bilan tugaydi.

Shundan so‘ng Amir Temur **1402-yilda** usmoniylar imperiyasining sultoni Yildirim Boyazidga qarshi yurishida uni mag‘lubiyatga uchratadi. Bu g‘alaba bilan Temur Yevropaning usmoniylar asoratiga tushishini bir necha o‘n yillar orqaga surib yuboradi. Oradan bir yil vaqt o‘tib, Amir Temur 1404-yilda kichik Osiyodan Samarqandga keladi va Xitoyga yurish uchun harbiy taraddud ko‘radi. Shubhasiz, u bu yurishi uchun uzoq yillar tayyorlanib, jang uchun kerakli bo‘lgan ma‘lumotlarni yillar davomida to‘plagan edi. 1404-yilda Temur 200 minglik qo‘shin bilan Xitoy safariga otlanadi. Ammo Temurning qattiq betoblighi tufayli uning qo‘shinlari 1405-yilning yanvar oyida Xitoyga yaqin bo‘lgan chegara shahar O‘trorda to‘xtaydilar va shu yerning o‘zida, ya‘ni **1405 yilning** 18-fevralida O‘tror hokimi Berdibek saroyida vafot etadi.

Uning maslahatiga ko‘ra taxt vorisi etib nabirasi Pirmuhammad Mirzo tayinlanadi. Garchand Amir Temur vafot etgan bo‘lsa-da, uning qoldirgan boy tarixiy merosi biz avlodlar uchun qimmatli ekanligini anglamog‘imiz lozim. Shu ma‘noda Amir Temur tuzuklaridan darslarda foydalanish, ularni talabalar ongiga yetkazish hamda ma‘naviy hayotimizda, amaliyotda keng foydalanish o‘zbek davlatchilik tarixini haqqoniy tarixiy manbalar asosida talqin etishda muhim ahamiyat kasb etishi shubhasiz.

3. Temuriylar davrida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot. Ma'lumki Movarounnahr va Xurosonda temuriylar hukmronligi davrida avvalgidek yer va mulkchilikning asosan 4 shakli **mulkiy devoniy** – davlat yerlari, **mulki xos** – xususiy yerlar, **mulki vaqf** – madrasa, masjidlar va diniy ulamolar tasarrufidagi yerlar va nihoyat jamoa yerlari bo'lgan. Dehqonchilik yerlarining eng katta qismi davlat mulki hisoblangan. Bu yerlarga avvalgidek mamlakat hukmdori sulton yoki amirlar egalik qilgan. Temuriylar davrida davlat yerlarini suyurg'ol tarzida in'om qilish keng tarqaladi.

Suyurg'ol yerlar hajmi, sharti hamda yer va yorliqqa ega shaxslarning tabaqasiga in'om etish jihatidan turlicha bo'lgan. Odatda shahar yoki viloyatlardan tortib, to alohida qishloqqacha suyurg'ol shaklida in'om etilgan. Butun bir shahar yoki viloyat ko'pincha hukmron sulola namoyondalari yoki yirik harbiy va davlat mansabdorlariga berilgan. Suyurg'ol egasiga o'z suyurg'oli doirasida amaldorlar tayinlash, soliqlar va turli to'lovlarni to'plash hamda aybdorlarni jazolash huquqi berilgan. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, Shohrux davrida Xorazm – Shox Malikka, Farg'ona – Mirzo Ahmadga, Tus, Mashhad, Obivard, Nisoni o'z ichiga olgan Xuroson – Boysunqur Mirzoga berilgan, Qobul, G'azna, Qandaxor viloyatlari Mirzo Qaydu Bahodirning suyurg'oli edi. Suyurg'ol yorlig'iga ega bo'lgan viloyat hukmdorlari markaziy hokimiyatga faqat nomigagna qaram bo'lib, odatda, ular deyarli mustaqil edi.

Suyurg'ol egalari tobeligini kuchaytirish maqsadida markaziy hokimiyat ba'zan ular tasarrufidagi yer maydonlarni qisqartirar yoki ularning ma'muriy va adliya jihatidan haq huquqini cheklab quyar edi. Temuriylar davrida maydoni jihatidan mayda va haq-huquqi jihatidan ancha-muncha cheklangan suyurg'ol yerlari ham bo'lgan. Bunday mayda suyurg'ol yerlari, odatda xizmat ko'rsatgan kichik mansabdagi harbiylardan tortib, oliy hukmdorning muntazam gvardiyasidagi harbiylargacha berilgan. Boburning yozishicha Husayn Boyqaroning 14 minglik gvardiyasi va 40 minglik muntazam qo'shini (g'ul) ning har bir askariga 80 jarib, ya'ni 40 tanobdan yer berilgan. Navkarlarga berilgan bu yerlarda soliq va to'lovlar olinmagan. Bunday hollarda shubhasiz oliy hukmdorlar o'rtasida yer va toj-taxt uchun kurashlar bo'lib turgan. Ayniqsa, bu Amir Temur o'limidan so'ng kuchaygan.

Xususan 1405–1406-yillarda Xalil Sultonning Shohrux, Pirmuhammad qo'shinlari bilan Movarounnahr taxti uchun bir necha bor harbiy to'qnashuvi bunga misoldir. Shu tariqa toju taxt, yer-mulk

talashishlar oqibatida Xuroson, Balxdan to Hind yerlarigacha bo'lgan yerlarga hokim **Pirmuhammad**, G'arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq tasarrufida bo'lgan **Mironshoh** va uning avlodlari yerlariga bo'linib ketadi. Movarounnahr Xalil Sultonga rasman qarashli deb hisoblansada, Turkiston, O'tror, Sayramda Amir Berdibek, Farg'onada esa Amir Xudoydod hukmronlik qilishar edi.

O'zaro taxt uchun kurashlar oqibatida 1407-yil 22-fevralda taxt valiahdi hisoblangan **Pirmuhammad** o'zining vaziri Pirali Toz tomonidan suiqasd natijasida o'ldiriladi. Mironshoh esa Ozarbayjon va Iroq uchun bo'lgan janglarda o'ldiriladi. Natijada Ozarbayjon va Iroq temuriylar tasarrufidan chiqadi. Shohrux esa bu paytda o'ziga qarashli bo'lgan Xurosonda o'z hokimiyatini mustahkamlaydi, butun e'tiborini Movarounnahrqa qaratadi. U 1409-yil 25-aprelida Amudaryodan o'tib Samarqand tomon yo'l oladi hamda u yerdagi ichki urushlarga chek qo'yib, 1409-yilning dekabriga qadar Movarounnahrda tinchlik osoyishtalik o'rnatadi. Shohrux Mirzo temuriylar davlatining oliy hukmdori sifatida e'tirof etiladi, uning 40 yillik barqaror hukmronlik davri boshlanadi.

Movarounnahr yerlarining boshqaruvi esa **Mirzo Ulug'bek** qo'lga topshirilgan bo'lib, u umrining oxiriga qadar 40 yil mobaynida bu yerlarni boshqarib keladi. Mirzo Ulug'bek (Muhammad Tarag'ay) Amir Temurning Iroqqa yurishi mahali ya'ni **1394-yilda** Sultoniya shahrida tavallud topgan. U Movarounnahr taxtini egallaganida endi 15 yoshga to'lgan edi. Mirzo Ulug'bek hukmronligi (1409–1449) temuriylar saltanatining an'anaviy rivoji va muhim ijtimoiy o'zgarishlar yo'lidan borishida alohida davrni tashkil etadi. Negaki, bunda donishmand hukmdorning katta sa'y-harakatlari, to'g'ri yo'naltirilgan siyosati tufayli mamlakat daxlsizligi, tinchligi va osoyishtaligi nisbatan ta'minlandiki, bu esa uning iqtisodiy, madaniy va ma'naviy ravnaqiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Manbalarda qayd etilishicha Ulug'bek Amir Temur davridagi boshqaruv tizimini, barcha tartib-qoidalarni to'la saqlashga harakat qilgan. Soliq va moliya sisatida ham bunga amal qilgan. To'g'ri, Ulug'bek Amir Temur singari jangu jadallarga qiziqmagan bo'lsa-da, ba'zan el-ulus tinchligi yo'lida harbiy yurishlarga otlangan. Masalan, 1414-yilda Sharqiy Turkiston yerlarini ham o'z davlati tarkibiga qo'shib olishga muvaffaq bo'lgan.

1424-yilning noyabr oyida Mirzo Ulug'bek Mo'g'uliston ustiga yurish boshlaydi. U 1425-yil erta bahorida Issiqko'l yaqinida

mo'g'ullarni tor-mor keltiradi. Bu jang Ulug'bek olib borgan jiddiy urushlarning birinchisi va so'nggisi edi. Tez orada shimoldan yana boshqa bir xavf paydo bo'ladi. Ulug'bek yordami bilan avval Dashti Qipchoq, so'ngra Oltin O'rda hokimiyatini qo'lga olgan Baroqxon Movarounnahr sultoni muruvvatini yoddan chiqardi. U Sirdaryo bo'yidagi yerlar va shaharlarni (O'tror, Sabron, Sig'noq) talab, u yerlarga o'z da'vosi bilan chiqadi. 1427-yilning boshida Ulug'bek Dashti Qipchoqqa harbiy yurish qiladi. Bu yurishda Ulug'bek qo'shini mag'lubiyatga uchrab o'zi Toshkentga chekinadi. Ushbu mag'lubiyatdan so'ng Ulug'bek bundan buyon boshqa harbiy yurishlar qilmadi.

Shundan so'ng Ulug'bek Mirzo urush harakatlaridan ko'ra ko'proq o'z faoliyatini mamlakat ishlari, ichki siyosat masalalari bilan shug'ullanishga qaratadi. Shu boisdan ham endilikda uning faoliyatida mamlakat obodonchiligi, yurt tinchligi, farovonligi, ilm-fan ravnaqiga oid masalalar asosiy o'rin egallaydi. Mamlakatda savdo-sotiq, hunarmandchilik va ziroatchilik avvalgidek rivojlanishda davom etadi. Ko'plab sun'iy sug'orish inshootlari barpo etiladi.

Hukmdor hukmronlik qilgan davrlarda mamlakatda moliyaviy-iqtisodiy ahvol ancha jonlanadi. Ulug'bekning 1428-yilda o'tkazgan pul islohoti ham mamlakatda savdo-sotiq va pul muomalasini, moliya siyosatini yo'lga qo'yishda muhim voqea bo'lgan. Ulug'bek davlati muomalaga chiqargan yangi vazndagi tanga pullar o'z qadri, qimmatini bilan iqtisodiy hayotni jonlantirish, savdo-sotiqni rivojlantirishda alohida rol o'ynadi. Uning davrida ham yuqori feodal tabaqa vakillariga, harbiy sarkardalar, oliy ruhoniylarga avvalgidek alohida imtiyozlar berish tartibi hukm surdi. Bundan tashqari, davlatning katta ma'naviy tayanchi hisoblangan diniy muassasalar ixtiyorida ulkan miqyosdagi vaqf yerlari to'plangan edi.

Bu davrda dehqonchilik maydonlarining ikkinchi kattagina qismi xususiy yerlardan iborat edi. Shubhasiz, yirik mulkdorlarning katta yer maydonlari ham, mehnatkash ziraotchilarning mayda paykallari ham xususiy mulk qatoriga kirgan. Mulk yerlarining katta qismi ma'muriy, harbiy va diniy arboblarning tasarrufida bo'lgan. Masalan, XV asrning 2-yarmida yashagan yirik mulkdorlardan **Xoja Ahrorning** 1300 ga yaqin yer mulki bo'lgan. Ulug'bek tomonidan yirik mulk egalariga biron xizmati uchun tarxonlik yorlig'i berish keng tarqalgan. Tarxonlik yorlig'ini olgan mulkdorlar, asosan barcha soliq, to'lov va majburiyatlardan ozod qilingan. Tarxonlik yorlig'i odatda, amirlar, beklar, saroy amaldorlari, sayidlar va boshqa yuqori tabaqa vakillariga

berilgan. Bunday yorliqni olgan mulkdor ismiga tarxon so'zi qo'shib aytilgan.

Tarxonlarning aksariyati juda boy bo'lgan. Masalan, bu davrda Hirot atrofidagi mulklar Darveshali Tarxon, Samarqand va Buxoro atrofidagi juda katta yerlar Abu Ali Tarxon qo'lida to'plangan edi. Xususan Zahiriddin Muhammad Bobur Abu Ali Tarxonning shohona hayotini tasvirlab, uning hashamatli saroyi, xizmatidagi uch ming kishidan iborat xizmatkoru navkarlari, o'tkazgan dabdabali to'y-tomoshalari, berilgan qimmatbaho sovg'a salomlari va xalqqa qilgan jabr - zulmlari to'g'risida yozib qoldirgan.

Tarixdan ayonki yer va mulk egaligining suyurg'ol, iqta', amlok turlaridan tashqari vaqf egaligi ham keng tarqalgan. Xususan diniy mahkamalar masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara va mozorlarga birlashtirilgan yerlar, diniy ulamolarga tegishli yer va mol-mulklar mulki **vaqf** deb atalgan. Ma'lumki, Amir Temur va Temuriylar hukmronligi davrida Movarounnahr va Xurosonda katta-katta dehqonchilik yerlari vaqf sifatida tasarruf qilingan. Odatda yer va suvdan tashqari, ko'plab do'kon, korxona, tegirmon objuvoz, bozor, karvonsaroilar ham vaqf qilinib, ulardan tushgan daromad masjid, madrasa, shifoxona va xonaqohlarni ta'mirlash, jihozlashga sarflangan. Yoki mutavalli, mudarris, madrasa talabalariga nafaqa sifatida berilgan, shu bilan birga xonaqohlar va shifoxonalarning kundalik ehtiyoji uchun sarflangan.

Dehqonchilik yerlarning muayyan qismi qishloq aholisi tasarrufida bo'lgan. Bunday shakldagi jamoa yerlari mulkchilikning azaliy turlaridan bo'lib, ular ko'proq suvga tanqis tog' va tog' oldi hududlarida tarqalgan edi. Bunday mulkchilik, suvni, ya'ni tog' jilg'alarining suvini jamlash yoki yer osti suvlaridan foydalanish uchun maxsus suv inshootlari – korizlar yordamida o'zlashtiriladigan yerlarda vujudga kelgan.

Mirzo Ulug'bek aholining asosiy qismini yengillashtirishga intilib, yer solig'ini iloji boricha kamaytiradi. Bu shubhasiz dehqonlar farovonligini o'stirishga imkon yaratadi. Biroq Ulug'bek tushumlarning bunday qisqarishi o'rmini **tamg'a** – hunarmand va savdogarlardan olinadigan yig'imni ko'paytirish hisobiga to'ldirishga majbur bo'ladi. Bu hol hunarmand va savdogarlarning, shuningdek, tamg'ani oshirishdan Ulug'bekning «yo'ldan ozgani» va uning «shariatga qarshi jinoyatlari»ni isbotlash uchun asosiy dalil sifatida foydalanishga harakat qilgan katta yer egalari va mulkdorlar noroziligini uyg'otadi. Uning o'g'li Abdulatif esa o'z ulusi Xurosonda tamg'ani bekor qiladi. Shunda

katta yer egalar va mulkdorlar oldida Ulug'bekning obro'si tushib ketganidan foydalangan Abdulatif Mirzo otasiga qarshi fitna uyushtiradi. Shu tariqa buyuk hukmdor, davlat va jamoat arbobi, olim va mutafakkir Mirzo Ulug'bek isyonchilar qo'lida o'ldiriladi.

5. Temuriylar hukmronligi davrida Mavarounnahr va Xurosonda ilm-fan va madaniy hayot. Alisher Navoiy – (1441–1501) – buyuk o'zbek shoiri, adibi mutafakkir va davlat arbobi. Hirotida tug'ilgan. Otasi G'iyosiddin Muhammad o'g'lining tarbiyasiga jiddiy e'tibor beradi. Alisherning she'riyatdagi ilk ustozlari Mir Sayyid Qobuliy va Muhammad Ali G'aribiylar bo'lgan. 1452 otasi vafot etadi va shu yili Hirot taxtiga chiqqan Abulqosim Bobur Alisher va uning maktabdosh do'sti Husayinni saroyga, o'z tarbiyasiga oladi. 1466–1468-yillarda Samarqandda ta'lim oldi. Yoshligida yurtiga iste'dodli shoir sifatida tanilgan Alisher Navoiyni 1469-yilda Husayin Boyqaro Hirot taxtiga o'tirgach 1469-yilda uni Samarqanddan chaqirib olib, muhrdorlik vazifasiga, 1476-yilda vazirlik lavozimiga ko'tarib, unga «Miri Kabir» (Ulug' amir) unvonini beradi. Bu lavozimdan Navoiy xalq manfaati, mamlakat obodonligi, madaniyat ravnaqi, adolat tantanasi uchun foydalanadi.

Hirotida «Ixlosiya» madrasasi, darveshlar uchun «Xalosiya» xonaqohi, bemorlar uchun «Shifohiya» kasalxonasi, «Dor ul-huffaz» (Qorixona) «Safoiya» hammomini qurdirgan. Xondamirning yozishicha, Navoiy o'z mablag'iga 52 ta rabot, 19 ta hovuz, 9 ta hammom, Astrobodda «Mir saroyi» va «Jome' masjidi», Marvda «Xusraviya» madrasasini qurdirgan. Uning kutubxonasida 70 dan ortiq hattot va musavvirlar qo'lyozmalarni ko'chirish va ularni bezash bilan shug'ullangan. Navoiy o'zi qurdirgan muassasalardagi mudarris va talabalarni maosh bilan ta'minlashni o'z zimmasiga olgan. O'z huzuriga ilm ahlini chorlab, yosh iste'dodlarni tarbiya qilib, ularga sharoit yaratib bergan. 1487-yili Navoiy Astrabod hokimi etildi. Bu yerda ikki yil hokimligi davrida Hirotidagi savobli ishlarini dovom ettirdi.

Alisher Navoiy Navoiy taxallusi bilan 30 dan ortiq yirik badiiy asarlar yozgan. Dastlab Navoiy o'zining ilk devoni «Badayi ul-bidoya» (Badiiylik ibtidosi)ni tuzdi. 1483–1486-yillarda o'zining shoh asari «Hamsa» ni yozdi. Asar 50 ming misradan iborat beshta dostonni o'z ichiga oladi: «Hayrat ul-abror», «Farxod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor» va «Saddi Iskandariy». Keyin ikkinchi devoni «Navodir un-nihoya» yaratildi. 1492-yilda shoir o'zining lirik she'rlarini jamlab «Chor devon» majmuasini tuzdi. Uning tarkibiga quyidagi to'rtta

to'plam kiritilgan: «G'aroyib us-sig'ar», «Navodir ush-shabob», «Badoye' ul-vasiyat», «Favoid ul-kibor».

Navoiy qalamiga oid nasriy asarlar quyidagilardir: «Zubdat ut-tavorix», «Holati Sayyid Ardasher», «Holati Pahlavon Mahmud», «Hamsat ul-matahayyirin», «Nasoim ul-muhabbat», «Mezon ul-avzon», «Mufradot», «Sittai zaruriya», «Fusuli arbaa», «Lison ut-tayr», «Muhokamat ul-lug'atayin», «Mahbub ul-qulub», «Tarixi muluki ajam» (Ajam (Eron) podsholari tarixi).

Kamoliddin Behzod – (1455–1537) – buyuk musavvir va minatyurasoz, Alisher Navoiyning shogirdi. Nafis san'at tasvir (miniatyurasozlik) sohasida «Behzod maktabi»ni yaratgan ulug' siymo. Uning miniatyuralari tirikligidayoq va undan so'ng musulmon Sharqida va G'arbda qimmatli san'at asarlari deya baholanib, «Moniyi soniy» (Ikkinchi Moniy), «Sharq Rafaeli» deb nom olgan.

Hirotda tug'ilgan. Ota-onadan juda erta yetim qolib, bolalikdan mashhur hirotlik musavvir Amir Ruhulloh (Mirak Naqqosh) qo'lida tarbiya topadi. 1487-yili Behzod Husayin Boyqaro farmoni bilan Hirotdagi saltanat kutubxonasiga boshliq etib tayinlanadi. 1507-yili ko'chmanchi o'zbek qabilalari xoni Muhammad Shayboniyxon Hirotni egallaydi. Behzod uning saroyida ijodiy ishni davom ettiradi. Shayboniyxon ham unga shart-sharoitlar yaratib beradi. 1510-yil Hirot Safaviylar tomonidan bosib olindi. 1512-yilda Ismoil Safaviy Behzodni bir necha shogirdlari bilan saltanat poytaxti Tabrizga olib ketadi va unga ijod qilish uchun barcha sharoitlarni yaratib beradi. 1514-yili Tabriz yaqinida Usmoniy turklar bilan bo'lgan jangda safaviylar mag'lubiyatga uchraganidan keyin, Behzodni turklar o'lja qilib olib ketmasin deb, atoqli hattot Shoh Mahmud Nishopuriy bilan birga bir g'orda yashirib ham qo'yadilar.

1522-yili Ismoil Safaviy Behzodni Tabrizdagi kutubxonasiga boshliq etib tayinlaydi. 1537-yili Behzod Hirotdagi jiyani va shogirdi Rustam Alining og'ir bemorligini eshitib, uni ko'rish uchun bu yerga keladi, jiyani vafot etgan bo'ladi. Ko'p o'tmay shu yili o'zi ham olamdan o'tadi.

Kamoliddin Behzodning 30 ga yaqin rasm va rasmlar turkumidan iborat asarlari mavjud.

Zahiriddin Muhammad Bobur – (1483–1530) – o'zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili, tarixchi olim, davlat va jamoat arbobi. U Hindistonda 332 yil hukm surgan Bobiriylar saltanatining asoschisi, temuriy hukmdorlarining so'nggi nomoyondalaridan biri. Otasi

Umarshayx Mirzo Amir Temurning nabirasi. Bobir Andijonda saroy muhitida o'qib, tarbiyalandi. Otasi vafotidan so'ng 1994-yil o'n ikki yoshida Farg'ona taxtiga o'tirdi. Amir Temur davlatini qayta tiklash uchun 1495–1496-yillarda Samarqandga muvaffaqiyatsiz yurish qildi. 1497–1498-yillarda Samarqandni egalladi. Keyin Andijonda unga qarshi isyon ko'tarilgach orqaga qaytishga majbur bo'ldi. 1500-yilda Samarqandni ikkinchi marta egalladi. Alisher Navoiy bilan xat yozishdi. Shayboniyxon bilan kurashda muvaffaqiyatsizlikka uchrab Samarqandni tashlab ketishga majbur bo'ldi. Shayboniyxon 1504 yilda Andijonni ham egallagach, Bobir janubga yo'l olib, Qobulda o'z hokimiyatini o'rnatdi. 1505–1512-yillarda Movarounnahrda qaytishga urinib ko'rdi, ammo muvaffaqiyatga erisha olmadi. 1519–1535-yillarda Hindistonni qo'lga olish maqsadida janglar olib bordi. 1526-yili Panipat jangida Hindiston sultoni Ibrohim Lodiy bilan va 1527-yilda Chitora hokimi Rana Sanga bilan bo'lgan janglarda g'alaba qozonib, Hindistonda o'z hukmronligini o'rnatdi.

Bobir 1530-yil dekabrda Agra shahrida vafot etdi, keyinchalik uning hoki vasiyatiga binoan 1533-yilda Qobulga olib kelib dafn etildi.

Uning ilmiy-adabiy merosi «Bobirnoma», «Xatti Bobiriy», «Mubayyin» (Bayonot beruvchi), «Harb ishi» va «Muxtasar» kabi asarlardan iborat.

Lutfiy – (1366–1465) – atoqli o'zbek shoiri, mutafakkiri, o'zbek mumtoz adabiyotining yirik nomoyondasi. Hirotning Dehikanor mavzeida tug'ilib, shu yerda yashab, ijod etgan. Qur'oni karim va hadislarni, arab va fors tillar, adabiyotini chuqur o'rgangan. Alisher Navoiy va Jomiy bilan yaqin muloqotda bo'lgan. O'z asarlari bilan Xuroson va Movarounnahr adabiy muhitida chuqur iz qoldirgan Lutfiyni Navoiy «Malikulkalom» (So'z podshosi) deb atagan edi.

Lutfiy ham o'zbek, ham fors tilida ijod etgan. U bir qancha dostonlar bitgan bo'lsa ham bizga faqat «Gul va Navro'z» dostoni yetib kelgan. Navoiy Lutfiyning masnaviy bilan yozilgan o'n ming baytdan ortiq «Zafarnoma» nomli dostoni borligini, lekin u oqqa ko'chirilmay, shuhrat qozonmaganini yozadi. Manbalarda Lutfiy axloq-odobga oid «Mashkun ul-haqoiq» nomli asar yozgani ham qayd etiladi.

Abdurahmon Jomiy – (1414–1492) – mashhur fors-tojik shoiri, mutasavvif, naqshbandiya tariqatining yirik nomoyondalaridan biri. Nishopur yaqinidagi Jom shahrida tug'ilib, Hirotida yashagan va «Nizomiya» madrasasida o'qib, o'z davrining taniqli til, adabiyot olimlaridan tahsil oladi. Keyinchalik Samarqandga kelib, Ulug'bek

madrasasida Qozizoda Rumiylar, mashhur islomshunos Fazlullohi Abullayl Samarqandiyliklardan faqat til va adabiyotningina emas, riyoziyot, falakiyot, falsafa, fiqh, din asoslari, hadis va tafsir ilmlarini chuqur o'rgangan. Hirotga kelib tasavvuf yo'liga kirdi va shayx Sa'duddin Qoshg'ariyni (vafoti 1456) o'ziga pir deb bildi. Sa'duddin ta'limoti Naqshbandiya ta'limotiga yaqin bo'lib, u o'z muridlarini islom dinining asosiy aqidalariga amal qilish bilan birga halol mehnat bilan yashashga chaqirdi. Jomiy o'z pirining qiziga uylanadi. Va asta-sekin naqshbandiya tariqatining yirik vakili va targ'ibotchisi sifatida taniladi. 1469-yilda Husayin Boyqaro Hirot taxtiga chiqqanidan keyin Jomiyning mavqei juda ortib ketdi. Sulton Husayin va uning ko'p avlodlari Jomiyga o'zlarini murid deb e'lon qiladilar. Jomiy 1472-yilda hajga borgan va safar davomida Nishopur, Sabzavor, Bistom, Damg'on, Qazvin, Hamadon, Qarbalo, Bog'dod, Damashq, Halab, Tabriz kabi shaharlarda bo'ldi. Uning juda ko'p yeri bo'lgan, podsholik ishlarida o'z maslahatlari bilan qatnashib turgan, hukmdorlar u bilan hisoblashganlar. 1476–77-yillarda 25 yoshli Navoiy Jomiy o'ziga pir deb taniydi. Jomiy vafot etganda butun Hirot xalqi motam tutgan. Dafn marosimini Navoiy boshqargan.

Jomiy o'z asarlarini fors tilida yozdi. U arab tilini ham juda yaxshi bilgan. Navoiy ma'lumotlariga qaraganda Jomiy o'zbek tilini ham yaxshi bilgan. Ba'zi olimlar Jomiy asarlarini 100 ga yaqin desalar, Navoiy uning 38 ta asarini sanab o'tgan. Uning asarlari falsafa, tasavvuf, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, san'at sohalariga, nazm va nasrning har xil janrlariga oiddir. O'zining «Haft avrang», «Silsilat uz-zahab», «Tuhfat ul-ahror», «Suhbat ul-abror», «Hiradnomai Iskandariy», «Nafohat ul-uns» asarlarida Jomiy yuksak xulq-atvor g'oyalarini targ'ib qiladi.

Qozizoda Rumiylar – (1360–1437) – yirik matematik va astronom. Kichik Osiyoning Bursa shahrida (hozirgi Turkiyadagi shahar) tug'ilgan. Xuroson va Movarounnahrda bilim olgan. Taxminan 1400-yillarda ilm istab va ilmiy faoliyatini davom ettirish uchun Samarqandga keladi. (Amir Temurning Usmonli Turkliklarga qarshi harbiy yurishlari paytida olib kelingan degan ma'lumotlar ham bor).

Amir Temur saroyida bosh astronom Mavlono Ahmaddan ta'lim olgan. Mirzo Ulug'bekning aniq fanlarga qiziqishiga ta'sir ko'rsatgan va unga ustozlik qilgan. Ulug'bek astronomik maktabining yaratilishida Qozizoda Rumiyni xizmati juda katta bo'lgan. Uning tashabbusi bilan G'iyosuddin Jamshid Koshiy va boshqa olimlar Samarqandga taklif

qilingan. Ulug'bek madrasasida matematika va astronomiyadan ma'ruzalar qilgan va «Aflotuni zamon» nomini olgan. Mirzo Ulug'bek uning darslarida ishtirok etgan. Qozizoda Rumiy Ulug'bek rasadxonasi qurilishining rahbarlaridan biri bo'lgan. Koshiy vafotidan so'ng madrasaning boshqaruvchisi bo'lgan. Ulug'bekning barcha ilmiy tadbirlarida, jumladan, «Ziji Ko'ragoniy»ni tuzishda ishtirok etgan.

Qozizoda Rumiy «Risola fi-l-hisob» (Hisob haqida risola), «Sharhi Mulaxxis fi-l-hay'a» (Astronomiyaga oid «Qisqacha risola»ning sharhi), «Sharhi ashkol at-ta'sis» («Asoslangan jumlarlar» ga sharh), «Risalat ul-jayb» (Sinus haqida risola), «Misoha» (O'lchash), «Sharh at-tazkira», «Risola fi ilm il-hay'a» (Astronomiya ilmi haqida risola) kabi o'nlab asarlarning muallifidir.

Temuriylar davri xattotligi va naqqoshligi maktabi atoqli vakillari Sultonali Mashhadiy, Abdujamil Kotib, Darvesh Muhammad Toqiy, Mirali Qilqalam, Sulton Muhammad Nur va boshqalarning ijodi benazirdir. Undan tashqari Nizomiy, Farididdin Attor, Xo'ja Xofiz, Sa'diy Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy singari mumtoz adabiyot daholarining ko'plab asarlari yaratilgan.

Bu davrda Movarounnahrda adabiyotining yetuk namoyondalari Mavlano Lutfiy, Haydar Xorazmiy Durbek, Gadoiy, Atoiy, Sakkokiy singari shoirlar yashab ijod qildi.

8-Mavzu yuzasidan seminar darsi
Darsda ushbu jadvalni to'ldiring. O'quv vazifasi
Movarounnahrda sarbadorlar harakati

	vaqti va joyi	rahbarlari	sabablari	xarakteri va maqsadi	shiori	Oqibat- lari
Sarbadorlar harakati						

Amir Temurning harbiy yurishlari:

Harbiy yurishlar qilingan mamlakatlar	yillar	xarakteri	maqsadi	natijalari

Nazorat savollari:

1. XIV asrning 60-yillarida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat va Amir Temurning tarix sahnasida paydo bo'lishi xususida gapiring. 2. Nima sababdan Amir Temur mug'ul xoni Tug'luq Temur xizmatiga o'tishga majbur bo'ldi? Amir Temur markazlashgan davlat tuzishdan qanday maqsadlarni o'z oldiga qo'ygan edi? 4. Amir Temurning mo'g'ullarga qarshi olib borgan kurashlardan ko'zlangan maqsadlar nima edi? 7. Angliya, Ispaniya, Fransiya kabi Yevropa davlati hukmdorlarining Amir Temur bilan yaqin diplomatik aloqalar o'rnatishlarining sababi nimada edi? 8. Sizningcha Amir Temur sakarda, davlat va jamoat arbobi sifatida jahon tarixida qanday iz qoldirdi?

Guruhlarda ishlash va uning tartibi:

Guruhlarda topshiriqlarni taqsimlash 1–2 min. Jamoalarda topshiriqlar ustida ishlash, savollarga birgalikda navbat bilan javob berish – 15 min. 3. Javoblar va ko'rgazmali qurollar taqdimotini o'tkazish 5-8 min.

Guruhlardagi ishning ko'rsatkichlari va baholash mezonlari:

guruh	javoblarning aniq va to'raligi	bayon etishning tushunarliiligi	ko'rgazmalilik	guruxi a'zolarining faolligi	ballar yig'indisi
1					
2					
3					
4					

Uyga vazifa

Ma'ruza matni va adabiyotlardan foydalanib mavzuni o'qib tanishing. Nazorat savollariga javob tayyorlang, Amir Temur buyuk sarkarda va jamoat arbobi mavzuida testlar tuzing. Berilgan topshiriqlar asosida amaliy mashg'ulot darsiga tayyorgarlik ko'ring.

Tayanch so'z va iboralar

Movaraunnahr, Loy jangi, sarbadorlar harakati, sohibqiron, «Temur tuzuklari», markazlashgan davlat, saltanat, suyurg'ol, iqta', soliq tizimi, temuriylar, turkiy til, adabiy o'zbek tili, Dashti Qipchoq, falakshunoslik, rasadxona, ra'iyat.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. XIV asr birinchi yarmida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat.
2. Movarounnahrda sarbadorlar harakati va uning yakunlari.
3. Amir Temur Movarounnahr hukmdori. Samarqand - Temur davlatining poytaxti.

4. Amir Temurning Movarounnahrni mo'g'ullar zulmidan ozod qilishda va markazlashgan davlat tuzish yo'lidagi xizmatlari.

5. Temuriylar hukmronligi davrida Movarounnahrda ijtimoiy-iqtisodiy hayot.

6. Temuriylar hukmronligi davrida Movarounnahrda madaniy hayot.

Nazorat savollari:

1. Amir Temurning markazlashgan davlat tuzish uchun olib borgan kurashlarining asosiy sababi nimada?

2. «Temur tuzuklari»ning muhim tarixiy manba sifatidagi ahamiyatini qanday izohlaysiz?

3. Amir Temur va temuriylar davrida soliq siyosatida adolat tamoyili haqida gapiring.

4. Nima uchun Amir Temurni Yevropa davlatlari xaloskori deb ataymiz?

5. Amir Temur vafotidan keyin temuriy shahzodalar o'rtasida toju taxt uchun ichki kurash sabablari nimada edi?

6. Alisher Navoiy va Mirzo Ulug'beklarning ilm-fanga qo'shgan hissalari haqida gapiring?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz – kelajak yo'q. T., 1998.

2. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. T.: «O'zbekiston», 1999 y.

3. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin farovon turmush-pirovard maqsadimiz. T.8. T.: «O'zbekiston», 2000 y.

4. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. T., 2008.

5. Mirzo ulug'bek. To'rt ulus tarixi. T., 1994.

6. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. И. М., 1963.

7. Клавихо Р.Г. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура. М., 1970.

8. Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni. T., 1993.

9. Ahmedov B. Ulug'bek. T., 1989.

10. Ahmedov B. Amir Temurni yod etib. T., 1996.

11. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. T.: «Sharq», 2000 y.
12. Buyuk siymolar, allomalar. T.: «Meros», 1995, 1996, 1998 yillar.
13. O'zbekiston tarixi (qisqacha ma'lumotnoma). T.: «Sharq», 2000 y.
14. O'zbekiston xalqlari tarixi. (Akademik A.Asqarov tahriri ostida)
15. O'zbekiston tarixi. «Darslik»// Mas'ul muharrir t.f.d R.X.Murtazayeva. T., 2005 y.

**9-mavzu. TURKISTON XONLIKLAR DAVRIDA.
O'LKADA IJTIMOIIY-IQTISODIIY, SIYOSIIY AHVOL**

Darsning maqsadi	Talabalarga XVI-XIX asrlarda Movarounnahrda<i>gi</i> ijtimoiy-siyosiy vaziyat, temuriylar davlatining inqirozga yuz tutishi, Movarounnahr va Xurosonning shayboniylar tomonidan bosib olinishi va oqibatlari xususida ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, shayboniylar sulolasining boshqaruv tizimi, Xiva xonligining tashkil topishi, yer egaligi va mulkchilik munosabatlarining o'zgarishi, Buxoro xonligining tashkil topishi, yer egaligi, boshqaruv va madaniy hayot, Movarounnahrda Ashtarxoniylar (joniylar) sulolasining o'rnatilishi haqida tushunchalar hosil qilinadi. Ashtarxoniylar sulolasi davrida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot, Buxoroda hokimiyatning mang'itlar qo'liga o'tishi va Buxoro amirligining tashkil topishi, iqtisodiy hayot xususida ham bilimlar beriladi. Shu bilan birga dars mazmunidan XVIII asr boshlarida Farg'ona vodiysidagi ijtimoiy-siyosiy ahvol, Shohruxbiy tomonidan Qo'qon xonligiga asos solinishi, xonlikning hududi va aholisi, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayoti, Qo'qon xonligida madaniy hayot haqida ma'lumotlar o'rin oladi. Xonliklar o'rtasidagi o'zaro ichki nizolar, ularning sabablari, soliqlar hamda ularning turlari, Chor Rossiyasi tomonidan xonliklarga harbiy xurujlar va ularning oqibatlari haqida ham bilimlar shakllantiriladi.
Darsning rejasi	1. XV asr oxiri - XVI asr boshlarida Movarounnahrda<i>gi</i> ijtimoiy-siyosiy hayot. Shayboniylar sulolasi davri, Xiva xonligi va uning rivoji. 2. Ashtarxoniylar hukmronligi davrida O'rta Osiyo. 3. Buxoro amirligida ijtimoiy-siyosiy ahvol. 4. Qo'qon xonligining ijtimoiy-siyosiy ahvoli.
Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara, test.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Slaydlar, O'rta Osiyo siyosiy xaritasi, sxemalar, jadvallar.

Darsdan kutilayotgan natija	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqaradi, o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga bo'lgan munosabatlar shakllanadi.

1. XV asr oxiri - XVI asr boshlarida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy hayot. Shayboniylar sulolasi hukmronligi davri, Xiva xonligi va uning rivoji. Amir Temur vafotidan so'ng Movarounnahrda temuriy shahzodalarning taxt uchun o'zaro kurashlari avj oladi. Movarounnahrda siyosiy tarqoqlik avjiga chiqadi. Har bir viloyatda temuriy shahzodalar o'zlarining mustaqil hukmronligini o'rnatishga harakat qilar edilar. Ular hokimiyat uchun o'zaro kurashlarda Dashti Qipchoqning turkiy qavmlari kuchlaridan foydalanishga intilishar edi. Masalan: 1451-yilda Urusxonning nabiralari Abdusaid Mirzoga hokimiyatni egallash uchun yordam bergan bo'lsalar, oradan uch yil o'tgach Abulhayrxon Muhammad Jo'kiyga hokimiyatni egallashga o'zaro ko'maklashdi. Bu kurashlar Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyatni chigallshtirib, ahvolni yanada yomonlashishiga olib kelar edi.

Muhammad Shayboniyxon (1451–1510-yillar) temuriylar davlatidagi inqirozdan foydalanib qisqa muddat ichida hokimiyatni o'z qo'liga olishga erishadi. Nasabi jihatdan Shayboniylar bir tomondan mo'g'ullarga borib taqalgani uchun o'zlarini xon deb ataganlar. Davlat ham tarixiy adabiyotlarda XVI asrning 60-yillaridan boshlab Buxoro xonligi deb yuritila boshlangan. Shayboniylar Movarounnahrda deyarli bir asr (1500–1599-yillar) hukmronlik qiladilar. Keyin hokimiyat Ashtarxoniylar sulolasi qo'liga o'tadi.

Umuman **XV asr oxiri – XVI asr boshlarida** Dashti qipchoq qabilalariga boshchilik qilib kelgan Abulxayrxonning nabirasi Muhammad Shayboniyxon (Shohbaxt) Dashti Qipchoqda dasht urug'larini birlashtirib, o'z hokimiyatini mustahkamlaydi. XV asrning 80-yillariga kelib, Abulxayrxonning nabirasi, Budoq Sultonning o'g'li Muhammad Shohbaxt **Shayboniyxon** (1451-1510) bobosining davlatini qayta tiklab, shayboniylar sulolasiga asos soladi. Yoshligida yetim qolgan Muhammad Samarqand, Buxoro shaharlarida saboq olib, o'z davrining bilimdon, o'qimishli kishisi bo'lib yetishadi. Muhammad Shayboniyxon kuchli davlat tuzish faoliyatini dastlab lashkar to'plash va

yollanma qo'shin lashkarboshisi sifatida temuriylarga xizmat qilishdan boshlaydi. Shayboniyxon yollanma qo'shin boshlig'idan hatto xon darajasigacha ko'tariladi.

Tez orada Shayboniyxon harbiy harakatlar olib borib markazlashgan davlat tuzish maqsadida 1487–1488-yillarda O'tror, Sayram, Yassi (Turkiston), Sig'noq shaharlarini bosib oliadi. 1499-yilda Movarounnahr hududlariga jiddiy harbiy harakatlar boshlaydi. Endi u e'tiborini Samarqandga qaratadi.

XV asr 90-yillarining o'rtalaridan Movarounnahr ijtimoiy-siyosiy hayotida birmuncha prokandalik yuzaga kelgan bo'lib, Temuriy hukmdorlarning taxt uchun kurashlari davom etayotgan edi. Ana shunday hukmdorlardan biri **Zahiriddin Muhammad Bobur** edi. U 1483-yil Andijonda tavallud topgan. 1494-yil 12 yoshida Farg'ona davlatlari taxtiga o'tiradi. Bu paytda bobosining an'anasini davom ettirishga intilgan Bobur shayboniylar xurujidan xavfsirab, 1496-yilda Samarqand shahrini egallaydi. Lekin qish yaqinlashib qolgani uchun qamalni to'xtatishga majbur bo'ladi. 1497-yil may oyida Bobur Samarqandni ikkinchi bor qamal qilganida Shayboniyxon bilan birinchi marta yuzma-yuz keladi va Boysunqur Mirzoning Samarqand darvozasini ochmagani sababli, Shayboniyxon Bobur bilan jang qilmasdan maydonni tashlab ketadi. Yetti oylik qamaldan keyin Samarqandni egallagan Bobur poytaxtda 100 kun hukmronlik qiladi.

Bu paytda Farg'onada ukalari o'rtasida o'zaro nizolar kelib chiqib uni bartaraf etish uchun otlangan Bobur Samarqandni vaqtincha tashlab chiqishga majbur bo'ladi. Asosiy maqsadi Temuriylar saltanatiga butunlay barham berish bo'lgan Shayboniyxon Buxoro, Samarqand, Qarshi, G'uzor, Shohruxiya shaharlarini egallaydi. Natijada ushbu shaharlardagi qirg'in va talonchiliklar mahalliy xalq ichida Shayboniyxonga qarshi harakatlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Bundan foydalangan Bobur 1501-yilda Samarqandni ikkinchi marta egallaydi.

Movarounnahrda o'zining asosiy raqibi Bobur ekanligini sezgan Shayboniyxon asosiy kuchlarini Samarqand yaqiniga to'plab hal qiluvchi jangga kiradi. Ochiq jangda yengilgan Bobur shaharga kirib, mudofaaga kirishadi. Lekin boshqa temuriylardan yordam bo'lmagach, Shayboniyxon bilan sulh tuzib, Samarqandni tashlab chiqishga majbur bo'ladi. Shayboniyxon tezda 1500-yilda Buxoroni, 1503-yilda Toshkentni, 1504-yilda Hisorni, 1507-yilda Urganchni, 1507-yilda Hirotni egallaydi. Sharqiy Turkiston chegaralaridan Markaziy

Afg'oniston hududlarigacha cho'zilgan yerlarda markazlashgan shayboniylar davlatiga asos soladi. Temuriylar davlatidagi siyosiy tarqoqlik, ayrim hukmdorlarning ajralib mustaqillikka intilishi bu davlatning yemirilishiga olib kelgan bo'lsa, Shayboniyxon bunday tarqoqlikka chek qo'yib mamlakatning birligini mustahkamlay oldi.

1510-yil Marv atroflarida Eron shohi Ismoil bilan bo'lgan jangda uning qo'shinlari tor-mor etiladi va Shayboniyxon o'ldiriladi. Shoh Ismoil qo'llab-quvatlashi bilan Bobur 1511-yilda Hisor, Ko'lob, Qunduz, Badaxshon, Qarshi, yerlarini fatx etib, Samarqand taxtini uchinchi marta egallaydi. Uning Samarqandga navbatdagi hukmronligi samarasiz tugaydi. Uning ittifoqchilari shia mazhabidagi Eroniy qizilboshlilarning talon-tarojlari sababli mahalliy aholi Boburni qo'llab-quvvatlamadi. 1512-yil oxirlarida Ubaydulla sulton qo'shinlaridan Buxoro yaqinida mag'lubiyatga uchragan Bobur Movarounnahrdan butunlay umidini uzadi. Qobul atrofida o'z hukmronligini to'la mustahkamlab, 1526-yil boshida Hindistonga yurish boshlaydi. Dehli yaqinida Ibrohim Lo'diy qo'shinlarini to'la tor-mor keltirib, u yerda yangi saltanat Boburiylar saltanatiga asos soladi. Bu saltanat Hindistonda 332-yil (1526–1858-yillar) hukmronlik qiladi. 1858-yilda so'ngi boburiy Bohodirshoh II (1838–1858 yy) ni ingliz mustamlakachilari taxtdan ag'darib Hindistonni o'z mustamlakasiga aylantiradilar.

Boburiylar sulolasining vakillari quyidagilar: *Bobur (1526–1530), Xumoyun (1530–1556), Akbarshoh (1556–1605), Jahongir (1605–1628), Shohjahon (1628–1658), Avrangzeb (1659–1707), Bahodirshoh (1707–1712), Jahondorshoh (1712–1713), Farrux Siyar (1713–1719), Muhammadshoh (1719–1748), Ahmadshoh (1748–1754), Olamgir (1754–1760), Shoh Olam (1760–1788), Bidar Baxt (1788), Shoh Olam (1788–1806), Akbar II (1806–1837), Bahodirshoh II (1838–1858).*

Qayd etilganidek, 1510-yil Marv yaqinidagi jangda Muhammad Shayboniyxon vafot etadi. Movarounnahrdagi ichki ziddiyatlardan foydalangan shayboniy avlodlaridan bo'lgan Elbarsxon Xorazmda mustaqil davlatga asos soladi. U yerda 1505–1511-yillarda mustaqil Xiva xonligi tuziladi. Xiva xonligiga Amudaryo quyi oqimidagi vohalar, Mang'ishloq, Dehiston va O'zboy atrofidagi ko'chmanchi turkman hududlari ham kirgan. O'zaro urushlarga birmuncha barham berilgan Shayboniyxonning ukasi Mahmud Sultonning o'g'li Ubaydulla Sulton 1512-yilda Buxoro hukmdori bo'lgan bo'lsa, 1533-yildan butun markazlashgan o'zbek davlatining Oliy Hukmdori deb e'lon qilinadi.

Poytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko'chiradi. Shayboniixon vafotidan so'ng shayboniylar davlati taxtni 1510–1530-yillarda Kuchkinchixon va 1530–1533-yillarda uning o'g'li Abu Said boshqaradi.

1533–1539-yillarda hukmronlik qilgan Ubaydulla Sulton hukmronligi yillarida davlatda birmuncha osoyishtalik hukm suradi. 1534–1598-yillarda hokimiyatni Abdullaxon II boshqargan edi. 1556-yil jo'ybor shayxlaridan Muhammad Islom yordamida taxtni egallagan Abdullaxon umrining oxirigacha davlat hududlarini kengaytirish va markaziy hokimiyatni kuchaytirish, iqtisodiy ahvolni va davlatning harbiy qudratini yuksaltirish borasida harakat qildi. Abdullaxonning sa'y-harakatlari natijasida XVI asr oxirlarida Buxoro xonligi ulkan markazlashgan davlatga aylandi. Abdullaxon o'zining qat'iyatliligi, yaxshi siyosatchi va sarkardalik qobiliyati bilan ajralib turar edi. U shayboniylar sulolasining oldingi obrusini tiklash maqsadida anchagina kurashlar olib boradi. U 1573-yilda Farg'onani, 1574-yilda Shahrisabz, Qarshi, Hisor viloyatlarini, 1578-yilda Samarqandni, so'ngra Toshkent, Balx, Badaxshon, Hirot, Xorazmni bosib oladi. 1598-yilda Abdullaxon II vafotidan so'ng shayboniylar sulolasi barham topadi.

O'rta Osiyo xonliklari, xususan shayboniylar davrida ham yer egaligining bir necha shakllari, xususan **davlat yerlari** (amlok), **mulki holis yoki mulki hur** (ba'zi manbalarda «*mulki xoris*» tarzida qayd etiladi) va **vaqf yerlari** mavjud bo'lgan. Davlat xazinasining katta qismi asosan, yer egaligi asosida, ya'ni daromadlar manbai asosida shakllantirilgan. Masalan, Shayboniylar davrida xuddi Temuriylar davridagi kabi yer-suv, mol-mulklarning katta qismi viloyatlar, tumanlar ixtiyoriga o'tkazilib, davlat oldida alohida xizmat ko'rsatgan shaxslarga **suyurg'ol** sifatida berilganligi tarixdan ayon. Bu davrda soliqlarning oshib borishi, o'z navbatida mehnatkash aholining turmushini ancha og'irlashtirib yuborgan.

Jumladan, Shayboniylar davrida ham xuddi Temuriylar davridagi kabi soliqlar, to'lov va majburiyatlarning turlari saqlanib qolishi bilan birga, ularning turlari yanada ortgan. Masalan, bu davrda bog'lardan, uzumzorlardan, polizlardan, bedazorlardan qo'shimcha soliqlar olib turilgan. Bunday soliqlar, shubhasiz xalqning turmush tarziga salbiy ta'sir ko'rsatishi bilan birga, mahalliy boylarga nisbatan xalq qo'zg'olonlarining ko'tarilishiga ham sabab bo'lgan. Shu bilan birga **iqta'** tuzilmasining nufuzi ortib borgan. O'sha davrda iqta' muvaqqat in'om hisoblangan va markaziy hukumat, ya'ni xon uchun qilinadigan alohida xizmat uchun berilgan. Iqta'dor faqat daromadning xon tarafdan

belgilangan qismigagina ega bo'lgan. Oliy mulkdorlik haq-huquqi xon tomonidan saqlanib qolavergan. Bunday holat Ashtarxoniylar davrida ham saqlangan bo'lib, Buxoro amirligida qishloq aholisining bir qismi yersiz bo'lib, ijaraga yer olib kun kechirishlari bilan birga, yollanib ishlashga majbur bo'lganlar. Shaharlarda yashovchi hunarmandalar ham ma'lum miqdorda soliqlar, ya'ni zakotdan tashqari yana bir qancha mol-mulk soliqlarini to'lab turganlar. Bunday holat Xiva xonligida ham ko'zga tashlangan.

Dalalarda su'niy sug'orish asosiy rol o'ynaganligi sababli shayboniylar davrida suv inshootlari qurilishiga katta e'tibor beriladi. Jumladan, 1502-yilda Zarafshon daryosida qurilgan suv ayirg'ich, 1556–1585-yillarda Qashqadaryo, Zarafshon, Amudaryo, Murg'ob va Vaxsh daryolaridan chiqarilgan kanallar, suv ayirg'ich va suv omborlari bunga yaqqol misoldir.

Shuningdek, xonliklarda soliq tizimi ham muhim ahamiyat kasb etgan. Bu davrda xonlikdagi an'anaviy bo'lgan xiroj, zakot, ixrojot, boj kabi soliqlardan tashqari juda ko'plab katta-kichik soliqlar joriy etilgan. Ular asosan o'zaro nizolar tufayli tez huvillab qoladigan xazinani to'ldirishga, qo'shinlar ta'minotiga, xon va saroy a'yonlari xarajatlarini qoplashga sarflanardi. Asosiy soliq to'lovchi raiyat-dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar, chorvadorlar edi. Har xil soliqlardan tashqari qishloq va shahar aholisi turli ishlar (kanallar qazish, ariqlarni tozalash, qurilish ishlari va boshqalar)ga majburan jalb etilardi. Bundan tashqari, mazkur tadbirlar uchun sarflanadigan xarajatlar aholidan turli yo'llar bilan undirib olinardi. Mamlakat fuqarolari bo'lmagan savdogarlardan olinadigan soliqlar (boj) deyarli o'zgarishsiz bo'lib, ko'pincha ularning miqdori siyosiy munosabatlarga ham bog'liq edi.

Shayboniylar davrida chorvachilik va hunarmandchilik ancha rivojlangan bo'lib, ular yetishtirgan mahsulot ichki va tashqi bozorlarda sotilgan. Hindiston, Eron, Rossiya kabi mamlakatlar bilan savdo-sotiq qilingan. Mamlakatda jamiyat hayotida, davlat boshqaruvi tutgan o'rni va mavqeiga asosan bir nechta ijtimoiy tabaqalar mavjud edi: xon va uning yaqinlaridan iborat oliy tabaqa, harbiy amaldorlar, yirik din peshvolari-shayxlar, olimlar, shoirlar oddiy fuqarodan iborat edi.

Shayboniy xonlari tomonidan Movarounnahrda bir qator sohalarda islohotlar amalga oshirildi. Bu islohotlar qisman ijobiy natijalar bersa, ayrimlari davlatning zaiflashuviga olib keldi. Shayboniyxon tomonidan joriy etilgan suyurg'ol tizimi eng yaxshi xizmat ko'rsatgan va Shayboniyxonga yaqin bo'lgan amaldorlar yoki xon xonadoni

Osiyoning eng boy savdo markazlaridan biri bo'lgan Xiva shahri xonlikning poytaxti hisoblanardi. Aholining ko'pchilik qismi o'zbeklar bo'lib, ulardan eng kuchli va ko'p sonlilari qo'ng'iroq, nayman, qiyot, nukuz, qang'li, qtoy, qipchoq qabilalari edi. O'zbek qavmlari asosan Amudaryo havzalarida o'troq, yarim o'troq hayot kechirganlar. Aholining anchagina qismini (taxminan 1/4 qismi) turkmanlar bilan birga qoraqalpoqlar, qozoqlar, qisman forslar, arablar va boshqalar ham yashaganlar.

Muhammad Rahim I (1806–1825-yillar) davrida xonlikdagi o'zaro urushlar biroz tinchidi, xonlikni birlashtirish nihoyasiga yetdi. Qoraqalpoqlar hamda turkmanlarning chavdor qabilalari ham bo'ysundirildi. Mamlakatda o'tkazilgan soliq islohoti, bojxona joriy etilishi, oltin pul zarb etilishi xo'jalik ishlariga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. O'z vaqtida yig'ib olingan soliqlar xonlik daromadini oshirdi. O'rta Osiyodagi qo'shni davlatlar singari Xiva xonligi ham boshqaruv monarxiya tipidagi davlat edi. Xonlikda eng nufuzli lavozim bosh vazir yoki qushbegi bo'lib, u soliqlarni to'plash va xonning topshiriqlarini bajarish bilan shug'ullanganlar.

Xiva xoni saroyida otaliq, rais, qozi kalon, shayxulislom, mirobboshi, mirshabboshi, to'pchiboshi, yasovulboshi kabi amaldorlar xon xizmatida bo'lgan. Xonlikdagi eng katta mansab va unvonlar inoq, otaliq, biy hisoblanardi. Bunday lavozimga ko'tarilganlar xonga eng yaqin odamlar bo'lib, soliqlardan ham ozod qilinar edi. Bunday unvonlar xon farmoni orqali e'lon qilingan va yorliqlar berilgan. **Saroyda mirzaboshi, munshay, mahramboshi** kabi mansabdorlar ham faoliyat ko'rsatganlar.

Xiva xonligi taxti uchun kurashlar XVII asrda yanada avj oladi. Xususan 1602–1621-yillarda taxtga Arab Muhammadxon o'tiradi. So'ngra taxt 1621–1623-yillarda Elbarsxon va Habash sultonlar tomonidan, 1623–1643-yillarda Isfandiyor tomonidan boshqarilgan. 1643–1663-yillarda Abulg'ozixon taxtni boshqaradi. Bu davrda Xiva va Buxoro o'rtasidagi o'zaro yer va mulk uchun kurashlar davom etaveradi. Xususan 1663–1687-yillarda Anushaxon hukmronligi davrida ham Buxoro va Xiva o'rtasidagi urushlar yana avjiga chiqadi. 1687-yilda taxtni Ernak, 1688–1702-yillarda Shohniyoz boshqaradi. Xiva xoni Sherg'ozixon davrida Rossiya Xiva munosabatlarida birmuncha yengilik sodir bo'lgandek edi. Aynan shu davrda Rossiya podshosi Pyotr I Xiva xonligini o'rganish va tobe qilish maqsadida **Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy** rahbarligida Xivaga harbiy ekspeditsiya yuboriladi. Xiva

xoni Sherg'ozixon davrida xonlikdagi siyosiy nizolar mamlakatning iqtisodini izdan chiqaradi. Sherg'ozixon 1717-yilda xonlikka tashrif buyurgan rus ekspeditsiyasini yaxshi kutib oladi. Uning maslahati bilan qo'shinlar uchga bo'lib joylashtirilib, butunlay qirib tashlanadi.

1728–1740-yillarda hukmronlik qilgan Elbarsxon davrida qo'shni hududlarga bosqinchilik yurishlarini uyushtiradi. Xususan 1740-yilda Eron shohi Nodirshoh Xorazmni butunlay o'ziga bo'ysundiradi. Bu hukmronlik 1747-yilga qadar davom etadi. 1747–1757-yillarda G'oyibxon taxtni boshqaradi. 1757–1758-yillarda Xiva taxtni uning ukasi Abdullaxon boshqargan. 1763–1790-yillarda qo'ng'irotlardan bo'lgan Inoq Muhammad taxtni boshqaradi. 1790–1804-yillar oralaig'ida Avaz Inoq Xiva xonligida markaziy hokimiyat tuzib xonlikdagi iqtisodiy ahvolni yaxshilashga erishadi. 1804–1806-yillarda Eltuzarxon Inoq hukmronlik qilgan Xivada qo'ng'irotlar sulolasining hukmronligi 1806–1825-yillarda Muhammad Rahimxon I davrida ham davom etadi. Xiva xonligini 1825–1842-yillarda Olloqulixon so'ngra 1842–1845-yillarda Rahimqulixon va 1845–1855-yillarda Muhammad Aminxon boshqaruvi davrida xonlik ijtimoiy-iqtisodiy hayotida birmuncha jonlanishlar bo'lganligini R.X. Murtazayeva ta'kidlab o'tadi.

Muallifning yozishicha, 1855–1856-yillarda xon Abdullaxon so'ngra Qutlug'murodxon boshqaradi. 1856–1864-yillarda taxtni Sayid Muhammadxon boshqargan. Ham xon, ham shoir sifatida faoliyat olib borgan Muhammad **Rahimxon II (Feruz)** 1864–1910-yillarda hokimiyatni boshqaradi. Bu davrda xonlik madaniy muhitida, adabiy muhitda ijobiy siljishlarga erishilgan. osoyishtalik birmuncha hukm surgan. Ammo Muhammad Rahimxon II davrida Xiva-Rossiya munosabatlari keskinlashadi, bu esa 1873 yilda Rossiyaning Xiva xonligini bosib olishi bilan yakun topadi. U Rossiyaga vassal ammo mustaqil davlat sifatida 1920 yilgacha hukmronlik qiladi.

2. Ashtarxoniylar hukmronligi davrida O'rta Osiyo. Ashtarxoniylar XIV asrning 80 yillaridan boshlab Astraxan shahri (Hoji Tarxon, Ashtarxon) atroflarida hukmronlik qilganlar.

Ashtarxoniylar (Joniylar) sulolasi – Buxoro xonligida Shayboniylar sulolasining o'rniga kelgan ikkinchi sulola. 1556-yilda Astraxan (Hojitarxon) xonligi Rossiya tomonidan bosib olingach, Jo'jixon nasliga mansub bo'lgan Astraxan xoni Yormuhammad o'z oila a'zolari va qarindoshlari bilan Buxoroga keladi. Buxoro xoni Iskandarxon (1561–1583) Yormuhammad va uning hamrohlariga o'z mamlakatidan boshpana beradi. Yormuhammadxonning o'g'li Jonibek Sultonga o'z

qizi Zuhraxonimni xotinlikka beradi. Bundan uch o'g'il (Dinmuhammad, Boqimuhammad, Valimuhammad) dunyoga keladi. Buxoro xoni Abdulmo'min o'ldirilgandan so'ng shayboniylar naslidan valiahd yo'qligi uchun Jonibekning o'g'li 1601-yilda Boqimuhammad xon taxtiga o'tiradi. Shundan so'ng Buxoro xonligida ashtarxoniylar (joniylar) sulolasining hukmronligi boshlanadi.

O'zbek davlatchiligi tarixida Ashtarxoniylar davri davlatchilik asoslarining yemirilishi, feodal tarqoqlik va parokandalikning kuchayishi bilan xarakterlanadi.

Sulola vakillari: Boqimuhammadxon (1601–1605), Valimuhammadxon (1605–1610), Imomqulixon (1611–1642), Nodirmuhammadxon (1642–1645), Abdulazizxon (1645–1680), Subxonqulixon (1680–1702), Ubaydullaxon (1702–1711), Abulfayzxon (1711–1747), Abdulmo'min (1747–1748), Ubaydullaxon II (1748–1753)

Jonibek sulton va uning o'g'illari Dinmuhammad, Boqi-Muhammad, Valimuhammadlar Abdullaxon II hukmronligi yillarida yuksak mavqelarga ega bo'ladilar. Shundan so'ng taxtga chiqarilgan Pirmuhammad ham 1601-yilgacha taxtni boshqaradi. Natijada yirik o'zbek qabilalari boshliqlari tomonidan Jonibek Sulton Buxoro taxtiga taklif etiladi. Jonibek Sulton Xurosonda hokimlik qilayotgan o'g'li Dinmuhammad foydasiga taxtdan voz kechadi. Lekin Dinmuhammad Buxoroga kelishda qizilboshlar bilan bo'lgan to'qnashuvda halok bo'ladi va taxtga uning ukasi Boqimuhammad o'tiradi. Lekin rasman hokimiyat Jonibek Sulton qo'lida bo'lib, uning nomidan tangalar zarb etilgan va nomi xutbaga qo'shib o'qilgan. Boqimuhammad ichki siyosiy nizolarga chek qo'yish maqsadida ko'plab urushlar olib boradi. Biroq Xorazm va Xurosonning katta qismi Ashtarxoniylar qo'lidan chiqib ketadi.

XVII asr boshlari ashtarxoniylar sulolasida ham ichki kurashlar kuchaygan davr bo'ldi. Xususan 1606–1611-yillarda taxtni boshqargan Valimuhammad hukmronligi yillarida hokimiyat uchun kurashlar qizigan edi. Uzaro kurashlar natijasida Valimuhammad o'ldirilgach, 1611–1642-yillarda taxtni Boqimuhammadning o'g'li Imomqulixon boshqaradi. Imomqulixon markaziy hokimiyatni mustahkamlashga va o'zaro kurashlarga chek qo'ygan bo'lsa-da, Xuroson va Xorazmni qaytarib olishga erisha olmadi. 1642–1645-yillarda taxtga o'tirgan Nodirmuhammad, so'ngra 1645–1681-yillarda Abdulazizxon va 1681–1702-yillarda Subhonqulixonlar hokimiyatni boshqaradilar.

XVIII asr boshlariga kelib, Ashtarxoniylar davlatdagi inqirozli vaziyat yanada kuchayadi. Bu sulola xonlari yirik saroy amaldorlari va o'zbek

qabilalari boshliqlariga tamoman tobe bo'lib qoldilar. Bunday siyosiy boshdoqliklarga chek qo'yishga intilgan so'nggi ashtarxoniylar xon Ubaydullaxon (1702–1711) edi. Ubaydullaxon bebosh o'zbek amirlarining iqtisodiy kuchini susaytirish, davlat xazinasini to'ldirish va mamakatning moliyaviy ahvolini yaxshilashga urinib o'tkazgan pul islohoti (1708) siyosiy-iqtisodiy vaziyatni yanada chigallashtirdi. Past qiymatli pullarning zarb etilishi oqibatida Buxoro shahrida katta qo'zg'olon ko'tarildi. Qo'zg'olon qiyinchilik bilan bostirilgan bo'lsa-da, mamlakatdagi siyosiy-iqtisodiy vaziyat yaxshilanmadi. Natijada Ubaydullaxon o'ldirilib, taxtni Ashtarxoniylar sulolasining xoni **Abulfayzxon** egallaydi.

Ashtarxoniylar hukmdorligi davrida davlat xazinasini boyitishning yagona usuli xalqdan soliqlarni ko'proq yig'ib olish deb hisoblanganligi sababli ham soliqlar soni va miqdori haddan oshirib yuborilar edi. Masalan, Subhonqulixon davrida 7 yillik soliqlarni 1 yilda yig'ish haqida farmon e'lon qilingan edi. Bu aholining yanada kambag'allashuviga, yerlarning qarovsiz bo'lib qolishiga, dehqonchilikning inqiroziga, narxlarning oshib ketishiga olib keldi. Tarixchi Gulchehra A'zamovaning yozishicha, so'nggi o'rta asrlar O'rta Osiyo xonliklari davrida aynan soliqlarning oshib ketganligi xonliklar notekis rivojlanishining muhim omillaridan biri bo'lgan.

Bu davrda xonlikdagi an'anaviy bo'lgan xiroj, zakot, ixrajot, boj kabi soliqlardan tashqari juda ko'plab katta-kichik soliqlar joriy etiladi. Ular asosan o'zaro nizolar tufayli tez huvillab qoladigan xazinani to'ldirishga, qo'shinlar ta'minotiga, xon va saroy a'yonlari xarajatlarini qoplashga sarflanardi. Asosiy soliq to'lovchi *raiyyat*—dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar, chorvadorlar edi. Turli soliqlardan tashqari qishloq va shahar aholisi turli ishlar (kanallar qazish, ariqlarni tozalash, qurilish ishlari va boshqalar)ga majburan jalb etilardi. Bundan tashqari, mazkur tadbirlar uchun sarflanadigan xarajatlar aholidan turli yo'llar bilan undirib olinardi. Mamlakat fuqarolari bo'lmagan savdogarlardan olinadigan soliqlar (boj) deyarli o'zgarishsiz bo'lib, ko'pincha ularning miqdori siyosiy munosabatlarga ham bog'liq edi.

Mamlakat iqtisodiy va siyosiy inqiroz yoqasiga kelib qoladi, shubhasiz bunday siyosiy parokandalikdan boshqa bir tashqi dushman—Eron shohi **Nodirshoh** foydalandi. Buxoro Nodirshoh tomonidan bosib olinadi. 1736-yil Nodirshohning o'g'li Rizoquli boshchiligidagi Eron qo'shinlari Amudaryodan o'tib Qarshiga yurish qiladilar. Bu vaqtda Qarshi hokimi bo'lgan Muhammad Hakimbiy Abulfayzxondan yordam so'raydi va katta qo'shin bilan yetib kelgan Abulfayzxon jangda

yengilib, Qarshi shahri qal'asiga berkinib oladi. G'uzor va boshqa joylarni egallagan eronliklar qarshini qamal qiladilar, biroq Nodirshoh buyrug'i bilan yana Eronga qaytib ketadilar.

Oradan uch yil o'tib, 1740-yilda katta qo'shin bilan Nodirshohning o'zi yurish qilib keladi va Buxoro, Qarshi, Shahrisabz, Samarqand va Hisorni egalladi va katta o'ljalarni olib ketdi. Bu yurish vaqtida Muhammad Hakimbiyning o'g'li Muhammad Rahim Nodirshoh xizmatiga kirgan edi. 1747-yilda Nodirshoh yana Movarounnahrda hujum qilib, Toshkent, O'tror, Turkistonni egallaydi. Shu yili saroy fitnasi oqibatida Abulfayzxon o'ldirildi va hokimiyatni amalda mang'itlar sulolasidan bo'lmish Muhammad Rahimxon egallaydi.

3. Buxoro amirligida ijtimoiy-siyosiy ahvol. Buxoro xonligi rasman 1510-yildan 1920-yilgacha mavjud bo'lgan. Buxoro xonligida uchta sulola Shayboniylar (1510–1601), Ashtarxoniylar (1601–1753) va Mang'itlar sulolasi (1756–1920) hukmronlik qilgan. Shayboniylar va Ashtarxoniylar sulolasidan chiqqan hukmdorlar nasl-nasabi jihatidan turk-mo'g'ul hisoblanganlar. Shuning uchun ham ular «xon» unvoni bilan yuritilganlar. Buxoro poytaxt qilib belgilanishi tufayli davlatning rasmiy nomi tarixiy adabiyotlarda Buxoro xonligi nomini oladi. Mang'itlar sulolasi mahalliy urug'laran bo'lib, Chingizxon avlodlariga qarindosh hisoblanmagan. Shuning uchun ham sulola vakillari o'zlarini «xon» emas, balki «amir» deb ataganlar. Ashtarxoniylar hukmronligi davrida Buxoro xonligida katta nufuzga ega bo'lgan mang'it sulolasining vakillaridan biri bo'lgan Muhammad Rahim 1756-yilda o'zini Buxoro amiri deb e'lon qiladi. Shundan e'tiboran Buxoro xonligi Buxoro amirlik deb atala boshlangan.

Mang'itlar sulolasi vakillari quyidagilar: *Muhammad Rahimxon (1756–1758), Doniyolbiy (1758–1785), Shohmurod (1785–1800), Amir Haydar (1800–1826), Amir Nasrullo (1826–1860), Amir Muzaffar (1860–1885), Abdulahadxon (1885–1910), Amir Olimxon (1910–1920 yy).*

Hududiy jihatdan Buxoro amirligining chegaralari janubda Amudaryoning so'l qirg'og'idan boshlanib, Sirdaryogacha cho'zilib qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. *Amirlik sharqda Pomir tog'laridan g'arbda Xiva xonligi chegaralarigacha bo'lgan hududni ishg'ol etardi. Buxoro va Samarqand kabi yirik shaharlar joylashgan Zarafshon vodiysi amirlikning markaziy qismi hisoblanardi. Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, hozirgi Tojikiston hududidagi Vaxsh, Kafirnigon vodiysida joylashgan shahar va qishloqlar, hozirgi Turkmaniston*

hududidagi Murg'ob daryosi vohalaridagi yerlar Buxoro amirligiga qarar edi.

Amirlikning poytaxti Buxoro edi. Yirik shaharlardan **Samarqand, Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Termiz, Sherobod, Dushanbe, Ko'lob** va boshqalar amirlik tasarrufida edi. Marv va Chorjo'y shaharlari uchun Buxoro amirligi bilan Xiva xonligi o'rtasida, Jizzax, O'ratepa va Xo'jand shaharlari uchun Buxoro amirligi bilan Qo'qon xonligi o'rtasida tez-tez urushlar bo'lib, bu shaharlar qo'ldan-qo'lga o'tib turgan.

Aholi etnik jihatdan ko'pgina etnoslar va etnik guruhlardan iborat bo'lgan. Ularning qariyb 57 foizini o'zbeklar tashkil etgan. Sharqda Hisor, Dushanbe, Sharqiy Buxorodagi Vaxsh, Kafirnigon va Panj daryolari vodiylarida esa ko'pchilikni tojiklar tashkil qilar edi. Janubiy va g'arbiy qismida turkmanlar, shimoliy-sharqiy tomonida qozoqlar va qirg'izlar ham yashar edi. Shuningdek, amirlik hududida afg'onlar, eronilar, arablar, yahudiylar, hindlar va boshqa xalqlar ham mavjud edi.

Aholining aksariyat ko'pchiligi qishloqlarda istiqomat qilgan. Ular dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Sug'oriladigan yerlarda paxta, bug'doy, guruch, jo'xori, bog' va poliz mahsulotlari yetishtirilgan. Yerga egalik shakli ming yillar davomida o'zgarmay kelmoqda edi, aholiga solinadigan o'lpon va soliqlar haddan tashqari ko'p edi. Amirlikda soliqlar ichida eng ahamiyatlisi **xiroj** edi, chunki bu soliq xonliklarda katta qismni tashkil etgan davlat yerlaridan olinar edi. Xiroj asosan natura tarzida to'langan. XIX asrda yirik shaharlar atrofida va ba'zi boshqa yerlarda xirojning bir qismi pul bilan yig'ib olina boshlanadi.

1785–1800-yillarda **Amir Shohmurod** o'z hukmronligi davrida bir qancha soliqlarni kamaytiradi, katta yer egalariga tarxon yorlig'ini berib, ba'zi to'lovlardan ozod qiladi. 1800–1826-yillarda Buxoro taxtini amir Haydar boshqaradi. Uning hukmronligi davrida o'zaro ichki nizolar va tashqi yurishlar bo'lib turdi. Bular asosan Xiva xonligi va Xurosonga uyushtirilgan yurishlar edi. Ana shunday qo'zg'olonlardan biri Miyonqal qo'zg'oloni edi. 1826-yilda amir Haydarning o'g'li Nasrullo taxtga o'tiradi. U o'z davrida «qassob amir» degan nomni olganligi to'g'risidagi ma'lumotlar tarixiy adabiyotlarda uchraydi. U amalga oshirilgan urushlar paytida bo'ysunmagan shahar va qishloqlar aholisiga nisbatan zulm ham o'tkazar edi. Amir Nasrullo 1842-yilda qo'qon xonligi poytaxtini ham egalladi. Amir Haydar hamda Nasrullo hukmronligi davrida Rossiya va Angliyaning manfaatlari O'rta Osiyoda

to'qnashdi. Bu davrda Hindistonni egallagan Angliyaning Buxoro amirligiga qiziqish orta boshlagan.

XIX asrning 30—40-yillarida amirlikda bir qancha ingliz razvedkasi xodimlari **Murkroft (1824)**, **A. Berns (1831)**, **Mayor Volf (1843)** lar, amir Nasrulla tomonidan qatl etilgan (1838) polkovnik **Stoddart** va mayor **Konnolin**lar bo'lishib, bu yerda Rossiyaga qarshi Buxoro-Xiva ittifoqini tuzishga urinib ko'radilar. Biroq bu urinish natijasiz yakunlandi. Amir Nasrullo davrida chor Rossiyasining O'rta Osiyo xonliklari chegaralariga yaqinlashishi davom etdi. Rossiya hukumati ham Buxoroga o'z ta'sirini o'tkazishga urinib ko'rdi.

XIX asrning 60 - yillariga qadar Rossiya imperiyasining maxsus elchilari ham o'z manfaatlarini ko'zlab 4 marotaba Buxoroga yuboriladilar. Buxoroga yuborilgan bu rus maxfiy xizmati vakillariga maxsus topshiriqlar berilgan bo'lib, ular mamlakatning siyosiy-iqtisodiy ahvoli, shaharlar va mudofaa qo'rg'onlari, qo'shin tuzilishi, qurol-yarog'lar va boshqa shu kabi strategik ahamiyatga ega holatlarni o'rganishlari lozim edi. Bu ma'lumotlar keyinchalik Rossiya imperiyasining xonliklarni istilo qilishlarida muhim ahamiyatga ega bo'lgan edi.

Buxoro amirligida yerga egalik munosabatlari dehqonchilik va chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq mamlakat iqtisodining asosiy tarmoqlari edi. Avvalgidek yer egaligining **amlok, xususiy, vaqf** kabi turlari amalda edi. Xalq xo'jaligida dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq sohalari katta ahamiyat kasb etgan. Aholidan **xiroj, zakot, boj, yaksara, nimsara, alaf puli, bo'nak puli**, bozorlardan esa **tagi joy puli** kabi soliqlar undirib olingan. Bunday soliqlarning betartib tizimi aholi turmushining yomonlashishiga olib kelar edi.

Chorvachilik bilan amirlikda bepoyon dasht va cho'llar, tog' va tog' oldi hududlarida shug'illanilgan. Cho'l hududlarida xususan, Buxoro va Qarshi atroflaridagi dashtlarda qorako'l teri yetishtirish kengaygan. Tashqi bozordagi qorako'l teriga talabning kuchliligi qorako'l qo'ylar yetishtirishni kengaytirishga olib kelgan edi. Shuningdek, chorvachilikda yilqichilik, bunda ham asosan Buxoro qorabayir otlarini yetishtirish taraqqiy etgan edi. Bundan tashqari, yirik qoramollar yetishtirish va chorvachilik mahsulotlari tayyorlash ham ancha taraqqiy etdi.

Hunarmandchilik asosan yirik shaharlar bilan bir qatorda yirik qishloqlarda ham keng tarqalib bordi. Hunarmandchilikning barcha

sohalarida o'z kasb uyushmalari mavjud bo'lib, ular oqsoqollar tomonidan boshqarilgan va barcha ishlab chiqarish jarayoni nazorat qilingan. Chetdan shogird yollash kam uchraydigan holat bo'lib, hunarmandchilik sirlari asosan, otadan o'g'ilga meros sifatida qoldirilgan. Hunarmandchilikdagi yetkachi tarmoq to'qimachilik bo'lgan. Bunga sabab bir tomondan ichki va tashqi bozorda bu turdagi mahsulotlarga talab kuchli bo'lsa, ikkinchi tomondan to'qimachilik uchun zarur bo'lgan xomashyolarning mahalliy ekanligi va yetarli bo'lganligi edi.

Amirlikda qator madrasalar bo'lib, u yerda o'zbek va fors tillarida mashg'ulotlar olib borilgan. Fanda va maktabda arab tili muhim o'rin tutgan. Madrasalar uch (boshlang'ich, o'rta va yuqori) bosqichli bo'lib, ularda arab, fors va o'zbek tili mukammal o'rgatilgan. Shuningdek, fiqh, hisob, handasa, astronomiya, axloq, falsafa, mantiq, adabiyot, geografiya, tarix, tabobat o'qitilgan. Buxoro shahrining o'zidagi 103 ta madrasadan 60 tasi asosiy ta'lim maskani sifatida mashhur bo'lgan.

XIX asr adabiy hayotining ko'zga ko'ringan namoyondalari Mirzo Sodiq Munshiy, Muhammad Sharif Shavqiy, Mulla Qurbon Xiromiy, Ahmad Donish (1827–1897), Ochildi Murod, Meri Kattaqo'rg'oniy (1830–1899) va boshqalar o'z asarlari bilan adabiyot rivojiga katta hissa qo'shganlar. «Mang'it hukmdorlari tarixi» she'riy usulda bitilgan asarlar, «Chor darvesh», «To'tinoma», Poraxo'r qozilar», «Murid ovlovchi» kabi asarlar bu davr adabiyotining ajoyib namunalari.

Mang'itlar hukmronligi davrida ham o'rta asr tarixnavisligining yetakchi an'analari saqlanib qolganligini quyidagi asarlarda ko'ramiz. Xususan Mullo Ibodullo va Muhammad Shariflarning «Tarixi amir Haydar» va «Dostoni amironi mang'it», Mirolim Buxoriyning «Fathnomayi-Sultoniy». Mirzo Abdulazim Somiyning «Tarixi salotini mang'itiya», «Dahmayi shohon» kabi asarlari, Ahmad Donishning «Mang'itlar xonadoni hukmdorlari tarixidan qisqacha risola» asarlari shular jumlasidandir.

Qo'qon xonligida ijtimoiy-siyosiy ahvol. Qo'qon xonligi hududiy jihatdan sharqda *Sharqiy Turkiston, g'arbda Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan chegaradosh edi. Xonlik hududi shimolda Rossiya bilan chegaralanardi. Xonlikning janubiy chegaralari Qorategin, Ko'lob, Darvoza, Sho'g'non singari tog'li hududlarni o'z ichiga olgan.* Bu hududlar uchun Buxoro amirligi bilan o'zaro urushlar bo'lar, ular doimo qo'ldan-qo'lga o'tib turgan. **Qo'qon, Marg'ilon, O'zgan, Andijon, Namangan, Toshkent, Chimkent, Turkiston, Avliyo ota, Pishpak, Suzak, Oq-machit** kabi yirik shaharlar uning tasarrufida edi.

Xonlik aholisining ko'pchilik qismi o'zbeklar edi. Shuningdek, xonlik aholisi tojiklar, qirg'izlar, qozoqlar, uyg'urlar, qoraqalpoqlardan iborat edi. Bular bilan yonma-yon yahudiylar, tatarlar, hindlar va boshqa elatlarning vakillari ham yashardi. Qo'qon xonligida davlat boshqaruvi Buxoro va Xivanikiga o'xshardi. Xon huquqi hech nima bilan chegaralanmagan hokimi mutlaq edi. Xondan keyingi ikkinchi shaxs vazir hisoblanib, muhim davlat masalalarini xon bilan kelishgan holda hal etardi. Markaziy davlat boshqaruvida qushbegi, otaliq, devonbegi, mingboshi, shayxulislom, qozi kalon, parvonachi, shig'ovul, sarkor, inoq, dasturxonchi, amin, yasovulboshi kabi amaldorlar xizmat qilardi.

1710-yilda ancha kuchli ta'sirga ega bo'lgan, o'zbeklarning ming urug'i boshlig'i **Shohruhbiy** hokimiyatni qo'lga oladi. Shohruhbiy o'z hukmronligi davrida Qo'qon, Namangan, Marg'ilon, Konibodom, Isfara atroflarini bo'ysundirib, o'z hokimiyatini mustahkamlaydi. Uning davomchisi Muhammad Abdurahimbiy Xo'jand, O'ratepa, Samarqand, Jizzax, hatto Shahrisabzni o'ziga bo'ysundirib, mamlakat hududlarini ancha kengaytiradi. Uning vafotidan so'ng ukasi 1733–1750-yillarda Abdukarimbiy taxtni boshqaradi. Qo'qon taxti 1750–1751-yillarda Abdurahmonbiy 1751–1753-yillarda Erdonabiy, 1753–1754-yillarda Bobobeklar tomonidan boshqarilgan. 1755-yilda Erdonabiy 2 chi marta hokimiyatga keladi. U 1758–1769-yilgacha hokimiyatni boshqaradi.

1770–1800-yillarda Qo'qon xonligi Norbo'tabek tomonidan idora etiladi. 1798–1810-yillarda Olimxon hukmronligi yillarida qo'qon xonligining siyosiy mavqei birmuncha yuksaladi. Olimxon harbiy islohot o'tkazib, qo'shinni kuchaytirgach, harbiy yurishlar qilib, Angren vohasi, Toshkent, Chimkent va Turkistonni o'ziga bo'ysundiradi va Rossiya imperiyasi bilan bevosita aloqalar o'rnatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Xonlikning mavqei kuchayib bordi va 1805-yilda Olimxon tomonidan «xon» unvoni joriy etilgach, xonlikning maqomi ham o'zgarib, endi u qo'qon xonligi va hukmdorlari xon unvoni bilan yuritiladigan bo'ldi.

Markaziy hokimiyatning kuchayishi hamda davlatni boshqarishda xon hokimiyatining cheksizligi kuchayib borayotgan bir paytda Olimxon siyosatiga qarshi guruhlar paydo bo'ladi va ular tomonidan fitna natijasida 1810-yilda Qo'qonda o'ldiriladi. R.X. Murtazayevaning yozishicha, Olimxon o'ldirilgach, o'rniga ukasi Umarxon taxtga o'tiradi. Umarxon ham o'z hukmronligi yillarida (1810–1822) siyosiy vaziyatni barqarorlashuviga erisha olmadi. Birin – ketin Chimkent va Turkistonda g'alayonlar ko'tarildi. O'ratepa ham Qo'qonga bo'ysunishdan bosh

tortdi. Biroq Umarxon din peshvolari madadiga tayanib, bu tarqoqlikning oldini olishga va xonlik hududlarini parchalanib ketishdan saqlab qolishga erisha oldi. U Chimkent va Turkistonga harbiy yurishlar uyushtirib, ularni markaziy hokimiyatga bo'ysundirdi. 1817-yilda O'ratepani bosib oldi. Umarxon Toshkent ustiga ham yurish qildi va uni egallab oldi. Umarxon 1822-yilda kasallanib vafot etadi va uning o'rniga 16 yoshli o'g'li Muhammad Alixon o'tkazildi.

U otasining amaldorlari bilan davlat boshqaruvini o'z qo'liga ola bildi. Muhammad Alixon o'z hukmronligi yillarida bir qancha harbiy yurishlarni amalga oshirdi. 1834-yilda Qorategin, Ko'lob, Darvoza (Darvoz) viloyatlarini bosib oldi. 1826–1831-yillarda Madalixon bir necha bor Xitoyga qarshi urush olib bordi. Qoshg'armusulmonlarining xitoyliklar zulmidan ozod qilishga harakat qiladi va bunda muvaffaqiyatlarga erishadi. Bu kurashlari uchun xalq Madalixonni g'oziy» laqabi bilan atay boshlaydi. Bu urushlar natijasida 70 ming uyg'ur musulmonlar Andijon viloyatiga ko'chirib keltirilgan edi.

1842-yil kuzida **Amir Nasrullo** yana Qo'qonga yurish qilib, uni qamal qiladi. Bu qamalni mustahkamlashda Madalixon davrida yuzboshi bo'lgan Musulmonqul mingboshi katta o'rin tutadi. Buxoroliklarning talonchilik siyosati xalqning noroziligiga sabab bo'ladi va oradan uch oy o'tgach, qipchoqlar madadiga tayangan qo'qonliklar Buxoro amaldorlarini haydab, Norbo'tabiyning ukasi Sheralixon (1842–1845)ni taxtga o'tqazadilar. Ko'p o'tmay, Xo'jand o'z ixtiyori bilan Qo'qon xonligiga qo'shildi va Toshkent ham qayta egallandi hamda xonlik hududlari qayta tiklandi. Bu jarayonda alohida xizmat ko'rsatgan qipchoqlar xonlikda yuqori mavqeiga ega bo'la boshlaydilar. 1845-yilda Qo'qon taxti davogarlaridan bin Murodxon amir yordami bilan taxtni egallab, bor yo'g'i 8 kun hukmronlik qildi. Bu siyosiy o'yinni kuzatib turgan amiri lashkar Musulmonqul o'z qizini uning o'g'li 13 yoshli Xudoyorxonga nikohlab beradi va kuyovini Qo'qon xoni deb e'lon qildi.

1852-yil 9-oktabrda **Xudoyorxon** Toshkentdan chaqirilgan qo'shinlar yordamida qipchoqlar qirg'inini uyushtiradi va natijada saroyda yuqori mavqelarni egallab turgan amaldorlar bilan bir qatorda 20 mingdan ortiq qipchoq o'ldiriladi. 1853-yil kuzida esa qirg'izlar orasida yashirib yurgan Musulmonqul qo'lga olinadi va qatl etiladi. Shu tariqa xonlikning ichki siyosiy vaziyati birmuncha barqarorlashtiriladi. Ayni shu vaqtlarda esa xonlik hududlariga chor Rossiyasining bosqinchilik maqsadidagi mustamlakachilik yurishlari boshlanayotgan edi. Natijada 1853-yilda Chor qo'shinlari tomonidan Oq machit qal'asi bosib olinadi.

Xonlikning iqtisodiy hayotida dehqonchilikning salmog'i yuqori bo'lgan. Bu sohada Farg'ona vodiysi alohida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Xonlikning boshqa hududlarida suv yetarli bo'lganligi uchun sug'orma dehqonchilik ishlari yaxshi yo'lga qo'yilgan va O'rta Osiyo mintaqasiga xos bo'lgan deyarli barcha ekin turlari yetishtirilgan. Ayniqsa, XIX asrga kelib paxta yetishtiriladigan maydonlar kengayib bordi va paxtaning asosiy xaridori Rossiya hisoblangan. Yerga egalik qilishning an'anaviy usullari saqlanib qolingan bo'lib, yerlarning asosiy qismi davlatga, xususiy shaxslarga va diniy muassasalarga qarashli bo'lgan. Harbiy xizmatlar uchun «Tanxo», «Tarxon» shaklidagi yerlar berilgan va undan foydalanish avloddan-avlodga meros bo'lib o'tmagan.

Chorvachilik ham iqtisodiy sohaning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lgan. Bu soha Toshkent vohasi va Turkistonda yaxshi rivojlangan edi. Chorvachilikning eng rivojlangan sohasi qo'ychilik va yilqichilik hisoblangan. O'troq aholi orasida uy chorvachiligi keng tarqalgan.

Hunarmandchilikning asosiy markazlari Qo'qon, Toshkent, Andijon, Marg'ilon, O'sh, Turkistonda yaxshi rivojlangan edi.

Bu soha vakillari to'qimachilik, miskarlik, kulolchilik, zargarlik, ipak va shoyi mtolar to'qish va boshqa ko'plab hunarmandchilik turlari va kasb sohalarida o'z mahsulotlarini san'at asarlari darajasiga yetkazib tayyorlash bilan birga, aholining hunarmandchilik mahsulotlariga bo'lgan talablarini qondirish va tashqi bozorga ham chiqarar edilar.

Azaldan Qo'qon xonligida fan va madaniyat anchagina taraqqiy etgan edi. Xususan o'sha davrlarda Qo'qonda 40 ta madrasa, 120 ta maktab, Marg'ilonda 10 ta madrasa, 80 ta maktab bo'lgan. Bu davrda Xassos shoir va davlat arbobi amir Umarxon (1810–1822), uning umr yo'ldoshi, mashhur shoira Nodirabegim, shoirlar, adabiyotshunoslar, tarixchilar yashagan edilar. O'z davrida mashhur asarlar yozilgan bo'lib, ular qatorida Miraziz bin Muhammad Rizo Marg'iloniyning «Tarixi Aziziy», Otabek Fozil o'g'lining «Mufassal Tarixi Farg'ona», Shavqiyning «Tarixi Turkiston», Junaydullaxoja o'g'li Ibratning «Tarixi Farg'ona», Muhammad Solih Toshkandiyning «Tarixi jadidi Toshkand» kabi asarlari Qo'qon xonligi tarixi haqidagi muhim manbalar hisoblanadi. Mashhur shoir va adiblardan **Amiriy Boqixon to'ra, Gulxaniy, Yoriy, Zavqiy, Mahmur, Mushrif, Dilshod, Nodira, Uvaysiy** kabi shoir va adiblar samarali ijod qilganlar.

9-mavzu yuzasidan seminar darsi

«Klaster» ya'ni axborot yoyish usuli

Bu usulning asosiy jihati shundaki, o'rganilayotgan mavzu talabalar faoliyatini turlicha namoyon bo'lishiga va umumiy xulosaga kelish bilan yakunlanadi, mavzu yuzasidan fikr-mulohazalarni erkin holda bayon etilishiga olib keladi. Bu usuldan foydalanish uchun guruhdagi talabalarni 3–5 guruhlariga ajratish lozim. Mavzuni yanada kengroq va batafsilroq o'zlashtirish uchun o'qituvchi hamda talabalarda qushimcha adabiyotlar, ma'ruza matnlari, xarita, rasm va portretlar bo'lishi lozim.

«Klaster» tuzish bosqichlari:

I. Auditoriya yozuv taxtasiga yoki vatman qog'oziga guruhlar soniga qarab mavzuga doir «kalit so'zlar» yoki «tayanch so'z va iboralar» yoziladi. Bu talabalar tomonidan bajarilishi ham mumkin.

Masalan: Shayboniylar sulolasi, sulton, bek, amaldor, Abdullaxon, Ashtarxoniylar (joniylar) sulolasi, mang'itlar, amirlik, Xiva xonligi va hokazo.

II. Duskada ushbu so'z va iboralarga tegishli fikrlar, tezislar, faktlar, umumiy tushunchalar, hodisa va jarayonlar qog'ozga yozib qo'yiladi. **Masalan:**

- *Movarounnahrda shayboniylar sulolasining o'rnatilishi. Boburning davlat arbobi, olim sifatidagi faoliyati.*
- *Movarounnahr va Xurosonning shayboniylar tomonidan bosib olinishi. Xiva xonligi.*
- *Ashtarxoniylar sulolasining tashkil topishi.*
- *Buxoro xonligining tashkil topishi.*
- *Qo'qon xonligi va uning taraqqiyoti.*
- *O'rta osiyo xonliklari davrida o'lkada ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot.*

III. Asosiy tushuncha va iboralar o'rtasidagi aloqadorlik chizmada ko'rsatiladi:

IV. Guruhlardagi barcha talabalar individual tarzda yoki jamoa bo'lib, umumlashgan holda o'z variantlarini qog'ozga tushiradilar.

V. Guruhlarda fikrlar shajarasi umumlashtiriladi va yakuniy xulosaga kelinadi.

VI. O'qituvchi talabalar faoliyatini va bilimlarini umumlashtiradi va baholaydi.

Ushbu dars mavzusi davomida umumiy muammo tanlanishi mumkin, masalan. «**Turkiston xonliklar davrida, o'lkada ijtimoiy-siyosiy ahvol**». U doskaga yozib quyiladi. Agar u oldindan talabalarga berib qo'yilsa, dars yanada jozibali va qiziqarli bo'ladi.

Tayanch so'z va iboralar

Muhammad Shayboniyxon, Movarounnahr, Bobur, «Boburnoma» asari, Xuroson, Shayboniylar sulolasi, sulton, bek, amaldor, Abdullaxon, Ashtarxoniylar (joniylar) sulolasi, mang'itlar, amirlik, Xiva xonligi, Elbarsxon, qo'ng'irotlar, ming urug'i, Shohruhbiy, Qo'qon xonligi, soliqlar, Buxoro amirligi.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Temuriylar davlatining inqirozi, Movoraunnahr va Xurosonning shayboniylar tomonidan bosib olinishi.

2. Boburning davlat arbobi, olim sifatida jahon tarixidagi o'rni. «Boburnoma» asarining ahamiyati.

3. Shayboniylar sulolasining boshqaruv tizimi.

4. Xiva xonligida yer egaligi va soliq tizimi.

5. Buxoro xonligining tashkil topishi.

6. Buxoro xonligida Ashtarxoniylar (joniylar) sulolasining o'rnatilishi.

7. Ashtarxoniylar sulolasi davrida ijtimoiy-siyosiy hayot, soliq tizimi.

Nazorat savollari:

1. Buxoroda hokimiyatning mang'itlar qo'liga o'tishi va xonlikning amirlik deb atalishining boisi nima?

2. Xiva xonligining tashkil topishi xususida gapiring.

3. XVIII asr boshlarida Qo'qon xonligining tashkil topishi xususida nimalarni bilasiz?

4. Xonliklarda yer egaligi va soliqlar tizimi haqida gapiring.

5. XVI–XIX asrlarda xonliklardagi ijtimoiy-siyosiy ahvol qanday edi?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz – kelajak yo'q. T., 1998.
2. Karimov I.A. O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. T.13. T.: «O'zbekiston» 2005 y.
3. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. T.14. T.: «O'zbekiston» 2006 y.
4. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. T.: «Sharq», 2000 y.
5. Ziyoev H. O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlarning tarixi. T.: 2001 y.
6. Ibrohimov A. Bizkim o'zbeklar. T., «Sharq» 1999.
7. Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'at. T.: «Sharq», 1998y.
8. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. T.: «Sharq», 2000 y.
9. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. // Mas'ul muharrirlar D.A. Alimova, E.V. Rtveladze. T., 2001.
10. O'zbekiston tarixi. «Darslik»./ Mas'ul muharrir t.f.d R.X. Mur-tazayeva. T., 2005 y.
11. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S. O'zbekiston tarixi. «Darslik». T., 2006.
12. Oblomurodov N. Tolipov F. O'zbekistonda soliqlar tarixi. T., 2009.

10-mavzu. CHOR ROSSIASINING TURKISTONNI BOSIB OLISHI. CHORIZM ISTIBDODIGA QARSHI TURKISTON XALQLARINING MILLIY - OZODLIK KURASHLARI. O'LKADA JADIDCHILIK HARAKATI

Darsning maqsadi	Talabalarga XIX asr o'rtalarida o'zbek xonliklarining ijtimoiy-siyosiy ahvoli va o'zaro munosabatlari, O'rta Osiyo masalasida Angliya - Rossiya raqobati, Chor Rossiyasi qo'shinlarining Qo'qon xonligiga hujumi, Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi haqida bilimlar shakllantiriladi. Chor Rossiyasining Buxoroga yurishi, Samarqandning zabt etilishi hamda Buxoro amirligining Rossiya vassaliga aylantirilishi xususida ma'lumotlar beriladi. Dars mazmunidan, shuningdek, Kaufmanning Xiva xonligiga bosqinchilik yurishi, Gandimiyon shartnomasi, Xiva xonligining Rossiya vassaliga aylantirilishi, Qo'qon xonligida siyosiy tanglik, xalq qo'zg'olonlari va ularni harakatlantiruvchi kuchlari, Qo'qon xonligining bosib olinishi va tugatilishi, Farg'ona viloyatining tashkil etilishi haqidagi tushunchalar o'rin oladi. Shu bilan birga talabalarga chorizmning o'lkadagi mustamlakachilik faoliyati, ruslashtirish siyosati, adabiyot, fan va madaniyat, Turkiston xalqlarining chorizm mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakati, 1892-yildagi Toshkent, 1898-yilgi Andijon qo'zg'oloni va uning xarakteri xususida ma'lumotlar beriladi. XX asr boshlarida Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti, demokratik va inqilobiy harakatlarning kuchayishi, Turkistonda jadidlar harakati, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat va boshqalarning ijtimoiy-siyosiy faoliyati, birinchi jahon urushining o'lkamiz hayotiga salbiy ta'siri, 1916-yildagi xalq qo'zg'oloni va uning xarakteri xususida ma'lumotlar berish ko'zda tutilgan.
Darsning rejas	1. Turkiston masalasida Angliya-Rossiya raqobati. 2. Chor Rossiyasi tomonidan O'rta Osiyo xonliklarining bosib olinishi. 3. Chor Rossiyasi tajovuziga qarshi Turkistonda milliy-ozodlik harakatlari. 4. O'lkada jadidchilik harakati va milliy uyg'onishning shakllanishi.

Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, Amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Claydlar, O'rta Osiyo siyosiy xaritasi, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.
Darsdan kutilayotgan natijalar	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqaradi, o'zida ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantiradi, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga bo'lgan munosabatlar shakllanadi.

1. Turkiston masalasida Angliya-Rossiya raqobati. XIX asr ikkinchi yarmiga kelib chor Rossiyasining Turkistonda mustamlakachilik idora usulini joriy etishga intilishi birmuncha oldinroq boshlangan edi. Hatto Rossiya podshosi Pyotr I davridayoq «Sharqni egalla» siyosati yuritib kelindi. Shu maqsadda o'lkani chor Rossiyasi tobeligiga qaratish maqsadida katta harbiy ekspeditsiyalar uyushtirilgan edi. 1715-yilda sharqiy o'lkaning chegaralarida Buxgols rahbarligidagi, 1716–1717-yillarda Xiva xonligiga Bekovich-Cherkasskiy rahbarligida harbiy ekspeditsiyalar tajovuzkorona harakatlar natijasi edi. 1721–1724-yillarda Florio-Beneveni boshliq elchilar Buxoroda josuslik faoliyatini yuritdilar. XVIII asr davomida Rus davlati qozoq va qirg'izlarning Kichik Juz, O'rta Juz, Katta Juz hududlarini o'zilariga bo'ysundirib olgan edi. XIX asr o'rtalarida ikki yirik mustamlakachi imperiya Buyuk Britaniya va Rossiya davlatlari manfaatlari Turkistonda to'qnashdi. Ikki davlat bir-biridan yashirin ravishda O'rta Osiyoga kirish, xonliklardagi hukmron sulolalar bilan til topish yo'llarini qidirar edilar.

Chor hukumatining Turkistonni bosib olish rejalaridan xabardor bo'lgan Angliya hukumati Rossiya rejalarini barbod qilish choralarini ko'rar edi. **Ost-Indiya** kompaniyasi tomonidan josuslik ma'lumotlari to'plash maqsadida yuborilgan Ye.K.Meyendorf 1824-yildayoq Buxoroda bo'lgan, ammo maqsadiga erisha olmay halok bo'lgan edi. 1831–1833-yillarda mazkur kompaniya leytenanti Aleksandr Berns Hindistondan Afg'onistonga, undan Buxoroga sayyoh sifatida keladi.

Angliya hukumati Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarini Rossiyaga qarshi ittifoqqa uyushtirishga harakat qilar edi.

Shu maqsadda 1841–1842-yillarda Angliya hukumati mayor Konnolinini Xivaga, polkovnik Stoddartni Buxoroga maxsus missiya bilan yuboradi. Ular Xiva xoni va Buxoro amiri huzurida bo'lib, Rossiya tajovuzidan saqlanish uchun uchala xonlik bir-birlariga yordamlashishini, kuchlarni birlashtirishni, ittifoq tuzishni taklif qilib, rus qo'shinlariga qarshi kurashish uchun qo'shin bilan yordam berishga va'da qiladilar. Biroq ularning rasmiy hujjatlari bo'lmagani sababli amir Nasrullo ularni zindonga tashlaydi. Bularni qutqarish uchun Angliya tomonidan Turkiya homiyligida mayor Volf Buxoroga yuboriladi, ammo uning 1843-1845 yillarda Buxorodagi urinishidan ham natija chiqmadi, zindondagilar qatl etiladi, Volfning o'zi qochib qutiladi. Shuningdek, 1843 yilda Xivaga kelgan kapitan Ebbot ham Angliya manfaatlari yo'lida ishlagani ma'lum.

Ost-Indiya kompaniyasi O'rta Osiyo bozorlariga kirish va egallab olish, bozorlarda ingliz tovarlarining Rossiya tovarlarini siqib chiqarishini ta'minlashga zo'r berdi. Bu borada ular hind va fors savdogarlaridan keng foydalandilar. Buyuk Britaniyaning O'rta Osiyoga kirish va uni egallashga intilishi chor Rossiyasini tashvishga solar edi. U xonliklarga bevosita chegaradosh bo'lganidan foydalanib, harbiy harakatlarni boshlab yuboradi. Xonliklarning shimoliy-g'arbiy hududida Orenburg general-gubernatori V.A.Perovskiy katta qo'shin bilan hujumga tayyor turar edi. U 1834-yilda Kaspiy dengizi qirg'og'idagi Mang'ishloqda harbiy istehkom qurib, unga Novo-Aleksandrovska deb nomi beriladi. 1845-yilda Orenburg va Yoyiq, 1847-yilda Sirdaryoning Orol dengiziga qo'yilish joyida Raim harbiy istehkomlari quriladi.

2. Chor Rossiyasi tomonidan O'rta Osiyo xonliklarining bosib olinishi. Ma'lumki, 1839–1840-yillarda graf Perovskiy boshchiligidagi Xiva xonligiga harbiy yurishlar muvaffaqiyatsizlikka uchragan edi. XVIII–XIX asrning birinchi yarmi davomida rus hukumati Pyotr I orzularini amalga oshirish yo'lida uning vasiyatlarini bajarib, Qipchoq dashtlarini o'ziga bo'ysundirdi va u yerda harbiy istehkomlar bunyod etdi. Bu davrda Rossiya uchun sanoatni rivojlantirish, uni xom-ashyo bilan ta'minlash va ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish uchun yangi bozorlar izlash kechiktirib bo'lmaz vazifa edi.

Shu maqsadda maxsus belgilangan reja asosida chor qo'shinlarining hujumi endi Qo'qon xonligiga qaratiladi. Zamonaviy qurollar bilan to'la ta'minlangan 2 mingdan ortiq rus qo'shini mag'lubiyatga uchragan

general Perovskiy boshchiligida 1853-yil yozda **Oqmachit qal'asiga** hujum qiladi. Oddiy qurollar bilan qurollangan 400 ga yaqin qal'a himoyachilari 20 kun davomida dushman hujumini qaytarib, mardlik, jasurlik, vatanparvarlik timsoli bo'lib tarixga kirgan edilar. Aynan shu paytda, ya'ni 1853–1856-yillardagi Qrim urushi sababli Rossiya O'rta Osiyodagi harbiy harakatlarini to'xtatishga majbur bo'ladi. Qo'qon xonligidagi faol harakatlar 1860-yil yozidagina qayta tashkil qilinadi.

Shu tariqa 1860-yilda zamonaviy harbiy texnika bilan qurollangan chor qo'shinlari Qo'qon xonligi hududiga qarashli harbiy istehkomlarga hujum qilib, To'qmoq, Pishpak va boshqa qal'alarni bosib oladilar. Perovskiy va Gosfordlarning harbiy harakatlari amalda Rossiyaning O'rta Osiyoga e'lon qilinmagan bosqinchilik yurishining boshlanishi edi. Turkistonni bosib olish masalasi podsho Aleksand II tomonidan 1859 va 1861-yillarda o'tkazilgan saroy kengashida muhokama qilinadi va birinchi navbatda Qo'qon xonligini bir yoqlik qilish, unga qarshi harbiy harakatlarni boshlashga qaror qilinadi.

O'rta Osiyo xususidagi raqobatda chor Rossiyasi ustunlik qilganligi ma'lum. Angliya Rossiyaning harbiy kuch bilan O'rta Osiyoni egallashga qaratilgan harakatlarini to'xtatib qola olmadi. Shu maqsadda 1864-yil may oyida Qo'qon xonligi hududiga Sharq tomondan polkovnik Chernyayev qo'mondonligidagi Rossiya qo'shinlari, G'arbdan polkovnik Verevkin qo'shinlari bostirib kiradi. Ular tomonidan Qo'qon xonligining muhim va tayanch shaharlari Avliyoota, So'zak, Turkiston shaharlari egallanadi. Bosqinchlar **1864-yil 14-iyulda Chimkentga** yurish boshlaydilar. Turkiston shahri yaqinidagi Iqon qishlog'ida uch kun davomida qattiq janglar bo'lib o'tdi. Jangda Mulla Aliqul qo'shinlari g'olib chiqadi, Chernyayev qo'shinlari orqaga chekinishga majbur bo'ladi.

Mulla Aliqul o'z qo'shinlarini bosqinchilar egallagan shaharlarni ozod qilish uchun jangga tayyorlayotgan bir paytda Buxoro amiri Muzaffarning Qo'qon xonligi hududlariga bostirib kirganligi to'g'risida xabar olinadi. Mulla Aliquli o'z qo'shinlari bilan Qo'qon himoyasiga o'tlanishiga majbur bo'ladi. Vaziyat Chernyayevga qo'l keladi, uning qo'shinlari Orenburg otryadlari bilan Sayramda qo'shilib, 1864-yil 14-sentabrda Chimkentga yangidan yurish uyushtiradi va shaharni bosib oladilar. Chernyayev 1864-yil 2-oktabr kuni Toshkentga hujum boshlaydi. 1860–1864-yillarda Pishpak, To'qmoq, Avliyo ota, Turkiston, Chimkent shaharlari va ular atrofidagi qishloqlarni bosib oladilar. Bu janglarda ko'ngilli himoyachilar, Qo'qon xonligi sarkardasi mulla

Alimqul va boshqalar o'z qahramonliklari bilan vatanparvarlik namunalarini ko'rsatadilar.

1864-yil oktabrida general Chernyayev boshchiligidagi rus qo'shinlarining Toshkentga hujumi muvaffaqiyatsizlikka uchragach, ular Niyozbek qal'asini egallab, Chirchiq daryosidagi to'g'onni buzib tashlaydilar va shaharga suv chiqmay qoldi. Shu tariqa qo'shinlar bir necha oy shahar tashqarisida qolib ketadilar. 1865-yil may oyida ruslar Toshkent shahriga yangitdan hujum boshlaydilar. Himoyachilarning fidokorligi, Mulla Alimqulning tadbirkorligi yangi harbiy qurollar va muntazam harbiy qo'shin oldida ojiz edi. Toshkentni ruslar 42 kun mobaynida qo'lga oladilar.

Mulla Aliqulning jangda halok bo'lishi bilan toshkentliklar orasida sarosima boshlanadi. 1865-yil 17-iyunda esa ko'plab qon to'kilishini oldini olish maqsadida muzokaralar boshlanadi. Cherniyayev shaharning Hakimxo'ja qozikalon, Abdurahmon eshon, domla Solihbek Oxun singari nufuzli kishilari bilan muzokara o'tkazib, «Toshkent shahar aholisi o'z ixtiyori bilan Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shildi», degan soxta ahdnomani to'ldirishga majbur qiladi. So'ngra shahar kattalarining barchasiga majburiy ravishda qo'l qo'ydirilib, muhr bostiriladi va Peterburgga yuboriladi.

«Chorsu» mahallasidagi ko'cha (19 asr o'rtalari).

Toshkent uchun bo'lgan janglardan so'ng 1865-yili bosib olingan hududlarda Turkiston viloyati tashkil qilinadi, 1867-yil iyul oyida **Turkiston general gubernatorligi** tashkil etiladi. Markazi Toshkent bo'lgan Sirdaryo viloyati, markazi Verniy bo'lgan Yettisuv viloyatlari general-gubernatorligi tarkibiga kiritiladi. General-gubernator va okrug qo'mondoni etib general-ad'yutant **K.P. Fon Kaufman** tayinlanadi. Unga biror davlatga urush e'lon qilish, sulh tuzish, harbiy-ma'muriy, moliyaviy-iqtisodiy, fuqarolik ishlarini mustaqil hal qilish huquqlari berilgan, shu boisdan u «yarim podsho» deb atalgan.

Turkiston General gubernatorligi dastlab ikkita viloyat (Yettisuv va Sirdaryo) dan iborat bo'lgan. Keyinchalik Farg'ona (1876 y), Samarqand (1868 y) va Kaspiyorti viloyatlari (1881 y) ham tashkil etiladi. Gubernatorlikning markazi Toshkent shahri edi. Turkiston general gubernatori podsho tomonidan tayinlanib unga o'lka boshqaruvida mutlaq hokimiyat vakolatlari berilgan bo'lib, mahalliy aholi uni «yarim podsho» deb atardi.

1886-yil 12-iyulda imperator Aleksandr III tasdiqlagan Turkiston o'lkasini idora qilish to'g'risidagi yangi Nizomga ko'ra o'lka boshqaruvi to'rtta asosiy bo'limdan tarkib topgan edi (**ma'muriy tuzilish, sud tuzilishi, yer tuzilishi, soliqlar** va yig'imlar). Turkiston General gubernatorligi Rossiyada podsho hokimiyati ag'darilguniga qadar amalda bo'ldi. Oktabr davlat to'ntarishidan so'ng uning o'rnida 1918-yil aprel oyida RSFSR tarkibida Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi (TASR) tashkil etiladi.

Turkiston General gubernatorlari:

K.P. Kaufman (1867–1881 yy);

M.G. Chernyayev (1882–1884 yy);

N.O. Rozenbax (1884–1888 yy);

A.B. Vrevskiy (1889–1898 yy);

S. Duxovskiy (1898–1901 yy);

N.A. Ivanov (1901–1904 yy);

P.N. Tevyashov (1904–1905 yy);

D.I. Subbotich (1905–1906);

N.I. Grodekov (1906–1908 yy);

P.I. Mishchenko (1909 yy);

A.V. Samsonov (1909–1913);

Flug (1913 yy);

Martson (1913–1916 yy);

Yerofeev (1916 yy);

A.N.Kuropatkin (1916–1917 yy).

1865–1866-yillarda rus qo‘shinlari Qo‘qon xoni va Buxoro amiri o‘rtasida hamisha qo‘ldan-qo‘lga o‘tib turgan Xo‘jand, O‘ratepa, Jizzax shaharlarini qattiq janglardan keyin egallaydilar.

Chor Rossiyasining Turkiston xonliklariga yurishi dastlab Buxor amirligiga qaratiladi. Buxoro amiri Muzaffarning ko‘rgan tadbirlariga, xalqning qahramonona qarshiliklariga qaramasdan, **1868-yil may-iyun oylarida Zirabuloqda** bir necha bor to‘qnashadilar. Amir qo‘shinlari tor-mor etiladi. Bu orada istilochilarga qarshi Samarqandda qo‘zg‘olon ko‘tariladi. Shahrisabz, Kitob beklari Jo‘rabek va Bobobek hamda amirning o‘g‘li Abdumalik To‘ra 27-may kuni Samarqandga qo‘shin bilan yetib kelib, qo‘zg‘olonchilar bilan birgalikda fon Kaufman tomonidan Samarqandda qoldirilgan polkovnik Nazarov va mayor Shtempel boshliq harbiy qismlar bilan qattiq jang qiladilar. Jang 8 kun davom etadi. 500 kishidan iborat dushman kuchlaridan 275 tasi o‘ldiriladi va yarador qilinadi.

Samarqanddagi voqealardan xabar topgan fon Kaufman zudlik bilan Samarqandga yetib keladi va 8-iyun kuni shaharni to‘plardan yoppasiga o‘qqa tutishga, aholini beomon otish, shaharni yondirishga buyruq beradi. Aholi qirg‘in qilinadi, masjidlar va tarixiy yodgorliklar yondirildi, qadimiy noyob moddiy va ma‘naviy obidalarining ayrimlari Peterburgga olib ketiladi. Nihoyat **1868-yil 23-iyunda** Kaufman bilan amir Muzaffar o‘rtasida sulh shartnomasi imzolanadi. Buxoro amirligi Rossiyaning vassaliga, ya‘ni xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil aloqalar qila olmaydigan davlatiga aylantiriladi. Sulhga binoan Xo‘jand, O‘ratepa, Jizzax, Samarqand, Kattaqo‘rg‘on chor Rossiyasi imperiyasi tarkibiga kiritiladi. Amir oltin hisobida 125 ming tilla (500 ming rubl) tovon to‘lash, rus savdogarlari uchun amirlikda qulay sharoit yaratish majburiyatini oladi. Rossiya hukumati o‘zining O‘rta Osiyodagi bosqinchilik harakati bilan G‘arb mamlakatlari, jumladan, Angliya bilan munosabatlarni keskinlashtirmaslik tadbirlarini ham ko‘radi.

Endi Rossiya imperiyasi Xiva xonligi taqdirini hal qilishga kirishadi. Fon Kaufman 1873 yil bahorida 12 mingdan ortiq zobit va askar, 56 ta to‘p-zambaraklar bilan Xiva xonligiga yurish boshlaydi. Ayni paytda Xivaga qarshi Orenburg, Mang‘ishloq, Krasnovodsk, shuningdek, Kavkaz okrugi qo‘shinlari ham yurishga kirishgan edilar. Umumiy qo‘mondonlik Kaufman zimmasiga yuklatilgan edi.

Xiva xoni Muhammad Rahimxon bosqinchilarga qarshi o‘z qo‘shinlarining bir qismini Muhammadmurod devonbegi boshchiligidan

Chorjo'y tomonga, yana bir qismini Eltuzar inoq boshchiligida Qo'ng'iro't tomonga, yana bir qismini amir To'ra boshchiligida Xazarasp'ga, Inoqbek boshchiligidagi qismni Xo'jayliga safarbar etadi. Xon chor Rossiyasi qo'shinlariga bas kelolmasligini anglab yetgan edi. Amudaryo bo'yalarida qirg'inbarot janglar bo'ladi. 1873-yil 18-may kuni Kaufman otryadlari Amudaryodan o'tib Xazorasp'ni egallaydilar, Qo'ng'iro't va Xo'jayli shaharlari, Mang'it qal'asi zabt etiladi.

Shu tariqa **1873-yil 12-avgustda Xivaga yaqin Gandimiyon** qishlog'ida Kaufman bilan Muhammad Rahimxon o'rtasida shartnoma imzolandi. Shartnomaga muvofiq Xiva xonligi Rossiyaning vassaliga aylantiriladi. Amudaryo quyi oqimining o'ng tomonidagi yerlar Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritiladi, xonlikka oltin hisobida 2 million 200 ming so'm tovon to'lash majburiyati yuklatiladi. Rossiya savdo-sanoatchilari Xiva xonligida bojsiz savdo qilish, xonlik hududida yer olish, sanoan korxonalari qurish huquqini oladilar. Xon o'zini Rossiya podshohining itoatkor xizmatkori, deb tan olishga majbur bo'ladi.

Kaufman Xiva xonligi taqdirini hal qilgach, Qo'qon xonligini tugatishga kirishdi. Bu vaqtda Qo'qon xonligida hokimiyat uchun ichki kurash avjga chiqqan edi. 1868-yil 13-fevralda Kaufman va Qo'qon xoni Xudoyorxon o'rtasida shartnoma imzolangan bo'lib, xonlikning istilochilar bosib olgan hududlari Rossiya tasarrufiga o'tganligi e'tirof etilgan edi. Rossiya savdogarlariga Qo'qon xonligining barcha hududlarida hechqanday moneliksiz faoliyat yuritish, karvonsaroylarga ega bo'lish huquqi berilgan edi. Rossiya imperiyasi Buxoro va Xiva xonliklariga qarshi urush olib borayotgan yillari Qo'qon xonligida chuqur siyosiy va iqtisodiy inqiroz hukm surmoqda edi. Bu vaqtda xonlik yerlarining yarmi rus davlati tomonidan bosib olingan edi.

Xonlikning hududi asosan Farg'ona vodiysidan iborat bo'lib, Xudoyorxonning so'nggi hukmronlik yillari (1865-1875 yy) edi. Xudoyorxonning qattiq zulmi, og'ir iqtisodiy hayot hamda uni Rossiyaning itoatli xizmatkoriga aylanishi xalq g'azabini qo'zg'atadi. Xonga qarshi xalq bilan birgalikda saroy harbiylari va amaldorlari, ruhoniylar va savdo vakillari ham bosh ko'tardi. Bunda o'zbeklar, qirg'izlar va tojiklar faol qatnashib, Xudoyorxonga va rus davlatining tajovuziga qarshi kurashadilar.

1873-yilda Farg'ona vodiysida Xudoyorxonga qarshi qo'zg'olon boshlanadi. Qo'zg'olonchilarning bir qismiga qirg'iz mulla Ishoq Hasan o'g'li boshchilik qiladi. U Qo'qon xoni Olimxonning nevarasi Po'latxon deb e'lon qilinadi va Namanganga kelib qo'zg'olonga rahbarlik qila

boshlaydi. Ayni paytda xonlikda Xudoyorxonning o'g'illari **Nasridinbek va Muhammad Aminbek**, Sherali dodxoh, Abdurahmon oftobachi va boshqalar ham bosh ko'taradilar. Ular bir tomondan, Chor Rossiyasi bosqinchilariga qarshi, ikkinchi tomondan, Kaufmanga batamom tobe bo'lib qolgan Xudoyorxonga qarshi kurash boshlagan edilar. Xalq qo'zg'olonchi kuchlarga ergashadi. Qo'zg'olonchilar 1875-yil 9-oktabrda Qo'qonni egallaydilar. Xudoyorxon ularni bostirishga ojizlik qilib, 1875-yil 22-iyulda Qo'qondan Toshkentga qochib ketadi. Kaufman Xudoyorxonning 40 aravadagi qimmatbaho boyliklarini musodara qilib, o'zini Orenburgga surgun qiladi.

Xudoyorxon ketgach, qo'zg'olonchi kuchlar xon masalasida ikkiga bo'linib ketadilar. Ayrim kuchlar Nasriddinbekni, boshqalari Po'latxonni taxtga chiqarmoqchi bo'ladilar, ziddiyat yanada kuchayib boradi. Kaufman xonlikdagi ichki kelishmovchilikdan foydalanib, uni batamom bosib olish uchun 1875-yil avgustda katta qo'shnlarni urushga safarbar etadi. Xonlikni bosib olishda generallar **M.D.Skobelev, Golovachev** va boshqa zobitlar «jonbozlik» ko'rsatadilar. Nasriddenbek, lashkarboshi Abdurahmon oftobachi bosqinchilarga taslim bo'lib ular tomoniga o'tadilar. 1876-yil fevralda xalq qo'zg'olonlari qonli tarzda bostiriladi. Po'latxon 1876-yil 1-martda dorga osiladi, uning safdoshlari ayovsiz jazolanadi.

1873–1876-yillardagi Farg'ona vodiysidagi qo'zg'olonlar xalqning ozodlik harakati edi. Buni o'sha davrda Kaufman ham xalq qo'zg'oloni deb e'tirof etgan edi. 1876-yil fevralida Rossiya imperatori Aleksandr II ning maxsus farmoni bilan Qo'qon xonligi tugatiladi, uning o'rnida **Farg'ona viloyati** tuzilib, Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiritiladi. Viloyatga M.D.Skobelev harbiy gubernator etib tayinlanadi.

Chor hukumatining e'tibori endi turkmanlar yashaydigan hududlarni istilo qilishga qaratiladi. 1877-yilda Qizil Arvot, 1881-yilda Ashxobod, 1884 yilda Marv bosib olinadi. Bosib olingan yerlarda **Kaspiyorti viloyati** tuzilib, u Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiritildi. Shunday qilib, Rossiya imperiyasi 20-yil davom etgan qonli urush bilan butun O'rta Osiyoni bosib oldi. Bosib olingan o'lkada mustahkam va batamom o'rnatib olish maqsadida chet mamlakatlar bilan chegaralarni aniqlash choralari ko'rdi. 1881-yilda Rossiya-Eron chegara konvensiyasi imzolani, yangi Rossiya mulklari va Rossiya-Eron o'rtasidagi chegara belgilandi. 1885–1887-yillarda Rossiya va Angliya hukumatlari tomonidan Rossiya-Afg'oniston chegarasi, 1895-

yilda esa Pomirdagi chegaralar belgilanadi. Bu chor Rossiyasining O'rta Osiyodagi bosqinchilik harakatining yakunlovchi nuqtasi bo'ldi.

Rossiya harbiy vaziri, graf D.Milyutin, podsho maslahatchisi V.Girs 1867-yilda «Turkiston o'lkasini boshqarish tartibi» haqida qonun loyihasini tuzadilar. U Vazirlar Kengashi tomonidan tasdiqlandi va amalda kuchga kiritildi. O'lkada mutlaq hokimiyat general-gubernator qo'lida to'plandi. General-gubernatorlik Kengashi va to'rt bo'limdan iborat mahkama tuzildi. Birinchi bo'lim ma'muriy va nazorat, ikkinchisi moliyaviy-xo'jalik, uchinchisi soliq va shahar mablag'lari ishlarini boshqargan. To'rtinchisi maxsus bo'lim deb atalgan.

Umuman XIX asrning 90-yillariga kelib, Turkiston general-gubernatorligi beshta – **Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Yettisuv, Kaspiyorti** viloyatlariga, viloyatlar uyezdlarga, uyezdlar bo'lislarga, bo'lislar uchastkalarga bo'linib boshqariladigan bo'ldi.

Turkistonning barcha viloyatlarida harbiy gubernatorlik boshqarmalari ta'sis etiladi. Harbiy gubernatorlar bevosita podsho tomonidan tayinlanadigan bo'ldi. Viloyat boshliqlari esa doimo harbiy gubernatorlarning nazorati ostida bo'ldi. O'lkada mustamlakachilik tartiblari o'rnatilishiga qadar hakamlik vazifasini bajarib kelgan qozilar mahalliy aholi o'rtasidagi huquqiy muammolarni shariat va odat normalariga tayanib hal qiluvchi organ sifatida saqlanib qolindi. Bu, albatta, mahalliy xalq ommasining noroziligini kuchaytirmaslik maqsadida ko'rilgan tadbirlar edi. Ular general-gubernator tomonidan tasdiqlanib, uyezd boshliqlari nazorati ostida ish olib bordi.

General-gubernator katta huquqlarga ega bo'lib, xorijiy mamlakatlar bilan diplomatik aloqalar olib borishi, soliq siyosatini belgilashi, rus fuqaroligi huquqini berishi, mahalliy aholi ustidan chiqarilgan turli hukmlarni ijro etishga ruxsat berishi mumkin edi. Bu «Vaqtli Nizom» qonuni chor ma'muriyatining mustamlakachilik siyosati manfaatlariga mos kelmasligi sezila boshlangach, Kaufman Rossiya imperatoriga 1873-yilda Turkiston o'lkasini boshqarishning yangi nizom loyihasini taqdim etdi. Nizom 1886-yilda podsho Aleksandr II tomonidan tasdiqlandi. Nizomning asosiy g'oyasiga ko'ra, o'lkada Rossiya hukmronligi yanada mustahkamlanishi, o'lka yerlari avvalgidek harbiy vazirga bo'ysundirilishi nazarda tutilgan. Markaziy o'lka boshqaruvi general-gubernator hamda uning Kengashi va mahkamasidan iborat edi.

Turkiston istilo qilingan dastlabki vaqtdan boshlab o'lkani paxta xomashyosi yetishtiradigan bazaga aylantirish Rossiya agrar siyosatining bosh maqsadi deb belgilandi. Xonliklar davrida davlat

mulki hisoblangan katta-katta yer maydonlari Rossiya davlati xazinasiga tegishli, deb e'lon qilindi. Vaqf mulklari ham asta-sekin davlat ixtiyoriga o'lina boshlandi. Podsho ma'muriyati Turkistonning doimiy egasi bo'lish uchun «ko'chirish» siyosatini qo'lladi. Fon Kaufman tashabbusi bilan 1875-yildayoq Avliyo ota tumanida Rossiyadan ko'chirib keltirilganlar hisobiga 8 ta rus qishlog'i vujudga keldi. 1886-yilda qabul qilingan «Turkiston o'lkasini boshqarish haqidagi Nizom»ga muvofiq rus dehqonlarini ko'chirib keltirish va joylashtirish kuchayib ketdi. Chor hukumatining «Osiyo Rossiyasida bo'sh yotgan yerlardan» foydalanish borasida yaratgan imkoniyatidan foydalangan kam yerli yoki yersiz rus xonadonlari, kazaklar ma'muriyatning ijozatisiz Turkistonga boyish maqsadida oqib kela boshladilar. Shu tariqa, Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand viloyatlarida 1910-yilga kelib, 124 ta rus qishlog'i vujudga keldi, ularda 70 mingga yaqin ko'chib kelganlar yashardi.

Chor ma'muriyati Turkistonni Rossiyaning bir qismiga aylantirish, uning janubiy chegaralarida harbiy istehkomlar qurish, boyliklarni va yetishtirilayotgan xomashyoni tashib ketish maqsadida Temir yo'l qurilishini boshlab yubordi. **1880-1889 yillarda** Krasnovodsk, Ashxabad, Marv, Chorjo'y, Kushka, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Qo'qon, Andijon shaharlarini bog'lovchi O'rta Osiyo temir yo'li qurildi. **1890-1905 yillarda Toshkent-Orenburg** temir yo'li qurilib, Turkiston Rossiyaning markazi bilan bog'landi. 1915-yilda Buxoro-Qarshi va Termiz-Qarshi-Shahrisabz-Kitob temir yo'li qurildi.

Turkiston Rossiyaning markazi bilan temir yo'l orqali bog'langach, rus kapitali (sarmoyalari) o'lkaga oqib kela boshladi. Turkiston xomashyo bazasida savdo-sanoat yuritish, zavod-fabrikalar qurishga intiluvchilarga Rus-Osiyo banki, Moskva savdogarlar banki, Rossiya davlat banki pul qarz berib turar edi. Natijada bir qator zavodlar, savdo shohobchalari, oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi korxonalar qurildi. 1913-yilda tuzilgan «Beshbosh» paxta-yog' shirkati Turkistonda 29 ta paxta zavodi qurdi, o'lkada yetishtirilgan paxtaning 30 foizini xarid qilardi, 80 ming tonna paxta tolasini tashib ketar, 160 ming tonna chigit tayyorlardi. Katta sarmoyador Vodyayevlar Turkistonda «Vodyayevlar 200 savdo uyi»ni tashkil etib, 30 ta paxta zavodi qurildi.

Dehqonlar esa og'ir shartlar asosida qarz olardi, qarzini to'lay olmay o'ziga tegishli yerini sotib, yersiz qolardi, mardikorlik, chorakorlik qilishga majbur bo'lar edilar. Ular yer egalari qo'lida

yollanib batraklik qilishga yoki yangi ochilayotgan korxonalarga arzimagan ish haqi evaziga ishlashga majbur bo'lar edi.

1908-yilda o'lkada 378 ta sanoat korxonalari faoliyat yuritgan bo'lsa, 1917-yilda ularning soni Buxoro amirligi va Xiva xonligida qurilgan korxonalarni ham qo'shib hisoblaganda 1200 taga yetgan. O'lkada sanoat tarmoqlarining rivojlanishi aholining tabaqalanishiga ta'sir etib, milliy burjuaziya va ishchilar sinfi shakllana boshladi. 1914 yilgi ma'lumotlarga ko'ra o'lkada 49,5 ming ishchi bo'lib, ulardan 25,5 mingi sanoatda, 24 mingi temir yo'l va unga xizmat qiluvchi ustaxonalarda ishlagan.

Rossiya imperiyasi Turkiston xalqlarini ma'naviy-madaniy jihatdan tutqinlikka solish, o'zining uzoqqa mo'ljallangan manfaatiga bo'ysundirish siyosatini yuritdi. Turkiston general-gubernatorligining Farg'ona viloyati harbiy-gubernatori Skobelev shunday deb yozgan edi: «Millatni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san'atini, tilini yo'q qilsang bas, tez orada o'zi tanazzulga uchraydi». Turkistonda ana shunday yovuz qarashlarga mos siyosat va amaliyot yuritildi. Turkistonning noyob tarixiy, ma'naviy, madaniy boyliklari talon-taroj qilindi. **1870-yilda Toshkentda** ochilgan kutubxona va **1876-yilda tashkil** etilgan muzeyda o'lkaning ma'naviy-madaniy hayotini aks ettiruvchi oltin, kumush, misdan yasalgan qimmatbaho buyumlar, gilamlar, amaliy san'at namunalari, tarixiy yodgorliklar, arxiv hujjatlari, qo'lyozma kitoblar va boshqa osori- atiqalar to'plandi. Ular ko'rikdan o'tkazilib, qimmatbaho va nodir deb baholanganlari Peterburg va Moskvaga olib ketildi.

Maorif va madaniyat sohasida ruslashtirish siyosati yuritildi. Turkistonlik bolalarni ruslar bilan aralashtirib o'qitish va tarbiyalash g'oyasi ilgari surildi va 1884 yilda Toshkentda dastlabki «rus-tuzem maktabi» ochildi. XIX asr oxirida ularning soni yuztadan oshib ketdi. Bunday maktablarda rus va o'zbek muallimlari dars mashg'ulotlarini o'tadigan bo'ldilar.

3. Chor Rossiyasi tajovuziga qarshi Turkistonda milliy-ozodlik harakatlari. Chor Rossiyasi Turkistonni o'z mustamlakasiga aylantirgach, uning o'lkada siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy zulmi kuchayib bordi. Bunday holat milliy qo'zg'olonlarning boshlanishiga turtki bo'ldi. Ana shunday harakatlar 1878-yilda Mingtepada bo'lib o'tgan Yetimxon, 1885-90-yillarda Andijonning Qo'rg'ontepa uyezdi-dagi Darveshxon to'ra boshliq xalq harakati, 1880-1883-yillarda

mustamlakachilik zulmiga qarshi bo'lib o'tgan qo'zg'olonlar shular jumlasidandir.

1892-yilda Afg'onistonda vabo kasali tarqaladi. Imperiya ma'murlari vabo kasali tarqab ketmasligi uchun chora-tadbirlar ko'radilar. Biroq belgilangan chora-tadbirlarda mahalliy aholining diniy va milliy an'analari mutlaqo e'tiborga olinmadi. Toshkent shahar ma'muriyati shoshilinch choralar ko'radi. Vabo kasali bilan o'lganlarni shahar ichkarisidagi 12 ta qabristonga ko'mish man etiladi, shahar tashqarisida 4 ta yangi qabriston ochiladi, deb e'lon qilinadi. Shahar ma'muriyati tibbiyot nuqtayi nazaridan to'g'ri bo'lgan, bu tadbirlar haqida aholi o'rtasida tushuntirish ishlarini olib bormadi, musulmonchilik odatlari, marosim qonun-qoidalari hisobga olinmadi. Va'da qilingan 4 ta yangi qabriston o'rniga faqat bittasi ochiladi xolos.

Ilojsiz qolgan aholi vafot etganlarni shahar ichidagi berkitilgan qabristonlarga yashirincha olib borib ko'ma boshlaydilar. Bularning barchasi mustamlakachi ma'murlarning zo'ravonlikka asoslangan siyosatining ko'rinishi edi. 1892-yil 20-iyun kuni shaharda qo'g'olonlar boshlanib ketadi. Qo'zg'olon mustamlaka hukumati qo'shinlari tomonidan shafqatsizlarcha bostirilib, uning tashkilotchilari jazolanadi. Qo'lga olingan 60 kishi turli muddatlarga qamoq jazosi va surgunga hukm qilinadilar.

Turkistonda ko'tarilgan ozodlik harakatining eng yirigi 1898-yilgi Andijon qo'zg'olonidir. Qo'zg'olonga Andijon yaqinidagi Mingtepa qishlog'ida yashovchi Muhammadali eshon boshchilik qiladi. Manbalarda qayd etilishicha, qo'zg'olonchilar soni 500 ga yaqin bo'lgan. Qo'zg'olonga *Muhammadali eshon - Dukchi eshon* boshchilik qiladi. Dukchi eshon o'lkadagi mustamlaka siyosatiga qarshi aholini birlashtirishga harakat qildi. Qo'zg'olon stixiyali tarzda boshlanadi. 1898-yil 17-may kuni eshon boshliq qo'zg'olonchilar Qutchi, Qoraqo'rg'on va Oqchi, Qo'yli qishloqlariga kirib borishib, ularning soni tobora ortib borgan. Qo'zg'olonchilar Andijonga kirganlarida ularning soni taxminan 2000 kishiga yetadi. Qo'zg'olonchilar Andijondagi mustamlakachilarning harbiy garnizoniga bostirib kiradilar va kazarmadagi miltiqlarni qo'lga kiritib, harbiy qismdagilarni o'qqa tutadilar. Tezda harbiy garnizon shaharni o'rab olib, qo'zg'olonni harbiy kuch bilan shafqatsizlarcha bostiradilar.

Kuchlar teng emasligini anglagan eshon jang maydonini tashlab chiqishga majbur bo'ladi. Uzoq davom etgan axtarishlardan so'ng u Arslonbob yaqinidagi Toshko'prik qishlog'ida qo'lga tushiriladi.

Natijada Asaka, Quva, Shahrixon, O'sh, Marg'ilon kabi shaharlar va qishloqlarda chor armiyasiga qarshi harakatlar keng yoyiladi. Eshonning o'zi va maslakdoshlaridan 5 nafari esa **1898-yil 12-iyunda** osib o'ldiriladi, yuzlab kishilar qamoq jazosiga hukm etiladi, 15–20 kishi Sibirga surgun qilinadi.

Ana shunday qo'zg'olonlar o'lkada nafaqat XIX asrning oxirlarida, balki XX asr boshlarida ham to'xtamadi. Ayniqsa, bunday harakatlar birinchi jahon urushi davrida va undan so'ng yanada jiddiy tus oldi. **1914-yil** Rossiyaning birinchi jahon urushiga kirishi ahvolni yanada og'irlashtirib yubordi. Urush davrida mahalliy aholini tobora iskanjaga olish kuchayib bordi. Jahon urushi chor Rossiyasidan yana ko'p qurbonlar olib ketdi. Urushga eng so'nggi rezervlar safarbar qilinsa ham, odam yetishmas edi. Shu sababli harbiy vazirlik Turkiston o'lkasi yerli aholisini armiyaga chaqirish to'g'risida loyiha ishlab chiqdi.

Ushbu keskin tadbirga nisbatan darhol hukumat tomonidan yangi reja ishlab chiqiladi. Ya'ni u o'lka xalqlarini armiyaga tortish rejasi o'rniga endi Turkiston, qozoq o'lkasi va boshqa shu singari milliy mustamlaka o'lka xalqlarini front orqasidagi harbiy ishlarga safarbar qilish haqida edi. Bu rejani ishlab chiqilishining ikkita asosiy sababi bor edi. Avvalo, Chor hukumati Turkiston va boshqa o'lka yerli aholisini armiyaga chaqirib, qo'llariga qurol berishga ishonmadi. Shuningdek, front manfaati uchun xizmat qilib turgan sanoat korxonalari, temir yo'l qurilishlari, o'rmonda daraxt kesish va boshqa muhim ishlarda band bo'lgan rus ishchilarini armiya safiga chaqirib, ularning front orqasidagi ishlariga Turkiston, Qozog'iston va boshqa o'lkalarning yerli aholisini safarbar qilish mo'ljallandi. Chor hukumati, bu reja tezlik bilan amalga oshirilsa, frontdagi halokatning oldini olish mumkin bo'lar, deb turli vajlarni ko'ndalang qildi. Shu asosda 1916-yil 25-iyunda podsho Nikolay II ning «Fuqarolarni front ortidagi harbiy inshootlar, shuningdek, davlat mudofaasi uchun zarur bo'lgan boshqa har qanday ishlarga jalb etish» to'g'risidagi farmoni e'lon qilindi.

Shunday qilib, **1916-yil 25-iyunda** qabul qilingan podsho farmoni chorizm mustamlaka siyosatining mudhish natijalaridan biri bo'ldi. «chekka o'lka xalqlari»ni armiyaga olib, qo'llariga qurol berish loyihasidan xavfga tushgan chor hukumati, buning o'rniga ularni qonli, adolatsiz jahon urushi ehtiyojlarini qoplash uchun front orqasidagi og'ir ishlarga majburan safarbar qildi. Bu farmonning mazmuni mahalliy

aholi o'rtasida «oq podsho urushga odam olarmish» yoki «urushga mardikor olinarmish», degan gaplar tarqalishiga sabab bo'ldi.

Podsho farmoni to'satdan e'lon qilinadi. O'rta Osiyo va Sibir xalqlarini Chor armiyasiga safarbar qilish imkoniyatlari masalasi bir necha yillar davomida hukumat doiralari va mahalliy mustamlaka organlarida bir necha martalab maxfiy muhokama qilingan. Lekin xalqlarni front orqasidagi harbiy ishlarga jalb qilish to'g'risidagi loyiha Vazirlar kengashining maxsus kengashidagina shoshilinch ravishda ko'rib, podsho farmoni ham imzolanadi. Urushda yengilib, rezervlari yetishmay «do'ppisi tor kelib qolgan» chor hukumati tayyorlik ko'rishga ham ulgurmadi. Podsho farmoni hatto mahalliy mustamlaka ma'murlari uchun ham kutilmagan voqea edi. Ular chaqiriqni uyushtirishga oldindan hech qanday tadbir ko'rmagan edilar.

Farmonga muvofiq, «chekka o'lka xalqlari» ning 19 dan 43 yoshgacha bo'lgan erkak aholisi safarbar qilinishi mo'ljallandi. Shuning uchun bu tadbirning yerli xalqlar uchun naqadar mashaqqat ekani ko'rinib turibdi. Safarbarlik yozda, qishloq xo'jalik ishlari ayni qizigan paytda o'tkazilishi lozimligini hisobga olsak, mehnatkashlar ommasi juda og'ir ahvolga tushganligini payqash qiyin emas. Safarbarlikning birinchi davrasida Turkiston yerli aholisidan 250 ming kishini chaqirish mo'ljallanadi. Shu jumladan, Sirdaryo oblasti —87 ming, Yettisuv —60 ming va Farg'ona —50 ming, Samarqand—38 ming va Zakaspiy oblasti —15 ming kishi berishi kerak edi. Qozog'iston rayonlari 235 ming mardikor berishi rejalashtiriladi.

Uezdlar bo'yicha, uyezd boshliqlari volostlar bo'yicha volost boshliqlariga safarbarlik raqamlarini belgilab chiqish topshiriladi. Volostlarda chaqiriq naryadi tuzish ma'murlar, volost boshqaruvchilari (volostnie upraviteli) va mahalliy oqsoqollarga, shaharlarda esa mingboshi va ellikboshilarga topshirildi. Mustamlaka va mahalliy ma'murlar chaqiriqdan o'zlariga foyda jamg'arishni mo'ljallab, chaqiriq naryadini rejadagidan ham oshiqroq ko'rsatishga urinishadi. Ayniqsa, ular urush ehtiyojlari uchun ishga yuboriluvchi mardikorlar ro'yxati tuzishdan o'z manfaatlari uchun keng foydalandilar. Bu paytda o'lkada aholini ro'yxatga olish barcha joylarda to'la rejali tarzda amalga oshirilgan edi.

Mardikorlikka olish ro'yxatlari tuzish ishi bilan volost boshqaruvchilari, oqsoqollar va ellikboshilar shug'ullandilar. Ular xohlagan noma'qulchiliklarini qiladilar. Kambag'allar ro'yxatga olingan holda boy-badavlat yer egalarining bolalari ro'yxatga tushmay qolgan

hollar ham ko'p uchrar edi. Bu esa o'lka shahar va qishloqlarida oddiy xalq orasida ommaviy xalq noroziligini keltirib chiqardi. Natijada 4-iyulda **Xo'jand** shahrida norozilik namoyishi boshlanib ketadi. Unda oddiy dehqonlar, mardikorlar, jami 3000 dan ortiq kishi qatnashib, namoyish ishtirokchilari «Mardikor bermaymiz!» shiori ostida norozilik bildiradilar.

Shunday harakatlar o'lkada 5-iyulda **Samarqand uyezdining Urgut** qishlog'ida, **Toshkent** atrofidagi qishloqlarda dehqonlarning g'alayonlari politsiya va qo'shinlar bilan to'qnashuvlarga aylanib ketadi. Bunday to'qnashuvlar 12-iyulda Yangibozor, To'ytepa qishloqlarida, 14-iyulda Troitsk, Xonobod va Pskent qishloqlarida ham bo'lib o'tadi. Ommaviy harakatlar Farg'ona vodiysining Qo'qon shahrida, Rishton, Ganjiravon qishloqlarida, Samarqand viloyatining **Kattaqo'rg'on** uyezdi qishloqlarida ham bo'lib o'tadi. Ularning barchasi ayovsiz bostiriladi.

Qo'zg'olon 1916-yil 9-iyulda Andijonda, 10-iyul kuni eski Marg'ilondagi chiqishlar bilan yanada kuchaya boshlaydi. Ushbu qo'zg'olonning 1916-yildagi eng qaynoq nuqtasi **Jizzax shahri** va uning atrofidagi qishloqlar edi. Jizzax shahri aholisi 13-iyul kuni safarbarlikka chaqirilganlar ro'yxatini talab qilib oqsoqol va shahar mingboshisi mahkamasiga to'planadilar. Oqsoqolni o'ldirib, mingboshi mahkamasini vayron qiladilar, ro'yxatni topib olib yondirib tashlaydilar. Nazir Hoji eshon degan kishi Jizzax beki deb e'lon qilinadi. Qo'zg'olonni bostirishga yetib kelgan jazo otryadi katta zarbaga uchraydi. Qo'zg'olonchilar safi kengayib borar edi. Jazo otryadi bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida bo'lgan to'qnashuvda ikkala tomondan ham qurbonlar bo'ldi. Qo'zg'olonchilar telefon simlarini uzib, neftli baklarni yondirib, binolarni vayron qiladilar. Lomakino bekatida temir yo'l ko'prigi, relslar buzib tashlanadi. **Obruchevo, Kurapotkino, Rostovsovo** temir yo'l bekatlari ham vayron qilinadi.

Ana shunday qo'zg'olonlarning yirik markazi shubhasiz Jizzax uyezdining Bog'don volosti edi. Shunday sharoitda Bog'don volostidan Abdurahmon jevachi boshchiligidagi kuchlarning qishloqlarda ommaviy g'alayonlari boshlanib ketadi. Tezda ozodlik kuchlari Jizzax shahri tomon yuradilar. Natijada 21-iyul kuni Jizzax yaqinida qo'zg'olonchilar bilan jazo otryadi o'rtasida to'qnashuvlar bo'lib o'tadi. Pulemyotdan ayovsiz o'qqa tutilgan qo'zg'olonchilar yengiladilar. Tashabbuskorlar Abdurahmon jevachi, Nazir Hoji eshonlar qo'lga olinadi va o'lim jazosiga hukm qilinadilar. Turkiston general-gubernatori Jizzax

qo'zg'olonini bostirish uchun polkovnik Ivanov boshchiligida maxsus rota sapyorlarni safarbar etadi. Jazo otryadi qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostiradilar. Stixiyali tarzda ko'tarilgan qo'zg'olonlar, shuningdek, **Zomin va Forish** qishloqlari, xususan cheka **Sintob** volostigacha ham yetib boradi. Qo'zg'olonlar garchand shafqatsizlarcha bostirilgan bo'lsada, 1916-yilgi voqealar o'lkada mahalliy aholisining mustamlaka siyostiga qarshi qaratilgan eng katta milliy ozodlik va ommaviy xalq harakati edi.

4. O'lkada jadidchilik harakati va milliy uyg'onishning kuchayishi. Jadid (arabcha «jadid»-yangi) – yangilanish, yangi zamonaviy maktab, matbaa, milliy taraqqiyot usullari, yo'llari tarafdorlarining umumiy nomi. Jadidchilik XIX asr oxiri va XX asrning birinchi choragida turkiy musulmon o'lkalarida (Qrim, Kavkaz, Volgabo'yi-Bulg'or va Janubiy Ural havzasi, Turkiston) shakllanib kelayotgan milliy burjuaziya muhitida vujudga kelgan. U o'sha davrdan Turkistondagi milliy-ozodlik harakatining mafkurasi–Turkiston milliy mustaqillik mafkurasi vazifasini bajardi.

Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari quyidagilarda o'z aksini topdi: Turkistonni o'rta asrga xos qoloqlik, feodal tarqoqlik, diniy xurofotlardan ozod qilish, xalqni, millatni zamonaviy taraqqiyot yo'liga olib chiqish, milliy davlat bunyod etish, konstitutsion, parlament va prezident idora usulidagi ozod va farovon jamiyat qurish, turkiy tillarga davlat tili maqomini berish, milliy pul birligi va milliy qo'shin tuzish. Bu g'oya va maqsadlar 1917–1924-yillarda «Turkiston muxtoriyati» (1917–yil noyabr-1918–yil fevral), Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalari davrida (1920–1924-yillar), qisqa muddatda va qisman bo'lsada amalga oshirilgan edi.

Qrim, Kavkaz, Volgabo'yi-Bulg'or va Janubiy Uraldagi jadidchilikka Ismoilbek Gaspirali rahnamolik qilgan. Turkistonda bu harakatga Mahmudxo'ja Behbudiy va Munavvar Qorilar, Buxoroda jadidchilik harakatiga Abdurauf Fitrat, Xiva jadidlariga esa Polvonniyoz xoji Yusupov va Boboovun Salimovlar yetakchilik qilganlar.

Jadidchilikning Turkistondagi taraqqiyotini quyidagi davrlarga ajratish mumkin: *Birinchi davr* 1885–1895-yillar, *ikkinchi davr* 1895–1905-yillar, *uchinchi davr* 1905–1914-yillar, *to'rtinchi davr* 1914–1917-yillar, *beshtinchi davr*, *oltinchi davr* 1918–1924-yillar, *yettinchi davr* Turkiston parchalanib (1924), jadidchilikning keyingi taraqqiyoti «milliy respublikalar» doirasida bordi. Jadidchilik asosan madaniyat-maorif, maktab va matbaa ishlarida «Chig'atoy gurungi» g'oyalarini

amalga oshirishga, milliy ozodlik harakatini jonlantirishga urindi. Sakkizinchi davr 1931-yildan to 1937–38-yillar orqali 50-yillarning birinchi yarmigacha qatag'onga uchrash davrigacha.

Turkiston jadidchiligidagi asosiy g'oyaviy-nazariy yo'nalish Behbudiy, Munavvar qori, Fitrat, Cho'lponlar tomonidan ilgari surilgan bo'lib, sho'rolar tuzumi, kompartiya g'oyasi va mafkurasini to'raligicha inkor etib, yagona va bir butun Turkiston xalqi va davlatini qurish, zamonaviy taraqqiyot yo'lidan borishni taklif etganlar. Bular qatorida A.Avloniy, S.Ayniy, Hamza, Botu, Elbek, A.Ikromov, F.Xo'jayevlarni keltirish mumkin.

Umuman olganda, Turkistonda jadidchilik g'oyalari XIX asrning 90-yillaridan keng yoyila boshlanadi. Bu harakat XX asrning 30-yillari oxirlarigacha o'lka ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o'ynaydi. Ushbu harakat quyidagi uch bosqichga bo'linganligi qayd etiladi. Birinchi davr: XIX asr oxirlaridan 1915-yilgacha-ma'rifatchilik davri; Ikkinchi davr: 1915-yildan – 1918-yil fevraligacha-muxtoriyatchilikka erishish davri; Uchinchi davr: 1918-yildan – 30-yillar oxirlarigacha bo'lgan davr, ya'ni uning butunlay tugatilishi davrlaridir.

Jadid harakatini keng yoyilishida Ismoil Gaspirinskiyning o'ziga xos o'rni bo'lgan. U o'z g'oyalarini targ'ib qilish uchun 1893-yilda Toshkent, Samarqand va Buxoroda bo'ladi. Buxoroda amir Abdulahadni jadid maktabi ochishga ko'ndiradi. Bu maktabga «Muzaffariya» nomi beriladi. 1899 yilda Andijonda Shamsuddin domla, 1901-yilda Qo'qonda Salohiddin domla, Toshkentda Munavvar qori Abdurashidxonov va Samarqandda Abduqodir Shakuriylar birinchi bo'lib jadid maktablarini ochadilar.

Jadidlarning xalq ma'rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo'nalishdan iborat bo'lgan:

- *yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish.*
- *umidli, iqtidorli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish.*
- *turli ma'rifiy jamiyatlar tuzish hamda ziyolilarning kuchli firqasini tashkil etishga qaratilgan gazetalarni chop etish.*

Ushbu dasturni amalga oshirish borasida Mahmud Xo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Munavvar qori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo'ja Asadulla Xo'jayev, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Cho'lpon va boshqa ziyolilar jonbozlik ko'rsatishdi. Yangicha o'qitish musulmon bolalariga qisqa vaqt ichida dunyoviy, diniy ta'lim berish dasturi asosida olib borildi.

Jadidlar Rossiya, Turkiya, Misr va boshqa mamlakatlardagi jadidchilik oqimlari dasturlaridan xabardor bo'lganlar. Ular o'zaro safarlar, muloqotlar orqali tajriba almashganlar. 1905–1906-yilgi Rossiyadagi inqilobiy harakatlar Turkistonga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Faol kuchlar jipslasha boshlaydilar va jadidlar ma'rifatchilik faoliyatini jadallashtiradilar. Bu faqatgina maktablarda emas, balki jonli matbuotchilik faoliyati, jumladan, ro'znomalarning ko'plab vujudga kelishida ham ko'rinadi. Chunonchi, 1906 yilda Ismoil Obidovning muharrirligida «Taraqqiy», shu yili Munavvar qori muharrirligida «Xurshid», 1907–1908-yillarda Abdulla Avloniy muharrirligida «Shuhrat», Ahmadjon Bektemirov muharrirligida «Osiyo» ro'znomalari chop etiladi.

Ma'rifatchilikni keng yoyish maqsadida 1913–1915-yillarda «Samarqand», «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona», «Buxoroi sharif», «Turon», 1917-yilda esa «El bayrog'i», «Kengash», «Hurriyat», «Ulug' Turkiston» gazetolari, «Oyina» jurnali chop etiladi. Andijondagi jadidlarning tashkiloti «Taraqqiyparvar» deb atalib, uning rahbarlaridan biri Ubaydulla Xo'jayev bo'lgan.

Shuningdek, Toshkentda «Najot» (muharriri Munavvar qori), «Sho'roi islom» «Turon» (Abdulla Avloniy), «Kengash» (Zaki Validiy), «Ulug' Turkiston», «Turk so'zi» (T. Xudoyorxonov), «Xalq dorilfununi» (Muxtor Bakir); Samarqandda «Hurriyat» (Mardonqul Shohmuhammadzoda, Akobir Shohmansur, Abdurauf Fitrat), Qo'qonda «El bayrog'i» (Po'lat Soliyev), Namanganda «Farg'ona nidosi» (Husayn Makayev) kabi ko'plab gazetalar, Qo'qonda «Kengash» (Hamza, Rahimjon hoji Tursunmuhammad o'g'li), Qo'qonda «Yurt» Ashurali Zohiriy), «Hurriyat» (Mahmudxo'ja Rizoii), Toshkentda «Chayon» (I. Tohiriy), «Ishchilar dunyosi», «Iz horul haq» (Sadriddinxo'ja mufti ibn Sharifxo'ja Eshon) kabi o'nlab nomdagi jumallar chop etib turilgan. 1918-yildan sotsialistik matbuot izga tusha boshladi. Uning dastlabki namunasi shu yilning 20-iyunidan chiqa boshlagan «Ishtirokiyun» gazetasi (mas'ul muharrirlari: O.Klebleev, AAvloniy, N. To'raqulov, A.Donskoy, H.Burnashev, Mirmuhsinlar) bo'lgan edi. Gazeta 1920-yilning 19-dekabridan «Qizil bayroq», 1922-yilning 13-sentabridan «Turkiston» nomlarida chop etilgan.

Rossiyadagi fevral inqilobidan keyin Turkiston jadidlarining «taraqqiyparvarlar» oqimini tashkil qilgan radikal qismi ancha keng qamrovli, bir qator siyosiy talablarni ilgari surdi. Fevral demokratik inqilobi Rossiyada yangi davlat tuzumi o'rnatilgandan so'ng federativ

davlat shaklida muxtoriyat olishga umid bog'lagan jadidlarni ruhlantirib yubordi. Ayni paytda, milliy siyosiy partiyalar va tashkilotlar, jumladan, jadidlar tomonidan **«Sho'roi Islomiya»**, **«Ittifoqi muslimin»**, **«Turon»** kabi bir qator tashkilotlar tuzildi. Bu paytda jadidlar tub yerli aholi ijtimoiy tarkibining turli qatlamlarini o'z ortlaridan ergashtira oldilar. Ular Turkistonning Rossiya Demokratik Federativ Respublikasi tarkibida milliy-hududiy muxtoriyat olish uchun astoydil harakat qilishga kirishdilar. Demokratik huquq va erkinliklar berilgan va konstitutsion jihatdan kafolatlanishi lozim bo'lgan demokratik jamiyatni shakllantirish-ustuvor maqsad qilib belgilandi.

Turkiston jadidlari davlat mustaqilligi haqidagi o'z g'oyalarini hayotga tatbiq etishni mamlakatdagi turli ijtimoiy kuchlar o'rtasida tinchlik va kelishuvchilik, demokratik asosda shakllantirilgan Rossiya Ta'sis majlisini chaqirish bilan bog'langanliklari ham diqqatga sazovor. 1917-yil yozida **«Sho'roi islomiya»**dan **«Sho'roi Ulamo»** tashkiloti ajralib chiqdi. Ammo Ta'sis majlisida o'rin olish masalasining muhimligini anglash, bu ikki oqimning keyinchalik qo'shilishiga va **«Turk Adami markaziyati»** nomi bilan ataluvchi yagona Turkiston Federalistlari partiyasining tashkil etilishiga olib keldi.

Biroq Turkistondagi oktabr voqealari va bolsheviklarning zo'ravonlik bilan hokimiyatni egallashi ularga o'z maqsadlarini oxirigacha amalga oshirishlariga imkon bermadi. Shunga qaramay, ular Petrogradga tuzilgan Lenin boshchiligidagi bolsheviklar hokimiyatining **«Rossiya xalqlari Deklaratsiyasi»** (1917-yil 2-noyabr), **«Rossiya va sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga»** Murojaatnoma (1917-yil 20-noyabr), hujjatlarda ko'rsatilgan millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi to'g'risidagi huquqlardan foydalanib, Turkiston muxtoriyati hukumatini e'lon qildilar. Uch oygina yashagan bu muxtor respublika tugatilishi oqibatida jadidlar ta'qibga uchradilar. Munavvarqori Abdurashidxonovning guvohlik berishicha, **«Ittihodi taraqqiy»** (1917–1920), **«Milliy ittihad»** (1920–1925), **«Milliy istiqlol»** (1925–1929) va **«Turkiston Milliy Birligi»** (1921–1923) (raisi Ahmad Zakiy Validiy) maxfiy tashkilotlari o'lkada hokimiyatni qo'lga olish maqsadida faoliyat yuritgan.

Jadidlardan chiqqan milliy ziyolilar sovet organlarida faoliyat ko'rsatdilar va xalq ta'limi san'atini rivojlantirishga hissa qildilar. Jadidlarning ayrim qismi mustabid tuzumning siyosatiga ko'nikmay xorijga o'tib ketdilar, muayyan qismi esa istiqlolchilar harakatiga qo'shildilar. Istiqlolchilik harakatiga g'oyaviy rahnamolik qilish,

7. 1898-yilgi Andijon qo'zg'oloni.
8. XX asr boshlarida Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti.
9. Turkistonda jadidlar harakatining yuzaga kelishi.
10. Birinchi jahon urushining o'lkamiz hayotiga salbiy ta'siri.
11. 1916-yildagi xalq qo'zg'oloni va uning xarakteri.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: «O'zbekiston», 2003 y.
2. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., 1998.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., 2008.
4. Ziyoev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. T.: «Sharq», 1998 y.
5. Ziyoev H. O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlarning tarixi. T.: 2001 y.
6. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. T.: «Sharq», 2000 y.
7. Алимова Д.А. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы. Борба за независимость.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
8. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости.// Автор проекта д.и.н Д.Алимова. Т. «Шарк». 2000.
9. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. //Davriy to'plam. (Tahrir hay'ati t.f.d D.A.Alimova, t.f.d S.S.A'zamxo'jayev va boshqalar) T., 1999.
10. Murtazayeva R.H va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (Ma'ruzalar matni).T., 2000.
11. O'zbekiston tarixi. «Darslik»// Mas'ul muharrir t.f.d R.X. Murtazayeva. T., 2005 y.
12. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S. O'zbekiston tarixi. «Darslik». T., 2006.
13. Oblomurodov N. Tolipov F. O'zbekistonda soliqlar tarixi. T., 2009.

**11-mavzu. TURKISTONDA SOVET HOKIMIYATINING
O'RNATILISHI. SOVETLARGA QARSHI MILLIY
ISTIQLOLCHILIK HARAKATI**

Darsning maqsadi	Talabalarga Rossiyada 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobining o'lkamizga ta'siri, Turkistonda ishchi va askar deputatlari sovetining tuzilishi, «Sho'roi islomiya», «Sho'roi ulamo» tashkilotlarining tuzilishi va ularning faoliyati, oktabr to'ntarishi va uning Turkistonga ta'siri, o'lka musulmonlarining Qo'qonda chaqirilgan favqulodda IV qurultoyi natijalari xususida ma'lumotlar beriladi. «Turkiston muxtoriyati»ning tashkil etilishi va faoliyati, shu bilan birga darsda talabalarda Turkiston ASSRning tuzilishida sovetlarga qarshi istiqloolchilik harakatining boshlanishi, uning mohiyati, harakatlantiruvchi kuchlari, bosqichlari xususida ham bilimlar shakllantiriladi. Xiva xonligining ag'darilishi, XXSR ning tashkil topishi, Buxoro amirligida ijtimoiy-siyosiy ahvol, BXSX ning tashkil topishi va faoliyati, Qizil armiyaning Buxoroga hujumi va amir Said Olimxon hokimiyatining ag'darilishi, sovetlar istibdodiga qarshi milliy ozodlik harakati va uning yakunlari haqida tushunchalar beriladi.
Darsning rejasi	1. 1917-yil fevral inqilobining Turkistonga ta'siri, o'lkada ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar. 2. «Turkiston Muxtoriyati»:milliy davlatchilikda yangi bosqich. 3. Turkistonda sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat sababi va mohiyati. 4. Xiva xonligining tugatilishi, Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tuzilishi. 5. Buxoro amirligining ag'darilishi, Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi.
Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.

ayniqsa, sho'ro organlarida ishlab, milliy mustaqillik G'oyalarini targ'ib qilishdagi sa'y-harakatlari jadidlarning sovetlar tomonidan 1929, 1937–1938-yillarda ommaviy qirg'in qilinishiga olib keldi.

Buxoro amirligi va Xiva xonligida jadidchilik harakati Turkistondagi kabi XIX asr oxiri-XX asr boshlarida shakllangan bo'lsa ham, bu hududlardagi tarixiy sharoit undagi jadidchilik harakatiga xos xususiyatlar baxsh etdi.

Buxoro va Xiva jadidlari dastlab amir va xon hukmronligini cheklash, mavjud tuzum sharoitida islohotlar o'tkazib, jamiyat taraqqiyoti va milliy mustaqillikni qo'lga kiritishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsalar, keyinchalik xon va amir yakka hukmronligi har qanday taraqqiyotga to'siq ekanligini tushunib yetdilar. Chunki 1917-yilda Xivada Asfandiyorxon ruxsati bilan tuzilgan yosh xivaliklardan iborat majlis va nozirlar kengashi, ularning taqiqlanishi va Junaidxon davridagi yosh xivaliklarning qattiq ta'qib qilinishi; Buxoro amiri Said Olimxonning o'zi qabul qilgan islohotlar o'tkazish haqidagi farmonini bekor qilishi va 1918–1920 yillarda yosh buxoroliklarning quvg'inga uchrashi shunga olib kelgan. Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalarida jadidlar hukumat organlarida rahbar lavozimlarida ishlab mamlakatni taraqqiy qildirish va mustaqillikni saqlab qolishga intildilar (1920–1924). Biroq sovet rejimi avval Buxoro va Xorazm davlatlari mavjudligiga chek quygan bo'lsa, keyinchalik barcha jadid namoyondalarini jismonan mahv qildi.

Bu davrga kelib jadidlar nafaqat musulmon balki, rusizabon xalq orasida ham rahbar kuch sifatida katta nufuz va obro'-e'tiborga ega bo'ldi. Ular milliy demokratik va ozodlik harakatlariga rahbarlik qildilar. Demokratik inqilob g'alabasidan so'ng to'la demokratlashgan Rossiya tarkibida demokratik Milliy Muxtoriyat hukumatni tashkil etib, milliy davlatchilikni tiklash uchun jadidlar omma orasida tashkiliy-targ'ibot ishlarini jonlantirdilar. Buni boshqa xalqlar va ko'pchilik rus sotsial-demokratik partiya va tashkilotlari ham qo'llab-quvvatlaydilar.

10-mavzu yuzasidan seminar darsi

Ushbu darsda talabalarning umumiy faolligi va javoblarning yanada qiziqarliligini ta'minlashda «Mo'jizalar maydoni» o'yin darsining ahamiyati katta.

«Mo'jizalar maydoni» o'yin darsi

1. 1892 yilning yozida Toshkentda «Vabo isyoni» deb nomlangan qo'zg'olon bo'lib o'tgan. Bu qo'zg'olonning boshlanish sababi bilan bog'liq bo'lgan nomdir. Ushbu qo'zg'olon tarixda voqealari jarayoni bilan bog'liq nom bilan ham ataladi. Qo'zg'olonning voqealar jarayoni bilan tarixda qolgan nomini toping.

2. Chor Rossiyasi 1865 yilda Toshkent shahrini bosib olganda shahar mustamlakachilar tomonidan ayovsiz o'qqa tutilib, vayron etilgan. Bu esa shaharda milliy ozodlik harakatini boshlanishiga sabab bo'lgan. Masala mohiyatidan kelib chiqib, katakchalarga harflar to'g'ri joylashtirilsa shahar mudofaasiga boshchilik qilgan tarixiy shaxs nomi kelib chiqadi.

3. Turkiston general gubernatori 1907 yilda Nomoz Botirni (Pirimqulov) ni tutish uchun maxsus operatsiya tashkil etib, komissiyaga Samarqand viloyati harbiy gubernatori bilan birga yana bir davlatning hukmdorini ham mas'ul qilib tayinlaydi. Bu davlat va uning hukmdorining nomlari katakchalarda yashiringan. Ularni toping?

Davlatning nomi

Hukmdorning nomi

4. 1905–1907-yillardagi rus inqilobi Turkistonga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Bu yerda bolsheviklar tashkil etgan to'qnashuvlar davomida Morozov rahbarligida «Toshkent inqilobiy qo'mitasi» tuzilib, uning o'lkadagi mavqei juda katta bo'lgan. Hatto, Turkiston general gubernatori vazifasini bajaruvchi Saxarov ham Petrogradga telegramma yuborish uchun qo'mitadan ruxsat so'rashga majbur bo'lgan. O'sha davrda odamlar mana shu tashkilotni qanday nom bilan ataganlar.

Guruhlarda ishlash.

O'yin darsida katakchalar javobini topish tartibi

1. Bu uslubda darsni tashkil etilishi guruhdagi barcha talabalarni faollashtiradi. Hatto faol bo'lmagan talabalar faollashadi. Ular o'z javob variantlari bilan bal olishga harakat qiladilar.

2. Imkon qadar hamma o'z javob variantlarini aytishga harakat qiladilar.

3. Aytilgan javob variantlari to'g'ri kelmasa, o'qituvchi biroz talabalarga yon bosib, katakchalardagi ayrim harflarni ochadi.

Masalan, na'munada berilgan 1905–1907-yillarda Turkistonda (Toshkentda) tuzilgan ta'sirli tashkilotning odamlar qanday nom bilan ataganlar? Savolining javobini topish tartibini olaylik. Talabalar o'z variantlarini aytdilar, ammo javob to'g'ri emas. Endi o'qituvchi ikki javob katakchalarining birinchi va oxirgi harflarini ochadi.

M							T

H							T

Yana talabalar harflarga qarab, javob variantlarini ayta boshlaydilar. Ammo, to'g'ri javobni topa olmaydilar. O'qituvchi yana bittadan harf, ya'ni oxirigidan ikkinchi harfni ochadi.

M						A	T

H						A	T

Endi to'g'ri javob variantini topish yana osonlashdi. Bir necha yaqin variantlar aytilib, oxiri to'g'ri javob: **Muvaqqat hukumat** javobi topiladi.

4. Har bir seminar darsida 15 tagacha ana shunday savol-javoblar jarayonini o'tkazish mumkin.

Bu uslubda o'qituvchi javob variantlari bilan faol qatnashayotgan talabalarga muhim e'tibor qaratishi lozim. To'g'ri javob variantini topganlar albatta baholanadi. To'g'ri javobni topolmagan bo'lsa ham, o'z variantlari bilan faol ishtirok etayotganlarni ham tegishli ballar bilan rag'batlantirish lozim.

5. O'qituvchi savol va javobning mazmuni va uning mohiyatiga qarab, to'g'ri javob uchun bal belgilashi mumkin.

Masalan, bir katakli savol javobi uchun 1 bal, ikki katakli savol javobi uchun 2 bal va hokazo. Ayrim hollarda biror talaba ikki katakli

javobning yarmini, ya'ni bitta katagi javobini to'g'ri topib, 2-katak javobini noto'g'ri aytishi mumkin. Buni ham inobatga olish zarur.

Tayanch so'z va iboralar

Chor Rossiyasi, Qo'qon xonligi, Turkiston general-gubernatorligi, vassal, Kaufman, Gandimiyon shartnomasi, Po'latxon, Nasriddinbek, rus-tuzem maktablari, adabiyot, fan, san'at, ijtimoiy-falsafiy fanlar, milliy ozodlik harakati, Andijon qo'zg'oloni. Jadidlar, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat va boshqalar.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. XIX asr o'rtalarida o'zbek xonliklarining ijtimoiy-siyosiy ahvoli va o'zaro munosabatlari.
2. O'rta Osiyo masalasida Angliya bilan Rossiya o'rtasidagi raqobat.
3. Chor Rossiyasi qo'shinlarining Qo'qon xonligi hududlariga hujumi.
4. Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi.
5. Chor Rossiyasining Buxoroga yurishi.
6. Samarqandning zabt etilishi. Buxoro amirligining Rossiya vassaliga aylantirilishi.
7. Kaufmanning Xiva xonligiga bosqinchilik yurishi. Gandimiyon shartnomasi. Xiva xonligining Rossiya vassaliga aylantirilishi.
8. Xalq qo'zg'olonlari va ularni harakatlantiruvchi kuchlar.

Nazorat savollari:

1. Chorizmning o'lkadagi mustamlakachilik siyosati.
2. Mustamlakachilik boshqaruv tizimining o'rnatilishi.
3. Rus-tuzem maktablarining tashkil topishi va faoliyati.
4. Turkiston xalqlarining chorizm mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakati va uning bosqichlari.
5. Farg'ona vodiysidagi xalq harakatlari. Qurbonjon dodxoh, Yoqubbek.
6. 1892-yildagi Toshkent qo'zg'oloni.

Darsdan kutilayotgan natijalar	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Talaba ushbu mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqaradi, ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantiradi, unda o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni bajarishga bo'lgan munosabatlar shakllanadi.

1. 1917-yil fevral inqilobining Turkistonga ta'siri. 1917-yil fevralda Rossiyada burjua - demokratik inqilobi sodir bo'ldi. Mavjud chor hokimiyati boshqaruv tizimining tugatilishi Rossiya imperiyasi va uning turli hududlarida ijtimoiy-siyosiy vaziyatning keskinlashishiga olib keldi. Rossiyada ikki hokimiyatchilik vujudga keldi. Ya'ni milliy burjuaziya vakillaridan iborat Muvaqqat hukumat va ishchi, askar deputlari tashkil topdi. Shunday bir sharoitda Chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmi ta'sirida bo'lib kelgan Rossiyaning chekka o'lkalari, xususan Turkiston o'lkasida tarixiy voqealar sodir bo'la boshladi. Chor mustamlakachilik boshqaruv organi – Turkiston general - gubernatorligi tugatilib, uning o'rnida Rossiya Muvaqqat hukumatining Turkiston qo'mitasi tashkil topdi. Shuningdek, bolsheviklar, mensheviklar va eserlar partiyalarining Turkistondagi mahalliy tashkilotlari yetakchiligida o'lkaning bir qator yirik shaharlarida ishchi, askar deputlari tashkil topdi. Tez orada mahalliy aholi tarkibidan iborat musulmon ishchi va askar deputlari sovetlari ham tuzila boshladi. Bir so'z bilan aytganda, Turkiston siyosiy uyg'onish pallasiga kirdi.

Bunday o'zgarishlar Turkistonda, ayniqsa, xalqning ilg'or qatlami, jadidlar harakatini yanada faollashtirdi. Ular mahalliy aholining siyosiy ongini o'stirish, ularni katta tarixiy o'zgarishlarga tayyorlash, hal qiluvchi kurashlarga yetaklab borish maqsadida o'lkaning shahar va qishloqlarida o'z siyosiy harakatlarini boshladilar. Rossiya Fevral demokratik inqilobi arafasida Turkiston jadidchiligi yetuk siyosiy harakatga aylandi. Agar birinchi jahon urushidan keyin jadidlar parlamentar monarxiya uchun kurashgan bo'lsalar, fevral inqilobidan keyin Turkiston jadidlarining «taraqqiyparvarlar» oqimini tashkil qilgan radikal qismi ancha keng qamrovli, bir qator siyosiy talablarni ilgari surdilar. Ular qatoriga mahalliy aholi huquqlarini kengaytirish, islohotlar o'tkazish, o'lkada mahalliy aholi vakillariga Davlat Dumasidan o'rin berish, demokratik erkinliklar, avvalo, milliy matbuot erkinligini ta'minlash kabilar mavjud edi.

O'lkadagi siyosiy o'zgarishlardan ruhlangan jadidlar 1917-yil mart oyida «Sho'roi Islomiya» tashkilotini tuzdilar. Uning tarkibidan Munavvar qori Abdurashidxonov, shoir Abdurauf Fitrat, Abduvohid qori, Mirkomilboy Mo'minboyev, Ubaydillaxo'ja Asadullaxo'jayev, Salimxon Tillaxonov singari sinalgan yurt rahnamolari o'rin olgan edilar.

Bu paytga kelganda jadidlar tub yerli aholi ijtimoiy tarkibining turli qatlamlarini o'z ortlaridan ergashtira oldilar. Ular ongida musulmonlarni milliy manfaatlarini nazarda tutish, ular birligini mustahkamlash, jipslashtirish masalasini hal etish vazifasi turar edi. Ammo ular tez kunlarda tushundilarki, Rossiyadagi Muvaqqat hukumat va uning Turkiston Qumitasi ham o'lkada avvalgidek mustamlakachilik siyosatini davom ettirish yo'lini tutmoqda edi. Bu esa jadidlar uchun mustaqillik va muxtoriyat yo' hayot, yo mamot muammosiga aylandi va siyosiy kurashlar boshlandi. Shu maqsadda ular Toshkentda «Xurshid», «Sadoi Turkiston», «Turk eli», «Najot», «Kengash», «Sho'roi islom», Samarqandda «Oyna», «Hurriyat», Buxoroda «Turon», «Buxoroi sharif», Qo'qonda «Sadoi Farg'ona», «Tirik so'z» nomli gazetalarini chop ettira boshladilar.

Jadidlar uchun demokratik huquq va erkinliklarga erishish, konstitutsion jihatdan kafolatlanishi lozim bo'lgan milliy-demokratik jamiyatni shakllantirish ustuvor maqsad qilib belgilandi. Oldingi paragraflarimizda qayd etilganidek, milliy - demokratik kuchlar orasida bo'linish sodir bo'ladi va o'zaro kelishmovchiliklardan so'ng 1917-yil iyulda «Sho'roi islomiya»dan «Sho'roi Ulamo» tashkiloti ajralib chiqadi. Chunki «Sho'roi Islomiya» ta'sirida faoliyat yuritgan jadidlarning bir qismi «Qadimchilar» nomi bilan atalar edi. Ular jamiyat, davlat va uni boshqarishga o'ta mutaassiblik nuqtayi nazaridan qarashgan edilar. «Qadimchilar» o'lka mustaqilligini faqat hukmron mustamlakachilarga qarshi diniy kurash va g'azovot boshlash, jamiyatni diniy an'analar, shariat, axloq normlari asosida boshqarish va hokimiyatni qurolli kurash yo'li bilan qo'lga kiritishni ko'tarib chiqadilar.

Tezda o'zlarining «Al-Izoh» jurnalini tashkil qilgan ulamochilar uning sahifalarida millatning ilg'or kuchlariga, jumladan, o'lka musulmon Sho'rosi tevaragida uyushgan vatanparvar milliy ziyolilarga nisbatan adovat urushini olib borishga intilgan, Turkistonni bo'lish ishtiyoqidagi rossiyalik demokratik kuchlarga qarshi kurashishga alohida urg'u berdilar. Bu esa o'sha davr Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy

o'zgarishlar, xususan milliy-demokratik ozod Turkiston uchun kurashayotgan Sho'roi islomchilar harakati va Yevropa va Rossiyadagi demokratik o'zgarishlarga to'g'ri kelmas edi.

«Sho'roi Islomiya» tashkiloti tashabbusi bilan 1917-yil 16-aprelda **Umumturkiston musulmonlarining I qurultoyi** chaqiriladi. Qurultoy ancha vakolatli anjuman bo'lib, uning ishida Turkistonning ko'plab atoqli kishilari qatnashadilar. Ular orasida M. Cho'qayev, M. Abdurashidxonov, M. Behbudiy, U. Asadullaxo'jayev, Sh. Lapin, T. Norbo'tabekov, A. Z. Validiy, S. Yusupov, I. Shoahmedov va boshqalar bor edi. Qurultoyda o'lkaning bo'lajak davlat qurilishiga alohida to'xtalinib, Turkistonga keng muxtoriyat huquqini beradigan demokratik Rossiya federatsiyasi tarkibida Turkiston federatsiyasini tuzish g'oyasi ilgari suriladi. Qurultoyda Markaziy rahbar organ - Turkiston o'lka musulmonlar sho'rosini tuzish to'g'risida qaror qabul qilinadi. Uning birinchi yig'ilishida Mustafo Cho'qayev rais, Munavvar Qori rais muovini, Ahmad Zakiy Validiy kotib, M. Behbudiy, U. Assadullaxo'jayev va boshqalar esa a'zolar etib saylanadilar.

Zero, jadidlar, ruhoniyat arboblari o'z sa'y-harakatlarida nafaqat mahalliy, hududiy manfaatlar, qiziqishlar bilan cheklanib qolmay, shu bilan birlikda boshqa mintaqalardagi musulmonlar ommasi, ularning ilg'or vakillari bilan ham yaqindan hamjihat bo'lishga intildilar. Shu maqsadda ular 1917-yilning 1-2 mayida Moskvada I va 1917-yilning 21-31-iyul kunlari Qozon shahrida bo'lib o'tgan Butunrossiya musulmonlarining II qurultoyi ham Rossiya musulmon aholisining ozodlik va mustaqillik sari harakatlanish yo'lini aniqlashtirib berdi. 1917-yilning 17-20-sentabr kunlari Toshkentda bo'lib o'tgan Umumturkiston musulmonlari vakillarining II Qurultoyi o'lka xalqlari hayotida muhim rol o'ynadi. Unda «Sho'roi Islomiya», «Sho'roi Ulamo», «Turon», «Ittihod» va shu kabi boshqa mahalliy milliy tashkilotlarni birlashtirib, ular negizida yagona «**Ittifoqi Muslimin**» («Musulmonlar Ittifoqi») siyosiy partiyasini tuzish g'oyasi ilgari suriladi. Turkistonning ilg'or ziyolilari o'lkadagi vatanparvar kuchlarni birlashib, jipslashib harakat qilishga da'vat etdilar.

Butun Rossiyada jadal ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar sodir bo'layotgan bir sharoitda 1917-yil 25-oktabrda bolsheviklar tomonidan Petrogradga davlat to'narishi sodir bo'ladi. Sovetlarning II qurultoyi chaqirilib, Petrogradga V.I. Lenin boshliq Sovet hukumati tuziladi. Turkistondagi bolshevistik tashkilotlar, ularning ta'sirida Toshkent soveti tuziladi. 1917-yil 27-oktabrda Toshkentda boshlangan Qo'zg'olon

natijasida 1 noyabrda Muvaqqat hukumatining Turkiston qo'mitasi ag'dariladi. Toshkentda hokimiyat sovetlar qo'liga o'tdi. 1917-yil 15–22 noyabr kunlari Toshkentda Turkiston ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlarining III o'lka qurultoyi hokimiyat masalasini hal etdi. Unda bolshevik, Kolesov boshchiligida Turkistonning ishchi-dehqon hukumati, xalq Komissarlar Soveti tuziladi. Uning tarkibiga 7 bolshevik va 8 ta menshevik vakillar kiritiladi. Uning tarkibiga mahalliy millat aholisidan birorta ham vakil kiritilmadi.

Ammo bolsheviklar tomonidan ishlab chiqilgan «Rossiya xalqlari huquqlari Deklaratsiyasi», «Ezilgan va ekspluatatsiya qilinuvchi xalq huquqlari Deklaratsiyasi», «Rossiya va Sharq musulmonlariga» xitobnomasi hamda boshqa hujjatlarda millatlarning erki, huquqlari, vakolatlari belgilab berilgan edi. Unda shunday so'zlar bor edi: «Bundan buyon sizlarning urf - odatlaringiz, milliy va madaniy muassasalaringiz ozod va daxlsiz deb e'lon qilinadi. O'z milliy xatlaringizni erkin va bermalol qura beringiz, sizlarning bunga haqqingiz bor», - deyilgan edi.

2. «Turkiston Muxtoriyati»: milliy davlatchilikda yangi bosqich. Turkiston xalqlarining 1917-yil oktabr davlat to'ntarishidan keyin bolsheviklar tomonidan e'lon qilingan millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi to'g'risidagi dekretiga muvofiq e'lon qilgan mustaqil davlat shunday nom bilan atalgan. 1917-yil 26–28-noyabrda Qo'qon shahrida Turkiston o'lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi (s'ezdi) bo'lib o'tdi. Qurultoyda 27-noyabr kuni qabul qilingan qarorda shunday deyiladi: «Turkistonda yashab turgan turli millatlarga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash xususidagi irodasini nomoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya Respublikasi tarkibidagi hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qiladi, shu bilan birga muxtoriyatning qaror topish shakllarini Ta'sis majlisiga havola etadi». 28-noyabrda tarkib topayotgan yangi davlatning 8 kishidan iborat tarkibda Hukumati tuziladi:

1. M.Tinishpayev – Bosh vazir, ichki ishlar vaziri, II chaqiriq Davlat Dumasining a'zosi, Muvaqqat hukumat Turkiston komitetining a'zosi, muhandis.

2. Islom Sulton Shoahmedov (Shagiahmedov) – bosh vazir o'rinbosari, Butunrossiya musulmonlari kengashi Markaziy qo'mitasining a'zosi, huquqshunos.

3. Mustafo Cho'qayev – tashqi ishlar vaziri, Turkiston Musulmonlar Sho'rosi Markaziy qo'mitasining raisi, huquqshunos.

4. Ubaydulla Xo'jayev – harbiy vazir, Butunrossiya musulmonlar kengashi MQ a'zosi, huquqshunos.

5. Hidoyatbek Yurali Agayev – yer va suv boyliklari vaziri, agronom.

6. Obidjon Mahmudov – oziq-ovqat vaziri, Qo'qon shahar dumasining rais o'rinbosari, tog'-kon sanoati muhandisi.

7. Abdurahmon O'razayev – ichki ishlar vazirining o'rinbosari, huquqshunos.

8. Solomon Abramovich Gersfeld – moliya vaziri, huquqshunos.

Tayinlangan vazirlardan 3 kishi oliy ma'lumotli huquqshunos, 2 kishi o'rta malakali huquqshunos ekanligi Muxtoriyat hukumati a'zolarining bilim darajasi yuqori ekanligidan dalolat beradi. Muxtoriyatning markazi Qo'qon shahri qilib belgilanadi. Sovet davri adabiyotlarida uchraydigan «Qo'qon Muxtoriyati» iborasi ham shundan olingan bo'lib, bu aslida Turkiston Muxtoriyatining ko'lamini kichraytirib ko'rsatish ma'nosida shunday nomlangan. Muxtoriyatni «Turkiston Muxtoriyati» deb atash esa tarixiy haqiqatdir!

O'tkazilgan tub ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar samarasi o'laroq Turkiston Muxtoriyati hukumati qisqa muddat ichida xalq o'rtasida katta e'tibor qozondi. Yangi hukumat faoliyati faqat Qo'qon yoki Farg'onada emas, balki butun Turkiston mintaqasida yashayotgan xalqlar tomonidan qizg'in qo'llab-quvvatlandi. Fitrat, Cho'lpon, Hamza Muxtoriyat hukumatini maqtab, o'tli she'rlar bitishdi. Fitrat Muxtoriyat e'lon qilingan kunni «Milliy Laylatulqadrimiz» deb atadi.

Muxtor hukumatning xalq o'rtasida obro'-e'tibori va nufuzining ortib borishi bolsheviklarni tashvishga sola boshladi. 1918-yil 19–26-yanvarda Turkiston o'lkasi ishchi, soldat va dehqon deputatlari IV quriltoyida Toshkent sovetining raisi, bolshevik I.Tobolin: «Muxtoriyatni hayotga tatbiq etish uchun hali vaqt erta. Chunki biz bu ishni amalga oshirsak, muxtoriyatning birinchi sharti sifatida rus qo'shinlari o'lkadan chiqib ketishi kerak bo'ladi», - degan edi. Quriltoy Muxtoriyat hukumati va uning a'zolarini boylar, ya'ni burjuaziya vakillari deb hisoblab, qonundan tashqari deb e'lon qiladi va hukumat a'zolarini qamoqqa olish to'g'risida qaror chiqaradi.

1918-yil 30-yanvar kechqurun Skobelev (Farg'ona) shahridan Qo'qonga dastlabki qizil armiya otrayadlari to'p va pulimiyotlar bilan yetib keldi. 31-yanvar tushdan keyin jang harakatlari boshlanib ketadi. Kuchlarning teng emasligi va qizil armiyaning yaxshi harbiy tayyorgarligi muxtoriyat himoyachilarining mag'lubiyatiga sabab bo'ldi.

Qo'qon shahri qizil askarlar tomonidan qonga botirildi. 1918-yil 9-fevralda Qo'qon shahrida muxtoriyat vakillari bilan bolsheviklar tomonidan tayyorlangan «tinchlik shartnomasi» imzolandi.

Turkiston Muxtoriyati atigi 72 kun umir ko'rgan bo'lsa ham, u erksevar xalqimizni milliy mustaqillik va istiqlol uchun kurashga da'vat etdi. 1918-yilning erta bahoridan avval Farg'ona vodiysida, so'ngra butun Turkistonda istiqlolchilik harakati boshlanib ketdiki, bu harakat bolsheviklarning zo'rvonligiga qarshi kurash sifatida 20 yildan oshiqroq davom etdi.

Bu orada yangi tuzilgan hukumatning obro'si xalq orasida orta boshlaydi. 1918-yil 19–26-yanvarda Toshkentda bo'lgan Turkiston o'lkasi ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining favqulodda s'ezdida muxtoriyat masalasi muhokama etiladi. S'ezd Turkiston Muxtoriyati hukumati va uning a'zolarini qonundan tashqari deb e'lon qiladi. Uning tashkilotchilarini tutib jinoyatchi sifatida jazolashni yoqlab chiqadilar va ularni qamoqqa olish to'g'risida qaror chiqaradi. Shu maqsadda 1918-yil 12-fevralda Turkiston XKS muxtoriyat hukumatini tugatish uchun harbiy harakatlarni boshlab yuboradi.

Turkistondagi sovet hukumati 1918-yil 14-fevralida Farg'ona viloyati hududida favqulodda harbiy holat joriy etadi. Ular muxtoriyat vakillarini taslim bo'lishga da'vat qiladilar. Ayni vaqtda Toshkentdan Perefilev boshchiligida qurollangan ko'p sonli qo'shinlar yetib kelib, Qo'qon shahari bombardimon qilinadi. Bolsheviklar qizil armiya vakillari va armanlarning dashnoqlar harakati a'zolaridan tuzilgan qurolli kuchlardan ham foydalanadilar. Ularga qarshi janglarda muxtoriyatning milliy qo'shinidan tashqari qo'qonlik tinch aholi vakillari ham qatnashadilar. Shahar bir necha kun mobaynida to'plardan yondiruvchi snaryadlar otilib o'qqa tutiladi. Muxtoriyat qo'shining tirik qolgan qismi qo'rboshi Kichik Ergash boshchiligida shahardan chiqib ketadilar.

Shu tariqa **Turkiston Muxtoriyati** hukumati qizil askarlar va dashnoqlarning qonli hujumlari oqibatida ag'darib tashlanadi. Ammo Qo'qon va uning atrofidagi tinch aholini talash, o'ldirish avjiga chiqadi. Faqat Qo'qonning o'zida uch kun davomida 10 000 ga yaqin kishi o'ldiriladi. Hukumat boshlig'i Mustafo Cho'qayev shaharni tark etib, yashirinishga majbur bo'ladi. Sodir bo'lgan barcha holatlar o'lkada milliy istiqlolchilik harakatini boshlanib ketishiga sabab bo'ladi. Aholi orasidan yetishib chiqqan mahalliy mirshablar, sarbozlar boshchiligida dastlab Qo'qon va uning atroflarida, so'ngra butun Farg'ona vodiysida

vodiydan tashqari Samarqand viloyatida Ochilbek, Bahrombek, Buxoro respublikasida Ibrohimbek, Mulla Abdulqahhor, Anvar Podsho, Fuzayl Mahdum, Xorazm respublikasida Junayidxon kabi qo'rboshilar shular jumlasidan edi. Shunday sharoitda Farg'ona vodiysidagi bu harakat 1919-yil yozining oxiri va kuzida o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqadi. Madaminbek boshchiligidagi istiqloлчаilar safiga Jalolobodda turgan rus krestyanlari armiyasining qo'shilishi vodiyyda sovet hokimiyatini ag'darish uchun qulay imkoniyat edi. Sentabr oyining dastlabki kunlarida Madaminbek lashkarlari Jalolobod va O'sh shaharlarini egallashadi. Ular 13-sentabr Eski Marg'ilon shahrini qizil bosqinchilardan ozod qiladilar. 1919-yil 22-oktabrda **Pomirning Ergashtom (Irkishtom)** qishlog'ida o'tkazilgan yig'inda Madaminbek boshchiligidagi «Farg'ona muvaqqat hukumati» tuzilganligi e'lon qilinadi.

Hukumat tarkibiga 16 tub aholi va 8 yevropalik kiritiladi. Madaminbek hukumat boshlig'i va Farg'ona vodiysidagi milliy harakatning bosh qo'mondoni ham etib sayinlanadi. Manbalarda keltirilishicha, 1919-yilning oxirlariga kelib, Madaminbek qo'l ostida 30 000 ga yaqin yigitlar bo'lgan. Bu paytda Shermuhammadbek qo'l ostida 20 000, Katta Ergash qo'rboshida 8000 askar bo'lgan. 1920-yilning yozi va kuzida harakat o'zining yangi bosqichiga kiradi. Endilikda Farg'ona vodiysi va Samarqand viloyatidagi kuchlar bilan birga Xorazm va Buxoro respublikalaridagi istiqloлчаilar ham qizil armiyaga qarshi kurash olib bordilar.

Madaminbek (1892–1920 y.y.) – Farg'ona vodiysidagi istiqloлчаilik harakatining eng mashhur namoyandasi. Madaminbekning asl ismi Muhammad Aminbek bo'lib, u 1892-yilda Marg'ilon yaqinidagi So'kchilik qishlog'ida (hozirgi Toshloq tumani) o'rtahol Ahmadbek oilasida tug'ildi. Madaminbek chor Rossiyasiga qarshi harakatlar qilganligi uchun qamoqqa olinib, 1914–1917-yillar davomida Sibirning Nerchinsk degan joyida surgunda bo'ladi. 1917-yildagi fevral inqilobidan keyin u siyosiy mahbus sifatida ozod qilinadi va Marg'ilonga qaytib keladi. «Sho'roi Ulamo» jamiyatining rahbarlari Madaminbekni shahar mirshablari boshlig'i lavozimiga tavsiya etishadi. Madaminbek bu lavozimda 1917-yil martdan 1918-yil yanvar oyining oxirigacha xizmat qiladi. Sovet hokimiyatiga nisbatan ishonchini yo'qotgan. Madaminbek 1918-yilning erta bahoridan istiqloлчаilar safiga o'tadi. U Turkistonda milliy demokratik davlat barpo qilish tarafdori edi. «Farg'ona Muvaqqat Muxtor hukumati» (1919-yil 22-oktabrda tashkil

topgan) boshlig'i Madaminbek Xolxo'ja Eshon tomonidan Qorovul qishlog'ida 1920-yil 14-mayda o'ldiriladi

Kurash bayrog'ini Madaminbek o'rniga endi **Shermuhammadbek** ko'taradi. Farg'ona vodiysida harakat qilgan Shemuhammadbek 1920-yil 3-mayda Turkiston mustaqil islom jumhuriyatini tuzadi. U o'zini barcha Farg'ona vodiysidagi kurashchilarning Oliy bosh qo'mondoni deb e'lon qiladi. Shundan so'ng harakat butun turkistonga keng yoyiladi. Uni uyushtirishda Farg'ona vodiysi, Buxoro va Xorazmdagi qo'rboshilarning mazkur davrda bo'lib o'tgan qurultoylarining ahamiyati katta bo'lgan. Bu qurultoylarda harakat rahbarlari saylangan, qo'rboshilar yagona qo'mondonlik ostiga birlashtirilgan. Ammo bunga doim ham amal qilinmagan. Shuningdek, qurultoylarda qo'rboshilar guruhlar harakat qiladigan joylar va ularning ta'sir doirasi belgilab olingan. Ba'zi qo'rboshilar Oliy bosh qo'mondonga bo'ysunmay, o'zlaricha mustaqil harakat qilganlar.

Ibrohimbek (1889–1932 y.y.) – Sharqiy Buxorodagi qizil armiya qismlariga qarshi kurashgan istiqloлчаilar qo'shinining bosh qo'mondoni. Mulla Muhammad Ibrohimbek 1889-yilda Dushanbe yaqinidagi Ko'ktosh qishlog'ida o'zbek laqaylari urug'iga mansub amir amaldori Chaqaboy to'qsabo xonadonida tug'iladi. U mahalliy madrasada saboq oladi. Ibrohimbek 1919-yilda Hisor beki huzurida qilgan xizmatlari evaziga qorovulbegi darajasiga, keyinchalik Buxoro amiri tomonidan amir devonbegi, to'pchiboshi, lashkarboshi lavozimiga ko'tarilgan. Ibrohimbek 1920-yil sentabrda amirlik tuzumi ag'darilgach, Sharqiy Buxorodagi qo'rboshi dastalariga rahbarlik qiladi. U Buxoroda amir rejimini qayta tiklashga bel bog'lagan edi. 1921-yil sentabrda bo'lgan Buxoro qo'rboshilarining qurultoyida «Islom lashkarboshisi» degan unvonga sazovor bo'ladi.

1925–1926-yillarda u hozirgi Tojikiston va O'zbekistonning tog'liq viloyatlarida kurash olib boradi. 1926-yil 21-iyunda keskin janglardan so'ng Afg'oniston hududiga o'tib ketishga majbur bo'ladi. 1926–1929-yillarda Qobul yaqinidagi Qal'ai Fotuda sobiq amir Said Olimxonning qarorgohida yashaydi. Biroq Ibrohimbek boshchiligidagi buxorolik muhojirlar Afg'onistondagi siyosiy kurashga tortilishadi. 1928–1929-yillar harbiy mojarolarda qatnashishga majbur bo'ladilar. Ibrohimbek uzoq tayyorgarlikdan so'ng, 1931-yil 30-martda SSSR chegarasidan o'tib, Tojikiston SSR hududiga kiradi. Bu yerda u qizil askarlarga qarshi jang qiladi. Ibrohimbek 1931-yil 23-iyunda sovet chekistlari tomonidan

Bobotog'da qo'lga olinadi va Toshkentga olib kelinadi. U 1932-yil 31-avgustda qatl qilinadi.

1920-yilda Buxoro amirligiga qarshi qizil armiya harakatlari boshlanadi, Buxoro shahri bombardimon qilinadi. Said Olimxon Buxoroni qizil askarlardan tozalab, ag'darib tashlangan amirlik tuzumini qayta tiklash va hokimiyatni qo'lga olishga intiladi. Ammo kuchlar teng emasligi bois barcha ozolik harakatlari zoye ketadi. Amir Olimxon 1921-yil sentabrda bo'lgan Buxoro qo'rboshilarining qurultoyida «Islom lashkarboshisi» unvoniga sazovor bo'ladi va Buxorodagi barcha istiqlolchilarning Oliy bosh qo'mondoni qilib saylanadi. 1921-yil oktabrda Turkiyaning sobiq harbiy vaziri Anvar Podsho Buxoro shahriga keladi va sovetlarga qarshi kuchlarga qo'shiladi. Anvar Podsho Buxoro respublikasidagi istiqlolchilik harakatining haqiqiy a'zosiga aylanadi hamda uning boshchiligida Turkiston umumiy fronti tashkil etiladi. Ayovsiz janglarning birida 1922-yil avgust oyida Anvar Podsho halok bo'ladi. 20-yillar boshi va o'rtalariga kelib, harakatning ikkinchi bosqichida Ibrohimbek harakatlari ham e'tiborga molikdir. Ammo uning tomonidan ko'rsatilgan qarshilik harakatlari ham yetarli samara bermaganligi tarixiy adabiyotlarda qayd etiladi.

Milliy istiqlolchilik harakati Xorazmda ham jiddiy tus oladi. Qurolli kurashga asli kelib chiqishi turkman Junayidxon boshchilik qiladi. 1918 yil oktabr oyida, Yosh xivaliklar aralashuvi natijasida Junayidxon va Asfandiyorxon o'rtasiga nizo kelib chiqadi. Bundan foydalangan Junayidxon Asfandiyorxonni o'ldirib, uning o'rniga akasi Sayid Abdullonni xon deb e'lon qiladi. Junayidxon Xiva xonligi hududida bolsheviklardan mustaqil bo'lgan davlatni saqlab qolishga harakat qilar edi. 1918-yil noyabr oyida Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi yerlarda tashkil qilingan sovet hukumatiga qarshi Junayidxon bir necha marotaba urushlar olib boradi. 1919-yil aprel oyida sovet hukumati bilan Junayidxon o'rtasida Xiva yaqinidagi **Taxta** qishlog'ida shartnoma tuziladi. Ammo unga ikkala tomon ham amal qilmadi.

Junayidxon – (1857–1938 y.y.) uning asl ismi Qurbon Mamed (Muhammad) sardor. Xiva shahridan 30 chaqirim shimoliy-g'arbda joylashgan Badirkent qishlog'ida (hozirgi Toshhovuz viloyatida) turkman yovmutlari urug'ining junayid tarmog'iga mansub mulkdor Xojiboy oilasida tug'ilgan. Junayidxon 1873-yilda Xiva xonligiga hujum boshlagan chor Rossiyasi generali Golovachev qo'shiniga qarshi kurashgan yovmut yigitlari safida bo'ladi. U uzoq yillar davomida o'z

urug'ining mirob, qozi va oqsoqoli bo'lgan. 1912-yildan Xiva xonligiga qarshi qaratilgan turkmanlarning turli chiqishlariga rahbarlik qiladi. Xiva xoni Asfandiyorxon (1910–1918) uni o'z tomoniga og'dirib olish maqsadida 1915-yilda butun turkman qabilalarining sardori-harbiy qo'mondon unvonini beradi. Turkman urug'larining oqsoqollari uni junayid urug'ining xoni-Junayidxon deb e'lon qilishadi.

Turkmanlarning mustaqil harbiy feodal davlatini tuzishga uringan Junayidxon 1916-yil fevral oyida poytaxt Xiva shahri ustiga yurish qiladi. Toshkentdan yordamga yetib kelgan Galkinning jazo otryadlari Junayidxonni Qoraqumga chekinishga majbur etadi. Qisqa muddat Eron va Afg'onistonda bo'ladi. U 1918–1920-yillarda Xivani o'ziga bo'ysundirib, Xiva xonligining mutlaq hukmdoriga aylanadi. 1920-yil mart oyida qizil askarlar tomonidan Xiva xonligi tugatilib, uning o'rniga XXSR tashkil etilganidan so'ng, Junayidxon sovet hukumatiga jiddiy xavf sola boshlaydi. Bu davrda Junayidxon qo'lida 30 ming kishilik qo'shin bo'lgan. Xivada XXSR o'rnatilgach, u chekinadi va yashirinishga majbur bo'ladi. Ammo bu bilan qarshilik ko'rsatish harakati butunlay to'xtab qolmadi. Balki u tarqoq holda bo'lsada, davom etaverdi. Xususan 1922-yil aprel oyida Junayidxon qo'shinlari Porsu va uning atroflarini qizil askarlardan ozod qiladilar. Ko'hna Urganch hududida ham shiddatli janglar olib boriladi. 1923-yil dekabrda, 1924-yil yanvar-fevralda Pitnak, Xazorasp, Bog'ot, Xonqa tumanlarida ham dehqonlarning ommaviy qo'zolonlari yuz beradi.

1924-yil noyabrda sovet hokimiyati ma'murlari bilan Junayidxon vakillari o'rtasida muzokaralar bo'ladi. Turkmaniston SSR sovetlarining I s'ezdida (1925-fevral) Junayidxon va uning safdoshlari afv etiladi. Biroq u 1927-yil 19-sentabrda Toshhovuz okrugidagi Oqtepada sovet hokimiyatiga qarshi qo'zg'olon ko'taradi. Lekin uning qo'shinlari qizil askarlar tomonidan mag'lubiyatga uchratiladi. U 1931-yilda Eron orqali Afg'onistonga o'tib ketadi va 1938-yilda Hirot atrofida vafot etadi. Uning avlodlari hozir Eronning Hamadon shahrida yashashadi.

4. Xiva xonligining tugatilishi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tuzilishi. XX asr boshlarida ham Rossiya imperiyasining yarim mustamlakasi hisoblangan Xiva xonligidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, boshqaruv tizimi chor bosqiniga qadar shakllangan holatda qolgan edi. Mamlakatda xon boshliq feodal amaldorlar, dindor ruhoniylar mamlakat boshqaruvida cheklanmagan huquqqa ega bo'lib, iqtisodiy hayotda esa yerga egalik munosabatlari ham avvalgidek saqlanib qolgan edi.

XX asr birinchi choragida butun Turkiston o'lkasi, Buxoro amirligi kabi Xiva xonligida ham xalq harakatining mafkuraviy asosini jadidchilik harakati, jadidchilik g'oyalari tashkil etar edi. 1920-yil 1-fevralda Junayidxon qo'shinlarini tor-mor qilgan qizil armiya Xiva shahriga kirib boradi, 2-fevral kuni so'nggi Xiva xoni **Sayid Abdulloxon** taxtdan voz kechadi. Xivada Jumaniyoz Sultonmurodov raisligida Muvaqqat inqilobiy qo'mita tashkil etiladi. 1920-yil 26–30 aprel kunlari Xorazm mehnatkashlarining birinchi qurultoyi bo'lib o'tadi, unda Xiva xonligi hududida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilganligi e'lon qilinadi. **XXSR** ning Polvonniyoz Hoji Yusupov raisligida Xalq Nozirlar kengashi tuziladi.

XXSRda yangi Konstitutsiya qabul qilinib, keng ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar amalga oshirila boshlanadi. Lekin bu islohotlar mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyatdan kelib chiqib emas, balki Moskva bolsheviklari andozasi va ko'rsatmasi asosida ko'r-ko'rona amalga oshirilgani bois aksariyat hollarda teskari natijalarni berar edi. **XXSR** 1924–25-yillarda o'tkazilgan ma'muriy-hududiy davlat chegaralanishi natijasida tugatilib, yangi tuzilgan O'zSSR tarkibiga qo'shib yuboriladi. Hukumat tarkibiga kirgan a'zolari mamlakatda demokratik tuzumni o'rnatish, mustaqil davlatni barqarorlashtirish borasida katta ishlarni amalga oshiradilar.

Lekin **XXSR** hukumati rahbarlari olib borgan mustaqli siyosat sovet tuzumi va uning respublika hududidagi vakillariga yoqmad. Chunki **Polvonniyoz Hoji Yusupov** boshliq hukumat xususiy mulk, vaqf yerlarini, diniy muassasalarni tarqatib yuborish o'rniga ularni saqlab qolish va mustahkamlashga harakat qilayotgan edilar. **XXSR**ning Konstitutsiyasida ham xususiy mulk e'tirof etilgan edi. Bu narsa o'sha paytdagi sovet hukumatining Xorazmdagi vakillariga yoqmad. 1921-yil 6-martda Xiva shahrida qizil askarlar tomonidan namoyish uyushtirilib, inqilobiy qo'mita tuzildi va Polvonniyoz Hoji Yusupov boshliq hukumat a'zolari qamoqqa olinadi.

Turkistonda joriy qilingan «Harbiy kommunizm» siyosati **XXSR** iqtisodiyotiga ham ta'sir qildi. Bunday tadbirning amalga oshirilishi natijasida haqiqatda bolsheviklar tasavvuridagi harbiylashgan jamiyat vujudga keldiki, uning asosiy belgilari boshqaruvni mutlaq markazlashtirish va yalpi davlatlashtirish, g'alla monopoliyasiga o'tish, xususiy mulkni bekor qilish, xo'jalik yuritishning musodara usullari, jazo choralari bilan mehnatga majbur qilish, tarixan shakllangan bozor tizimini tugatish, ya'ni bozorlarni yopish uning asosiy belgilari edi.

Shunday sharoitda aholi turmush tarzini yaxshilash, eng avvalo, ularni oziq-ovqat bilan ta'minlash muhim muammolardan biriga aylangan edi. Hukumat esa aholi(asosan boy-badavlat mulkdorlar) qo'lidagi g'allani va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini torib ola boshladi. 1918-yilda Turkiston Xalq Komissarligining oziq-ovqat bo'limi ochiladi. Shu maqsadda 1918-yil iyun oyida oziq-ovqat masalalarini hal etish uchun «Oziq-ovqat direktoriyasi» tashkil etiladi.

G'alla monopoliyasi va oziq-ovqat razverstkasining joriy etilishi mahalliy rahbarlar, katta yer egalari o'rtasida anchagina noroziliklarni kelib chiqishiga sabab bo'lgan. Bu esa aholining turmush tarzini yanada og'irlashtirib yuboradi. Ushbu tizim Turkistonda aslida 1,5–2 yilcha, ya'ni «Yangi iqtisodiy siyosat» davrigacha amal qiladi. Bunday holat shubhasiz, 1921-yilda RKP (b) Markaziy Qo'mitasining X s'ezdida qabul qilingan «**Yangi iqtisodiy siyosat to'g'risi**» dagi yangi qoidada o'z ifodasini topgan va yangicha tizimga o'tishni taqozo etar edi. Yangi iqtisodiy siyosatning muhim belgilari quyidagilar edi:

- *oziq-ovqat razvyorstkasini oziq-ovqat solig'i bilan almashtirilishi;*
- *savdo-sotiqni erkinlashtirilishi, sanoatda xizmat ko'rsatish sohaslarida xususiy tadbirkorlikka ruxsat berish;*
- *bozorni tartibga solish mexanizmlaridan qisman foydalanish;*
- *ijaraga olish va yollanma mehnat uchun inkoniyatlar yaratish.*

20 - yillarning boshida yangi iqtisodiy siyosatga o'tish tufayli, XXSR iqtisodiyotining lebirallashuvi natijasida ishlab chiqarish sohasida sezilarli o'zgarishlar sodir bo'ladi. Biroq 20-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab iqtisodiyotda ma'muriy-buyruqbozlik usullari qo'llanila boshlandi, erkin savdo va xususiy tadbirkorlikka chek qo'yila boshlandi. Mulkiy munosabatlar tubdan o'zgardi, ishlab chiqarish vositalariga deyarli to'liq davlat mulki o'rnatiladi. Davlat tomonidan rejalashtirish asosida mahsulotni ishlab chiqarishda va taqsimlashda to'liq nazorat ostiga olinishi iqtisodiy siyosatda zo'ravonlik tomon yo'l olishga, iqtisodiy omillar o'rniga ma'muriy choralar keng qo'llanilganidan dalolat berar edi.

1920–1921-yillarda agrar sohada dastlabki o'zgarishlar amalga oshirilib, 10000 desyatina yer dehqonlarga bo'lib beriladi. Bundan tashqari, ularga urug', dehqonchilik asboblari hamda ssuda (qarz) ajratiladi. Dehqonlarga kredit hisobidan 5000 chorva mol sotiladi. Eski sug'orish inshootlarini qayta tiklash bilan birga yangilari ham quriladi. Masalan, 1922-yil oxirigacha Xorazm dehqonlari Hazoraspdan Xo'jayilgacha bo'lgan hududda 12 ta damba quradilar. 1922-yilda

chorakor va kambag'allarga yer bo'lib berish uchun davlat yer fondi tuzishga hamda dehqonlarga uzoq muddatli va qaytarib olinmaydigan ssudalar berish uchun davlat dehqonlar bankini ta'sis etishga qaror qiladi. Bank uchun 3 mlrd. so'm mablag' ajratilgan. Birgina 1921–1922-yillarda 400 000 tanobdan ortiqroq yer kambag'al dehqonlarga bo'lib beriladi. Hukumatning bunday tadbiri qaysidir ma'noda xalq turmush tarzini bir oz yengillashtirgan bo'lsada, Xorazmdagi siyosiy vaziyat sovet tuzumi va hokimiyati manfaatlari uchun ishlay boshladi.

1923-yil oktabrida bo'lib o'tgan IV Butunxorazm Sovetlari Qurultoyi XXSRning yangi konstitutsiyasini qabul qiladi. Unda demokratik o'zgarishlardan farqli ravishda yerga bo'lgan xususiy mulkchilikni bekor qilinishi, boy va katta yer egalarining mol-mulki musodara qilinishi, barcha yerlar umumxalq mulki deb e'lon etilishi, vaqf mulklari tugatilishi va ular davlat ixtiyoriga o'tkazilishi belgilangan edi. 1923-yil oxirlariga kelib, Xorazm respublikasidagi demokratik o'zgarishlarga butunlay chek qo'yildi va respublikani sovetlashtirish jarayoni o'zining yuqori bosqichiga ko'tariladi. Bu jarayon, shubhasiz 1924–1925-yillardagi milliy-hududiy chegaralashgacha davom etgan edi.

5. Buxoro amirligining ag'darilishi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi va undagi siyosiy o'zgarishlar. Ma'lumki 1920-yil 25-avgustda Turkiston fronti qo'mondoni M.V. Frunze qizil askarlarga Buxoroni bosib olish uchun buyruq beradi. 1920-yil 29-avgustda Chorjuyda amir tuzumiga qarshi «xalq qo'zolari» boshlanishi sovet qo'shinlarining qo'zolonchi kuchlarni himoya qilib, Buxoroga qarshi urush harakatlarini boshlashiga bahona bo'ladi. Amir lashkari son jihatidan ko'p bo'lgani bilan, uning qurollanish darajasi nisbatan ancha zaif edi. Sovet qo'shinlari amirlikning Chorjuy, Qarshi, Kitob, Shahrisabz va boshqa hududlarini egallab, Buxoroga tomon siljiydilar. Buxoro va uning aholisi bu hujumda juda katta zarar ko'rdi. Shahar ko'p bor havodan bombardimon qilinib, vayron etiladi. Amir Olimxon 1920-yil 2-sentabrda Buxoroni tark etishga majbur bo'ladi. Hokimiyat Muvaqqat Butunbuxoro Inqilobiy qo'mitasi qo'liga o'tadi. 1920-yil 14-sentabrda BKP MQ Muvaqqat Umumbuxoro inqilobiy qo'mitasi va Xalq Nozirlar Kengashi qonun chiqaruvchi oliy organ – Umumbuxoro Inqilobiy qo'mitasi tuzilganligini e'lon qiladi. **Fayzulla Xo'jayev** Xalq Nozirlar Kengashi rais etib tayinlanadi. Bolsheviklar tomonidan amir hokimiyati ag'darilgach, F.Xo'jayev BXSРning tashqi

ishlar noziri (1920–1924), harbiy ishlar noziri (1921–1924) lavozimlarida ham ishlaydi.

Shu o'rinda Buxoroning eng so'nggi amiri Amir Olimxon haqida qisqacha ma'lumot quyidagicha.

Amir Said Olimxon – 1881-yil Karmanada tug'ilgan. U 1883–1896-yillarda Peterburgdagi Nikolayev nomidagi suvoriylar maktabida ta'lim oladi. 1898-yili Nasaf (Qarshi), so'ngra valiahd sifatida Karmana viloyatida hokim bo'ladi. 1910-yil dekabrda otasi Abdulahadxon vafotidan keyin Buxoro taxtiga o'tiradi. Uning davrida amirlikdagi taraqqiyparvar kuchlar, jumladan, yosh buxoroliklar-jadidalar qattiq ta'qib qilanadi. 1920-yil avgust oyining oxirida M.Frunze qo'mondonligida qizil armiya qismlarining Buxoro amirligiga bosqinchilik yurishlari natijasida Amir Olimxon toj-taxtni tashlab Sharqiy Buxoroga ketadi. U yerda xalqni qizil askarlarga qarshi ommaviy qo'zg'olonga boshlashga urinadi. Biroq, bu ozodlik kurashini o'z yurtida qoldirib, unga bevosita rahbarlik qilish o'miga Afg'onistonga butunlay o'tib ketishni afzal ko'radi (1921-yil 4-mart). Said Olimxon Qobuldan turib, Buxorodagi muxolifat kuchlariga rahbarlik qiladi, qimmatbaho sovg'alar yuborib, ularni kurashga chorlaydi. U muxojirlikda o'zining «Buxoro xalqining hasrati tarixi» nomli esdaliklarini yozadi. Said Olimxon 1944-yil 28-aprelda Qobulda vafot etadi.

1920-yil 6–8-oktabrda amirning yozgi saroyi-Sitorayi Mohi Xosada chaqirilgan Butun Buxoro xalq vakillarining 1 qurultoyida **Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR)** tuzilganligi e'lon qilinadi. Bu davlat tuzumi jihatidan xalq demokratik hokimiyati edi. Qurultoy davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi oliy organi bo'lgan Buxoro inqilobiy qo'mitasi, Buxoro Xalq Nozirlar Kengashi hukumat tarkibini 1920-yil oktabr-noyabr oylarida BXSR bilan RSFSR o'rtasida muvaqqat harbiy-siyosiy ahdlashuv va shartnoma tuziladi.

1921-yil 4-martda har ikki davlat o'rtasida Ittifoq shartnomasi imzolanadi. Bunga ko'ra Buxoro davlatining Sovet Rossiyasiga tobeligi va ayniqsa, harbiy-siyosiy hamda iqtisodiy jihatdan unga har tomonlama bog'liqligi o'z qonuniy ifodasini topgandi. Bu esa Rossiya Federatsiyasi va uning Turkistondagi vakolatli organlariga Buxoro Respublikasi ichki ishlariga bevosita aralashish, u yerdagi o'zgarishlarni nazorat etish va uni aniq sotsialistik maqsadlar sari yo'naltirish uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Buxoro respublikasining 1921-yill sentabrida qabul qilingan Konstitutsiyasi ham RSFSR Konstitutsiyasi andozasida tuzilgan edi.

Hukmron Markaz tashabbusi bilan 1923-yil martida O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi tuziladi va unga Buxoro davlati ham jalb qilinadi. Shu tariqa respublika hududida sotsialistik o'zgarishlar izchil amalga oshirila boshlandi. Bu esa asta-sekinlik bilan Buxoroning mustaqil davlat sifatida tugatilishi uchun quyilgan dastlabki qadam edi. 1924-yilda o'tkazilgan milliy-davlat chegaralanishi natijasida uning hududlarida **O'zbekiston SSR va Turkmaniston SSR** tashkil etiladi.

Buxoro hukumati oldida turgan eng asosiy vazifalardan biri yer-suv masalasini hal qilish edi. 1920-yil 30-sentabrda Buxoro Markaziy Revkomi «Yer to'g'risidagi dekretni qabul qiladi. Dekretga muvofiq, sobiq amir uning qarindoshlari va amaldorlari qo'lidagi butun yer-mulk kambag'al va yersiz dehqonlarga bo'lib berilishi kerak edi. Shuningdek, dekretga ko'ra, «xiroj», «amluk» va boshqa soliqlar bekor qilindi. Arxiv hujjatlarida keltirilishicha, faqat Eski Buxoro tumanlari va Chorjo'y bekligida sobiq amir va beklarga qarashli 10000 tanob yer musodara qilinib, kambag'al dehqonlarga taqsimlab berildi.

Shu davr mobaynida Buxorodagi yangi tuzum va uning ijobiy chora-tadbirlarini aholi ma'qullab kutib oladi. Biroq yangi hokimiyat tomonidan mulkdorlar tabaqasiga nisbatan mol-mulkning musodara qilinishi, oziq-ovqat razvyorstkasi, islom dini va ulamolariga nisbatan qatag'onlik siyosati milliy rahbarlar, katta mulkdorlar tabaqasi va diniy ulamolarning noroziligiga sabab bo'ladi. Buxoro istiqlolchilarining Sovetlar hokimiyati zo'ravonligiga qarshi yo'nalgan harakatining ikkinchi bosqichi 1920-yillarning o'rtalaridan boshlanib, 1930-yillar o'rtalarigacha (1925–1935) davom etadi. Biroq o'lkada qattiq o'rnashib olgan sovetlar hokimiyati va uning yaxshi qurollangan muntazam qo'shinlari bu harakatni bostirishga muvaffaq bo'ladilar.

11-mavzu yuzasidan seminar darsi

Seminar darsida arxiv hujjatlaridan foydalanish

Ma'lumki arxiv materiallari ham tarixiy jarayonlarni haqqoniy, xolislik asosida yoritishda muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan ushbu mavzuni yoritishda, shuningdek, arxiv materiallaridan ham foydalanish muhim rol o'ynaydi. Zero, Respublika davlat Markaziy Arxivida bugungi kunda mustamlakachilik davriga tegishli anchagina materiallar, hujjatlar saqlanadi. Ulardan unumli hamda o'z o'rnida foydalanish o'qituvchidan katta mahorat talab qilishi shubhasiz. Masalan, mavzuni arxiv materiallaridan foydalangan holda dars o'tish metodini havola

etish mumkin. Ma'lumki XX asr 20-yillari boshida Xiva xonligi va Buxoro amirligida ulkan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar sodir bo'lgan, ular o'lka xalqlari hayotida jiddiy o'zgarishlarni boshlab bergan. Shu o'rinda ushbu mavzu tarkibiga kiruvchi «Buxoro amirligining ag'darilishi va sovet xalq respublikasining o'rnatilishi» masalasini arxiv manbalari asosida o'rganish metodlari haqida fikr yuritish o'rinli.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivi hamda viloyat arxivlarida O'zbekiston tarixining mustamlakachilik davriga oid anchagina hujjatlar saqlanadi. Ulardan foydalangan holda turli usulda darslar tashkil etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki arxiv hujjatlaridan ilmiy tadqiqot, xalq xo'jaligi, ilmiy- ma'rifiy va o'quv maqsadlarida keng foydalaniladi. Hujjatli manbalar tarix fanini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishi shubhasiz. Tarixchilar arxiv hujjatlari bilan qimmatli dalillar bilan asoslangan tarixiy asarlar yarata olmaydilar. Arxiv hujjatlariga boshqa fan va kasb vakillari xususan, yozuvchilar, tilshunoslar, san'atshunoslar, arxitektorlar, biologlar, tibbiyot xodimlari, muhandislar, geologlar va boshqa soha xodimlari ham murojaat qiladilar.

Arxiv hujjatlaridan turli maqsadlarda foydalaniladi. Xususan, oliy o'quv yurtlarida hujjatlardan o'quv maqsadlarida quyidagicha foydalanish mumkin. Arxiv hujjatlaridan nusxalar olib ko'rgazmalar va muzeylar tashkil etilishi mumkin. O'zbekiston tarixining ayrim mavzulari bo'yicha hujjatlar to'plami tayyorlab, undan darslarda, seminar darslarida foydalanish mumkin va hokazo.

Arxiv hujjatlaridan foydalanish:

Arxiv hujjatlaridan ilmiy tadqiqot, ilmiy ma'rifiy va o'quv maqsadlarida keng foydalaniladi. Hujjatli manbalar tarix fanini mukammal o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, tarix fanini ilmiy o'rganishda arxiv hujjatlari qimmatli dalil va manba hisoblanadi.

Arxiv hujjatlaridan oliy o'quv yurtlarida o'quv maqsadlarida ya'ni fanni chuqur o'rganishda quyidagicha foydalanish mumkin. Ulardan nusxalar olinib ko'rgazmalar tashkil etilishi yoki muzeylarga hujjat sifatida quyilishi mumkin. O'zbekiston tarixining ayrim mavzulari bo'yicha hujjatlar to'plami tayyorlab, undan ma'ruza darslarida yoki seminar mashg'ulotlarda foydalanish mumkin. Davlat arxivlari hujjatlardan foydalanishni boshqa idoralar bilan hamkorlikda ham amalga oshirish mumkin. Masalan, hujjatlar ko'rgazmasini muzeylar

bilan birgalikda tayyorlash, hujjatlarni gazeta va jurnallar orqali e'lon qilish, ular asosida radioeshittirishlar va teleko'rsatuvlar tayyorlash, gazeta va jurnallar tahririyatlari, telestudiyalar, radioqo'mitalar bilan hamkorlikda amalga oshirish mumkin.

Davlat arxivlarida saqlanayotgan hujjatlardan darslarda yoki darsdan tashqari mashg'ulotlarda quyidagi usullarda foydalanish mumkin

- *Arxiv hujjatlardan foydalanishning asosiy shakllaridan biri, ulardan arxivning o'zida foydalanishdir.* Har bir davlat arxivida o'quv xonalari bo'ladi. Tarixchilar va boshqa tadqiqotchilar hujjatlardan bevosita arxiv o'quv xonalarida foydalanishlari mumkin.

- *Ko'rgazmalar tashkil etish, albomlar, plakatlar tayyorlash.* Muhim tarixiy sanalar, muhim voqealarga, mashhur tarixiy shaxslarning yubileyilariga bag'ishlangan ko'rgazmalar tashkil qilish, albomlar, stendalar, plakatlar chiqarish, ko'rgazmalarda hujjatlar, fotosuratlar, xaritalar, kitoblar, varaqalar va boshqa manbalar namoyish qilinishi mumkin.

- *Arxiv hujjatlariga oid ma'lumotlardan foydalangan holda maqola, ilmiy-ommabop risolalarni matbuot nashrlarida chop etish, ommaviy axborot vositalarida radioeshittirish va teleko'rsatuvlar tayyorlash.* Davlat arxivlari ilmiy xodimlari arxiv hujjatlari haqida, ayrim tarixiy mavzular bo'yicha risolalar tayyorlashadi. Ularning mavzulari muhim tarixiy voqealarga bag'ishlangan bo'ladi. Bundan tashqari, ular matbuotda arxiv, uning hujjatlari to'g'risida maqolalar, yozishi, televideniye va radioda chiqishlar qilishlari mumkin, shuningdek, muhim ahamiyatga molik hujjatlarni chop etishlari mumkin.

- *Arxivning o'zida tarix darslari o'tishni tashkil qilish.* Oliy o'quv yurtlari, xususan universitetlar, institutlar talabalari uchun tarix darslarini arxivlarning o'zida tashkil etish mumkin, ularda saqlanayotgan hujjatlardan o'sha yerda bevosita foydalanish mumkin. Shu bilan birga tarix fani bo'yicha diafilmlar, kinofilmlar, hujjatlarning foto-kseronusxa to'plamlarini tayyorlash ham mumkin.

- *Arxiv ma'lumotnoma (spravka) lari, hujjatlaridan nusxalar, ko'chirmalar olish.*

Tayanch soʻz va iboralar

Fevral burjua-demokratik inqilobi, ishchi-dehqon deputatlari sovetlari, musulmon mehnatkashlari, Rossiya muvaqqat hukumati, Turkiston qoʻmitasi, «Shoʻroi islomiya», «Shoʻroi Ulamo» bolsheviklar, Turkiston muxtoriyati, Turkiston ASSR, istiqlolchilik harakati, «Yosh buxoroliklar va Yosh xivaliklar», XXSR, BXSR, yer-suv islohoti.

Mustaqil taʼlim mavzulari

1. 1917 yil fevral burjua-demokratik inqilobining oʻlkaga taʼsiri.
2. «Shoʻroi islomiya», «Shoʻroi ulamo» tashkilotlarining tuzilishi va faoliyati.
3. Turkistonda sovetlar hokimiyatining oʻrnatilishi.
4. Turkiston muxtoriyatining tashkil etilishi va faoliyati.
5. Turkiston ASSRning tuzilishi.
6. Turkistonda milliy istiqlolchilik harakati va uning yakunlari.
7. XXSR da ijtimoiy-siyosiy oʻzgarishlar.
8. BXSR da ijtimoiy-siyosiy oʻzgarishlar.

Nazorat savollari:

1. Fargʻona vodiysida sovetlarga qarshi istiqlolchilik harakatining boshlanishi xususida gapib bering.
2. «Yosh buxoroliklar va Yosh xivaliklar» ning asosiy maqsadlari nima edi?
3. Turkistonda sovetlar hokimiyatining oʻrnatilishi xususida nimalarni bilasiz?
4. Turkiston muxtoriyatining tashkil etilishi va faoliyati haqida gapiring.
5. Turkistonda jadidchilik harakati va uning rivojlanishi.
6. XXSR ning tuzilishi qanday sodir boʻldi?
7. Buxoro amirligining agʻdarilishi va BXSR ning tuzilishi haqida gapiring.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: «O'zbekiston», 2003 y.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz – kelajak yo'q. T., 1998.
3. Karimov I. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. T., 2008.
4. Алимова Д.А. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы. борьба за независимость.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
5. Alimova D. A., Golovanov A.A. O'zbekiston mustabid sovet tuzumi davrida: siyosiy va mafkuraviy tazyiq oqibatlari.-T., «O'zbekiston», 2000.
6. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости // Коллектив авторов. (Руководитель проекта проф Д.Алимова). Т., 2000.
7. A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. T.: «Fan», 1996.
8. O'zbekiston tarixi (qisqacha ma'lumotnoma). T.: «Sharq», 2000.
9. Ziyayeva D. Turkiston milliy ozolik harakati. T., 2000.
10. Rajabov Q. Mustaqil Turkiston uchun mujodalar. T., 2000.
11. Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: эволюция социального положения 1917-1939 гг. Т., «Фан» 1992.
12. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. T.: «Sharq», 2000.
13. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob, O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. T.: «Sharq», 2000 .
14. O'zbekiston tarixi. «Darslik»// Mas'ul muharrir t.f.d R.X.Mur-tazayeva. T., 2005.

**12-mavzu. SOVET HOKIMIYATINING O'ZBEKISTONDA
YURITGAN SIYOSIY, IQTISODIY-IJTIMOIIY TADBIRLARI VA
ULARNING MOHIYATI**

Darsning maqsadi	Talabalar ongida 20-yillarda O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy vaziyat, 1920–1921-yillardagi yer-suv islohotlari, O'rta Osiyoda milliy- hududiy davlat chegaralanishning o'tkazilishi, O'zbekiston SSR ning tashkil topishi, aholining etnik tarkibi, O'zbekiston milliy ziyolilari Y. Oxunboboyev, F. Xo'jayev, V. Ivanov, A. Rahimboyev va boshqalarning siyosiy faoliyati xususida ma'lumotlar hosil qilinadi. Sovet hokimiyatining O'zbekistonda yuritgan mustamlakachilik siyosatining mohiyati va O'zbekistonda qatag'onlarning birinchi bosqichi va uning oqibatlari haqida bilimlar beriladi. Shu bilan birga dars mazmunidan sovet davlatining o'lkada olib borgan 1925–1929-yillardagi yer-suv islohotlarining o'ziga xos xususiyatlari, 30-yillardagi qishloq xo'jaligini yalpi kollektivlashtirish va uning oqibatlari haqida bilimlar shakllantiriladi. Mamlakatda ma'muriy-buyruqbozlik tizimining shakllanishi, paxta monokulturasining kuchaytirilishi, hukumatning olib borgan ma'naviy-mafkuraviy sohadagi tadbirlari, fan va madaniyatning ahvoli haqida ma'lumotlar berilishi bilan birga, Qoraqalpog'istonning ijtimoiy-siyosiy ahvoli, Qoraqalpog'iston muxtor respublikasining tashkil topishi va respublikadagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar kabi ma'lumotlarni yetkazish ko'zda tutiladi.
Darsning rejasi	1. O'zbekistonda sovet hokimiyatining iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy tadbirlari. 2. O'rta Osiyoda milliy-davlat chegaralanishining o'tkazilishi. 3. O'zbekistonda yer-suv islohotlari, qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish va uning tub mohiyati. 4. Sovet hokimiyatining O'zbekistonda yuritgan qatag'onlik siyosati va oqibatalari. Fan va madaniyat. XX asr 20–30-yillarida Qoraqalpog'iston.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi.	Slaydlar, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.
	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni

Darsdan kutilayotgan natijalar	berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Ushbu mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqarishga, ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga bo'lgan munosabatlar shakllanadi.

1. O'zbekistonda sovet hokimiyatining iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy tadbirlari. Sovet hukumati «sotsialistik qurilish» taktikasini yangilab, 1921-yildan e'tiboran «**Yangi iqtisodiy siyosat**»ga o'tgandan so'ng mazkur jamiyat rejalarini ro'yobga chiqarishning muayyan imkoniyatlari paydo bo'ldi. RKP (B) O'rta Osiyo byurosi «mehnatkash dehqonlar» orasida sovet hukumatining obro'sini oshirishga intildi. Umuman sovet jamiyatiga xos boshqaruv siyosatining tobora takomillashib borishi, ishlab chiqarishning markazda to'planishi, davlatning ishlab chiqarish va xalq xo'jaligi mollariga nisbatan markazlashtirilgan siyosati olib borildi. Mulkiy munosabatlar tubdan o'zgaradi, ishlab chiqarish vositalariga deyarli to'liq davlat mulki o'rnatiladi. Davlat tomonidan rejalashtirish asosida mahsulotni ishlab chiqarishda va taqsimlashda to'liq nazorat ostiga olinishi iqtisodiy siyosatda zo'ravonlik tomon yo'l olishga, iqtisodiy omillar o'rniga ma'muriy choralar keng qo'llanishga imkon beradi. Birinchi besh yillikdan boshlab (1928–1932 y.) xo'jalikni industrlash, qishloq xo'jaligi jamoalashtirishga zo'r beriladi.

20-yillar boshida o'lkada industrlashtirish siyosati qishloq hisobiga amalga oshirila boshlanadi. Bu davrda Respublikadagi mavjud sanoatning 90 %i qishloq xo'jalik xomashyosini ishlashga ixtisoslashgan edi. Asosiy e'tibor paxta bilan bog'liq sohalarning ravnaqi, ya'ni qishloq xo'jalik mashinasozligi, kimyoviy vositalar, avvalo, mineral o'g'itlar, irrigatsiya qurilishi, metall konstruksiyalar ishlab chiqishga, kon sanoati, rangli va nodir metallar, oltingugurt, ozokerit, volfram, molibden, toshko'mir, tuz, grafit qazib olishga qaratilgan edi. Respublika sanoati sobiq Ittifoqni xomashyo qaramligidan xalos etishga yordam beradigan yirik mintaqaga aylanadi.

Biroq Oktabr to'ntarishidan keyin ham oldingi sanoat rivojlanishidagi asosiy tendensiya, ya'ni asosan xomashyoni dastlabki qayta ishlab chiqaruvchi sanoat va yengil sanoat korxonalarini rivojlantirish saqlanib qolindi. Shubhasiz respublika sanoatidagi tezkor sur'atlar ijobiy hodisa edi, ayni paytda, u dehqonlar ommasini talash evaziga amalga oshirildi. Sanoatni rivojlantirish esa bir yoqlama

xususiyat kasb etdi. Iqtisodiyotdagi ishlab beruvchi va mashinasozlik sanoati sohalari anchagina past darajadagicha qolaverdi.

1921-yilning bahoriga kelib, sovet hokimiyati oldida vayron bo'lgan qishloq xo'jaligini tiklash vazifasi turar edi. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi respublika milliy daromadining asosiy qismini berganligi, dehqonlar esa aholining 80 foizini tashkil etganligi tufayli sovet hokimiyatining dastlabki yillarida agrar masala markaziy o'rinni egalladi.

Shu maqsadda 1920–1921-yillardagi yer-suv islohotining amalga oshirilishi **Yangi Iqtisodiy Siyosat (NEP)** bilan birga olib borildi. Yangi iqtisodiy siyosatdan ko'zlangan maqsad - mahsulot ishlab chiqaruvchi yakka dehqonlarning manfaatini oshirish, uning yerga egalik qilishini ta'minlash, imtiyozli soliq olish va bozor iqtisodiyoti, tovar-pul munosabatlariga o'tish edi. Uning asosiy bo'g'inlarini, g'alla monopoliyasining bekor qilinishi, oziq-ovqat razvyortkasining oziq-ovqat solig'i bilan almashtirilishi, erkin savdo, sanoatda xususiy tashabbuskorlik va tadbirkorlikning joriy qilinishi tashkil etdi.

Oziq-ovqat razvyortkasining oziq-ovqat solig'i bilan almashtirilishi qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni ko'paytirishning iqtisodiy rag'batlarini vujudga keltirdi. Unga ko'ra dehqon hosilning qat'iy belgilangan qismini topshirgach, unga o'z mehnati mahsulini o'zi istaganicha tasarruf etish huquqi berildi. Yangi iqtisodiy siyosat yo'lining o'ziga xos xususiyati – tovar-pul munosabatlarining jonlanishi, savdo va ayirboshlashda cheklashlardan ozod bo'lish edi. Erkin savdoning sog'lomlashuviga 1922–1924-yillarda o'tkazilgan pul islohoti ma'lum darajada yordam berdi. Muomalaga chervonetsning chiqarilishi bozor rolining tiklanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Yer-suv islohotini amalga oshirishdan ko'zlangan asosiy maqsad-mahalliy hamda Turkistondagi boy rus dehqonlarining yer va suvga bo'lgan huquqlarini tenglashtirish edi. Chunki o'z vaqtida mustamlakachi ma'murlar tomonidan rus dehqonlariga eng yaxshi va hosildor yerlar ajratilgan edi.

O'zbekistonning qishloq xo'jaligi ham o'ziga xos murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Alohida ta'kidlash lozimki, o'lkaning qishloq xo'jaligi oldiga mustabid rus chorizmi hukmronligi davrida qo'yilgan bosh vazifa-qimmatli sanoat xomashyolari paxta, pilla kabilar bilan ta'minlash vazifasi sovet hokimiyati yillarida yana ham qat'iyroq qilib kun tartibiga qo'yildi. **1925–1929-yillarda** o'tkazilgan yer-suv islohoti natijasida barcha yer resurslarining umumdavlat monopoliyasiga

olinishi, irrigatsiya-melioratsiya ishlarini qat'iy rivojlantirishga intilish sobiq Ittifoqning paxta mustaqilligini ta'minlashga erishish yo'lidagi dastlabki qadamlar edi.

XX asr 30-yillarida o'lkada boshlangan ommaviy jamoalashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risidagi hukumat qarorlari va unga doir amalga oshirilgan davlat siyosati, bevosita qishloq xo'jalik tizimidagi 20-yillardagi andozalarni saqlanib qolishiga olib keldi. Sovetlar «quloqlar»ga qarshi kurash, ularni cheklab qo'yish, siqib chiqarish siyosatini har xil qaror va qonunlar qabul qilish orqali oqlamoqchi bo'ladilar. Hali quloqlarni sinf sifatida tugatish sari yo'l tutilmagan bir paytda sovet hokimiyatining 1929-yilning 20-fevralidagi «Quloq xo'jaliklarida mehnat Kodeksni qo'llash to'g'risida», 21-maydagi «Mehnat qonuni Kodeksini qo'llash lozim bo'lgan quloq xo'jaliklari belgilari haqida»gi qarorlari asosida joylarda, jumladan, O'zbekistonda ham quloq qilish ishlari amalga oshirilayotgan edi.

2. O'rta Osiyoda milliy-davlat chegaralanishining o'tkazilishi. Ma'lumki 1922-yil 30-dekabrda SSSR tashkil topgan edi. Uning tarkibidagi respublikalar suveren huquqlar va real mustaqillikka ega emas edilar. O'zbekiston ham SSSR tarkibidagi ittifoqdosh respublika hisoblangan. SSSRda qaror topgan boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik tizimi jamiyatning barcha sohalarini o'z maqsad va vazifalariga bo'ysundirgan edi. Turkistonda esa azaldan turkiy xalqlar birga yashab kelishgan bo'lib, ularning qiziqishlari, orzu-intilishlari yagona edi.

Tarixan tarkib topgan uchta davlatni tugatib, o'rniga yangi tuzilmalarni vujudga keltirish markaz va o'lkadagi bolshevistik rahbarlar tashabbusi edi. 1920-yil boshidayoq, Turkkomissiya Turkiston ASSRni bo'lib tashlab, milliy til belgisiga qarab muxtor respublikalar tashkil qilish masalasini qo'ygan edi. Bu o'sha yili iyun oyida RKP (b) ning Turkistonga oid qabul qilgan hujjatlarida o'z aksini topdi. V.I Lenin Turkistonning «O'zbekiya, Qirg'iziya, Turkmaniya» ga bo'lingan xaritasini tuzish kerakligini bir necha bor uqtirgan edi. Turkistonni milliy jihatdan qayta chegaralash markaz va RKP(b) O'rta Osiyo byurosi tomonidan ishlab chiqildi va 1924-yilda amalga oshirildi.

1924-yilning 31-yanvarida RKP(b) MK ning Tashkiliy byurosi Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalarining milliy-hududiy chegaralanishi masalasini ko'rib chiqdi va Ya.E. Rudzutakka mazkur respublikalarning mas'ul xodimlari bilan birgalikda bu g'oyani amalda qanday ro'yobga chiqarish mumkinligini oldindan muhokama qilishni

topshirdi. 1924-yilning fevralida esa **Fayzulla Xo'jayev**ning milliy chegaralanish masalasi bo'yicha tezislari markaz turkiy xalqlarning ildizi birligini hisobga olmayotganligi, chegaralash g'oyalari o'tmish istilochilari siyosatidan farq qilmayotganligi aytilgan edi. Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalarida tashkiliy va tashviqot ishlari olib borilgandan so'ng, 1924-yilning 11-oktabrida RKP(b) Siyosiy byurosi O'rta Osiyoni qaytadan bo'lib chegaralash haqida qarorini qabul qiladi.

1925-yilning 13-fevralida O'zSSR Sovetlarining Buxoroda ochilgan **Umumozbek qurultoyida «O'zbekiston SSR tuzilgani to'g'risida deklaratsiya»** qabul qilinadi. 1925-yil 13-mayda Ittifoq sovetlarining 3 qurultoyida O'zbekiston Respublikasi SSSR tarkibiga kiritildi. O'zbekiston SSR sovetlari MIQning raisi etib **Yo'ldosh Oxunboboyev** saylanadi. O'zbekiston XKS raisi etib Fayzulla Xo'jayev tayinlandi. O'zbekiston SSR tarkibiga Turkiston ASSR tarkibidagi Sirdaryo, Farg'ona va Samarqand viloyatlarining katta qismi, Buxoro respublikasidan uning markaziy va g'arbiy qismi (Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari), shuningdek, XXSR dan Xorazmning katta qismi kiritiladi.

O'rta Osiyodagi 1924-yildagi milliy-hududiy chegaralanishi natijasida ular tarkibida muxtor viloyatlar ham paydo bo'ldi. Qoraqalpog'iston muxtor viloyati Qirg'iziston (Qozog'iston) ASSR tarkibida bo'lib, To'rtko'l, Chimboy, Xo'jayil va Qo'ng'iro't okruglari kiritildi. 1925-yil 12–19-fevralda viloyat markazi To'rtko'l shahrida bo'lib o'tgan Qoraqalpog'iston avtonom viloyati Sovetlarining birinchi qurultoyi «Qoraqalpog'iston avtonom viloyati tashkil topganligi to'g'risida Deklaratsiya» qabul qildi. Qoraqalpog'iston avtonom viloyati Ijroiya Qo'mitasining raisi etib A. Qudaboyev saylandi.

Qoraqalpog'iston Muxtor viloyati tashkil etilgandan so'ng, sovetlar bu yerda ham sotsialistik qurilishni avj oldirib yubordilar. Jumladan, ovul va qishloqlarni sovetlashtirish keng miqyosda olib borildi. Muxtor viloyat sanoatining yetakchi tarmoqlarini paxta tozalash va baliq-konserva zavodlari tashkil etar edi. Sanoatni yuksaltirish bilan bir qatorda qishloq xo'jaligining barcha sohalarini rivojlantirishga ham katta e'tibor qaratildi va bu yerga ko'p miqdorda qishloq xo'jalik anjomlari keltirila boshlanib, boy va ruhoniylardan tortib olingan yerlar hisobiga yersiz va kam yerli dehqonlar yer bilan ta'minlandi.

1930-yilda Qoraqalpoq muxtor viloyati RSFSR tarkibiga kiritiladi. 1932-yilning 20 martida esa SSSR MIQ Rayosati «Qoraqalpog'iston

avtonom viloyatini Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirish va uni RSFSRga kirishi to'g'risida» qaror qabul qildi. O'sha yilning may oyida avtonom respublika Sovetlarining I Ta'sis qurultoyi hukumatni tuzdi. Unda **QQASSR MIQ** raisi etib, **K.Nurmuhammedov**, Xalq Komissarlari Kengashi raisi etib esa **Qosim Avezovlar** saylandilar. 1936-yilda SSSRning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi va unga ko'ra QQASSRning O'zbekiston SSR tarkibiga kirishi ko'zda tutilgan edi. Buning asosiy sababi, hududiy yaqinlik, yagona tarixga ega bo'lganligi deb e'tirof etildi. 1937-yil 12-fevralda O'zSSRning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi. O'sha yilning 6-martida esa QQASSRning yangi Konstitutsiyasi e'lon qilinadi. Qoraqalpog'iston O'zbekiston tarkibiga kirgandan so'ng o'zbek va qoraqalpoq xalqlari o'rtasidagi do'stlik yanada mustahkamlandi.

Respublika iqtisodiyoti agrar tusga ega bo'lib, sanoati asosan qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, uning uchdan ikki qismini paxtachilik sanoati tashkil qilar edi. 1927–28-yillarda iqtisodiyotda qishloq xo'jiligidan hisssasi 61,60%, sanoatniki esa 38,4% tashkil qilardi edi. Respublikadagi mavjud sanoatning 90% qishloq xo'jalik xomashyosini ishlashga ixtisoslashgan edi, mahsulotlarni qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, uning 2 dan 3 qismini paxtachilik sanoati tashkil qilardi.

Respublikada sanoat ishlab chiqarishi ko'lamining yil sayin o'sib borishi mutaxassis kadrlarga, malakali ishchilarga zarur ehtiyoj sezgan edi. Masalan, 1926-yildan 1940-yilga qadar O'zbekiston aholisi Rossiya, Ukraina, Belorusiya, Boltiq buyi va Shimoliy Kavkazdan ko'chirilganlar hisobiga 750 ming kishiga yoki 10 foizga ko'paygan. Respublika sanoatining asosiy quvvati markaz qo'lida to'plana bordiki, bu ham O'zbekistonning unga tobeligi, qaramligini kuchaytira bordi. Masalan, 1928-yilda O'zbekistondagi mavjud korxonalarning 81,7 foizi Ittifoqqa tegishli, 14,5 foizi respublika va 3,8 foizi mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa, 30-yillar o'rtalariga kelib, Ittifoq tasarrufida bo'lgan korxonalar 90 foizni tashkil qilgan.

3. O'zbekistonda yer-suv islohoti, jamoalashtirish va ularning tub mohiyati. Turkistonda yer-suv islohoti 20-yillarda asosan ikki bosqichda, ya'ni **1921–1922-yillarda**, keyingi bosqich esa O'zbekiston SSR tuzilganligi, uning tarkibiga yangi hududlar kirganligi munosabati bilan **1925–1929-yillarda** amalga oshirildi. Turkiston Sovetlarining XI se'ezdida o'lkada yer-suv islohoti masalasi ko'rib chiqilib, bu sohaga oid vazifalar belgilanadi. Bunda aholining boy tabaqasi qo'lidagi

ortiqcha yerlar, yirik yer-mulklarni musodora qilish, milliylashtirish, ularning talay qismini kambag'al, batrak dehqonlarga mulk qilib taqsimlab berish ko'zda tutilgandi. Islohot 1921-yil bahoridan boshlab asosan Yettisuv, Sirdaryo va Farg'ona viloyatlarida o'tkaziladi. Joylarda islohot o'tkazish jarayoniga ko'maklashish maqsadida aholining yersiz, kambag'al qismidan iborat «Qo'shchi» uyushmalari tashkil etiladi.

Xususan Turkiston ASSR hududida 1921-yilda 160 ming a'zoni birlashtirgan «Qo'shchi» uyushmalari faoliyat ko'rsatgan edi. Keskin sinfiy kurash xarakteri tusini olgan yer-suv islohotining birinchi bosqichi davomida yirik mulkdorlar, qishloq xo'jaliklari tasarrufidagi ko'plab yer-mulklar tortib olindi. Umuman, islohot jarayonining ilk davrlarida jami 722.626 desyatina yer musodora qilinadi. Ularning ancha qismi yersiz, batrak, kambag'al xo'jaliklarga bo'lib beriladi. Jumladan, mahalliy aholining 15.745 xo'jaligiga qariyb 600 ming desyatina yerni ekin ekish va yaylovlar uchun berildi, kam yerli va yersiz aholi uchun 117.512 desyatina yer ajratib berilgan edi.

Islohot davomida qishloqda sinfiy ziddiyatlar yanada kuchayib bordi. Mulkdorlardan tortib olingan mulklar o'rmda sun'iy tarzda dehqon xo'jaliklarini birlashtirish yo'li bilan jamoa xo'jaliklari ham tashkil etila bordi. 1921-yil o'rtalariga kelib, faqat Samarqand, Farg'ona va Sirdaryo viloyatlari hududlarida 8.745 xo'jalikni birlashtirgan 275 ta jamoa xo'jaligi vujudga kelgan edi. O'tkazilgan yer-suv islohoti o'lka hayotida, uning dehqonchilik madaniyatini yuksalishida, qishloq aholisining turmush tarzini o'zgarish tomon yuz burishida muhim o'rin tutdi.

Yer-suv islohotining birinchi bosqichi davomida sovet hokimiyati ko'zlangan rejalarni amalga oshirishga kirishdi. Dehqon xo'jaliklarini jamoalashtirishga zamin yaratildi. Endilikda uning oldida qishloqda yanada keskin o'zgarish yasab, barcha dehqon xo'jaliklarini majburiy yo'llar bilan bo'lsa-da yirik jamoalarga birlashtirish, shu yo'l bilan sotsializmni qishloqqa olib kirish vazifasi ko'ndalang bo'lib turardi. Yer-suv islohotini birinchi bosqichi natijalari ham mohiyat e'tibori bilan qishloq xalqi, uning ko'p sonli tabaqalariga emas, asosan, davlat foydasiga hal bo'ldi. Yer dehqonga berilmadi, balki bir mulk shaklidan, ikkinchi mulk shakliga aylantirildi xolos. Negaki yerga xususiy mulkchilik tugatilgan bo'lsa-da, u jamoa (amalda davlat) mulki bo'lib qolaverdi.

O'zbekistonda o'tkazilgan yer-suv islohotining ikkinchi bosqichi O'zbekiston hukumatining 1925-yil 2-dekabrdagi «Yer va suvni natsionalizatsiya qilish to'g'risida» va «Yer va suv islohoti to'g'risida» ga dekretlari asosida joylarda yer va suv islohotlarini o'tkazishga yo'l tutildiki, bu jarayon to 1929-yilga qadar davom etadi. 1925-yili respublikadagi xo'jaliklarning deyarli 10 foizi kam yerli yoki yersiz bo'lganidan ekin eka olmasdi. Yeri kam xo'jaliklar, 2 desyatinagacha yerga ega xo'jaliklar taxminan 72 foizni tashkil etar edi. Dehqonlarga qarashli yer maydoni o'rtacha olganda 2 desyatinadan 3 desyatinagacha borar edi. Qishloqdagi yer mulklarining katta qismi boylar qo'lida to'plangan edi. Chunonchi, bu islohot davrida boylarning yerlari (Farona viloyatida 40 desyatinagacha va bundan ham ko'proq yerlar, Toshkent va Samarqand viloyatlarida - 50, Zarafshonda - 35 desyatinadan boshlab, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazmda - sug'oriladigan yerlar 20 desyatina va bundan ham ko'proq, lalmikor yerlar esa 45 desyatinadan boshlab) keyinchalik taqsim qilish uchun butunlay tortib olinib, davlat fondiga o'tkazildi. Yer bilan birga hamma ot-ulov va asbob-uskunalar ham musodara qilindi.

Shu tarzda yer-suv islohoti davomida O'zbekistonda jami 1492 ta o'ziga to'q xo'jaliklar tugatiladi, 27992 ta badavlat mulkdorlarning ortiqcha yerlari tortib olinadi, jami tortib olingan 474393 desyatina yerlarning, 10 foizi kam yerli dehqonlarga bo'lib beriladi. Natijada kam yerli va yersiz dehqonlar islohotdan oldin barcha xo'jaliklarning 76 foizini tashkil etgan bo'lsa, islohotdan so'ng esa 39 foizgacha qisqardi. O'rta hol dehqonlarning salmog'i esa 17 foizdan 52 foizga yetdi. Shu tariqa, qishloqda tovar-g'alla yetishtiruvchi mayda ishlab chiqaruvchilar soni ortdi. Ayni paytda qishloq aholisini koopretsiya xo'jaliklariga jalb etish kuchaytirildi. Respublikada 20-yillar oxirlariga kelib 522 ta jamoa xo'jaligi - kolxozlar yuzaga kelgan edi. Biroq ularning xo'jalik jihatdan zaifligi, ishlab chiqarish ko'rsatkichlarining pastligi ko'zga tashlanib turardi.

O'zSSR Xalq Komissarlari Sovetining 1930-yil 30-oktabrda bo'lib o'tgan yig'ilishida quloq xo'jaliklari ustidan soliq siyosatini qay tarzda olib borish masalasi muhokama etiladi. Bu masalaga doir tegishli qarorlar qabul qilinadi. Unga ko'ra Moliya xalq komissarligiga tuman ijroiya komitetlari bilan hamkorlikda 10 kun ichida alohida soliqqa tortiladigan quloq xo'jaliklarini hisobga olish vazifasi topshiriladi. 1930-yil 30-oktabrgacha bo'lgan ma'lumotga ko'ra, respublikaning 61 ta tumani bo'yicha 12151 ta «quloq» xo'jaligi ro'yxatga olingan.

1930–1931-yili alohida qishloq xo‘jalik solig‘i majburiyati yuklanadigan «quloq» xo‘jaliklarini aniqlash ishlari avj oldirib yuboriladi. Quloq xo‘jaliklarini aniqlashga doir yangi belgilar kiritiladi. Bunga ko‘ra 4–5 oy davomida yollanma ishchi kuchidan foydalanganlar, uzluksiz 1 oy davomida yollanma mehnatdan foydalanganlar, mexanik dvigatelli mashinasi bor xo‘jaliklar, ishlab chiqarish korxonasi bo‘lgan xo‘jaliklar, shuningdek, tegirmon, moyjuvoz va shunga o‘xshash vosita sohiblari «quloq» sifatida ro‘yxatga olinib, alohida soliqqa tortiladilar. Shuningdek, tabiblar, dallollar ham okrug ijroiya komitetining qaroriga ko‘ra quloq sifatida ro‘yxatga olinadilar va ularga alohida soliq majburiyati yuklanadi.

Shuningdek, yer-suv islohoti muayyan ijobiy jihatlari bilan bir qatorda qishloqda ko‘plab jiddiy murakkablik va ziddiyatliklarni ham keltirib chiqardi. U qishloq ma‘naviyatining asosiy negizi – ruhoniylar ahliga sezilarli zarba berdi, mulk daxlsizligini tugatdi. 1929-yilning ikkinchi yarmi va 1930- yilning boshlarida respublikada mavjud reallik hisobga olinmay, kolxozlar tuzish boshlab yuboriladi. Masalan, O‘zbekiston partiya va hukumatining **1930-yil 17-fevraldagi «Kollektivlashtirish va quloq xo‘jaliklarini tugatish to‘g‘risida»**gi qarorida respublikaninig 17 rayonida yalpisiga kollektivlashtirishni amalga oshirish vazifasi belgilangan edi. Vaholanki, mazkur rayonlarda buning uchun hali mutlaqo sharoit yetilmagandi. Ko‘p joylarda quloqlarni tugatish shiori ostida o‘rta hol, hatto kambag‘al dehqon xo‘jaliklariga nisbatan ham zulm qilindi. Buning natijasida 1930-yilda respublikada 2648 ta quloq va boylar xo‘jaliklari deb atalgan xo‘jaliklar tugatiladi. Ko‘pgina joylarda aholi jamoalashtirish xavfidan qo‘rqib o‘z mol-chorvalarini keragidan ziyod so‘yib yuboradi yoki sotib yuborishga majbur bo‘ladilar. Bu esa aholining o‘z mulkiga bo‘lgan ishonchini ancha pasaytirib yuboradi.

Qishloq xo‘jaligida yerning haqiqiy egasi bo‘lgan yakka tartibdagi dehqon xo‘jaliklarini tugatish esa soliq vositalari orqali amalga oshirila boshlanadi. Masalan, 1929-yilda butun xo‘jaliklarining 35 foizini tashkil etgan kambag‘al xo‘jaliklari soliqlardan to‘la ozod etilgani holda 4 foizni tashkil etgan boy quloq xo‘jaliklari butun soliq yig‘imlarining 45 foizini to‘lardilar. Bu davrda boy quloq xo‘jaliklari daromadlaridan 70 foizgacha soliq to‘lagan bo‘lsalar, 1932-yilda qabul qilingan «Yakka xo‘jaliklar solig‘i» qonuniga binoan, ular 100 foizli daromaddan 200 foiz soliq to‘laydigan bo‘ldilar.

1931-yilga kelganda ko'pgina quloq xo'jaliklari katta miqdordagi qishloq xo'jalik soliqlarini to'lash va turli majburiyatlarni bajarishga qurbi yetmay xo'jaliklarni tashlab keta boshlaganlar. 1931-yil fevral oyida O'zSSR Moliya xalq komissarligining maxsus brigadasi Qashqadaryo, Surxondaryo okruglari bo'yicha tekshiruv o'tkazganida bu okruglardagi tumanlarda ro'yxatga olingan «quloq» xo'jaliklarining ko'pchiligi Tojikistonga qochib o'tib ketganligi aniqlangan. Bu okruglarda katta miqdorda to'lanmagan soliq boqimandasi vujudga kelgan. Shu bois Moliya xalq komissarligi qochqinlikda yurgan quloqlarni tutib keltirish va ma'muriy javobgarlikka tortish masalasi yuzasidan O'zSSR Xalq Komissarlari Sovetiga maxsus murojaatnoma yuborgan.

Quloq xo'jaliklariga yuklangan majburiyatlardan eng og'iri va falokatlixi paxta kontraksiyasi edi. Paxta kontraksiyasi to'q xo'jaliklarni xonavayron qilgan mudhish vosita sifatida iz qoldirdi. 1930-yilda respublikada paxta maydonlarini kengaytirish hisobiga kuchaytirish jarayoni kuzatildi. Quloq xo'jaliklari ixtiyoridagi yerlarda ham majburiy ravishda paxta ektirish joriy qilinadi. Bu masala yuzasidan bir qancha tadbirlar belgilandi, tegishli yo'riqnomalar ishlab chiqildi. Har bir tumanda quloq xo'jaliklari ustidan paxta yetishtirishni tashkil qilish, belgilangan miqdordagi paxtani qabul qilib olish bo'yicha «ekin beshliklari» tuzildi. «Uchlik» va «beshlik»lar cheklanmagan huquqlarga ega edi. Ular tomonidan quloq xo'jaliklari aniqlanib ixtiyoridagi yeri, chorva hayvonlari ro'yxatga olingan va bunga ko'ra xo'jaliklar paxta yetishtirish bo'yicha majburiy shartnomaga kiritilgan. Quloq xo'jaliklarini aniqlashda asosan ular to'laydigan qishloq xo'jalik solig'i asos qilib olingan.

Tumanlar bo'yicha aniqlangan quloqlar ro'yxati O'zKP(b) qishloq yacheykalarida muhokama qilinib, qishloq kambag'allari yig'inida tasdiqlangan. Okruglardagi har bir qabul qilish punktida shu punktga mahsulot topshiruvchi quloq xo'jaliklarining ro'yxati bo'lgan. Bu ma'lumotda ularning yeri, ularga belgilangan majburiyat miqdori, yer va daromad solig'i miqdori ko'rsatilgan.

1930-yilda quloq xo'jaliklarini aniqlash va ularga turli majburiyatlar yuklash bilan bir qatorda kolxoz ichidagi «yot unsurlar»ga qarshi kurash ham olib borildi. Kolxozlarda o'ziga xos «tozalash» o'tkaziladi. 1930 yilda bunday tozalashlar natijasida 4910 kishi kolxozlardan chiqarib tashlanadi. Chiqarib yuborilganlarning 74 nafari quloqlar, 173 tasi badavlat dehqonlar, 145 tasi ruhoniylar, 215 tasi savdogarlar, 55 tasi

«bosmachilik harakati» qatnashchilari, 583 tasi kolxoz tartib-qoidalariga bo'ysunmaganlar toifasiga mansub kishilar va 528 nafari esa boshqa turli sabablarga ko'ra bilan, qolgan 2336 nafari noma'lum sabablar bilan kolxozdan chiqarib tashlangan.

4. Sovet hokimiyatining O'zbekistonda yuritgan qatag'onlik siyosati va oqibatalari. Sovet tuzumining butun mamlakat xalqlariga nisbatan olib borgan qatag'onlik siyosati hukumatning ichki mohiyatidan kelib chiqqan holda olib borilganligi ma'lum. Aslida 20-yillarda maxsus to'qib chiqarilgan va uyushtirilgan «O'n sakkizlar guruhi», «Inog'omovchilik», «Qosimovchilik», «Badriddinovchilik», guruhlari 30-yillardagi ommaviy qatag'onliklar uchun o'ziga xos tayyorgalik edi. Xususan o'sha davrda avj olgan «18» lar guruhi amalda Sho'rolar hukumati va Kompartiyaing O'zbekistonda olib borayotgan ulug' millatchilik va mahalliy kadrlarga nisbatan nopisandlik siyosatiga kelib chiqqan edi. 1927-yilda «Inog'omov guruhi» fosh etiladi. O'zbekiston SSR xalq maorifi komissari lavozimida ishlagan Rahim Inog'omov o'z davrida «mahalliy millatchilikda» ayblanib, uning faoliyati cheklanadi va qatag'on qilinadi.

1930-yilning 25-martidan 21-iyuniga qadar Samarqand shahrida SSSR Oliy sudining ko'chma sessiyasida 73 S raqamli yana bir sun'iy to'qima ishi ko'rib chiqilgan edi. Bu Sho'ro tarixida «Qosimovchilik» ishi deb yuritilgan. Sudda O'zbekiston SSR Oliy Sudining sobiq raisi Sa'dulla Qosimov boshchiligida 30 ga yaqin sud va yustitsiya xodimlari ishi qo'rilib, ular jinoiy javobgarlikka tortiladilar. S. Qosimov va sheriklariga poraxo'rlik, o'z mansab lavozimlarini suiste'mol qilish va «bosmachi jinoyatchi» larni ozod qilish kabi ayblar qo'yiladi. S.Qosimov guruhi (30 ga yaqin kishi) bilan bog'liq holda yana «**Milliy istiqlol**» firqasining 87 a'zosi ustidan sud hukmi chiqarildi.

Asossiz qamalib jinoiy javobgarlikka tortilgan kishilar orasida partiya, sovet, xo'jalik xodimlari, harbiylar, ziyolilar va kolxozchilar ko'p edi. Faqat 1930–1933-yillarda 5,5 ming dehqon xo'jaliklari quloq qilinib o'z yurtlaridan o'zga yurtlarga surgun qilinadilar, ularning ko'pchiligi o'sha joylarda o'lib ketdilar. O'sha paytda O'zbekistondan taxminan 3 ming, O'rta Osiyo Respublikalaridan esa 10 mingga yaqin oila Xerson viloyati hududidagi Skadovsk, Kaxovka va cho'l hududlariga boshqa zonalarga ko'chirilgan. Ular asosan paxtachilikni rivojlantirish uchun majburiy yuborilganlar edi.

O'zbekistonda siyosiy qatag'onlik 1937-yilda F.Xo'jayev, A.Ikromov, D.Manjara, S.Segizboyev, A.Karimov, R.Islamov, Sexer va

I.Xudoyqulov, M.Shermuhammedov, M.Usmonov, T.Risqulov, I.Ortiqov, A.Islomov, M.Tursunxo'jayev, U.Eshonxo'jayev va boshqalar xibsga olingach, ayniqsa, kuchli tus olgan.

1939-yil martida bo'lib o'tgan VKP(b) XVIII s'ezdining «nazariy xulosasi» asosida Sovet Ittifoqida sotsializm asosan qurib bo'linib, o'zining taraqqiyotida sotsialistik jamiyat qurishni tugallash va asta-sekin kommunizmga o'tish pallasiga kirgan edi. Yuqorida aytib o'tilganidek, 20-yillarning boshlarida o'lka partiya davlat organlarining rahbarlik lavozimlariga milliy kadrlar jalb qilingan edi. Ular orasida taniqli davlat va jamoat arbobi **Qayg'usiz Otaboyev** ham bor edi. O'z siyosiy faoliyati davomida Q. Otaboyev Markazning ayirmachilik, shovinistik siyosatiga qarshi bir necha bor o'zining dadil fikrlari bilan chiqadi.

Qayg'usiz Otaboyev (1887–1937 yy) – davlat va jamoat arbobi. Zakaspiy viloyati Tajan uyezdidagi turkman oilasida tug'ilgan. 1917-yilgacha Mari shahrida o'qituvchi va bank xodimi bo'lib ishlagan. 1917–1918-yillarda Marv uyezdi Sovetining turkman seksiyasi rahbari, uyezd oziq-ovqat qo'mitasi raisi lavozimlarida ishladi. 1919–1920 yillarda turkman ovullari sovet tashkilotlarida ishladi. 1920-yilda u Toshkentga chaqirildi va Turkiston ASSR Xalq Komissarlari Kengashi raisi (1920–1922 yy) lavozimiga qo'yiladi. U 192-yilda Turkiston MIQ IV plenumida qilgan ma'ruzasida istiqloлчаilik harakatini «bosmachilik» emas, balki «Turkiston xalqlarining milliy ozodlik harakati», «xalq qo'zg'oloni» ekanligini ochiq aytib, istiqloлчаilik harakatini kuch bilan bostirishga qarshi chiqqan edi. 1922-yil sentabrda Samarqand viloyatida bolsheviklar rejimiga qarshi kurashayotgan Bahrombek qo'rboshi bilan muzokaralar yuritgani uchun lavozimidan bo'shatiladi.

Q.Otaboyev 1922-yil kuzida Moskvaga Stalin boshliq Millatlar xalq komissarligiga ishga chaqiriladi. Keyin BXSR Nozirlar Kengashi raisi birinchi muovini (1923–1924 yy) qilib Buxoroga yuboriladi.

Q.Otaboyev Turkmaniston SSRni tashkil qilishda faol ishtirok etadi va Turkmaniston SSR XKKning birinchi raisi bo'ladi (1925-yil fevral–1937-yil iyun). Q.Otaboyev iqtisodiy jihatdan qoloq bo'lgan Turkmanistonni xo'jaligi va sanoati rivojlangan respublikaga aylantirish borasida ancha mehnat qiladi. Xususan Q.Otaboyevning qat'iy talablaridan so'ng Junaidxon afv etilgan edi. Ammo sovet hukumatiga Q.Otaboyevdek xalqparvar, obro'li rahbar kerak emas edi. U 1937-yil iyun oyida Moskvada qamoqqa olindi va otib tashlandi.

20-yillar oxiri 30-yillar boshida o'lkada milliy harakatga tazyiq kuchaygan edi. 1929-yilda O'zbekiston Oliy sudi raisi Qosimov bilan bog'liq «qosimovchilik», «Munavvarqori to'dasi» ishlarini ko'rish boshlanadi. Jumladan, «Munavvar qori to'dasi» ishiga 87 kishi jalb etiladi. Tergov materiallari 18 jildni tashkil qilgan. Shulardan - 18 kishi otishga, 21 kinsh 10, 13 kishi 5 yilga qamaladi, 3 kishi 3 yilga qamoq jazosiga, 1 kishi Omskka surgunga, jami 56 kishi jazolanadi.

1922-yilning sentabrida Samarqand viloyatida bolsheviklar tuzumiga qarshi kurashayotgan Bahrombek qo'rboshi bilan teng asoslarda tinchlik shartnomasini imzolagani uchun Q. Otaboyev, A. Rahimboyevlar lavozimlaridan bo'shatiladi. Qayg'usiz Otaboyevning qismati ham o'sha yillardagi millatparvarlar singari ayanchli tugadi, u 1937 yilda mustabid tuzum tomonidan nohaq qatag'onga uchrab, otib tashlanadi.

Shu bilan birga, ayniqsa, ziyolilar katta kulfatlarni boshdan kechirganlar. Faqat 1936 yilning oxiri va 1937-yil davomida O'zbekistonning turli viloyatlaridan 5.758 nafar ziyolilar, ilmufan namoyondalari, shoir va yozuvchilar, jurnalistlar, pedagoglar qamoqqa olinadilar, ulardan 4.811 tasi otib tashlangan.

Qatag'onlik qurboniga aylanganlar qatorida *Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, Ashurali Zohiriy, G'ozil Olim Yunusov, Abdurahim Yo'ldoshev, Naim Said, Mashriq Yunusov (Elbek), Usmon Nosir, Otajon Hoshim, Usmonxon Eshonxo'jayev, Salimjon Tillaxonov, Fozilbek Otabek o'g'li* va boshqalarning nomlarini keltirish mumkin.

O'zbek xalqining mashhur yozuvchilaridan Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir Stalin istibdodining begunoh qurboni bo'ldilar. 30-yillarda o'zbek adabiyotining Fitrat va Cho'lpon kabi «keksa» avlodi vakillarining erkin ijod etishiga yo'l qo'yilmadi. Fitrat 1938-yil 4-oktabrda «...sovet hokimiyatiga qarshi aksi inqilobiy, panturkistik ishlar olib borganlikda» ayblanib, otib tashlanadi.

Cho'lpon 1932-yili F.Xo'jayevning maslahati bilan Moskvaga borib, SSSR XKS va SSSR xalqlari markaziy nashriyotida tarjimon bo'lib xizmat qilayotganida, Toshkentda badriddinovchilar ustidan sud boshlanadi. Sh.Badriddinovga «Milliy ittihad» tashkiloti a'zolari va bosmachilar bilan aloqa bog'lagan, Munavvar Qori va S.Qosimovning yaqin do'sti, ham fikri bo'lgan degan ayblar qo'yilgan. Sh.Badriddinov va uning 5 tarafdori ustidan sud jarayoni 1932-yil may iyun oylarida Toshkentda bo'lib o'tadi. Ular qatorida Cho'lpon turli bahonalar va

soxta aybnomalar asosida sovetlarning jazo organlari tomonidan 1938-yil 4-oktabrda qatl etiladi.

O'zbek romanchiligining asoschisi – Abdulla Qodiriy XX asr 20-yillarida «O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon» asarlarini yaratadi. Sovet tuzumi uning asarlarida millatchilik qarashlari ochiq aks etgan degan bahonalar bilan turli ayblovlarni topadilar. **Abdulla Qodiriy** 1937-yilda qamoqqa olinadi, 1938-yil 4-oktabrda otib o'ldiriladi. Shuningdek, mashhur shoir va yozuvchilar qatorida o'zbek shoiri **Usmon Nosir** o'zining asarlari, she'rlari bilan shuhrat qozonadi. Usmon Nosir ham 1944-yilda sovet rejimining begunoh qurboni bo'lgan.

Qatag'on qilinganlar orasida juda ko'plab oddiy o'qituvchilar, maorif xodimlari ham bor edi. 1920-yillarning boshlarida Buxoro, Xorazm va Turkistondan 300 ga yaqin yoshlar xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuboriladi. Bularning taqdiri ham fojeali bo'lgan edi. Fayzulla Xo'jayev (1896–1938) 1920-yili inqilobchi Yosh buxoroliklar Turkiston markaziy byurosi raisi, 1920–24-yillarda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi Nozirlar Kengashining raisi (shuningdek, Tashqi ishlar, Harbiy ishlar noziri) bo'lib ishlagan. Uning faoliyati nihoyatda murakkab siyosiy vaziyatda o'tgan.

Fayzulla Xo'jayev (1896–1938) – atoqli davlat va siyosat arbobi, Buxoro jadidchilik harakatining taniqli nomoyondasi, yosh buxoroliklar partiyasining asoschilaridan biri. U Buxoro shahrida yirik savdogar Ubaydullaxo'ja Qosimxo'ja oilasida tug'iladi. Buxoro madrasalarida ikki yil ta'lim olgach, 1907–1912-yillarda Moskvada xususiy muallimlar qo'lida o'qidi. Buxoroga qaytgach, 1912-yil yosh buxoroliklar partiyasining, 1913-yilda partiya MQning a'zosi bo'ldi. U otasidan qolgan boyliklarni jadid maktablari ochishga, yosh buxoroliklar faoliyatini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlab turishga sarfladi.

1917-yildan boshlab F.Xo'jayev va A.Fitrat yosh buxoroliklardan ajralib chiqqan «so'l qanot» ga rahbarlik qilishdi. Buxoroda avval konstitutsion monarxiya, so'ngra demokratik respublika tuzish uchun kurashdilar. 1918-yil martida Buxoro amiri tomonidan yosh buxoroliklar qirg'in ostiga olinganidan so'ng F.Xo'jayev, uning safdoshlari Buxoroni tark etishga majbur bo'ladilar. Rossiya bolsheviklari yosh buxoroliklar va uning rahbari F.Xo'jayevdan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishga, kelgusida yosh buxoroliklar negizida Buxoro kompartiyasini tuzish, amirga qarshi bo'lgan, bolsheviklar ta'siridagi hukumatni Turkiston Respublikasida tashkil etishni maqsad qilib qo'yidilar. Keyinchalik Buxoro davlatini yo'qotib, asta-sekin uni Sovet davlatiga qo'shib olish

rejasi bo'lgan. U 1920-yil yanvarda Toshkentda tashkil topgan inqilobchi yosh buxoroliklar partiyasi Markaziy byurosi raisi, «Uchqun» gazetasining muharriri (1920-yil aprel-sentabr) bo'ldi. Bolsheviklar tomonidan amir hokimiyati ag'darilgach, 1920-yil 14-sentabrda F.Xo'jayev boshchiligida Buxoro Xalq Nozirlar Kengashi tuziladi. F.Xo'jayev BXSРning tashqi ishlar noziri (1920–1924), harbiy ishlar noziri (1921–1924) lavozimlarida ham ishladi. BXSР hukumati boshlig'i bo'lgan F.Xo'jayev birinchi kundanoq mustaqil siyosat yurgizishga, sovet Rossiyasi va xorijiy davlatlar bilan teng huquqli aloqalar o'rnatishga harakat qiladi. 1922-yil u Germaniyaga chet el savdo kompaniyalari va banklari bilan mustaqil shartnoma tuzishga bordi. F.Xo'jayev Turkistondagi istiqbolchilik harakatiga xayrixohlik bilan qaradi.

U 1925-yil fevralda O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Kengashiga raislik qiladi. Markazning Turkbyuro, Turkkomissiya, RKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosi kabi tashkilotlardan cho'chimadi. F.Xo'jayev «o'n sakkizlar guruhi»ning g'oyaviy ilhomchisi edi. U Buxorodagi jadidlik tarixiga bag'ishlangan «Buxoro inqilobining tarixiga materiallar» (1926) asari uchun kompartiya tomonidan tanqidga uchraydi. U O'zbekistonda yoppasiga paxta ekilishi - paxta yakkahokimligini yuzaga keltirishi mumkinligini ochiq aytgan edi. F.Xo'jayev 1937-yil yozida O'zSSR Xalq Komissarlari Kengashi raisi lavozimida turgan chog'ida Moskvada qamoqqa olinib, 1938-yil 13 martda otib tashlanadi.

Turar Risqulov (1894–1938) – taniqli davlat va jamoat arbobi. T.Risqulov 1894-yil Yettisuv viloyati Verniy uyezdining Sharqiy To'rg'ay volostida kambag'al qozoq chorvadori oilasida tug'ilgan. Uning otasi Risqul Jilhaydarov volost boshqaruvchisi Uchkempirovni o'ldirgani uchun avval Verniy (hozirgi Olmaota) shahridagi qamoqxonaga tashlanadi, so'ngra Sibirga surgun qilinadi (1904-1905). Yosh Turar otasining xohishi bilan qamaqxonaga ketadi. U ilk saboqni turmadagi savod chiqarish maktabida oladi. So'ngra u Avliyoota uyezdi Merki shahridagi rus-tuzem maktabi va Pishpek (hozirgi Bishkek)dagi qishloq xo'jalik o'quv yurtini tugatadi (1907–1914-yillar). T.Risqulov 1914-yili Toshkentga keladi. U 1916-yilda chor Rossiyasiga qarshi ko'tarilgan milliy-ozodlik kurashida faol qatnashadi. 1916–1917-yilda Toshkent o'qituvchilar institutida o'qiydi.

1918–1924-yillar T.Risqulov hayotida asosiy davr hisoblanadi. Shu yillarda u Turkiston Avtonom Respublikasida muhim vazifalarni bajaradi: Turkiston Sog'liqni saqlash xalq komissari (1918–1919 yy),

Ocharchilikka qarshi kurash Markaziy Komissiyasi raisi (1918-1919 yy), RKP(b) TKP Musulmonlar byurosi raisi (1919-1920 yy), Turkiston ASSR MIQ raisi (1920-y. yanvar-iyul), Turkiston ASSR XK raisi (1922-y. sentabr – 1924-y. yanvar) lavozimlarida ishladi. T.Risqulov Turkistondagi ocharchilik va uning dahshatli oqibatlarini tugatish uchun kurashdi. Bolsheviklarning mahalliy xalqlarni ochlikdan qirilishiga befarq, mensimaslik munosabatini ochiqdan-ochiq tanqid qiladi. T.Risqulov boshchiligidagi ayrim milliy kommunistlar Markazning shovinistik siyosatini, Turkbyuro va Turkkomissiyaning zo‘ravonlik kirdikorlarini, qizil askarlarning bosqinchilik va talonchiliklarini ochib tashladilar. O‘lka Musulmonlari byurosi raisi sifatida u «Turk Respublikasi» va «Turk Kompartiyasi» tuzish haqidagi masalani Markaz siyosiy rahbariyati oldiga qo‘yadi.

Turkiston xalqlarini birlashtirish tarafdori bo‘lgan T.Risqulov lavozimidan bo‘shatilib Markazga chaqirib olinadi. U markazning nazoratida: RSFSR Millatlar ishi xalq komissarining ikkinchi o‘rinbosari, ushbu komissarlikning Ozarbayjondagi Muxtor vakili lavozimlarida ishladi (1920–1922 yy). Biroq Turkistonda istiqloлчаilik harakati kuchayib, siyosiy vaziyat keskinlashgach, u Turkistonga yana qaytariladi. T.Risqulov istiqloлчаilik harakatiga qarshi kurashga rahbarlik qilgan sovet davlat arboblari birlaridan biri bo‘lishiga qaramasdan, u istiqloлчаilar kurashining mohiyatini to‘g‘ri tushungan va ularga xayrixohlik bilan qaragan edi.

Markaz 1924-yil boshidan Turkiston xalqlarini bo‘lib tashlash maqsadida O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralash o‘tkazish uchun tayyorgarlik ishlarini boshlab yubordi. Turkiston xalqlarining birligi, Turk Respublikasi tashkil qilish tarafdori bo‘lgan T.Risqulov Turkistonda turishidan Markaz manfaatdor emas edi. Shuning uchun u 1924-yil fevralda markazga yana chaqirib olinadi. T.Risqulov Komintern Ijroiya Qo‘mitasining O‘rta Sharq bo‘limida ishladi, Mo‘g‘uliston Respublikasida tajriba almashadi (1924–1926). RSFSR Xalq Komissarlari Kengashi raisining muovini (1926–1937) lavozimlarida faoliyat ko‘rsatdi. U qaysi lavozimda ishlamasin, har doim O‘rta Osiyo xalqlari manfaatlarini himoya qildi.

T.Risqulov Turkistondagi 1916-yil qo‘zg‘oloni va istiqloлчаilik harakati to‘g‘risida hamda boshqa mavzularda bir qator maqolalar, asarlar yozdi. Jumladan, uning «Inqilob va Turkistonning tub aholisi» (1-qism, Toshkent, 1925) asari hozirgi kunda ham qimmatlidir.

T.Risqulov 1937-yilda Moskvada qamoqqa olinadi va mustabid sovet tuzumi tomonidan 1938 yilda otib tashlanadi.

20–30-yillarda ko‘zga ko‘ringan milliy yetakchilardan biri **Abdulla Rahimboyevdir** (1896–1938). Abdulla Rahimboyevning siyosiy faoliyati nihoyatda serqirra bo‘lib, mustabid tuzum siyosatiga qarshi chiqqan edi. U 1921-yilning dekabrda bo‘lib o‘tgan RSFSR Sovet-larining IX qurultoyi minbaridan turib, Rossiya hukumatiga ochiqdan-ochiq Turkistondagi sovetlarning jazolash siyosatiga qarshi chiqqan edi. A.Rahimboyev RKP(b) MQ O‘rta Osiyo byurosining a‘zosi hamda TKP MQning mas‘ul kotibi sifatida milliy-hududiy chegaralanish o‘tkazishni yoqlab chiqdi. 1924-yilning fevralida u Buxoroga yuboriladi va BXSR rahbar xodimlarining kengashida milliy-hududiy chegaralanishi to‘g‘risida ma‘ruza qiladi. 1924-yilning 10-martida Turkiston Kompartiyasi MQsi va Turkiston MIQ rahbar xodimlarining kengashida ham ma‘ruza qilib, Rahimboyev milliy-hududiy chegaralanishni «...nisbatan ma‘qul tarzda, og‘riqsiz usullar» bilan o‘tkazish kerakligini uqtiradi. **Abdulla Rahimboyevning** qismati ham milliy yetakchilarniki kabi qa‘tag‘on to‘lqinlari avj olgan paytda hal qilindi. U 1938-yilda qatag‘on qurboni bo‘ladi.

Inog‘omjon Xidiraliyev (1891–1929) – davlat va jamoat arbobi. Farg‘ona viloyati Namangan uyezdi Pop volosti Iskovat qishlog‘ida dehqon oilasida tug‘ilgan. 1903–1905-yillarda Popdagi, 1906–1907-yillarda Qo‘qondagi rus-tuzem maktabida o‘qiydi. 1909–1917-yillarda O‘sh va Jalolobod shaharlaridagi pristavlarda kotiblik va tilmochlik qiladi. 1917-yil noyabrda u O‘sh shahar dumasiga a‘zo qilib saylanadi. 1919-yildan turli Sovet idoralarida ishlaydi. 1920-yil Qo‘rg‘ontepa tuman inqilobiy qo‘mita raisi, Farg‘ona viloyati partiya qo‘mitasi raisi bo‘lib ishlaydi. 1922-yil fevralda Turkiston ASSR «Yer-suv ishlari komissari» etib tayinlanadi. TASSR MIK raisi (1922–1924), TASSR MIQ va XKKning RSFSRdagi Muxtor vakili (1924-yil yanvar-noyabr) bo‘lib ishladi. I.Xidiraliyev 1924-yil aprel-avgustda Londonda bo‘lgan Sovet-Angliya muzokaralarida ishtirok etadi. F.Xo‘jayev, T.Risqulov, Q.Otaboyevlar bilan hamkorlikda bolsheviklar siyosatini izchillik bilan fosh qiladi. Turkistondagi istiqloqlilik harakatiga xayrixohlik bilan qaraydi. U «o‘n sakkizlar guruhi»ning tashkilotchilaridan biri edi (1925-y). 1926-yilda O‘zbekiston qishloq xo‘jalik banki pravleniyasi raisi lavozimida ishlaydi.

I.Xidiraliyev O‘zbekistonda yer-suv islohotlari jarayonidagi «quloqlarni sinf sifatida tugatish» siyosatiga qarshi chiqqan edi. Biroq mustabid tuzumning unga o‘tkazgan ruhiy tazyiqlari va doimiy ta‘qib ostiga

olishlari ta'sir qilmasdan qolmadi. I.Xidiraliyev 1928-yil 31-dekabrda Moskvadagi «Natsional» mehmonxonasida o'z joniga suiqaasd qiladi.

SSSR Bosh siyosiy boshqarmasining 1931-yil 25-apreldagi sudlov komissiyasida yana «49 jinoyatchi» ning ishi ko'rib chiqiladi va ularga nisbatan jazo chorolari ko'riladi. Sovet tuzumi O'zbekistonda yana bir sun'iy «jinoiy guruh ni» tayyorlaydilar, bu guruh sho'ro tarixida «*Badriddinovchilar*» nomi bilan atalgan bo'lib, uning barcha a'zolari otib tashlandi, «*Qosimovchilar*» singari, bu guruh a'zolariga ham «millatchilik», «panturkizm», «panislamizm» kabi ayblar qo'yilgan. 1937-1939 yillarning o'zidagina O'zbekiston SSR ichki ishlar xalq komissarligining «uchlik» lari tomonidan 41 ming nafardan ko'proq kishi qamaladi. Shulardan 37 ming nafardan ko'proq kishi sudlanadi, 6 ming 920 kishi otib tashlangan. Umuman, 1939–1953-yillarda 61 ming 799 kishi qamoq jazosiga mahkum etilgan. Shulardan 56 ming 112 kishi turli muddat bilan ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinadi, 7 ming 100 kishi otib tashlanadi.

«**Inog'omovchilik**»— mustabid sovet davlati jazo organlari tomondan to'qib chiqarilgan va 1926–1931-yillarda bir qator milliy rahbar kadrlar va ziyolilarni aybsiz qatag'on qilinishiga sabab bo'lgan bolsheviklar rejimi. «Inog'omovchilik»ning sababchisi O'z KP(b) MQ Ijroiya byurosi a'ziligiga nomzod, O'z KP(b) MQ Matbuot bo'limi mudiri va O'zSSR Maorif xalq komissari Rahim Inog'omov edi.

R.Inog'omov 1926-yil oxirida «O'zbekiston ziyolilari» risolasini matbuotda e'lon qiladi. Unda «Oktabrdagi o'zgarish o'zbek xalqi uchun kutilmagan voqea bo'ldi va unga o'zbek mehnatkashlari tayyor emas edi». Oktabrgacha bo'lgan davrda «...rus istibdodiga qarshi mustaqillik harakatida tarixiy rol ni ziyolilar o'ynagan», degan fikrni ilgari suradi. Shuningdek, R.Inog'omov o'zining bir qator nutqlarida O'zbekiston kompartiyasini Rossiyaning mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurashmayotganlikda, Markazning Sredazbyuro, SredazEKOSO kabi «nazoratchi» organlarini zo'ravonlikda ayblaydi.

R.Inog'omovning bu qarashlarini Samarqand, Farg'ona, Toshkent okruglaridagi bir qator partiya va sovet idoralari rahbar xodimlaridan N.Mavlonbekov, I.Isomhammedov, Shermuhammedov, M.Alimov, Xo'jayev, Bobonazarov va boshqa faollar qo'llab-quvvatlashadi.

1926-yil 12-dekabrda bo'lgan O'z KP(b) MQ Ijroiya byurosi «R.Inog'omov faoliyati» haqidagi masalani ko'rib chiqib, «Inog'omovchilik»ni O'zbekiston kompartiyasidagi «mayda burjuachilik, millatchilikka tomon og'ish» deb baholaydi. Respublika partiya

tashkilotlarida keng muhokama qilib «inog'omovchilik»ka «baho berish»ni topshiradi. Shunga binoan barcha partiya tashkilotlari (okrug, rayon, shahar partiya qo'mitalari va hatto partiya yacheykalari) majlislarida «inog'omovchilik» qoralanadi.

Sredazbyuro raisi I.Zelenskiy «inog'omovchilik» haqida VKP(b) MQga yuborilgan axborotnomasidan (1927-yil 13-yanvar) «Inog'omov boshchilik qilgan elementlar» hech qanday kuchga ega emas, lekin ular partiyada va omma orasida jiddiy tayanchga ega, deb yozgan edi. 1927-yil yanvar oyida «inog'omovchilik» masalasi VKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosida maxsus ko'riladi. Unda «inog'omovchilik»ning «trotskiy-zinovev oppozitsiyasi bilan g'oyaviy yaqinligi» ochib beriladi.

A.Ikromov o'zining 1927-y. 7 yanvarda «Pravda Vostoka» gazetasida chop etgan «Partiya uchun kurash» maqolasida, O'zKP(b) MQning U Plenumida (1927-yil mart) qilgan ma'ruzasida va 1927-yil 11-mayda xalq ta'limi masalasiga bag'ishlangan partiya faollida qilgan «madaniy inqilob vazifalari haqida»gi ma'ruzasida R.Inog'omovni «milliy og'machilik» va «millatchilik»da ayblaydi.

O'zKP(b) Markaziy nazorat komissiyasi Prezidiumi 1927-yil 16-oktabrda R.Inog'omov haqidagi masalani ko'rib chiqib, uni partiyaga qarshi guruhbozlikda ayblaydi va «qattiq xayfsan» e'lon qilib jiddiy ogohlantiradi. 1927-yil qishida bo'lgan O'z KP(b) ning III s'ezdi R.Inog'omovni «g'oyaviy jihatdan» tor-mor qilindi deb hisoblaydi va uni Qashqadaryo okrugining eng chekka qishlog'ida ishlash uchun yuboradi. Oradan ma'lum muddat o'tganidan so'ng 1930-yil 30-mayda «Pravda Vostoka» gazetasida R.Inog'omovni «ochiq xati» e'lon qilinadi. Unda «Partiyaning respublikada milliy kadrlar borasidagi yo'lini tanqid qilganim noto'g'ri bo'lgan. Chunki men partiyaning milliy siyosatini, milliy kadrlarni davlat va partiya ishlariga jalb qilish borasidagi faoliyatini yaxshi bilmaganman», deb tavba qildiradi.

R.Inog'omov qarashlariga qo'shilgan, uni davom ettirmoqchi bo'lgan Mavlonbekov, Eshonxo'jayev va Isomammedovlar ham partiyaviy tazyiq ostiga olinadi. Chunki, ular R.Inog'omov ishini davom ettirib, paxta yetishtirish masalasida Markaz ko'rsatmasini ochiqdan-ochiq qoralab, O'zbekistonni SSSRning «qizil mustamlakasi» deb ataydilar. 1931-yil 9-aprelda bo'lgan O'zKP MQ va Markaziy nazorat komissiyasi Prezidiumi yig'ilishida «Mavlonbekov, Eshonxo'jayev va Isomammedovlarni «inog'omovchilik»da va og'machi guruhbozlikda ayblab, ularga «qarshi shafqatsiz kurash olib borishni» topshiradi. Respublikadagi barcha partiya tashkilotlarida ularga qarshi kompaniya

boshlab yuboriladi. Yig'ilishlarda ularning xatti-harakatlarini fraksion, guruhbozlik deb tan olishga va oxir-oqibatda tavba-tazarru qilishga majbur qiladilar.

«Inog'omovchilikni» Zaki Validiy To'g'on va Mustafo Cho'qayevlar o'zbek kommunistlarining «O'rta Osiyo byurosiga (Sredazbyuro) qarshi dadil chiqishi» deb baholagan edilar. M.Cho'qayev R.Inog'omovga Parijda chiqayotgan «Yash Turkiston» majmuasida ishtirok etishni taklif qiladi.

«Qosimovchilik» – 1929–1930-yillarda sovetlar rejimi tomonidan milliy kadrlarni, ziyolilarni qatag'on qilish maqsadida ataylab uyushtirilgan uydirma.

1929-yil ikkinchi yarmida O'z SSR Oliy sudining raisi Sa'dulla Qosimov boshchiligidagi bir guruh arboblardan qamoqqa olinadi. Ularga «respublikadagi millatchi tashkilotlar bilan aloqa qilganlikda», go'yo S.Qosimov «o'tirishlarda» «aksilinqilobchilar» bilan qo'shilib «millatchilar partiyasini tuzish haqida fikr bildirgan», degan asossiz ayblar qo'yiladi. Shuningdek, respublika Bosh prokurori Sharipov «panislomchilikda», tarix o'qituvchisi Olimov «millatchi, aksilinqilobchi g'oyalarni targ'ib qiluvchi» sifatida, Musabekov esa go'yo «biror-bir dinni haqoratlash jinoyatidir» deganlikda ayblanadilar. Bularga qo'yilgan soxta ayblar gazetalarda e'lon qilinib, xalq ko'z o'ngida ular «dushmanga» aylantiriladi. Hatto, yolg'on guvohlargacha o'ylab topadilar. Samarqanddagi 2-vino zavodi ishchilari vakillari sudga kelishib «ishchilar nomidan» sudlanuvchilarni otish kerak degan talab bilan chiqishlari uyushtirildi.

Natijada bolsheviklar rejimining «odil sudi» soxta ayblovi va soxta guvohlar bergan ko'rsatmaga asoslanib S.Qosimov, Sharipov, Olimov, Musabekov va Spridonovlarni otishga, qolganlarini esa 10 yildan qamoq jazosiga hukm qilinadi.

Ma'lumki XX asr boshlarida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona vodiysi shaharlarida o'nlab «usuli jadid» maktablari ochilgan edi. Uni bitirganlar orasida Turkiston ma'naviy-ma'rifiy dunyosini milliy uyg'onishiga kuchli ijobiy ta'sir qiladigan namoyondalari ajralib chiqdi. Uning birinchi qaldirg'ochlari Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Siddiqiy Ajziy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ashurali Zohiriy, Lutfulla Olimiy, Muhammadsharif So'fizoda, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, H.H. Niyoziy kabi o'nlab kishilar edi.

Turkistonda sharq ayollarini «ozodlik» ka chiqarish uchun kurash, ularning siyosiy faolligini oshirish hamda yangi hayot qurilishiga jalb

qilish kampaniyasi sifatida 1927-yil bo'lib o'tgan «Hujum» harakatini qayd etish lozim. Ya'ni sho'rolar talqinida bu eski turmush tarziga hujum qilish ma'nosini anglatar edi. Hujumning oldiga qo'yilgan birinchi navbatdagi vazifalaridan biri bu – ko'p xotinlik, balog'atga yetmagan qizlarni turmushga berish va qalin pulini yo'q qilish edi, biroq sovetlar shiddatli tus bergan ushbu harakat asriy an'analarini hisobga olmagan qarorlar, ko'rsatmalar asosida olib borildi. Ko'p hollarda zo'rlik ishlatildi. Uning mazmuni esa asosan xotin-qizlar paranjisini tashlatishga qaratilib, ushbu tadbir xotin-qizlarni ozodlikka chiqarish kompaniyasi deb ataldi.

Sharq ayollarining asrlar davomida muayyan urf-odatlar va shariat mezonlari bilan shakllangan ijtimoiy mavqeini ularni ozodlikka chiqarish va erkaklar bilan teng huquqli qilish shiori ostida favqulodda va shiddat bilan o'zgartirilishi ko'p to'qnashuvlar va qurbonlar bo'lishiga sabab bo'ldi. «Hujum» harakati sharq ayollariga birmuncha erkinliklar, huquqlar berdi. Lekin ushbu harakat bosqichma-bosqich, zo'ravonlik usullarini ishlatmasdan amalga oshirilganda birmuncha yo'qotishlar va qurbonlar bo'lmas edi.

Sovet davlatining o'lkadagi madaniy siyosati sifatida tarixan amalda bo'lgan mahalliy arab yozuvini lotin grafikasiga almashtirish haqidagi qarori muhim tadbirlardan biri edi. Shu munosabat bilan 1929-yilda arab alifbosiga asoslangan o'zbek yozuvi lotin grafikasiga o'zgartirildi. 1940-yilda esa lotin grafikasining kirillcha bilan shoshilinch almashtirilishi, O'zbekiston aholisining bilim darajasining o'sishiga, o'zbek tilining rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ushbu holat savodsizlar sonining sun'iy o'sishini keltirib chiqardi, joylarda o'zbek tili imkoniyatlarining cheklanishi sodir bo'ldi.

Din va dindorlarni ta'qib qilish xalqning ma'naviy madaniyatiga nihoyat darajada katta zavol yetkazdi. Ma'muriy-buyruqbozlik tartiboti o'rnatilishi bilan dinga ilmiy nuqtayi nazardan yondashish inkor etila boshlandi. Din bilan ateizmning dunyoqarash jihatidan bir-biriga qarama-qarshiligi siyosiy qarama-qarshilik bilan almashtirildi. «Sotsializmda dinga o'rin yo'q, unga din begona» degan qoida ustun bo'lib qoldi. Shunday qilib, unga nisbatan salbiy munosabat dinga qarshi zo'rlik ko'rsatishga aylanib ketdi.

5. XX asr 20–30-yillarida Qoraqalpog'iston. Ma'lumki Markaziy Osiyo xalqlarining etnik-madaniy yaqinligi tarixan yagona muhitda shakllangan bo'lib, ularni tarixiy mushtaraklik bog'lab turar edi. Shu ma'noda azaldan o'zbek, qoraqalpoq xalqlari birgalikda bir tanu, bir jon

bo'lib yashab kelganlar. 1924-yilda milliy-hududiy chegaralanishi natijasida Qoraqalpog'iston muxtor viloyati tuziladi. Ushbu viloyat Qirg'iziston (Qozog'iston) ASSR tarkibida bo'lib, unga volostlardan iborat To'rtko'l, Chimboy, Xo'jayil va Qo'ng'iro't okruglari kirgan. 1925-yil 12-19-fevralda viloyat markazi To'rtko'l shahrida bo'lib o'tgan Qoraqalpog'iston avtonom viloyati Sovetlarining birinchi qurultoyi «Qoraqalpog'iston avtonom viloyati tashkil topganligi to'g'risida Deklaratsiya» qabul qildi va «qoraqalpoq milliy davlatchiligi» tashkil etilganligini qonuniy rasmiylashtirdi. Qoraqalpog'iston avtonom viloyati Ijroiya Qo'mitasining raisi etib A. Qudaboyev saylandi.

Qoraqalpog'iston Muxtor viloyati tashkil etilgandan so'ng, sovetlar bu yerda ham sotsialistik qurilishni avj oldirib yubordilar. Jumladan, ovul va qishloqlarni sovetlashtirish keng miqyosda olib borildi. Sovetlarga batrak va kambag'allar saylanib, ularning asosiylarini kommunist va komsomollar tashkil qildi. Mamlakatda vayron bo'lgan sanoatning turli sohaları, qishloq xo'jaligi va sug'orish ishlarini tiklash amalga oshirildi. Qoraqalpog'iston iqtisodiyotining taraqqiyoti bir tomonlama xususiyatga ega bo'lib, SSSRning markaziy mintaqalari sanoatini rivojlantirish ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgan edi. Masalan, 1933-yilning 3-oktabrida SSSR Yer ishlari Xalq Komissarligi Qoraqalpog'istonni mamlakatni beda urug'i yetkazib beruvchi asosiy baza deb tan olgan edi. Buning asosiy sababi mamlakat xalq xo'jaligida ittifoqdosh respublikalar o'rtasidagi mehnat taqsimotida Qoraqalpog'istonga oliy sifatli paxta, beda hamda baliq bilan ta'minlab turish yuklatilganligida edi.

Muxtor viloyat sanoatining yetakchi tarmoqlarini paxta tozalash va baliq-konserva zavodlari tashkil etar edi. Sanoatni yuksaltirish bilan bir qatorda qishloq xo'jaligining barcha sohalarini rivojlantirishga ham katta e'tibor qaratildi va bu yerga ko'p miqdorda qishloq xo'jalik anjomlari keltirila boshlanib, boy va ruhoniylardan tortib olingan yerlar nisobiga yersiz dehqonlar yer bilan ta'minlandi.

1930-yilda Qoraqalpoq muxtor viloyati RSFSR tarkibiga kiritiladi. 1932-yilning 20-martida esa SSSR MIQ Rayosati «Qoraqalpog'iston avtonom viloyatini Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirish va uni RSFSRga kirishi to'g'risida» qaror qabul qiladi. O'sha yilning may oyida avtonom respublika Sovetlarining I Ta'sis qurultoyi hukumatni tuzdi. Unda QQASSR MIQ raisi etib, K. Nurmammedov, Xalq Komissarlari Kengashi raisi etib esa Qosim Avezovlar saylandilar. 1936-yilda SSSRning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi va unga ko'ra

QQASSRning O'zbekiston SSR tarkibiga kirishi ko'zda tutilgan edi. Buning asosiy sababi, hududiy yaqinlik, yagona tarixga ega bo'lganligi deb e'tirof etildi. 1937-yil 12-fevralda O'zSSRning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi. O'sha yilning 6-martida esa QQASSRning yangi Konstitutsiyasi qabul qilinadi. Qoraqalpog'iston O'zbekiston tarkibida bo'lganida, o'zbek va qoraqalpoq xalqlari o'rtasidagi do'stlik yanada mustahkamlandi.

12-mavzu yuzasidan seminar darsi reja va topshiriqlari

O'quv vazifasi

Darsda «Insert» texnikasini qo'llash tartibi:

Ushbu mavzu yuzasidan o'qituvchi talabalarga seminar darsi uchun oldindan ma'ruza matni va zardushtiylik diniga oid ma'lumotlar bilan tanishib kelishni byuradi va quyidagi topshiriqni beradi. Ma'ruza matni va Sovet hokimiyatining O'zbekistonda amalga oshirgan siyosiy, ijtimoiy - iqtisodiy tadbirlari va ularning mustamlakachilik mohiyatiga oid ma'lumotlar bilan tanishib chiqing. O'zlashtirilgan ma'lumotlarni tahlil qiling, tartibga soling va jadvalga qalam bilan quyidagi belgilarni qo'ying.

(V) – men bilgan ma'lumotlar.

(+) – yangi ma'lumotlar

(-) – meni bilganlarimga zid ma'lumotlar

(?) – men hali ko'pgina qo'shimcha ma'lumotlar bilan tanishishim kerak bo'ladi.

«Insert» jadvalni to'ldiring:

«Insert» jadvali

V	+	-	?

Uyga vazifa:

Savollar

- 1.»Yangi iqtisodiy siyosat» va uning mohiyatini ochib bering.
2. O'zSSR ning tashkil topishi haqida gapiring.
3. Sovet hokimiyatining

20-yillardagi o'lkadagi yer-suv islohotini o'tkazishdan maqsadi nima edi. 4. Sovet ta'lim tizimining shakllanishi haqida gapiring. 5. O'zbekistonda yer-suv islohoti va uning oqibatlari nimalarda namoyon bo'ldi. 6. O'zbekistonda ma'muriy-buyruqbozlik tizimining qaror topishi va uning oqibatlari nima edi.?

Tayanch so'z va iboralar

Yer-suv islohoti, kollektivlashtirish, jadidlar, «Harbiy kommu-nizm», «Yangi iqtisodiy siyosat» «Qo'shchi» uyushmasi, kooperatsiya, siyosiy qatag'onlar, «18 lar guruhi», Badriddinovchilik, Inog'omov-chilik, madaniy inqilob, savdosizlikni tugatish kurslari, «Hujum harakati».

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. 20–30-yillarda Turkistonda ijtimoiy-siyosiy hayot.
2. O'rta Osiyoda milliy-davlat chegaralanish va uning natijalari.
3. 20–30-yillarda Qoraqalpog'iston.
4. Sovet davlatining O'zbekistonda qatag'onlik siyosati.
5. O'zbekistonda «Hujum» harakati va uning natijalari.
6. O'zbekistonda yer-suv islohoti va kollektivlashtirish.

Nazorat savollari:

1. 1920–1921-yillardagi yer-suv islohoti va «Qo'shchi» uyushmasi ning faoliyati xususida gapiring.
2. «Harbiy kommunizm» va «Yangi iqtisodiy siyosat» nima ?
3. O'rta Osiyoda milliy-davlat chegaralanishi va uning natijalari xususida nimalarni bilasiz?
4. Qoraqalpog'iston muxtor respublikasining tashkil topishi haqida nimalarni bilasiz?
5. Fitrat, Abdulla Qodiriyning faoliyati va ijodi xaqida gapirib bering.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: «O'zbekiston», 2003 y.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz – kelajak yo'q. T., 1998.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat- yengilmas kuch. T., 2008.

4. Rahimov J. O'zbekiston tarixini o'rganishda arxiv manbalaridan foydalanish. T., «O'qituvchi», 1995 y.

5. Usmonov Q va boshqalar. O'zbekiston qaramlik va mustaqillik yillarida. T.: «O'qituvchi», 1996 y.

6. Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'at. T.: «Sharq», 1998.

7. Ziyayeva D. Turkiston milliy ozolik harakati. T., 2000.

8. Shamsuddinov R. O'zbekistonda sovetlarning quloqlashtirish siyosati. T., «Sharq», 2001.

9. Mustabid tuzumning O'zbekiston milliy boyliklarini talash siyosati: tarix shohidligi va saboqlari.-T., «Sharq», 2000.

10. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob, O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. T.: «Sharq», 2000.

11. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости.// Коллектив авторов.(Автор проекта проф. Д.Алимова). Т. «Шарк». 2000.

12. Murtazayeva R.H va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (Ma'ruzalar matni).T., 2000.

13. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S. O'zbekiston tarixi. «Darslik». T., 2006.

**13-mavzu. IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA
O'ZBEKISTONLIK LAR NING FASHIZM USTIDAN
QOZONILGAN G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASI**

Darsning maqsadi	Talabalarda ikkinchi jahon urushining boshlanishi, O'zbekistonning urush girdobiga tortilishi, O'zbekiston moddiy va ma'naviy kuchlarining fashizmga qarshi urushga safarbar etilishi, o'zbekistonliklarning urushga tortilishi, urushning boshlanishi haqida bilimlar beriladi. Darsda front hududlaridan sanoat korxonalari, o'quv va ilm maskanlari, madaniyat muassasalarining ko'chirib keltirilishi, O'zbekiston sanoati, mashinasozlik va metallurgiya sanoati xususida ma'uruza olib boriladi. Urush yillarida fan va madaniyat, O'zbekiston Fanlar Akademiyasining tashkil etilishi, xalq ta'limi, adabiyot va san'at, teatr va musiqa san'ati rivoji masalalari xususidagi ma'lumotlarni berish ham o'rin oladi. Mavzu yuzasidan talabalarga o'zbekistonlik jangchilarning frontda ko'rsatgan jasoratlari, urush yillarida qardosh xalqlarga ko'rsatilgan mehribonliklar, o'zbekistonliklarning insonparvarliklari, urushning tamom bo'lishi, urush yakunlari va saboqlari haqida tushunchalar beriladi.
Mavzuning rejasi	1. Urushning boshlanishi. O'zbekistonda umumiy harbiy safarbarlik. 2. Urush yillarida O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi. 3. Urush yillarida O'zbekistonda fan va madaniyat. O'zbekistonlik jangchilarning urush jangohlarida ko'rsatgan jasoratlari.
Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, Amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	O'zbekiston siyosiy xaritasi, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.
Darsdan kutilayotgan natijalar	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Ushbu mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqarishga, ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga bo'lgan munosabatlar shakllanadi.

1. Urushning boshlanishi. O'zbekistonda umumiy harbiy safarbarlik. Ikkinchi jahon urushi (1939-yil sentabr-1945-yil sentyabr) – nemis fashistlari tomonidan olib borilgan insoniyat tarixidagi eng qirg'inbarot urush bo'lib, u olti yil (2194 kun) davom etgan. Unda 60 dan ortiq davlat ishtirok etdi. Harbiy harakatlar Yevropa, Osiyo va Afrikaning 40 ta mamlakati hududida bo'lib o'tgan. Urushga jami 110 mln. odam safarbar etilib, urush yillarida 50 mln. odam vafot etgan.

Antigitler koalitsiyasiga kirgan sobiq Sho'rolar davlati ham 1941–1945-yillar davomida g'arbda nemis bosqinchilariga, sharqda yapon imperialistlariga qarshi kurash olib borgan va bu Vatan urushidagi g'alabaga O'zbekiston xalqi ham o'zining munosib hissasini qo'shgan.

Umuman ikkinchi jahon urushi 1939-yil 1-sentabrda Fashistlar Germaniyasi qo'shinlarining Polshaga bostirib kirishi bilan boshlangan. Ushbu urushni aslida fashistlar Germaniyasi, fashistlar Italiyasi va militaristik Yaponiya boshlagan edi. Ular orasida Germaniya fashistlari uyushtiruvchi, yetakchi rol o'ynagan. Fashistlar bloki davlatlari tomonidan olib berilgan urush bosqinchilik, adolatsizlik urush edi. Fashizmga qarshi urushgan davlatlar adolat uchun kurashdilar. Ma'lumki urushining dastlabki davridayoq fashistlar Germaniyasi g'arbiy va Markaziy Yevropada hukmronlikni to'la qo'lga kiritadi.

Germaniyaning SSSR ga hujumi 1941-yil 22-iyunda boshlanadi. Germaniyaning ittifoqchilari Italiya, Finlyandiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya ham Sovet Ittifoqiga qarshi urushga kirdilar. Sovet xalqining fashizmga qarshi urushi boshlanadi. SSSR tarkibidagi barcha respublikalar, shu jumladan, O'zbekiston ham urush girdobiga tortiladi. Shu tariqa ikkinchi jahon urushi jahondagi 60 dan ortiq mamlakatni, yer shari aholisining 80 foizini, ya'ni 1.7 milliard kishini o'z girdobiga tortadi.

Urushning dastlabki kunlaridanoq O'zbekistonning moddiy va ma'naviy kuchlarini urushga safarbar etishga kirishiladi. Barcha viloyat, shahar va tuman harbiy komissariatlari harbiy xizmat majburiyatida bo'lganlarni safarbar etish bilan shug'ullandilar. Urushning dastlabki oyidayoq yuz minglab vatandoshlarimiz qo'lga qurol olib frontga jo'nab ketdilar. 1941-yil 22-iyunda Toshkent to'qimachilik kombinatining ishchilari ham o'zlarini Vatan himoyasiga safarbar qilingan deb hisoblashlarini bildirdilar. 23–24-iyunda Samarqand, Buxoro, Andijon, Namangan, Farg'ona, Nukus va boshqa shaharlardagi yig'ilishlarda Vatan himoyasi uchun har qanday vazifani bajarishga shay ekanliklanni bildirgan o'zbekistonliklar harbiy komissarliklarga frontga ko'ngilli

sifatida jo'natishlarini so'rab arizalar bera boshladilar. **1941-yil 30-iyunda** Stalin boshchiligida Davlat Mudofaa Qo'mitasi tashkil etilib, davlat, harbiy va partiyaviy hokimiyat uning qo'liga o'tadi.

O'rta Osiyo harbiy okrugi front uchun jangchilar va zobitlar tayyorlaydigan o'choqqa aylantirildi. Bu okrug 1941-yil iyundan 1942-yil oxirigacha bo'lgan muddatda harbiy safarbarlik asosida 109 ta harbiy qo'shilma tuzdi, harakatdagi armiyaga va Oliy Bosh Qumondonlik qarorgohi zaxirasiga 86 diviziya va brigada jo'natdi. O'zbekiston hukumati va vatanparvar kuchlari milliy harbiy qo'shilmalar tuzish tashabbusi bilan chiqdilar. 1941-yil 13-noyabrdan 1942-yil martigacha bo'lgan davrda 14 ta miliy harbiy qo'shilmalar, jumladan, 9 ta o'qchi brigada, 5 ta otliq askarlar diviziyasi tuzulib frontga junatildi.

1941-yilda O'zbekiston aholisi jami 6.5 million kishini tashkil etgan, ularning yarmini bolalar va keksalar tashkil etgan bo'lsa, yaroqli odamlarning 50–60 foizi, aniqrog'i 1,433,230 kishi urushga safarbar etilgan. 1941-yilning oxirigacha 300 ga yaqin korxona harbiy izga solindi, jangovar texnika, qurollar, o'q dori ishlab chiqarishga moslashtirib qayta qurildi. Bu korxonalarda frontga safarbar etilgan erkaklar o'mini keksalar, xotin-qizlar egalladilar. Urush bo'layotgan va dushman yaqinlab kelayotgan hudulardan muhim sanoat korxonalarini kolxoz, sovxoz va MTS larning mulklarini madaniy boyliklar va o'quv yurtlarini Sharqqa, jumladan, O'zbekistonga ko'chirish, joylashtirish ishlari boshlanib ketdi. Fashistlar tomonidan yondirilgan, vayron qilingan shaharlar va qishloqlarning aholisi, otalari urushning dastlabki kunlaridayoq halot bo'lgan bolalar, milion-millon kishilar ulkan oqim bo'lib ko'chib kela boshladilar.

1941-yil dekabrdayoq respublikadagi 30 ga yaqin korxona mudofaa uchun mahsulot bera boshlaydi. Korxonalarda front brigadalari nomini olgan brigadalar tuzila boshladi. Ular dastlab oktabr oyida «Tashselmash zavodida tashkil etilgan bo'lsa, 1942-yil boshlarida ularning soni 1,5 mingga yetgan. 1942-yil o'rtalariga kelib, xalq xo'jaligini qayta qurib, harbiy izga o'tkazish O'zbekistonda asosan oxiriga yetkazildi.

Urush yillari O'zbekiston haqiqiy insonparvar o'lkaga aylangan edi. Xususan 1941–1942-yillarda O'zbekistonga 15649 nafar bola ko'chirib keltirilgan. Ko'pgina oilalar ikki va undan ortiq yetim bolalarni o'z tarbiyalariga oladilar. Jumladan, roshkentlik **Shomah-mudovlar** 14 bolani o'z bag'riga oldilar. Kattaqo'rg'onlik **Hamid Samadov** oilasi 12 bolani asrab olgan bo'lsa, F. Qosimova 10, M. Jo'rayeva va Ashurxo'jayevalar 8 bolani o'z oilalariga oldilar. 1943-yilning oxiriga

kelib shaharlarda 4672 bola, qishloqlarda esa 870 bola o'zbek oilalari tomonidan tarbiyaga olingan edi. Urush arafasida respublikada 106 ta bolalar uyida 12 ming bola tarbiyalanayotgan bo'lsa, 1945-yilga kelib, ularning soni O'zbekiston viloyatlarida va Qoraqalpog'istonda 263 ta bolalar uyida 31300 bolaga yetdi. O'zbek xalqi urushning dastlabki yillarida Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya, Boltiqbo'yi respublikalaridan ko'chirilib keltirilgan bir milliondan ko'proq kishilarni, shu jumladan, 200 mingdan ko'proq yetim bolalarni o'z bag'riga oldi.

O'lka aholisi an'anaviy vatanparvarligining ajoyib namunalaridan biri frontga umumxalq yordami ko'rsatish edi. O'zbekistonliklar urushning dastlabki kunlaridanoq mudofaa jamg'armasi tashkil etish harakatida faol ishtirok etdi. Mudofaa jamg'armasiga ishchilar, ziyolilar bir kunlik ish haqlari, «kommunistik shanbalik»larda ishlab topilgan pullar, fuqarolarning shaxsiy jamg'armalari, qimmatbaho boyliklari, davlat zayomlari, buyumlar, oziq-ovqat mahsulotlari topshirilardi. Urushning dastlabki kunlarida respublika aholisidan 30 million so'mlik miqdorda pul, obligatsiya va qimmatbaho buyumlar to'plandi, O'zbekiston aholisi urush yillarida mudofaa jamg'armasiga jami 649, 9 mln. so'm pul va 55 kg.ga yaqin o'tin, kumush va boshqa qimmatbaho metallar topshirdi. Bu jamg'arma hisobiga tank kolonnalari, aviatsiya eskadrilyalari, bronepoyezdlar qurilib frontga jo'natildi.

2. Urush yillarida O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi. Ma'lumki urush yillarida katta yo'qotishlar sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligi va boshqa sohalarga ham ta'sir etganligi shubhasiz. Front hududlaridan minglab aholi, sanoat korxonalari, o'quv yurtlari, ilmiy tashkilotlar va boshqa moddiy boyliklar mamlakat ichkarisiga ko'chirish boshlab yuboriladi. Ulardan 104 ta korxona O'zbekistonga ko'chirib keltiriladi. Ular orasida *Leningrad to'qimachilik mashinalari zavodi*, «Krasniy-Aksoy», «Rosselmash», *Sumsk kompressor va Dnepropetrovsk karborund zavodlari*, Moskva'dagi «Elektrokabel» va «Pod'yomnik» zavodlari, Chkalov nomidagi aviatsiya zavodi, «Krasniy put» zavodi, Kiyevdagi «Transsignal» zavodi, Stalingrad kimyo kombinati va boshqa ko'pgina korxonalar bor edi.

Ulardan 55 tasi Toshkent va Toshkent viloyatiga, 14 tasi Samarqandga, 22 tasi Farg'ona vodiysiga, ikkitasi Buxoro viloyatiga joylashtirildi. Ko'chirib keltirilgan zavod va fabrikalar qisqa muddatlarda, ya'ni «Rosselmash» 25 kunda, «Krasniy Aksoy» zavodi bu yerga yetib kelganidan keyin oradan 29 kun o'tganda ishga tushirilib,

mahsulot bera boshladi. 1941-yil dekabrda kelib, evakuatsiya qilingan korxonalarning qariyb 50 tasi ishga tushiriladi. 1942-yil birinchi yarmida esa barcha keltirilgan sanoat korxonalari mahsulot chiqara boshladi.

Urush yillarida zavod va fabrika tarmoqlarining kengayishi kadrlarga bo'lgan talabni kuchaytirganligi shubhasiz. Buning uchun Respublika ishchilar sinfining o'sishida salmoqli o'rin tutgan yoshlarni kasbga o'rgatish uchun 1942-yil oxirida 31 ta FZO (fabrika-zavod ta'limi) maktabi ochildi. Umuman 15 ta hunar maktabi va 45 ta FZO maktablari yoshlarga kasb mahoratlarini o'rgata boshlaydi. Ayniqsa, qisqa kurslarda ishchilarni ommaviy tayyorlash, yakka tartibda va brigada usullarida shogirdlarni tayyorlash bu davrda keng yoyildi. Natijada urushning ikki yili davomida O'zbekistonda 105673 nafar ommaviy kasbdagi sanoat ishchilari tayyorlangan bo'lib, shundan 73 ming nafari bevosita ishlab chiqarish jarayonida hunar egallagan edi.

Xalq xo'jaligining muhim tarmog'i, ya'ni Respublikada elektr energiyasi ishlab chiqarish maqsadida ko'plab GESlar qurildi. Ayniqsa, O'zbekistonning eng yirik gidroyelektrostansiyasi bo'lib qolgan Farhod GESi, Sirdaryo GESi ishga tushirildi. Bo'zsuv, *Tovoqsoy*, *Oqqovoq*, *Qibray GESlari* ham qurilib ishga tushiriladi. Bu respublikada elektr energiyasi ishlab chiqarishni 1940-yilga qaraganda 1943-yilda 3,5 barobarga oshganligidan dalolat berar edi. Og'ir sanoatning ko'mir, neft qazib chiqarish borasida ham ishlar olib borildi. O'zbekiston rangli metallar sanoati uchun xomashyo volfram, molibden, mis zaxiralarining topilishi muhim voqea edi. Shuningdek, kimyo sanoati uchun Chirchiq elektr kimyo kombinatining ikkinchi navbati, Qo'qon superfosfat zavodi ishga tushirilishini qayd etish zarur. Shuningdek, **1944-yil Bekobodda** metallurgiya zavodi ishga tushirildi. Ushbu zavodning 1945-yil boshlariga kelib, ikkinchi navbati ham mahsulot bera boshlagan edi.

Respublika ishchilari front orqasidagi og'ir mehnatda haqiqiy jasorat namunalarini ko'rsatdilar. Sharoit og'ir, oziq-ovqat yetishmas, siyosiy vaziyat og'ir, berilgan rejani qattiq talab qilish ko'pchilikni toliqtirar, ba'zilar bardosh berolmasdan halok bo'lardilar. Shunga qaramasdan, 1943-yilga kelganda SSSR harbiy ishlab chiqarishda Germaniyaga yetib, hatto o'tib ketishida mamlakat ichkarisidagi ishchilarning xizmati juda katta bo'ldi. Tarixchi R.X. Murtazayevaning qayd etishicha, urush yillarida O'zbekistonda vujudga kelgan harbiy sanoat kompleksi tomonidan front uchun 2100 ta samolyot, 2318 ming

dona aviabomba, 17100 ta minomyot, 4500 birlikdan iborat minalarni yo'q qiluvchi qurol, 60 mingga yaqin harbiy-kimyoviy apparatura, 22 mln. dona mina va 560 ming dona snaryad, 1 mln dona granata, dala radiostansiyalari uchun 3 mln. radio lampa yetkazib berilgan. Shuningdek, qariyb 300 mingta parashyut, 5 ta bronepoyezd, 18 ta harbiy sanitariya va hammom kir yuvish poyezdi, 2200 dona ko'chma oshxona va 7518,8 mingta gimnastyorka, 2636,7 mingta paxtali nimcha, 2861,5 mingta armiya etigi tayyorlab berdilar. Bu o'zbekistonliklarning fashist-bosqinchilarini tor-mor etishga, g'alabaga qo'shgan katta hissasi bo'ldi.

Urush yillarida respublikamizda 280 ta yangi korxonaning qurilib ishga tushurilishi natijasida 1945-yilga kelib, sanoat ishlab chiqarishi urush arafasidagiga nisbatan deyarli ikki barobar ortdi, neft qazib olish 4, metall ishlab chiqarish 4,8, mashinasozlik mahsulotlari 13,4 barobar, ko'mir qazib chiqarish 30, energiya ishlab chiqarish 2,42 bora ko'paygan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida respublikada transport va aloqa vositalarining uzluksiz va unumli ishlashini tashkil qilishga alohida e'tibor berildi. Muhim va asosiy transport vositasi hisoblangan temir yo'l ham harbiy holatga o'tkazildi. Joriy qilingan poyezdlar harakatining yangi grafigiga asosan harbiy yuklarni birinchi navbatda to'xtovsiz o'tkazib yuborish ko'zda tutildi.

Mamlakat sharqi va O'rta Osiyo respublikalarini Markaz bilan bog'lab turishda Toshkent temir yo'li katta ahamiyat kasb etdi. Ko'chirib keltirilayotgan sanoat korxonalarining asbob-uskunalarini G'arbdan Sharqqa, Sharqdan G'arbga esa qurol-aslaha, o'q-dorilar, oziq-ovqat, qo'shinlarni yetkazib berishda u katta rol o'ynadi.

O'zbekiston temir yo'llarining fidokorona mehnati natijasida 1941-1942-yillar davomida ko'chirilgan sanoat korxonalarining asbob-uskunolari orilgan 17,5 ming vagon tashib berildi. Front orqasi bilan front o'rtasidagi asosiy a'loqa vositasi bo'lib xizmat qilgan temir yo'l tarmoqlari 1941-1945-yillarda 2 barobar uzaydi. Avtotransport vositasi ham urush yillarida yuk tashish va aloqa vositasi sifatida muhim o'rin tutdi. 1945-yilda respublika avtotransportida tashilgan yukning hajmi 1940-yildagiga nisbatan 2 barobar o'sdi.

Urush yillarida front orqasida og'ir, qiyin sharoitda mehnat qilishlariga, ishchi kuchining yetishmasligiga qaramasdan Ittifoqning mudofaa qurilishlari va sanoat korxonalariga 155 mingdan ortiq o'zbekistonlik jalb qilingan. Ular RSFSR ning Urol, Sibirdagi zavodlari

qurilishida, asosan toshko'mir, qora va rangli metallurgiya korxonalarida mehnat qilishgan. Bu yordam xalqlarning hamkorligini o'zaro yanada mustahkamladi.

Nemis-fashistlarni tor-mor keltirish uchun olib borilgan umumxalq kurashiga o'zbek dehqonlari ham munosib hissa qo'shdilar. Ular oldiga front va mamlakat ichkarisidagi aholini qishloq xo'jalik mahsuloti bilan, sanoatni xomashyo bilan ta'minlash vazifasi qo'yildi. Buning uchun qishloq xo'jaligini ham harbiy izga o'tkazish, don, kartoshka, sabzavotlar va texnika ekinlarini ko'paytirish lozim edi. Chorvadorlar ham armiya va aholini go'sht-sut mahsulotlari bilan ta'minlashlari zarur edi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishni ko'paytirish, suvdan foydalanishni yaxshilash va yangi yerlarni o'zlashtirish bilan bog'liqdir. Urush yillarida hashar yo'li bilan O'zbekistonda shimoliy Toshkent, yuqori Chirchiq, shimoliy Farg'ona, So'g'd-Shohimardon, Uchqo'rg'on kanallari, Rudasoy, Kattaqo'rg'on suv omborlari qurilib ishga tushirilishi yangi yerlarni o'zlashtirishga imkon berdi. 1942–1943-yillarda O'zbekistonda sug'orilib ekin ekiladigan yerlar maydoni 546 ming gektarga ko'paydi.

Urush yillarida O'zbekiston dehqonlari qand lavlagi, kungaboqar kabi oziq-ovqat ekinlari, zig'ir va kanop kabi texnika ekinlarini yetishtirishni o'zlashtirdilar, makkajo'xori, kunjut ekishni ko'paytirdilar. **Samarqand, Farg'ona, Toshkent va Qashqadaryo** viloyatlaridagi hosildor va suv bilan yaxshi ta'minlangan yangi yerlar ham qand lavlagi yetishtirishga ajratildi. Qishloq mehnatkashlari 1565 ming sentner qand lavlagi yetishtirgan, 1945-yilda respublikadagi Zirabuloq, Krasnogvardeysk, Qo'qon, Yangiyo'l qand zavodlarinigina emas, balki boshqa respublikalarni ham qand lavlagi bilan ta'minlash imkoniga ega bo'ldi. Bu bilan O'zbekiston mamlakatda yetishtiriladigan qandning to'rtidan birini ishlab chiqarishga erishgan bo'lsa, 1942-yilda SSSR dagi kunjut ekiladigan maydonning 50 foizi O'zbekistonga to'g'ri kelgan edi.

Urush yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligida ipakchilik, qorako'lchilik alohida ahamiyat kasb etgan bo'lsa, meva, uzum, sabzavot va poliz mahsulotlarini yetishlirish ham salmoqli o'ringa ega edi. 1942–1943-yillarga kelganda sabzavot maydonlari urush arafasiga qaraganda 12,5 ming, uzumzorlar maydoni 5,1 ming gektarga ko'paydi.

Paxta yetishtirishni ko'paytirish urush yillaridagi O'zbekiston dehqonlarining oldidagi eng muhim vazifalardan biri bo'lib qolaverdi.

Obyektiv sabablarga ko'ra 1942–1943-yillardagi paxta topshirish rejalari bajarilmay qoldi.

R.X. Murtazayevaning qayd etishicha, urush yillarida O'zbekiston qishloq mehnatkashlari 4 mln. 148 ming t. paxta, 82 mln pud g'alla, 54067 t. pilla, 195 ming t. sholi, 57 ming 444 t meva, 36 ming t. quruq meva, 159 ming 300 t. go'sht, 22 ming 300 t. jun va boshqa mahsulotlar yetkazib berganlar. Shu tariqa o'zbek xalqi o'zining insonparvarlik, do'stlik, birodarlik tuyg'ularini namoyon etdilar. 1943-yilda O'zbekistondan ozod qilingan tumanlarga 1152 ta traktor, 25 ta kombayn, 1138 ta plug, 379 ta seyelka, kabi texnikalar, Ukraina va Stavropol o'lkasiga 1596 nafar kombayinchi, 41 nafar mexanik, 30 nafar agronom, 11 nafar buxgalter yuborildi. RSFSR, Ukraina. Belorussiya, Boltiqbo'yi respublikalarining xalq xo'jaligini tiklashda minglab o'zbekistonliklar faol ishtirok etdilar.

3. Urush yillarida O'zbekistonda fan va madaniyat. O'zbekiston ishchi va mehnatkashlari bilan bir qatorda fan, maorif va madaniyat xodimlari ham nemis-fashist bosqinchilari ustidan qozonilgan g'alabaga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. «Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun» shioriga qarata javob bergan ko'pgina olimlar urushning birinchi kunlaridayoq frontga ketdilar. Ular orasida O'zbekistonning mashhur olimlaridan *U.A. Oripov, A.X. To'raqulov, I. Ismoilov, X. Usmonov va boshqalar* bor edi. *T.N. Qori-Niyozov, V.I. Ramonovskiy, T.Z. Zohidov, L. A. Raykova, O.S. Sodiqov* kabi olimlar natijasi xalq xo'jaligi va front zaruriyati uchun xizmat qilgan muammolarni hal qilishda katta kuch bilan mehnat qildilar.

O'zbek matematik, mexanik va astronomlari aviatsiya, o'q-dori, harbiy texnika sifatini oshirishga aloqador bo'lgan bir qancha muhim ilmiy muammolarni hal qildilar. Bunda *T.A. Sarimsoqov, V.I. Ramonovskiy, M. Kamolov, N.N. Nazarov* va boshqa olimlar hissasi katta bo'ldi. Ularning ehtimollik nazariyasi va matematika statistikasi sohasidagi ijodiy izlanishlari artilleriya otishmalari va bomba tashlash aniqligini, jangovar samo yo'llarning yuk ko'tarish imkoniyatini oshirishga, respublikada ishlab chiqarilayotgan harbiy texnikaning sifat ko'rsatkichlarini takomillashtirishga imkon berdi.

O'zbekistonning ijtimoiy-gumanitar fanlari olimlari xususan tarixchilar, sharqshunoslar, adabiyotshunoslar, tilshunoslar, iqtisodchilar va faylasuflar o'zlarining ijodiy mehnatlari bilan mamlakat ilmiy salohiyatini rivojlantirishga, ommaga insonparvarlik, vatanparvarlik, erksevarlik g'oyalarini singdirishga katta hissa qo'shdilar.

Ilmiy tadqiqot ishlariga rahbarlik qilish, ularni muvofiqlashtirishni dastlab 1940-yilda tashkil etilgan SSSR FAning O'zbekiston filiali (O'zFAN), keyin 1943-yil noyabrda ochilgan O'zR FA amalga oshirdi. O'zFA ning birinchi prezidenti qilib T.N. Qori Niyozov saylandi. Bu o'zbek xalqi hayotida muhim voqea bo'ldi. 1943–1945-yillarda qo'lga kiritilgan muvaffaqiyatlar bilan O'zFA Ittifoqda tanilgan ilmiy markazga aylandi. Bu paytda akademiya tarkibidagi 22 ta ilmiy muassasada 818 ilmiy xodim fan olamining turli jabhalarida tadqiqot ishlarini olib bordilar. O'zFAning faoliyatida ko'chirib keltirilgan ilmiy xodimlarning ham o'ziga xos hissasi bo'ldi.

Urush yillarining qiyinchiliklariga qaramasdan, O'zbekistonda Oliy va o'rta maxsus yurtlari va maorif muassasalarining faoliyati ham to'xtab qolmadi. O'zbekistonda 29 ta oliy va 52 ta o'rta maxsus o'quv yurti ishlab turdi, ularning soni markazdan ko'chirib keltirilgan 31 ta oliy o'quv yurti va 7 ta harbiy akademiya hisobiga yana ortib bordi. Bu o'quv yurtlarida urush yillari mobaynida 11.750 nafar yuqori malakali mutaxassis va 6.673 nafar kadrlar tayyorlandi.

Xalq ta'limi sohasida ham o'qituvchilarning frontga ketishi, ko'pgina binolarning gospitallarga, bolalar uyi va harbiy-o'quv punktlariga berilishi, darslik va o'quv qo'llanmalarining, mutaxassis kadrlarning yetishmovchiligi anchagina qiyinchiliklarni keltirib chiqargan edi. Shunday bo'lsa ham, urush yillarida o'qitish ishlari muntazam olib borildi. O'quvchilar maktabda o'qish bilan birga yaradorlarga, frontga ketganlarning oila a'zolariga, urush nogironlari oilalariga yordam berdilar.

O'zbek adabiyoti ham xalqimizning yovuz dushmanga qarshi kurash yillarida o'zining munosib hissasini qo'shdi. Oybek, Hamid Olimjon, Shayxzoda, G'ofur G'ulom, Uyg'un, Sobir Abdulla, Zulfiya, Temur Fattoh kabi shoir va yozuvchilar urush maydonlariga safarbar etuvchi she'rlari va maqolalari bilan xalqni g'alabaga ruhlantirdilar. Oybekning «Yovga o'lim» she'ri, «Navoiy» romani, «Men yahudiy», Hamid Olimjonning «Yigitlarni frontga jo'natish». «Jangchi Tursun», «Roksananing ko'z yoshlari» va boshqa asarlar urush yillaridagi o'zbek adabiyotining yorqin namunalaridir. M. Ismoilij, Ilyos Muslim, Nazarmat, Adham Rahmat, N. Safarov, Ibrohim Rahim, Z. Fatxullin, Adham Hamdam kabi yozuvchi va jurnalistlar frontda ishtirok etib, «Qizil armiya», «Front haqiqati», «Qizil askar haqiqati», «Suvorovchi», «Vatan sharafi uchun» kabi front gazetalarida xizmat qilish jarayonida, Hamid Olimjon, Oybek, A.Umariy, G'afur G'ulom, Ra'no Uzoqova va

boshqa shoir, yozuvchilar hukumat delegatsiyalari tarkibida frontning oldingi marralariga borib, o'z qahramonlari bilan tanishdilar, yurtdoshlarining jasoratlarini tarannum etdilar.

Urush yillarida qator yozuvchi va shoirlar O'zbekistonda yashab ijod qildilar. Bular A. Tolstoy, Ya. Kolas, N. Pogodin, A. Axmatova, I. Virta, S. Gorodetskiy, A. Deych, K. Zelinskiy kabilarning nomlarini keltirib o'tish mumkin. 1941–1945-yillardagi urush davrida O'zbekistonda ta'sirchan vosita hisoblangan teatr va san'at ancha rivojlandi. Bu davrda O'zbekistonda 35 ta mahalliy va 16 ta ko'chirib keltirilgan teatr jamoasi faoliyat ko'rsatib, bitim urush davomida 203 ta yangi postanovka tayyorladilar va 6 667 303 tomoshabinga 13.568 ta spektakl va konsertlar ko'rsatdilar.

Ikkinchi jahon urushi yillarida respublikamizda 30 dan ortiq konsert brigadalari tashkil etilib, ular harakatdagi armiya qismlarida 35 mingdan ortiq, Turkiston harbiy okrugi qismlari va gospitaldagi nogironlarga 26 mingta konsert qo'yib berib, jangchilarni ruhlantirdilar, ularni fashizm ustidan g'alabaga undadilar. Ayniqsa, **Tamaraxonim, Halima Nosirova, Mukarrama Turg'unboyeva, Sora Eshonto'rayeva, Abror Hidoyatov, Shukur Burhonov** kabi san'atkorlar ishtirokidagi konsert va tomoshalar jangchilar, tomoshabinlar qalbiga zo'r ko'tarinkilik baxshida etgan. A. Abdullayev, Ch. Ahmarov, O'. Tansiqboyev kabi rassomlar urush lavhalari, badiiy yilnomalarni yaratib, xalqimizning front va front orqasidagi fidokorona mehnatini mahorat bilan tasvirladilar.

Qisqa metrajli filmlar va 10 ta ovozli badiiy filmlarini yaratish bilan I. A'zamov, K. Yormatov, N. G'aniyev, S. Muhamedov kabi o'zbek rejissyorlari urush yillarida kinomotografiyani rivojlantirdilar. Bu davrda ishlangan «Nasriddin Buxoroda», «Tohir va Zuhra» kabi filmlar «O'zbekfilm»ning oltin fondiga aylandi.

Umuman olganda, urushda qo'lga kiritilgan g'alabaga o'zbekistonliklar o'zlarining fidokorona mehnatlari bilan katta hissa qo'shdilar.

4. O'zbekistonliklarning urush jangohlarida ko'rsatgan jasoratlari. Ma'lumki ikkinchi jahon urushi insoniyat tarixidagi eng mudhish voqealardan biri sifatida tarixga kirdi. 1941-yil 22-iyunda fashistlar Germaniyasi hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnomani xiyonatkorona buzib SSSR ga hujum boshladilar. Barcha xalqlar singari urush yillarida minglab o'zbekistonliklar ham frontning birinchi qatorlarida dushmanga qarshi janglarda faol ishtirok etdilar. Bunday

jasorat xalqimizning chinakam qahramonligi va mardligining namunasi edi. O'zbekistonliklar keng front bo'ylab Belorusiyani, Ukrainani, Rossiyaning g'arbiy mintaqalari, Shimoliy Kavkazni ozod qilishda, Leningrad qamalini yorib o'tishda, Stalingradni ozod qilishda, Brest qal'asi mudofaasida, ularning ko'rsatgan jasoratlari haqiqiy qahramonlik namunasi edi.

Dushman ulkan armiya va qudratli texnika yordamida hujum qilib, qisqa vaqt ichida mamlakatning ichkarisiga yorib kiradi. Urushning dastlabki kunlarida SSSR qurolli kuchlari katta talofatlar ko'ra boshladilar. Bularning barchasi armiyaning yetarli urushga tayyor emasligi, armiya va hukumatda o'tkazilgan siyosiy qatag'onlar bilan izohlanar edi. Bularning barchasi dastlabki davrlarda armiyani harbiy texnika, rezerv kuchlar hisobiga to'ldirishni taqozo qilar edi. Davlat iqtisodiy qudratini ko'tarishda, armiyani harbiy potensialining o'sishida shubhasiz o'zbekistonliklar o'ziga xos hissa qo'shdilar. Bularning barchasi ilk kunlardan boshlaboq dushmanning ulkan rejalarini barbod bo'lishiga olib keldi.

Harbiy muvaffaqiyatlarga erishishda Turkistonda tuzilgan harbiy tuzilmalar katta rol o'ynadi. Jumladan, general-mayor I.V. Panfilov qo'mondonligidagi 316-o'qchi diviziya Volokolamsk, Dubosekovo, Novo-Petrovsk yonidagi janglarda qahramona kurash olib bordi. O'zbekistonlik Abdulla Tog'ayev, Mamadali Madaminov, Leytenant Pilyugin boshliq jangchilar jasoratlarini alohida qayd qilish mumkin. Moskva uchun olib borilgan janglarda o'zbek xalqining qahramon qizlarining jasorati namunasini ko'rsatgan Zebo G'aniyeva Qizil Bayroq ordeni bilan taqdirlandi. Moskva ostonasida fashist qo'shinlarini tor-mor qilishda ko'rsatgan jasoratlari uchun 1753 o'zbekistonlik jangchi «Moskva mudofaasi uchun» medali bilan taqdirlandi. S. Qosimxo'jayev «Qahramon» unvoniga sazovor bo'ldi.

Moskva yonidagi g'alaba sovet rahbarlarida 1942-yildayoq urushni yakunlash, mamlakatni ozod qilish fikrini vujudga keltirdi va butun front bo'ylab hujum qilish haqida buyruq berildi. 1942-yildagi qishki hujumlarda mardlik va jasorat namunasini ko'rsatib, mahorat bilan jang qilgan Qo'chqor Turdiyevga 1942-yil may oyida «Sovet Ittifoqi Qahramoni» unvoni berildi. Jangchilarimizning jasorati ham o'z harbiy kuchining asosiy qismini saqlab dushman qo'shinlarini tamomila yo'q qilishga, sovet rahbarlarining xatolari o'rnini qoplashga kamlik qilar edi. Buning uchun dushmannikidek kuchli harbiy-texnika yarog' va taktika kerak edi.

1942-yil may-iyun oylaridagi sovet qo'shinlarining hujumkor operatsiyalarini to'xtatgan dushman 25-iyunda Volga va Shimoliy Kavkaz yo'nalishida hujumga o'tdi. Mamlakatda yana qaltis vaziyat vujudga keldi. Ana shunday bir paytda o'zbek xalqi o'zbek jangchilariga ochiq maktub bilan murojaat qilib, o'z farzandlarini vatanga sodiqlik va jangda qo'rqish nimaligini bilmaslikka chaqirdi. Bu chaqiriqqa o'z qahramonliklari bilan javob bergan jangchilarimizdan 1974 nafari «Kavkaz mudofaasi uchun» medali bilan mukofotlanadilar.

Dushman markaz va shioliy yo'nalishlarda katta mag'lubiyatga uchragach, asosiy e'tiborni janubiy yo'nalishga qaratadi. Chunki dushmanni Volga havzalaridagi bepoyon kengliklar, shimoliy Kavkazdagi boy yer osti zahiralari sanoat obyektlari

Stalingrad mudofaasini yorib, dushman ustidan katta g'alabani qo'lga kiritilishi urushning borishida tub burilishga asos bo'ldi. Bu janglarda ko'rsatgan jasoratlari uchun 2733 ta o'zbekistonlik jangchilar «Stalingrad mudofaasi uchun» medaliga sazovar bo'ldi. 1943-yilda Oryol-Kursk yo'nalishi bo'yicha olib borilgan shiddatli janglarda ko'rsatgan jasoratlari uchun Ahmadjon Shukurov, V. Shalandin, M. Abdulin, A. Solihovlar Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovar bo'ldilar. Dneprni kechib o'tishdagi qahramonliklari uchun 100 ga yaqin o'zbekistonliklar Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni bilan taqdirlandilar. Ulardan J. Usmonov, V. Nabiyev, X. Aminov jasoratlarini alohida qayd etish mumkin,

1944–1945-yillarda Belorussiya, Ukraina, Moldaviya, Boltiqbo'yi respublikalari va Rossiya Federatsiyasining g'arbiy viloyatlarida faoliyat ko'rsatgan o'zbekistonlik jangchilar faoliyati ikkinchi jahon urushi tarixi sahifalariga bitilgan bo'lib, ularning nomlari dushman ko'ngliga qo'rquv solgan edi. Bular orasida Mamadali Topiboldiyev, J. Otaboyev, I. Musayev, A. Hakimov, I. Qosimov va boshqalarning mardlik namunalari ta'kidlash mumkin.

Bu davrda SSSR chegaralari butunlay tiklangach, sovet qo'shinlari Polsha, Ruminiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Vengriya, Chexoslovakiya, Avstriyani ozod qilib, Berlinni egallashda sovet qo'shinlari tarkibida o'zbekistonlik jangchilar ham o'zlarining baynalmilallik tuyg'ularini namoyon qiladilar. Yevropa xalqlarining fashistlar asoratidan ozod bo'lishlariga o'z hissalarini qo'shdilar. Bu mamlakatlarni ozod qilishdagi jasoratlari uchun B. Boboyev, P. Nurpeksov, T. Nazarov, A. Rahimov, M. Fayozov va boshqalar Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni, 2430 nafar hamyurtimiz «Budapeshtni ozod qilish uchun» medali, 1706

kishi «Berlin olingani uchun», 109208 kishi «Germaniya ustidan g'alaba qozonganligi uchun» medali bilan taqdirlanganlar.

O'zbekistonlik jangchilar Yevropa xalqlarini fashist bosqinchilaridan ozod bo'lishlariga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Polsha, Yugoslaviya, Italiya, Fransiya, Norvegiya, Avstriya, Germaniya davlatlarida tashkil topgan ozodlik armiyalari safida, partizanlar tuzilmalarida ishtirok etgan, 40 mingdan ortiq sovet fuqarolarining orasida o'zbekistonliklar ham ko'pchilikni tashkil qilar edi.

O'zbekistonliklar partizan otryadlari va qarshilik ko'rsatish harakatlarida faol qatnashib, dushmanni tor-mor qilishga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar.

Sovet hukumatining milliy xalqlarga va ularning rahnamolariga nisbatan millatchi tamg'alarini bosganligi urush va urushdan keyingi yillarda ham yaqqol ko'rindi. Hukumat go'yoki mintaqalarda o'zaro milliy kelishmovchiliklar yuzaga kelishi mumkin deb ko'pgina xalqlarni o'zlari yashayotgan hududlardan o'zga yurtlarga ko'chirib yubordi. Bu ayniqsa, urush yillari yaqqol namoyon bo'ldi. Shulardan O'zbekiston hududiga Qrimdan qrim tatarlari, Gruziyadan mesxeti turklari, Shimoliy Kavkazdan ingush, arman va greklar ko'chirib keltirilgan.

Ular NKVD nazoratida, repressiv rejimga qat'iy rioya qilgan holda yashashga mahkum etilib, milliy davlat tuzilmalari va konstitutsion huquqlaridan mahrum etilgan edi. Ko'chirib keltirilgan joylardagi mahalliy aholi bilan bog'lanish kabi huquqlardan ham mahrum qilingan edilar. Lekin o'zbekistonliklar ko'chirib keltirilganlarni o'z uylariga qabul qilib, oxirgi burda nonlarini bo'lishib yeb, o'zlarining yuksak ma'naviyati buyuk insonparvarligini namoyon qildi.

Ikkinchi jahon urushi g'alaba bilan yakunlandi. Lekin uzoq Sharqda yana bir ittifoqchi davlat Yaponiya xavf tug'dirib turar edi. 1945-yil 9-avgustga o'tar kechasi sovet hukumati Yaponiyaga qarshi urush boshladi. 2-sentabrgacha davom etgan bu jangda o'zbekistonlik jangchilar ishtirok etib, Kvantun armiyasini mag'lubiyatga uchratishda, Yaponiyaning taslim bo'lishida o'z hissalarini qo'shdilar. Ikkinchi jahon urushining g'olibona yakunlanishida o'zbekistonliklarning front va front orqasidagi jasoratlari katta hissa bo'lib qo'shildi. 120 mingdan ortiq o'zbekistonliklar SSSRning orden va medallariga sazovor bo'ldilar. 300 ga yaqin o'zbekistonliklarga «Sovet Ittifoqi Qahramoni» unvoni beriladi, 82 ta jangchi «Shuhrat ordeni» bilan taqdirlandilar. O'zbekiston urushdan katta yo'qotish bilan chiqdi.

O'zbekistonliklar insoniyatni fashizm balosidan qutqarishga munosib hissa qo'shdilar. Urushda halok bo'lganlar xotirasini tiklash va qadrlash maqsadida «Xotira» kitoblari tashkil etildi, poytaxtimiz markazida Xotira maydoni va motamsaro ona yodgorlik majmuasi barpo etildi. Bu ishlarga boshchilik qilgan yurtboshimiz farmoni bilan 9-may «Xotira va Qadrlash kuni» deb e'lon qilindi.

13-mavzu yuzasidan seminar darsi

Ushbu mavzu doirasida ham bir qancha o'qtish va dars o'tish texnologiyalaridan foydalanish mumkin. Zero, ular yordamida talabalar seminar darsida o'z mustaqil fikrlarini bayon etishlari, erkin ifodalashlari, jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirishlari, jamoa fikriga nisbatan munosabatlarning vujudga kelishi kabi xususiyatlar yuzaga keladi. Ana shunday usullardan biri «**Klaster**», ya'ni **Axborot yoyish** usulidir.

Bu usulning asosiy jihati shundaki, o'rganilayotgan mavzu talabalar faoliyatini turlicha namoyon bo'lishiga va umumiy xulosaga kelish bilan yakunlanadi, mavzu yuzasidan fikr-mulohazalarni erkin holda bayon etilishiga olib keladi. Bu usuldan foydalanish uchun guruhdagi talabalarni 3–5 guruhlariga ajratish lozim. Mavzuni yanada kengroq va batafsilroq o'zlashtirish uchun o'qituvchi hamda talabalarda qushimcha adabiyotlar, ma'ruza matnlari, xarita bo'lishi lozim.

«Klaster» tuzish bosqichlari:

I. Auditoriya yozuv taxtasiga yoki vatman qog'oziga guruhlar soniga qarab mavzuga doir «kalit so'zlar» yoki «tayanch so'z va iboralar» yoziladi. Bu talabalar tomonidan bajarilishi ham mumkin.

Masalan: ikkinchi jahon urushi, ommaviy harbiy safarbarlik, front, fashizm, Gitlerchilar Germaniyasi, Sovet ittifoqi, orden va medallar, evakuatsiya, insonparvarlik, sanoat va qishloq xo'jaligi, fan va madaniyat, harbiy qahramonlik.

II. Dskada ushbu so'z va iboralarga tegishli fikrlar, tezislar, faktlar, umumiy tushunchalar, hodisa va jarayonlar qog'ozga yozib qo'yiladi. Masalan:

- Ikkinchi jahon urushining boshlanishi va asosiy yakunlari.
- Urushning boshlanishi va O'zbekistonda ommaviy safarbarlik.

- O'zbekistonlik jangchilarning frontda ko'rsatgan qahramonliklari.

- Urush yillarida O'zbekistonga evakuatsiya qilingan xalqlarga nisbatan yuksak insonparvarlik.

- Urush yillarida fan va madaniyat.

- Urush yillarida sanoat va qishloq xo'jaligi.

III. Asosiy tushuncha, g'oya va iboralar o'rtasidagi aloqadorlik chizmada ko'rsatiladi.

IV. Guruhlardagi barcha talabalar individual tarzda yoki jamoa bo'lib, umumlashgan holda o'z variantlarini qog'ozga tushiradilar.

V. Guruhlarda fikrlar shajarasi umumlashtiriladi va yakuniy xulosaga kelinadi.

VI. O'qituvchi talabalar faoliyatini va bilimlarini umumlashtiradi va baholaydi.

Ushbu seminar dars mavzusini o'rganish davomida umumiy muammo tanlanishi mumkin, masalan, «Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekiston». Albatta ushbu mavzu va seminar savollari ma'ruza darsida talabalarga oldindan tayyorlanib kelish uchun topshiriq sifatida berib yuboriladi.

Tayanch so'z va iboralar

Ikkinchi jahon urushi, fashizm, gitlerchilar Germaniyasi, umumiy harbiy safarbarlik, mehnat safarbarligi, front, jasorat, evakuatsiya, sanoat, qishloq xo'jaligi, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi, xalq ta'limi, adabiyot, tasviriy san'at, teatr, musiqa, san'at, «Xotira va qadrlash kuni».

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Ikkinchi jahon urushining boshlanishi. O'zbekistonning urush girdobiga tortilishi.

2. O'zbekiston moddiy va ma'naviy kuchlarining fashizmga qarshi urushga safarbar etilishi.

3. Respublikada xo'jalik va ijtimoiy hayotning harbiy izga solinishi.

4. O'zbekistonga ko'chirilgan sanoat korxonalari va ularning faoliyati.

5. Urush yillarida O'zbekiston sanoati.

6. Urush yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligi.

7. Urush yillarida O'zbekistonda fan va madaniyat.
8. O'zbekiston insonparvar o'lka: urush yillarida evakuatsiya qilingan xalqlarga munosabat.

Nazorat savollari:

1. Ikkinchi jahon urushining boshlanishiga turtki bo'lgan omilar nima edi.
2. Siz O'zbekistonning urushdagi ishtirokini qanday izohlaysiz.
3. O'zbekistonlik jangchilarning frontdagi qahramonliklari haqida gapiring.
4. Urush yillarida fan va madaniyatning harbiy izga ko'chirilishi deganda nimani tushunasiz.
5. Urush yillarida o'zbek xalqining evakuatsiya qilingan xalqlarga ko'rsatgan mehribonliklari nimalarda namoyon bo'ldi.
6. Urush yakunlari va saboqlari haqida gapirib bering.
7. O'zbekistonda 9-may «Xotira va qadrlash kuni» deb e'lon qilinishining mohiyati va ahamiyati qanday.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: «O'zbekiston», 2003.
2. Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. T.10. T.: «O'zbekiston», 2002.
3. Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o'z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'liq T.12. T.: «O'zbekiston» 2004.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., 2008.
5. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. T.: «Sharq», 2001 y.
6. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. T.1-7. T.: 2001-2007 yy.
7. Ibrohimov A. Biz kim o'zbeklar. T., «Sharq» 1999.
8. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob, O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. T.: «Sharq», 2000.
9. Murtazayeva R.H va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (Ma'ruzalar matni).T., 2000.
10. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S. O'zbekiston tarixi. «Darslik». T., 2006.

**14 mavzu. URUSHDAN KEYINGI YILLARDA
O'ZBEKISTONNING IQTISODIY VA MADANIY HAYOTI.
IQTISODIY VA MA'NAVIY QARAMLIK
OQIBATLARI**

Darsning maqsadi	Talabalarda O'zbekiston xalqining urushdan so'ng xo'jalikni tinch qurilishga tushirish va tiklash uchun kurashi, urushdan keyingi davrda O'zbekiston ziyolilarini qatag'on qilishning yangi bosqichi, ma'muriy buyruqbozlik tizimining kuchayishi haqida bilimlar beriladi. Sanoat, elektroenergetika, oltin qazib olish mashinasozlik, asbobsozlik va metall ishlash sanoati va shu kabi sohalar rivoji xususida ma'lumotlar shakllantiriladi. Shuningdek, O'zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya ishlarining kengayishi, yirik suv omborlari va kanallar bunyod etilishi, Mirzacho'l, Markaziy Farg'ona, Qarshi, Sherobod va boshqa qo'riq va bo'z yerlarning o'zlashtirilishi, qishloq xo'jaligining ahvoli, Orol muammosining kuchayishi xususida ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, O'zbekiston iqtisodiyotidagi 50–70-yillardagi o'zgarishlar, aholi sonining o'sishi, etnik tarkibi, ish bilan bandlik darajasining o'zgarishi, aholi turmush darajasi tushuntiriladi. Talabalarga Respublika madaniy hayoti, fan, adabiyot va san'at, ta'lim-tarbiya, ma'naviy hayotda mafkuraviy cheklashlar, ma'muriy buyruqbozlikning oqibatlari haqida ma'lumotlar beriladi. 80-yillarda qayta qurish yillarida O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy hayot, o'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi, O'zbekistonda xalq milliy ongning o'sib borishi haqida tushunchalar beriladi.
Darsning rejasi	1. Urushdan keyingi yillarda O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayoti. 2. Urushdan so'ng O'zbekistonning madaniy va ma'naviy hayoti. 3. Sobiq ittifoqdagi ma'muriy buyruqbozlik tizimining O'zbekistonga ta'siri. 4. «Qayta qurish» yillarida O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy hayot. O'zbek xalqi milliy ongining o'sishi.
Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, Amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara.

Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Slaydlar, O'zbekistonning siyosiy xaritasi, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.
Darsdan kutilayotgan natijalar	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Ushbu mavzu yuzasidan zarur ko'nikma va xulosalar chiqarishga, ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga erishadi.

Urushdan keyingi yillarda O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayoti. Urushdan so'nggi yillarda O'zbekiston xalqlari oldida xalq xo'jaligini tinch qurilish yo'liga solish, uni urushdan oldingi darajaga yetkazish va yanada rivojlantirish kabi murakkab vazifalar turar edi. VKP (b) MQ ning 1945-yil 15-iyuldagi «O'zbekistonda paxtachilikni qayta tiklash va yanada rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida» gi va SSSR XKS ning 1946-yil 2-fevraldagi «1946–1953-yillarda O'zbekistonda paxtachilikni qayta tiklash va yanada yuksaltirish rejası va tadbirlarni to'g'risida» qabul qilgan qarorlari ham shu maqsadga qaratilgan edi. Markazning bu ko'rsatmalari respublika mehnatkashlari uchun paxta ekin maydonlarini kengaytirish, uning hosildorligini yil sayin ko'paytirib borishda eng muhim dastur bo'lib xizmat qildi.

Shuningdek, respublikani rivojlantirish, qishloq xo'jaligini yuksaltirish masalalari VKP (b) MK tomonidan mamlakatni 1946–1950-yillarga mo'ljallangan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish rejasida yanada kengroq ifodalandi. Bunga ko'ra budjetdan xalq xo'jaligining barcha sohalari uchun 3 mlrd. 900 mln. so'm kapital mablag' ajratildi. Sanoatni rivojlantirish ishlari respublika iqtisodiyotining yetakchi sohasi paxtachilikni rivojlantirishga qaratildi. Elektr quvvati ishlab chiqarishga alohida e'tibor berildi. Xususan 5 yil ichida Respublikada 8 ta yirik va o'rta hajmdagi elektrostansiyalar, shu jumladan, 300 000 kv. soat kuchga ega bo'lgan **Farhod** elektr stansiyasi ishga tushiriladi.

Urushdan so'ng O'zbekiston xalq xo'jaligini rivojlantirishga mo'ljallangan mablag'larning katta qismi paxtachilikka ajratiladi va uning bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarga sarflanadi. Respublika traktor parklari sezilarli ko'paydi, kolxozlarga texnik xizmat ko'rsatuvchi MTS lar soni 245 taga yetdi, ulardagi traktorlar soni 1950-yilda 29,5 mingtani,

paxta terish mashinalari soni 3617 tani tashkil etgan edi. Shu ma'noda respublikada paxtachilik va boshqa sohalarni ham rivojlantirib borishga e'tibor qaratildi. 1947–1948-yillarda paxta tayyorlashning davlat rejasi bajarilmagan edi. 1949-yildan boshlab ahvol ijobiy tomonga o'zgaradi. 1950-yili davlatga 2 mln. 222 ming tonna paxta yetkazib beriladi, hosildorlik gektaridan 20,7 sentnerga yetdi. 1950-yildan paxtaning xarid narxi oshirilib, 1 tonnasiga 2200 so'm, ya'ni avvalgidan ikki baravar oshiriladi. 1950-yilda respublikada jami 2282,4 ming tonna paxta yetishtirilib hosildorlik yanada oshgan.

XX asr 50 yillardan boshlab respublikada qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish va u yerlarda paxtachilik xo'jaliklarini yangidan tashkil etishga e'tibor qaratiladi. Shu maqsadda **Qarshi, Markaziy Farg'ona, Mirzacho'l, Jizzax** cho'llarini o'zlashtirish uchun barcha kuchlar safarbar etiladi. Xususan 1953–1955-yillarda 130 ming gektar yangi yerlar o'zlashtiriladi, 1956-yili birgina Mirzacho'lning o'zida sug'oriladigan yerlar maydoni 205.000 gektarga yetgan edi. Paxta monokulturasining kuchayib borganligi yana shunda ko'rish mumkinki, agar 1950-yilda 1,1 mln ga yerga paxta ekilgan bo'lsa, 1985-yilga kelib, bu ko'rsatkich 2 mln gektargacha yetgan edi, hosildorlik har gektar hisobiga 20,1 s dan 27,0s. ga ko'tariladi.

Natijada g'alla, arpa, suli, makkajo'xori, meva-sabzavot, poliz ekinlari maydonlari qisqarib ketdi. Xususan g'alladan olinayotgan hosildorlik gektar boshiga atigi 5–8 senterni tashkil etgan, xolos. 1985-yilda respublika bo'yicha atigi 387,9 ming tonna g'alla yetishtirilganligi aholining ushbu ekin turiga bo'lgan ehtiyojini qondira olmas edi. Chorvachilik, parandachilik, baliqchilik sohalarni rivojlantirishda respublikaning imkoniyat darajasi qanchalik keng va katta bo'lmasin, biroq bular ham sovetlar davrida yetarli foyda hamda daromad bilan ishlaydigan xo'jalik tarmoqlariga aylana olmadi.

Paxtachilikni rivojlantirish uchun mineral o'g'itlardan foydalanishga katta e'tibor qaraladi. Paxta xomashyosi yetishtirish **1946–1985-yillarda 5,5** barovar ko'paygan, paxta ekiladigan maydonlar 1 mln. ga. dan ortdi. Ommaviy ravishda qishloq xo'jaligiga e'tiborning kuchaytirilganligi qo'riq va bo'z yerlarning yuragi hisoblangan Jizzax, Mirzacho'l, Qarshi, Surxon-Sherobod, Farg'ona cho'llaridagi paxta maydonlarini suog'rish uchun suv inshootlaridagi manbalardan keragidan ortiq foydalanishlar natijasida Orol dengizining qurishiga, keskin suv tanqisligiga sabab bo'ldi. Jumladan, 1960–1970-yillarda uning suv sathi bir yilda 18 sm, 1971–1980-yillarda 53 sm ga, 1985-

yilga kelib esa 87 sm. ga yetgan edi. 1961-yildan 1991-yilgacha dengiz hajmi 3 baravar qisqaradi, uning qirg'ogi 75–80, ba'zi joylarda 100 km.ga chekindi.

Respublika qishloq xo'jaligida paxta yetishtirish salmog'ining ortishi, boshqa sohalar meva, poliz, sabzavot, yetishtirish, donchilik va boshqa mahsulotlar yetishtirish asta-sekin kamayib, qisqarib bordi. Eng achinarlisi shuki, xalqimizning azaliy mashuloti samarasi bo'lgan bu xil mahsulotlarning ortishi bora-bora ayrim qishloq xo'jalik mahsulotlari respublikamizga chetdan keltiriladigan bo'lib qoldi. Masalan, bug'doy, arpa yetishtirish imkoniyati katta bo'lgani bilan, uni ekish uchun sug'oriladigan yerlar ajratilmas, shu bois bu ekin turlari asosan lalmikor yerlarda yetishtirilgan. Hosildorlik ham gektar boshiga atigi 5–8 senterni tashkil etgan. 1985-yilda respublika bo'yicha atigi 387,9 ming tonna g'alla yetishtirilgan xalos.

Respublika sanoat korxonalarini malakali ishchi kadrlar bilan ta'minlash borasida ham sezilarli ishlar amalga oshirilgan. Turli hunar maktablari, fabrika-zavod ta'limi tarmoqlari, temir yo'l bilim yurtlari va maxsus kurslar orqali 1946–1950-yillarda 216,7 ming ishchi kadrlari tayyorlandi. Shu yillarda respublika texnika Oliy o'quv yurtlari sanoat, qurilish, transport, aloqa tarmoqlari uchun 2372 ta muhandis, o'rta maxsus o'quv yurtlari esa 5719 ta texnik kadrlar tayyorlangan. Ayni chog'da respublikada hamon mahalliy ishchi kadrlar salmog'i kam edi.

60-yillar boshlariga kelib, O'zbekistonda 1500 dan ziyod zamonaviy sanoat korxonalari mavjud bo'lgan. Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Qo'qon, Andijon, Chirchiq, Navoiy, Angren, Quvasoy singari shaharlarda muhim sanoat tarmoqlari ishga tushiriladi.

Ayniqsa, paxtachilik, jun, qorako'l teri bilan bog'liq yengil sanoat o'sib bordi. Farg'ona va Qo'qonda yangi to'qimachilik kombinatlari, Toshkentda trikotaj fabrikasi, Buxoro, Samarqand va Namanganda ip yigirish fabrikalari qurilib ishga tushiriladi. Agar 1941-yilda respublikada 107 mln. metr ip-gazlama ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1950-yilda 161 mln. metr ip-gazlama tayyorlanadi. Yirik sanoat korxonalari «Toshselmash», «O'zbekselmash», «Chirchiqselmash», Samarqandagi «Krasniy dvigatel» va boshqa zavodlar paxtachilik bilan boliq mashinalar ishlab chiqarishni keng yo'lga qo'yidilar. Xususan 1950-yilda 4803 ta chigit seyalkalari, 7784 ta traktor kultivatorlari tayyorlanadi. 1950-yilda 4641 ta SX-40 paxta terish mashinalari tayyorlanadi. Paxta tozalovchi mashinalar ishlab chiqarish 1946-yilda 363 ta bo'lgan bo'lsa, 1950-yilga kelib, ularning soni 1251 taga yetadi.

60-yillarda O'zbekistonda yangidan vujudga kelgan oltin va gaz sanoati ham mohiyat e'tibori bilan asosan Ittifoq manfaatlariga xizmat qildi. Binobarin, o'zbek geologlari tomonidan kashf etilib topilgan Uchquduq, Muruntov, Marjonbuloq konlaridan qazib olinib boshlagan yuqori sifatli oltinlar, Buxoro Gazli, Ko'kdumaloq va boshqa joylardan topilgan gaz zaxiralari, ulardan olingan milliardlab kub zangori olov quvurlar orqali Uralga, Markazga, uzoq xorijiy Yevropa mamlakatlariga qadar yetkazildi.

XX asr 60-yillaridan O'zbekistonda paxta yetishtirish ko'rsatkichlarini yanada oshirish maqsadida yangi ekin maydonlarini ochish, irrigatsiya tarmoqlarini barpo etish kompaniyasi boshlanadi. Bu rejani amalga oshirish maqsadida Amudaryo va Sirdaryoning suv resurslari paxta ekin maydonlarini sug'orish uchun sarflanib Orol dengiziga suv quyilishi umuman yo'q darajaga borib yetadi. Orol dengizining qurishi oqibatida yerlarning sho'rlanishi, tuproq unumdorligining keskin pasayib ketishi, atmosfera havosining ifloslanishi natijasida o'simlik va hayvonot dunyosining tabiiy muvozanati buzildi. Atrof-muhitdagi ekologik o'zgarishlar bevosita inson salomatligiga ham jiddiy xavf sola boshladi. Bu esa o'zbek xalqining ijtimoiy siyosiy hayotida orol muommosi kabi global muommoni yuzaga keltirdi. Chunki orol muommosi allaqachon O'zbekiston doirasidan chiqib yon-atrofdagi hududlar va butun mintaqaning tabiiy muvozanatini buzuvchi katta bir ekologik tahdidga aylanib qoldi.

Xo'jalikning boshqa sohalarida jiddiy siljishlar kuzatiladi. R.X.Murtazayeva, Q. Usmonov. M. Sodiqovlarning qayd etishlaricha, Respublikada tabiiy resurslardan foydalanish, yangi konlar ochishga e'tibor kuchaytirilib, bu jarayon 50–60-yillarda ancha rivojlantiriladi. Ayniqsa, tabiiy gaz, neft, temir rudasi, oltin, rangi metallar, osh tuzi qazib chiqarishga e'tibor kuyachaytiriladi. Jumladan, 1955-yilda Jarqoq, 1956-yil, Buxoro viloyatida Gazli neft konlarining ochilishi natijasida gaz sanoati shakllantirildi. 1958–1960-yillarda **Jarqoq-Buxoro-Samarqand-Toshkent** magistral gaz quvuri qurilishi bilan respublikaning markazi asosiy gaz zaxiralari bilan bog'landi. Polvontosh-Asaka gaz quvuri quriladi. Farg'ona vodiysida **Moylisoy, Shahrixon**, Surxondaryo viloyatida **Kokaydi va Lalmikor** neft konlari ochilib foydalanishga topshirildi. Respublika tabiiy gazi quvurlar orqali Uralga, Markazga yetkazib berildi. Neft ishlab chiqarish 1950-yilda respublika 163 mln. tonnadan oshib ketdi.

Transport sohasiga alohida e'tibor qaratilib, uzunligi 400 km masofaga ega bo'lgan Chorjo'y-Urganch temir yo'li quriladi. Bu bilan **Ashxobad, Samarqand, Dushanbe, Toshkent** va boshqa shaharlar temir yo'l orqali Rossiya bilan bog'landi. Transport tarmoqlari uzluksiz kengayib bordi. O'zbekistonning Xorazm viloyati, Turkmaniston va Qoraqalpog'iston hududlarini bog'lovchi Chorjo'y-Qo'ng'iro't temir yo'l magistrali qurilishi muhim voqea bo'ldi. Urushdan so'ng xalq xo'jaligini mahalliy ishchi kadrlarga bo'lgan talabi qondirilmadi. Natijada kadrlar tayyorlashni rejalashtirishda jiddiy xatoliklarga yo'l qo'yildi, ba'zi sohalarda keragidan ortiq ishchi kadrlar tayyorlandi, boshqa sohalarda, ayniqsa, texnika taraqqiyotini belgilaydigan tarmoqlarda mahalliy kadrlar tanqisligi sezilib qoldi. Aholi tarkibida ishchilar soni anchagina o'sganiga qaramay, respublikamiz bu ko'rsatkich bo'yicha sobiq ittifoq respublikalari ichida 1979-yilgi ma'lumotga ko'ra, 13 o'rinda turar edi. O'zbekiston ishchilar sinfining milliy salmog'i jihatidan orqada qolmoqda edi. Masalan, o'zbeklar 1973–1983-yillarda sanoatda 51,1 foizni, qurilishda 46,5, transportda 38,6, aloqada-40,6 kimyo va neft kimyosida 24,9 foizni tashkil qilgan.

Respublika xalq xo'jaligining eng muhim taraqqiyoti shubhasiz elektr energiyasi ishlab chiqarish va uni iste'molchilarga yetkazib berishga qaratildi. Shu maqsadda urushdan so'ng 1-Oqqovoq, 1-Bo'zsuv, 2-Bo'zsuv va boshqa gidroelektr stansiyalar qurib ishga tushirildi. Jumladan, respublikada 1945-yilda 1.187 mln kv/soat elektr energiyasi ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1950-yilda bu ko'rsatkich 2.681 mln. kv/soatga yetgan.

Urushdan keyingi yillarda O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojida bir qancha rahbaralarning o'rni katta bo'ldi.

Usmon Yusupov (1900–1966 yy) – davlat arbobi. Farg'ona viloyat, Farg'ona tumanidagi Kaptarxona qishlog'ida tug'ilgan. 1916-yil u Qovunchi (hozirgi Yangiyo'l shahri) dagi paxta tozalash zavodida ishlaydi va turli jamoatchilik ishlarida faol qatnashdi. U.Yusupov 1929–1931-yillarda O'zbekiston Kompartiyasi MQ kotibi, 1931–1937-yillarda VSSPS O'rta Osiyo byurosining raisi, O'zbekiston SSR Oziq-ovqat sanoati xalq komissari lavozimida ishlagan. 1937-1950 yillarda O'zbekiston KP MQning birinchi kotibi, 1950–1953-yillarda SSSR Paxtachilik vaziri, 1953–1954-yillarda O'zbekiston SSR Ministrlar Kengashining raisi kabi mas'ul lavozimlarda ishlaydi. 1954-yilning oxirida SSSR hukumati va partiya boshlig'i N.Xrushchevning buyrug'i bilan U.Yusupov respublika hukumati boshlig'i lavozimidan olib

tashlanadi. U 1955–1966-yillarda «4-Boyovut» va «2-Boyovut» paxtachilik sovxozlari hamda Yangiyo‘l tumanidagi «Xalqobod» agrar sanoat birlashmasi direktori lavozimlarida ishlaydi.

U.Yusupov respublika rahbari bo‘lib ishlagan yillarida uning tashabbusi asosida O‘zbekistonda xalq hashari yo‘li bilan yirik suv inshootlari quriladi (Katta Farg‘ona kanali, Kattaqo‘rg‘on suv ombori va b.). Ikkinchi jahon urushi yillarida SSSRning g‘arbiy rayonlaridan O‘zbekistonga ko‘chirib keltirilgan yirik korxonalarni tezlik bilan joylashtirish va ishga tushirish, yangi korxonalar qurish, frontni oziq-ovqat, paxta va boshqa qishloq xo‘jalik mahsulotlari bilan muntazam ta‘minlashda faol qatnashdi. O‘zbekistonliklarni fashizmga qarshi kurashga safabar etishda, urush tufayli boshpanasiz qolgan aholiga, ota-onasiz qolgan yuz minglab bolalarga mehribonlik va o‘zbeklarga xos bo‘lgan yuksak insonparvarlik sifatlarini ko‘rsatishda bosh-qosh bo‘ldi. U.Yusupov 1966-yil 7-mayda Toshkent shahrida vafot etadi.

Sharof Rashidov (1917–1983) – taniqli davlat va jamoat arbobi, yozuvchi. Jizzax shahrida tug‘ilgan. 1933-yilda Jizzax pedagogka texnikumiga o‘qishga kiradi, uni tugatgach, o‘zi o‘qigan maktabda o‘qituvchilik qiladi. 1941-yil noyabrda frontga chaqiriladi. 1942-yil og‘ir yaralanib, Vataniga qaytib keladi va Jizzaxdagi o‘rta maktabda direktorlik qiladi. 1943-yil «Lenin yo‘li» gazetasida mas‘ul muharrir, 1944 yil Samarqand viloyati partiya qo‘mitasida kotib lavozimlarida ishlaydi. 1947–1949-yillarda «Qizil O‘zbekiston» (hozirgi O‘zbekiston ovozi) gazetasi muharriri, O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasining boshqaruv raisi (1949–1950), 1950-yil O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi, SSSR Oliy Soveti Prizidiumi raisi o‘rinbosari, 1959-yilda umrining oxirigacha O‘zbekiston SSR KP MQ birinchi kotibi lavozimlarida ishladi.

Sh.Rashidov ko‘pgina muhim obyektlar (qo‘riq va bo‘z yerlarni o‘zlashtirish, suv inshootlari qurish, Toshkent zilzilasi oqibatlarini tugatish va shaharni qayta qurish, Toshkent metropoliteni qurilishini yo‘lga qo‘yish va h.k.) qurilishi, O‘zbekistonning ko‘p qirrali salohiyati va rivojlanishi uning nomi bilan bog‘liqdir.

Sh.Rashidov «G‘oliblar» (1951), «Kashmir qo‘shig‘i» (1956), «Qalb amri bilan» (1982) qissalari, «Bo‘rondan kuchli» (1958), «Qudratli to‘lqin» (1964) romanlari, bir qancha publitsistik kitoblar va boshqa asarlar muallifidir.

2. Urushdan so‘ng O‘zbekistonning madaniy va ma‘naviy hayoti. Urush tugugandan so‘ng respublika ma‘naviy-madaniy hayot-

ning barcha sohalarida, chunonchi, xalq ta'limi, tibbiyot, ilm-fan, adabiyot, sa'nat sohalarida muayyan siljishlar qo'lga kiritildi. Eng avvalambor respublikada xalq ta'limini qayta tiklash va rivojlantirishga e'tibor qaratiladi. Umumiy o'rta maktablar soni ortib bordi, ularda faoliyat olib borayotgan kadrlar soni ham son va sifat jihatdan o'zgargan.

1946–47 o'quv yilida respublikada 4483 maktab bo'lib, ularda 212.000 o'quvchi o'qigan bo'lsa, 1965–66 o'quv yilida 9716 taga undagi o'quvchilar soni 2.476.000 kishiga yetgan. Oliy o'quv yurtlarida talabalar soni 21.190 dan 168.800 taga yetgan. 1958-yil «**Mamlakatda xalq maorifi tizimini yanada rivojlantirish to'g'risida**» qonun qabul qilingan edi. Unda o'qitishni turmush bilan bog'lab olib borish, yoshlarga umumiy politexnik ta'lim berish vazifalari ilgari surildi. Bu qonun va undan kelib chiqadigan vazifalar O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimining rivojlanishi uchun ham asos qilib olindi. 1962-yilda mamlakatda umumiy majburiy 8 yillik ta'limga o'tish amalga oshirildi.

Xalq ta'limini yanada rivojlantirish maqsadida 1966-yilda «Respublika umumta'lim maktablari ishini yanada yaxshilash choralari to'g'risida» va 1969 yilda «*Respublika umumiy o'rta ta'limga o'tish munosabati bilan xalq maorifini yanada yaxshilash choralari to'g'risida*»gi qarorlari qabul qilinadi. Maktablar soni tobora ortib borgan. Xususan 1965–1985-yillar davomida respublikada umumta'lim maktablari 8716 tadan 9188 taga ko'paygan, o'quvchilar soni esa 3055,8 ming nafardan 6519,6 ming nafarga ortgan. 1965–1985-yillarda respublika maktablarida o'rta ma'lumot olganlar soni 5,7 mln. kishidan oshib ketgan edi. Mamlakatda madaniy-ma'rifiy ishlar salmog'ini kengaytirish, fuqarolarni kommunistik mafkura asosida tarbiyalashga katta e'tibor qaratiladi. Shu maqsadda mafkuraviy markazlar, xususan klublar va kutubxonalar salmog'i ortgan. 1960-yillar respublikada 2.977 klub bo'lsa, 1970-yilda ularning soni 3.441 taga yetgan. Shu yillari kutubxonalar soni 3.418 tadan 5.822 taga; muzeylar soni 14 tadan 26 taga yetgan.

Fan va madaniyat muttasil rivojlanib bordi. Ayniqsa, fanning turli sohalarida faoliyat olib borayotgan olimlar, muhandislar, texnik xodimlar, ixtirochi va ratsionalizatorlar soni ortib borgan. Ular orasidan Respublika va ittifoq miqyosida yetuk olimlar yetishib chiqib, milliy kadrlarning salmog'i ham yuqori darajada edi. Ayniqsa, fan jadallik bilan rivoj topdi. Jumladan, 1950-yil O'zbekistonda 1760 fan nomzodi,

180 fan doktorlari mavjud bo'lgan bo'lsa, 1965-yilda fan nomzodlarining soni 4000 taga, fan doktori 324 ga yetgan.

XX asr 50–60-yillari Respublika Fanlar Akademiyasining olimlari ayniqsa, matematika-mexnanika, tibbiyot, energetika, qishloq xo'jaligi sohalarida ilmiy ishlar olib boradilar. 50-yillardan boshlab respublikada ilmiy-tadqiqot ishlarida atom quvvatidan foydalana boshlandi. Dastlabki paytda atom quvvati Toshkent va Samarqand Davlat universitetlari laboratoriyalaridan Fanlar Akademiyasining fizika-texnika institutida, Politehnika va tibbiyot institutlarida ishlatilgan edi. Fan texnikadagi yutuqlar evaziga 1956-yilda Toshkent telemarkazi ishga tushiriladi. Keyinchalik 1962-yil Urganchda, 1964-yil Nukusda ham televizion markazlar ish boshlaydi.

Fanning turli yo'nalishlarida mahalliy millat vakillari orasidan turli sohalarida olimlar, kashfiyotchilar yetishib chiqdi. Xususan matematika sohasida *T.N.Qori-Niyoziy, T.A.Sarimsoqov, S.X.Sirojiddinov*, fizika sohasida *U.O.Orifov, S.A.Azimov*, kimyo sohasida *O.S.Sodiqov, S.Yu. Yunusov, M.I.Nabiyev*, texnika sohasida *M.T.O'razboyev, X.A.Rah-matulin, X.Fayziyev*, biologiya yo'nalishida *A.M.Muzaffarov, K.Z. Zokirov, T.Z.Zohidov*, tarix falsafa yunalishlarida *I.M.Mo'minov, H.Sulaymonova, Ya.G'.G'ulomovlar* nomlarini qayd etish mumkin.

Respublikaning fan, ta'lim tizimidagi yutuqlari nafaqat ittifoq miqyosida, balki dunyo miqyosida ham keng tan olindi. Jumladan, 1961-yili Toshkent Davlat universiteti qoshida chet elliklar uchun maxsus tayyorlov bo'limi ochiladi. O'zbekiston Fani va madaniyati chet davlatlarning iqtisodiyotini rivojlantirishga o'z hissalarini qo'shdilar. 1960–1970-yillardan boshlab Toshkent shahridagi qator oliy o'quv yurtlarida chet ellik talabalar ham ta'lim ola boshladilar.

Shu yillarda O'zbekiston xalqaro birodarlashgan shaharlar uyushmasiga a'zo bo'lib, Toshkent Livianing Tripoli, AQShning Siyetl, Marokashning Marokash, Yugoslaviyaning Skople shaharlari bilan birodarlik aloqalarini o'rnatadi. Toshkentda xalqaro yig'inlar, uchrashuvlar va ilmiy simpoziumlar o'tkazila boshlandi. Jumladan, 1959–72-yillarda o'ttizdan ortiq ilmiy sessiya va kengashlar, 1958-yilni kuzida Toshkentda 37 ta Osiyo va Afrika mamlakatlari yozuvchilarining anjumani o'tkaziladi. An'anaviy ravishda Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarining **Toshkent kinofestivali** o'tkazib turilgan. Ammo, O'zbekiston chet davlatlar bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarini kengaytirish, uni samarali olib borish uchun barcha imkoniyatlarga ega emasdi. Taniqli adiblar, shoirlar o'z sohalarida ijod

qildilar. Xususan Oybek, Uyg'un, G'afur G'ulom, Zulfiya, Turob To'la, Mirtemir, Mirmuhsin va boshqalar ajoyib asarlar yaratdilar. Ular orasida Oybekning «Oltin vodiyan shabadalar», Parda Tursunning «O'qituvchi», Asqad Muxtorning «Opa-singillar» romanlari, Abdulla Qahhorning «Shohi so'zana», «Og'riq tishlar» B.Rahmonovning «Yurak sirlari» dramalari el orasida mashhur bo'ldi.

Adabiyotda mafkuraviy ta'sir o'tkazishning quroli sifatida qaragan bo'lishiga qaramasdan o'zbek adabiyotining yanada rivojlanishida 60–70-yillar adabiyoti alohida o'rin tutadi. Shunday adiblar orasida Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, O'lmas Umarbekovlar faoliyatini qayd etish lozim. Yosh ijodkorlardan Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Shukur Xolmirzayev, O'tkir Hoshimov, Omon Matjon, Rauf Parfi kabi adiblar yetishib chiqdilar.

80-yillarning o'rtalaridan adabiyot xalq hayotini haqqoniy aks ettirish yo'lida yangicha qadamlar qo'ya boshladi. Badiiy asarlarning mavzui doirasiga Orol fojeasi, o'zbek dehqonining mashaqqatli taqdiri, tabiat, til, madaniyat va tariximizga oid muammolar shiddatliroq kirib keldi. Yangi mazmun ijodda yangicha zamonaviy shakl, xalqona ohanglarda keng yo'l ocha boshladi.

50–60-yillarda Respublika san'atida, xususan teatr va raqs san'atida ilgari siljishlar yuz berdi. 1947-yili Toshkentda xoreografiya bilim yurti ochildi. 1957-yili mashhur raqqosa M.Turg'unboyeva tomonidan «Bahor» o'zbek xalq raqs ansambli, 1958-yili G.Rahimova rahbarligida Xorazm ashula va raqs ansambllari tuziladi. Ular o'zbek sahna raqslarini boyitdilar. 1964-yil Toshkentda «Yosh gvardiya», 1990-yildan Abror Hidoyatov nomidagi o'zbek drama teatri ochiladi. Ular repertuaridan keng o'rin olgan va 60–70-yillarda teatr sahnalariga olib chiqilgan I.Sultonning «Noma'lum kishi» S.Azimovning «Qonli sarob», M.Oybekning «Qutlug' qon», S.Ahmadning «Kelinlar qo'zolari» sahna asarlari tomoshabinlar e'tiborini qozondi. O'zbek teatr san'ati dovrug'ini ko'tarish, uni elga manzur qilishda katta ijodiy mehnati singan, unga butun umrini boshlagan M.Uyg'ur, Ye.Bobojonov, A.Hidoyatov, S.Eshonto'raeva, O.Xo'jaev, Sh.Burxonov, R.Hamraev, N.Rahimov, A.Bakirov, Z.Muhammadjanov, H.Nosirova, S.Qobulova, L.Sarimsoqova, G.Izmaylova, B.Qorieva, Ya.Abdullaeva, S.Xo'jaev, H. Umarov singari san'atkorlar, aktyorlar, kinematograflar yetishib chiqdilar.

Musiq va teatr sohasidagi bu o'zgarishlar bir tomonlama bo'lib jahon san'ati darajasiga tezroq yetib olish uchun o'zbek milliy madaniyatidan uzoq bo'lgan opera, balet, simfonik musiqaga asosiy

e'tibor berilib, milliy drama teatrlarimiz e'tibordan chetda qoldi. «Shaklan milliy mazmunan sotsialistik» shiori ostida rivojlangan sovet adabiyoti va san'atining asl maqsadi «baynalmilallashtirish» bo'lib badiiy asarlarda milliylik yo'qola bordi.

3. Sobiq ittifoqdagi ma'muriy buyruqbozlik tizimining O'zbekistonga ta'siri. Urushdan so'ng jamiyat hayotida ma'muriy buyruqbozlik tizimi kuchayib bordi. Xususan mamlakatning ijtimoiy-siyosiy tizimida partiyaning yakka hukmronligi kuchayib bordi. Siyosiy qatag'onlikning yangi bosqichi boshlandi. Agar 30-yillarda qatag'onlikni ichki ishlar xalq komissarlari (NKVD) olib borgan bo'lsa, endilikda bu mudhish ishlarni kommunistik partiyaning markaziy komiteti va uning quyi tashkilotlari bajardi. 1949-yilning martida chaqirilgan O'zbekiston kommunistlarining X se'zdi respublika mehnatkashlarini kommunistik ruhda zaharlash, milliy qadriyatlarga «diniy xurofotga qarshi kurashni kuchaytirish vazifalarni qo'ydi. Bu bilan jamiyatda sotsialistik mafkurani vayronkorlik roli yana ham kuchaytirildi.

1949–1952-yillarda ko'pgina mashhur o'zbek ijodiy ziyolilari asossiz ravishda ayblanib, qatag'on qilindi. O'zkompartiyaning 1949-yil 25-iyundagi byuro majlisida bir guruh yozuvchilar millatchilikda. Eski feodal madaniyati oldida bosh egish, o'tmishni ideallashtirishda ayblandi. **Oybek, Abdulla Qahhor, Mamarasul Boboev, Mirtemir, Shayxzoda** kabi o'zbek yozuvchilari badnom qilindi. 1951-yili avgustda bir guruh atoqli ijodkor ziyolilar «millatchilar»- deb matbuotda nohaq tanqid qilindi, «buzg'unchilikda» ayblandi. Keyinchalik yozuvchilardan Shayxzoda, Shukrullo, Shuhrat, Said Ahmad va boshqalar uzoq muddatga ozodlikdan mahrum etildi.

XX asr 80-yillarida sovet tuzumi qatag'onlari yana davom etdi. Markaz rahbarligida O'zbekistonda navbatdagi oshkora qatag'on boshlanib ketdi. «**Paxta ishi**», «**O'zbeklar ishi**», deb atalgan mash'um siyosat niqobi ostida minglab begunoh-kishilar jinoiy javobgarlikka tortildi. «Paxta ishi» va «o'zbeklar ishi» deb nomlangan tergovlar boshlanib ketadi. Gdlyan guruhi O'zbekistonliklarga nisbatan qonunsiz, beshafqat ishlarni boshlab yubordi. Ularning zo'ravonligi oqibatida sudlar adolatsiz hukmlar chiqarib boshladi.

Tarixiy adabiyotlarda qayd etilishicha, 1989-yilgacha Respublikamizda mazkur ishlar bo'yicha 4,5 mingdan ko'proq kishi sudlanadi. Aybsiz odamlarni, ularning oila a'zolarini qamoqqa olish, jismoniy va ruhiy qiynoqqa solish avj oldi. Hisobga olinganlar tergov usullariga dosh

berolmay o'z jonlariga qasd qilishgacha borib yetdilar. O'zbekistonda inson huquqlari behad toptalayotganligi haqida Moskvaga xatlar jo'natildi. Afsuski, bu xatlar tekshirilmasdan, hatto javob yozishga e'p ko'rilmadi. Respublikada o'ylab topilgan «Paxta ishlari»ni ko'rib chiqish uchun maxsus komissiya tuzildi. Komissiya ish faoliyatiga 40 ming tomdan iborat ishni ko'rib chiqish topshirildi. 1990-yilning iyun oyiga kelib, komissiya muhim bir xulosaga keldi. 1990-yil 13-iyun kuni Moskva shahriga SSSR Bosh prokurori, SSSR Oliy sudining raisi va SSSR Adliya vaziri nomiga yozilgan xatda komissiya xulosalari batafsil ko'rsatildi. Bu xatda «Paxta ishlari» chuqur tahlil qilinib, sudlanganlarni oqlash masalasi qo'yilgan edi. Biroq yuqoridagi tashkilotlar ko'mak o'rniga tayziqni kuchaytirdilar.

Respublika rahbarining qat'iyatli harakati bilan nohaqlik barham topdi. Komissiya ikki yildan ko'proq vaqt orasida 40 ming tomlik ishni ko'rib chiqdi. 3,5 mingdan ko'proq kishi oqlandi. Qolganlarning jazo muddatlari kamaytirilib, bir qismi Prezidentimiz tomonidan avf etildi.

Paxta komissiyasi faoliyatining eng muhim tomonlaridan biri shundan iboratki, paxta ishlari bo'yicha sudlanganlarning ko'pchiligi hayotligida oqlandi, yuzlari yorug' bo'ldi, toptalgan huquqlari tiklandi, o'z ish joylariga qaytishdi, musodara qilingan mulki qaytarilib, boshqa yetkazilgan moddiy zararlar qoplandi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, xususan, respublikamiz Prezidenti tashabbusi bilan nohaqlik barham topdi. Minglab begunoh fuqorolarning nomlari yana qaytadan oqlandi.

4. «Qayta qurish» yillarida O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy hayot. O'zbek xalqi milliy ongining o'sishi. KPSS Markaziy Qo'mitasining 1985-yil aprel Plenumida jamiyatni «qayta qurish» orqali iqtisodiyotni tiklash, xalqning turmushini yaxshilash siyosati belgilandi. Bundan ko'zlangan maqsad jamiyatni sotsialistik asosda isloh qilish, jamiyatning barcha sohalarida to'la demokratik jarayonlarni boshlash edi. Ammo hukumatning olib borgan ichki siyosati va ko'pmillatli mamlakat fuqarolari qarashlari o'rtasida o'ziga xos nomutanosiblik sodir bo'ldi. Xususan 1987-yildagi mavjud siyosiy tuzumni va iqtisodiyotga partiyaviy rahbarlikni saqlab qolgan holda, xo'jalik mexanizmini isloh qilish yo'lidagi urinishlar ham samara bermadi.

Iqtisodiy islohotlar tez orada qotib qolgan ijtimoiy - siyosiy sistema inqirozida qoldi. Respublika xalq xo'jaligida umumiy ijtimoiy mehnat unumdorligi oldingi davrlarga nisbatan pasayishi kuzatildi. Natijada 1980-yillarning ikkinchi yarmida siyosiy sistemani isloh qilishga,

birinchi navbatda KPSSning siyosiy va mafkuraviy hukmronligini cheklashga, davlat va xo'jalik organlarini kompartiya hukmronligidan chiqarishga, xalq deputatlari sovetining to'la hokimiyatini ta'minlashga urinish sodir bo'ldi. Islohotlar natijasida jamiyatni demokratiyalash, oshkoralik, turli xil fikrlar bildirishga imkon berish tomon ijobiy qadamlar bo'ldi. Matbuotda, radio va televideniya da turli xil fikr-mulohazalar erkin yoziladigan, gapiriladigan bo'ldi. «Qayta qurish» siyosatining ilmiy va nazariy jihatdan puxta va aniq-ravshan dasturini ishlab chiqilmaganligi, iqtisodiy siyosat puxta o'ylab ko'rilmagan sinov va eksperimentlarga asoslangan mamlakat ichki imkoniyatlarini hisobga olmasdan xalq xo'jaligining barcha sohalarini bir vaqtning o'zida rivojlantirishdan iborat noto'g'ri yo'l tutilganligi natijasida jamiyatda inqirozli holat yuzaga keldi.

Natijada jamiyat va ishlab chiqarishni markazlashtirilgan tarzda rejalashtirish asosida boshqarish va taqsimlashdan bozor iqtisodiyoti yo'liga o'tildi. 90-yillar boshida bozor iqtisodiyotiga o'tish zaruriyatidan kelib chiqib, dasturlar tuzildi, qarorlar qabul qilina boshlandi. Ammo bu paytda barcha joylarda bo'lgani kabi, O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy hayot yanada murakkablashib bordi. Respublika partiya va davlat rahbarlik lavozimlariga Markaz tomonidan ko'plab kadrlar yuborildi. «Kadrlar to'dasi» deb nom olgan 400 ga yaqin kishilar O'zbekistonda hukumatni boshqara boshladilar.

Yuqorida qayd etilganidek O'zbekistonda «o'zbek ishi», «paxta ishi» deb atalgan jinoiy ishlar to'qib chiqarildi. Moskvadan yuborilgan Gdlyan va Ivanov guruhi ming-minglab rahbarlik mahoratini puxta egallagan rahbar kadrlarga nisbatan turli aybnomalarni o'ylab topdilar, qamash, ozolikdan mahrum qilish kabi hollar kuchaya boshladi.

Xalqning boy tarixi, mentaliteti va madaniyatini, o'lkaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olinmasdan xalqning urf-odatlarini, an'analari, tili va ma'naviyati inobatga olinmadi. Olimlar, yozuvchilar va boshqa ijodiy xodimlar faoliyati mahalliychilikda, milliy cheklanganlikda ayiblandilar. Natijada respublikada millatlararo nizolar kelib chiqqa boshladi. Jumladan, 1989-yilda **Toshkent va Farg'onada** ro'y bergan millatlararo mojarolar shular jumlasidan edi. Bu mojarolar, ayniqsa, Farg'ona vodiysida ommaviy tus oldi. Respublikaning siyosiy rahbariyati yuzaga kelgan bu murakkab vaziyatni to'g'ri baholay olmagan uchun, yoshlarning ommaviy chiqishlari, millatlararo to'qnashuvlar sodir bo'la boshladi. Ushbu to'qnashuvlarda 50 dan ziyod namoyishda qatnashgan aholi halok bo'lgan, 200 dan ortig'i esa yarador

qilinadi. Umuman 3–12-iyun kunlari Farg‘ona viloyatida bo‘lgan millatlararo to‘qnashuvlar va ularni harbiylar tomonidan o‘qqa tutilishi oqibatida 103 kishi halok bo‘lgan. 1009 kishi yarador bo‘lgan va 650 xonadonga o‘t qo‘yilib, vayron qilingan.

Farg‘ona fojealariga taalluqli ma’fumlarni tahlil qilib tarixchilar H.Bobbobekov, Q. Usmonov, R.Murtazayevalarning qayd etishlaricha, mesxeti turklari uchun bu mojarro mustabid tuzum aybi bilan urush davrida majburan tashlab chiqilgan ona vatanlariga qaytib borishlari uchun bahona sifatida kerak bo‘lgan ekan. Mahalliy aholi esa bu mojarroga tabiiy ravishda qo‘shilib ketgan xolos. Chunki Ittifoq miqyosida joylarda aholini ijtimoiy-iqtisodiy muammolariga e’tibor berilmagan, mahalliy yoshlar o‘rtasida ishsizlik ko‘payib, aholining turmush darajasi pasayib borgan, paxta yakkahokimligi, ekologiya, muammolari hal qilinmagan, poraxo‘rlik, ko‘zbo‘yamachilik, qonun-buzarlik avj olgan. Bu holat O‘zbekistonga ham ta’sir etmasdan qolmagan.

Respublikada keng munozaraga sabab bo‘lgan muammolardan biri o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berish masalasi bo‘ldi. Ma’lumki, shaxsga sig‘inish, turg‘unlik yillarida o‘zbek tilining mavqei qo‘llanish doirasi juda ham torayib ketdi. O‘zbek tili davlat idoralarida ham, majlislar, yig‘lishlarda ham deyarli ishlatilmay qo‘yildi. 80-yillarning o‘rtalariga kelib, SSSRning parchalanishi real obyektiv haqiqatga aylanib qoldi. Xalq milliy ongini o‘sishi, jamiyatning ijtimoiy qonuniyatlari va talabi o‘zbek tili masalasini ko‘rib chiqishni kun tartibiga qo‘yilishiga turtki bo‘ldi. Shu tarzda hukumat va mamlakatimiz ilmiy jamoatchiligi sa’y-harakatlari bilan 1989-yil 21-oktabrda xalqimiz ma’naviy hayotida muhim voqea sodir bo‘ldi, o‘zbek tiliga «Davlat tili» maqomi berildi.

14-mavzu yuzasidan seminar darsi

Bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash bo‘yicha reja topshiriq va o‘quv - uslubiy ko‘rsatmalar

Amaliy mashg‘ulot rejasi:

1. Sovet davlatining 1945–198-yillarda O‘zbekistondagi ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlari2. 1950–1980-yillarda O‘zbekistonning madaniy va ma’naviy hayoti.3. O‘zbekistonda qayta qurish siyosati.4. O‘zbekistonda «Paxta ishi» va uning oqibatlari.

Sovet hokimiyatining O'zbekistonda amalga oshirilgan iqtisodiy, madaniy siyosati va uning oqibatlarini xususida tushunchalar berish va shu asosda talabalar bilimini aniqlash.

Talabani o'quv faoliyati natijalari:

- O'zbekistonda 1950–1980-yillarda amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar xususida tushunchalar hosil qilinadi.
- Ma'muriy-buyruqbozlik siyosati va uning oqibatlarini anglab yetadilar va gapirib beradilar.
- 1950–1980-yillarda O'zbekiston xalqining madaniy va ma'naviy hayoti haqida tushunchalarga ega bo'ladilar va ularni tahlil etadilar.

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar:

1. Ma'ruzani matni bilan tanishib chiqing va savollarga javob bering.
2. O'quv hujjatlar bilan tanishib chiqing.
3. O'quv topshiriqlar bilan tanishib chiqing.

Seminar mashg'ulotda uyushtiriladigan «Bahs-munozara» darsi.
Mavzu: Qayta qurish yillarida O'zbekistonda milliy munosabatlar.

1. Munozara yagona masalani hal etish yoki uni tushunish uchun o'tkaziladi, Darsda o'zaro munosabatlarni hal etish taqiqlanadi.
2. Boshqalar ham gapirishi uchun imkoniyat beriladi.
3. Fikrlarni o'ylab, maqsadga erishish uchun bayon etish zarur.
4. Faqat mavzu doirasida fikr yuritish va gapirish talab etiladi.
5. Fikr bildirayotgan talabalarga yon bosish yoki darsda ularning fikriga qarshi chiqish taqiqlanadi.

2. Bahs-munozara uchun yo'riqnoma

O'qituvchi – fikrlarni eshitadi tushuncha va atamalarni to'g'ri qo'llanishi va asosli fikrlar bildirilishini kuzatadi.

Taqrizchi – eshitilgan fikr yuzasidan tahliliy fikr-mulohaza bildiradi, unga baho beradi. Ma'ruzani kamchiliklari va xatolarini sharhlab va asosli ravishda tuzatishlar kiritadi.

Tanqidchi – talabalar va takrizchi fikrlarini qayd qiladi, xatolarini to'g'rilaydi va tuzatishlar kiritadi.

Ekspert – bahs-munozaraga baho beradi, bildirilgan fikrlar orqali talabalarni baholaydi.

Tayanch so'z va iboralar

Ma'muriy buyruqbozlik tizimi, kadrlar siyosati, qatag'onlar, sanoat, elektroenergetika, mashinasozlik, asbobsozlik, irrigatsiya, melioratsiya, qo'riq va bo'z yerlar, ijtimoiy hayot, madaniy hayot, fan, adabiyot va san'at, ta'lim-tarbiya, «qayta qurish», «paxta ishi», paxta yakka hokimligi, ekologik muammolar.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. O'zbekistonda xo'jalikni tinch qurilishga o'tishi.
2. Urushdan keyingi davrda ma'muriy buyruqbozlik tizimining kuchayishi.
3. Urushdan so'ng Respublikaning agrar xo'jaligi.
4. Urushdan so'ng O'zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya ishlari.
5. XX asr ikkinchi yarmida O'zbekistonda ekologik muammolar.
6. O'zbekistonda qayta qurish va uning natijalari.

Nazorat savollari:

1. Urushdan so'ng xalq xo'jaligining ahvoli.
2. Urushdan so'ng ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash masalalari.
3. Ma'naviy hayotda mafkuraviy cheklashlar, ma'muriy-buyruqbozlikning kuchayishi.
4. XX asr 80-yillar o'rtalarida sobiq ittifoqda iqtisodiy, ma'naviy inqirozining kuchayishi.
5. «Qayta qurish» yillarida O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy hayot.
6. O'zbekistonda millatlararo munosabatlar.
7. O'zbek tiliga Davlat tili maqomini berilishining tarixiy ahamiyati.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: «O'zbekiston», 2003 y.
2. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.9. T.: «O'zbekiston», 2001 .
3. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l- demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. T.11. T.: «O'zbekiston», 2003.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., 2008.
5. Ziyoev H. O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlarning tarixi. T., 2001.
6. Jo'rayev N., Fayzullayev T., Usmonov Q. O'zbekiston tarixi. Milliy istiqlol davri. T.: «Sharq», 1998 y.
7. Usmonov Q va boshqalar. O'zbekiston qaramlik va mustaqillik yillarida. «O'qituvchi» 1996 y.
8. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. T.: «Sharq», 2001.
9. O'zbekiston tarixi (qisqacha ma'lumotnoma). T.: «Sharq», 2000 y.
10. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob, O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. T.: «Sharq», 2000 y.
11. O'zbekistonning yangi tarixi. Uchinchi kitob, Mustaqil O'zbekiston tarixi. T.: «Sharq», 2000 y.

**15-mavzu. O‘ZBEKISTONNING DAVLAT MUSTAQILLIGINI
QO‘LGA KIRITISHI VA UNING TARIXIY AHAMIYATI.
RESPUBLIKADA HUQUQIY-DEMOKRATIK DAVLAT VA
FUQAROLIK JAMIYATI ASOSLARINING BARPO ETILISHI**

Darsning maqsadi	Talabalarga XX asr 90-yillari boshida respublika ijtimoiy-siyosiy hayotidagi tub o‘zgarishlar, O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tili to‘g‘risida»gi qonunining qabul qilinishi va ahamiyati, xalq milliy ongining o‘shishi haqida zarur ma’lumotlar beriladi. Shuningdek, O‘zbekistonda prezidentlik lavozimining ta’sis etilishi, I.A. Karimovning O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti sifatidagi faoliyati, «Mustaqillik deklaratsiyasi»ning qabul qilinishi va uning ahamiyati, «O‘zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to‘g‘risida»gi qonunning qabul qilinishi va uning ahamiyati to‘g‘risida ma’lumotlar beriladi. O‘zbek xalqining o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqining ro‘yobga chiqishi, uning olamshumul tarixiy ahamiyati, I.A. Karimovning Prezident etib saylanishi, O‘zbekiston Respublikasi davlat ramzlarining tasdiqlanishi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi haqida tushunchalar hosil qilinadi. Shuningdek, dars mazmunidan mahalliy o‘z-o‘zini boshqarish organlarining tashkil etilishi, inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari, ularni kafolatlovchi huquqiy mexanizmning yaratilishi, jamoat birlashmalari, ularning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o‘rniga ham e’tibor beriladi. Darsda O‘zbekistonda milliy siyosat, millatlararo tinchlik va totuvlikning ta’minlanishi, mamlakatimizda bozor munosa-batlariga asoslangan jamiyat asoslarining ishlab chiqilishi va ahamiyati haqida tushunchalar beriladi.
Darsning rejasi	1. XX asr 90-yillari boshida O‘zbekistonning mustaqillik sari yo‘l tutishi. 2. O‘zbekiston mustaqilligining qo‘lga kiritilishi Islom Karimov O‘zbekistonning birinchi Prezidenti. 3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi va uning ahamiyati. 4. O‘zbekistonda demokratik davlat va jamiyat qurish asoslarining barpo etilishi. Siyosiy partiyalar va ularning faoliyati.

Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Kompyuter, slaydlar, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.
	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Talabalar mazkur mavzu yuzasidan zarur ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, ko'nikma va xulosalar chiqarishga erishadilar.

1.XX asr 90-yillari boshida O'zbekistonning mustaqillik sari yo'l tutishi. XX asr 90-yillari boshiga kelib, sobiq ittifoqdagi o'zgarishlar va ijtimoiy-siyosiy vaziyat o'zbek xalqining mustaqillik uchun bo'lgan kurashini tezlashtirib yubordi. Qayta qurish siyosati o'z samarasini bermagach, sobiq ittifoqda davom etgan siyosiy jarayonlar mamlakatimizdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ham ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi. Mamlakatning inqirozli holatga kelib qolganligi, millatlararo nizolarni keltirib chiqardi.

1989–1990-yillarda sobiq ittifoq tarkibidagi Gruziyada Tbilisi voqealari, Ozarbayjon va Armanistonda Tog'li Qorabog', Qirg'izistondagi O'sh, O'zbekistonda esa avval «paxta ishi» so'ngra Farg'ona, Bo'ka va Parkent voqealari misolida ko'rish mumkin. Islom Karimov ana shunday murakkab va o'ta ziddiyatli bir paytda hokimiyat tepasiga keldi. U o'zi rahbar etib saylangan O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy qo'mitasi plenumining 1989-yil 23-iyundagi yig'ilishidayoq o'z pozitsiyasini aniq ravshan ko'rsatib bergan edi. Jumladan, mamlakatni jar yoqasidan qaytarib olish, mintaqada millatlararo totuvlik va barqarorlikni butun choralar bilan ta'minlash, to'planib qolgan muammolarni tezroq bartaraf etish uchun butun kuch va harakatini jamlab, bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilish kerakligini uqdirdi.

Davlatimizning o'z mustaqilligi sari intilishi, tili va madaniyatini qayta tiklash, milliy va ma'naviy qadriyatlarimizni xalqimizga yetkazish borasidagi ishlari debochasi sifatida 1989-yil 21-oktabrda o'zbek tiliga Davlat tili maqomini bergan «**Davlat tili to'g'risida**»gi qonunning qabul qilinganligini qayd etish lozim. Ushbu voqea o'zbek xalqi milliy o'z-o'zini anglashining o'sishi, respublikada millatlararo hamjihat-

likning saqlanib qolishi, pirovard oqibatda respublikaning tinch yo'l bilan mustaqillikka erishishida juda muhim va katta ahamiyat kasb etdi.

Shunday sharoitda mamlakatimizning birinchi Prezidenti I.A. Karimovning siyosati bevosita o'zbek xalqi xohish-irodasi asosida ish olib borildi. O'zbekiston SSR Oliy Kengashning 1990-yil 24-martida bo'lib o'tgan sessiyasida boshqaruv tizimini tubdan isloh qilish, prezidentlik lavozimini joriy etish to'g'risida qaror qabul qilindi. O'zbekistonda prezidentlik lavozimi joriy etildi. Unga ko'ra Islom Karimov O'zbekistonning birinchi Prezidenti sifatida faoliyat ko'rsata boshladi. 1990-yil 20-iyunda O'zbekistonning mustaqilligi yo'lidagi yana bir muhim qadam O'zbekiston SSR Oliy Kengashning XII chaqiriq ikkinchi sessiyasida O'zbekiston Respublikasi «**Mustaqillik Deklaratsiyasi**» qabul qilindi. Unda o'zbek xalqining asrlar davomida qo'lga kiritgan davlat qurilishi va madaniy taraqqiyot borasidagi boy tarixiy tajribasi va an'analari hisobga olindi. Sessiyada qabul qilingan «Mustaqillik Deklaratsiyasi» xalqimiz tomonidan katta mamnuniyat bilan kutib olindi. Shu kundan boshlab respublikada O'zbekistonning iqtisodiy va siyosiy hayotiga doir masalalar mustaqil tarzda hal qilina boshlandi.

O'zbekiston mustaqillik tomon yo'l tutar ekan inson manfaatlarini himoya qilish ustuvor vazifa deb maqsad qilib qo'ygan demokratiya yo'lida rivojlanishi bosh strategik yo'nalish deb belgilandi. 1989-yilning iyun oyidan Islom Abdug'aniyevich Karimov O'zbekistonning rahbari, 1990-yilning martidan O'zbekiston Respublikasining Prezidenti sifatida o'z faoliyatini boshladi.

Ittifoqda davom etgan siyosiy voqealar girdobida 1991-yil 19-avgustda Moskvada davlat to'ntarishga urinish sodir bo'ldi. To'ntarish tarafdorlarining asl maqsadlari Ittifoqda yashovchi barcha xalqlarning mustaqillikka erishuviga yo'l qo'ymaslik hamda mamlakatdagi parokandalikdan foydalanib qolish edi. O'zbekiston rahbariyati respublika hududida favqulodda holat joriy qilishiga, Konstitutsiyaga qarshi davlat to'ntarilishini qo'llab-quvvatlash yo'lidagi ig'vogarona harakatlarga uchmaslik uchun o'zlarining butun imkoniyatlaridan foydalandilar. Oradan bir kun o'tgach, O'zbekiston Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri rahbarlari ishtirokida qo'shma majlisi bo'lib o'tdi. Prezident I.A.Karimov respublika aholisiga murojaat bilan chiqdi va O'zbekistonning o'z mustaqilligiga erishish yo'li qat'iy ekanligini ta'kidladi.

Shunday murakkab sharoitda O'zbekiston Respublikasi .Oliy Kengashi sessiyasi chaqirildi. Unda O'zbekiston Mustaqilligi haqida Qonun qabul qilindi. Oliy Kengashining XII chaqiriq navbatdan tashqari sessiyasi 1991-yil 31-avgustda o'z ishini boshladi. Oliy Kengash **«O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risida»**gi qonunni qabul qildi, Respublika Davlat mustaqilligi to'g'risida»gi Bayonot qabul qilindi. 1 sentabr O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi kuni deb e'lon qilindi.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab, xalqimiz o'zining asl tarixiga, ma'naviy, ma'rifiy, diniy, axloqiy qadriyatlariga ega bo'lish yo'lini tanladi. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq O'zbekiston o'z taraqqiyot yo'lini belgilab oldi. Jahon hamjamiyatida munosib o'rin egallash uchun, davlatlararo ko'pqirrali aloqalarning eng maqbul yo'llari izlana boshlandi.

2. O'zbekiston mustaqilligining qo'lga kiritilishi. Islom Karimov O'zbekistonning birinchi Prezidenti. 1991-yil 31-avgustda qabul qilingan **«O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risidagi»** qonuniga asosan O'zbekiston mustaqil demokratik davlat deb e'lon qilindi, uning ma'muriy-hududiy tuzilishi, hokimiyat va boshqaruv idoralari tizimini mustaqil belgilash qonunlashtirildi. O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi e'lon qilinishi bilan birga Davlat mustaqilligi bilan bog'liq qonunlar tizimini yaratish zarur edi.

O'zbekiston mustaqilligini ta'minlash uchun mamlakatda referendum o'tkazishga qaror qilindi. **1991-yili 18-noyabrda** Oliy Kengash VIII sessiyasi O'zbekiston Respublikasi referendumini o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilindi. Shunga muvofiq 29-dekabrda; «Siz Oliy Kengash tomonidan O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlat deb e'lon qilinishini ma'qullaysizmi» mavzuida referendum o'tkazildi. Referendum yakuniga ko'ra, unda qatnashgan aholinining 98,2 foizi O'zbekiston mustaqilligini yoqlab ovoz berdi.

O'zbekiston mustaqil davlat deb e'lon qilingan kunning o'zidayoq mustaqil davlat ramzlarini joriy qilish yuzasidan amaliy choralar ko'ra boshladi. O'zbekiston Respublikasining Davlat Bayrog'i to'g'risida, respublika gerbining nusxasi va Davlat madhiyasining musiqiy bayoni haqida maxsus qaror qabul qilindi. Unda Konstitutsiya komissiyasining ekspert guruhiga Davlat bayrog'ining variantlari ustida ishlashni davom ettirish, Oliy Kengashning tegishli qo'mitalariga Konstitutsiya komissiyasi ijodiy guruhi bilan hamkorlikda Davlat bayrog'i, madhiyasi

haqida qonun loyihalarini ishlab chiqib, navbatdagi sessiyaga taqdim etish topshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1991-yil 18-noyabrda bo'lib o'tgan VIII sessiyasi «O'zbekiston Respublikasining Davlat Bayrog'i to'g'risida»gi qonunini qabul qildi. 1992-yil 2-iyulda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining X sessiyasida «O'zbekiston Respublikasining davlat gerbi» to'g'risida qonun qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992-yil 10-dekabrda bo'lib o'tgan XI sessiyasida «O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi to'g'risida»gi qonun qabul qilindi. Sessiyada shoir Abdulla Oripov va bastakor Mutal Burxonov tomonidan tayyorlangan madhiya nusxasi tasdiqlandi.

O'zbekiston Respublikasi davlat ramzlari

O'zbekiston Davlat Bayrog'i

O'zbekiston Davlat Gerbi

O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining VII sessiyasida 1991-yil 18-noyabrda tasdiqlandi. Davlat bayrog'i, uning ramzi, mamlakatimiz hududida ilgari mavjud bo'lgan g'oyat qudratli saltanatlar bayrog'iga xos bo'lgan eng yaxshi an'analarni davom ettirgan holda respublikaning tabiatiga xos bo'lgan xususiyatlarni, xalqimizning milliy va madaniy sohalaridagi o'zligini ham aks ettiradi.

Bayroqdagi moviy rang hayotimiz mazmuni aks etgan mangu osmon va obi hayot ramzidir. Timsollar tilida bu—yaxshilikni, donishmandlikni, shon-shuhrat va sadoqatni bildiradi. Binobarin, Amir Temur davlati bayrog'ining rangi ham moviy rangda edi.

Bayroqdagi oq rang—tinchlik va poklik timsolidir.

Yashil rang—tabiatning timsoli, gurkirab yashnayotgan hayot va hosildorlik ramzidir.

Qizil rang—bu har bir tirik jon qon tomirida urib turgan hayotiy kuch, vujudimizda jo'shib oqayotgan hayotiy qudrat irmoqlaridir.

Yarim oy va yulduzlar — musaffo osmonning, tinchlikning ramzidir.

O'zbekistonning Davlat gerbi, o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining X sessiyasida 1992 yil 2 iyulda qabul qilindi. Gerbning markazida qanotlarini keng yozib turgan Xumo qushi tasvirlangan. Bu baxt-saodat va erksevarlik ramzidir. Qadim-qadim zamonlardan buyon Xumo qushi o'zbek xalqi orasida odamlarni baxt-saodatga yetaklovchi kuch ramzi sifatida e'zozlab kelingan. Bizning buyuk bobomiz Alisher Navoiy Xumo qushini jamiki tirik mavjudodlar ichida eng saxovatlisi sifatida ta'riflagan.

Gerbning yuqori qismida Respublika jipsligining va barqarorligining ramzi bo'lgan sakkiz qirrali yulduz tasvirlangan bo'lib, uning ichida musulmonlarning qutlug' ramzi bo'lgan yarimoy va besh qirrali yulduz joylashtirilgan.

Gerbdaqi quyosh tasviri – bizning davlatimiz va xalqimizning hayot yo'li hamisha nurlil bo'lishi uchun bildirilgan yaxshi niyatdir.

Boshloqlar – rizq-ro'zimiz bo'lmish g'alla timsoli, oppoq bo'lib ochilayotgan paxta chanoqlari tasvirlangan g'o'ra shoxlari-serquyosh yurtimizning dong'ini butun dunyoga taratgan asosiy boyligimiz ramzidir. Bug'doy boshloqlari va paxta chanoqlarining davlat bayrog'iga o'xshagan lenta bilan o'rab qo'yilgani bu – Respublikada yashayotgan xalqlar yakdilligining timsolidir.

O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XI sessiyasida 1992-yil 10-dekabrda qabul qilindi. Davlat madhiyasining matni O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov, musiqasi O'zbekiston xalq bastakori Mutal Burhonov tomonidan tayyorlangan

DAVLAT MADHIYASI

*Serquyosh, hur o'lkam, elga baxt najot,
Sen o'zing do'stlarga yo'ldosh, mehribon!
Yashnagay to abad ilmu-fan, ijod
Shuhrating porlasin toki bor jahon!*

NAQORAT:

*Oltin bu vodiylar – jon O'zbekiston!
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon
Olamni mahliyo aylagan diyor!
Bag'ri keng o'zbekning o'chmas iymoni,
Erkin, yosh avlodlar senga zo'r qanot!
Istiqlol mash'ali, tinchlik posponi,
Xalqsevar, ona yurt, mangu bo'l ozod!*

NAQORAT:

*Oltin bu vodiylar – jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!*

• **Mustaqil O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilinganligini nishonlash maqsadida Konstitutsiya qabul qilingan kun, 8-dekabr umumxalq bayrami sifatida e'lon qilindi.**

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin davlat boshqaruvining Prezidentlik shakli rivojlandi. **1991-yil 29-dekabrda** o'zbek xalqi hohish-irodasi bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylandi. Saylovga jiddiy tayyorgarlik ko'rib, O'zbekiston Respublikasi saylovlari muqobilik asosida o'tkazildi. Saylovlar yakuniga ko'ra ovoz berishda qatnashganlarning 86 foizi Islom Abdug'aniyevich Karimov nomzodini, 12,3 foizi Saloy Madaminov nomzodini yoqlab ovoz berdilar. Saylov yakunlariga asosan Islom Abdug'aniyevich Karimov O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti etib saylandi.

Shu kundan boshlab O'zbekiston o'z tabiiy boyliklarining, otabobolari mehnati bilan yaratilgan butun ishlab chiqarish va ilmiy texnik kuch-qudratining to'la huquqli egasiga aylandi. Islom Karimov mustaqillikning ahamiyatiga baho berib, shunday degan edi: *«Muqaddas orzu ushaldi – O'zbekiston tinch, parlament yo'li bilan o'zining haqiqiy davlatchiligiga erishdi. Bu esa xalqimizning ko'p asrlik tarixida buyuk voqeadir»*.

Mustaqillikka erishilgandan so'ng qisqa vaqt ichida O'zbekistonda erishilgan yutuqlar, xususan mamlakatda o'rnatilgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy barqarorlik, tarixiy, diniy, milliy qadriyatlarmizning tiklanishi, jamiyatda o'rnatilgan osoyishtalikni, mustaqil O'zbekiston respublikasining xalqaro hamjamiyatda tutgan o'rining ortib borishini butun xalqimiz, jahon jamoatchiligi Islom Karimov nomi bilan bog'laydilar. Prezidentimizning yurtimizda demokratik huquqiy davlat barpo etish va uni rivojlantirish nazariyasi dunyoda tan olindi.

O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishgach, jamiyatda demokratik jamiyat barpo etishning o'ziga xos va o'ziga mos modelini ishlab chiqishda, O'zbekiston jamiyati rivojining nazariy va amaliy asosini shakllantirishda, taraqqiyotning aniq konseptual strategiyasini ishlab chiqishda I. Karimovning xizmatlari beqiyosdir.

Prezident Islom Karimov mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq odamlar ongi va tafakkurida o'zgarish yasash asosida O'zbekistonni

yangilash va rivojlantirishning o'ziga xos quyidagi tamoyillarini ishlab chiqdi. Ular quyidagilar:

- *umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;*
- *vatanparvarlik;*
- *xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;*
- *insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi.*

Mamlakatimizda demokratik sohadagi islohotlarning yo'nalishi siyosiy sohani erkinlashtirish aholining siyosiy va huquqiy madaniyatini oshirishni nazarda tutadi. Shu ma'noda mamlakatimizda davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirish, tarkibiy va tashkiliy islohotlarni chuqurlashtirish keyingi yillarda bosh mavzuga aylanib qoldi.

O'zbekiston yetakchisining siyosiy va huquqiy ta'limotida insonparvar huquqiy demokratik davlat barpo etish hamda fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish nazariyasi va amaliyoti alohida o'rin tutadi. Bu tub islohotlar va jamiyatni yangilash jarayonining butun ko'lamini qamrab olgan bosh strategik maqsad bo'lgani uchun qonuniy tarzda davlat va jamiyat qurilishining hal qiluvchi markaziy vazifasiga aylanib qoldi. Shu jihatdan, siyosiy nazariyaning barcha g'oyalari, barcha yangiliklari bevosita ana shu maqsadga yo'naltirilgan.

O'zbekiston rahbarining tinchlikparvar faoliyati mintaqa davlatlari o'rtasidagi aniq hamkorlik doirasida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Jumladan, Markaziy Osiyo Hamkorlik Tashkilotining Dushanbe va Ostonadagi sammitida qurolsizlanish, markaziy hokimiyatni mustahkamlash, mahalliy hokimiyat organlari hamda milliy armiyani shakllantirish masalalarida Afg'onistonga yordam berishga katta e'tibor qaratildi. Davlatimiz rahbari nafaqat nazariy qarashlari, ayni paytda, aniq amaliy ishlari bilan ham o'zining tinchlikparvar, dunyoda xavfsizlik va barqarorlik uchun kurashda ham o'z tashabbuslari bilan chiqdi.

Prezidentlik hokimiyatining tashkil etilishi Islom Karimovning izchil demokratik o'zgarishlarni amalga oshirishga, mavjud tizimni tubdan o'zgartirishga kirishgani bilan izohlanmoqda. Islom Karimov o'z navbatida bozor iqtisodiyotiga o'tishning «o'zbek modeli»ning nazariy va amaliy asoslangan konsepsiyasini ishlab chiqishda va uni hayotga tatbiq etishda tashabbuskorlik ko'rsatdi. Rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega demokratik dunyoviy davlat barpo etish, kuchli fuqarolik jamiyatini shakllantirish bo'yicha O'zbekiston oldida turgan maqsadlardan kelib chiqqan holda, respublika rahbari mamlakatning

jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi qonuniyatlarini o'z vaqtida aniq tasavvur qila oldi.

Davlatimiz rahbari o'tgan vaqt davomida dunyoning ko'pgina notinch mintaqalarida, jumladan, Afg'oniston hududida ildiz otgan diniy aqidaparastlik va terrorizm xavfidan jahon jamoatchiligini bir necha bor ogoh etdi. 1993-yil Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 48 sessiyasida, 1995-yil 2-martida Kopengagendagi xalqaro konferensiyada, 1995-yil 15-sentabrda Markaziy Osiyoda xavfsizlik va hamkorlik masalalariga bag'ishlangan Toshkent sammitida, 1995-yil 24-oktabrda BMTning 50 yilligiga bag'ishlangan yig'ilishda, 1999-yil 18-noyabrda YeXHTning Istanbul sammitida, 2000-yili BMT Bosh Assambleyasining ming yillik sammitida va boshqa nufuzli anjumanlardagi chiqishlarida O'zbekiston rahbari Afg'onistonning dahshatli vayronkorlik kuchiga ega xalqaro terrorizm o'chog'iga aylanib qolgani-dan dunyo jamoatchiligini ogohlantirdi va uning oldini olishga chaqirdi. Jahon jamoatchiligini Afg'oniston mintaqasida va xalqaro maydonda sodir bo'layotgan siyosiy jarayonlarda faol bo'lishga chaqirmoqda.

I.A.Karimov mustaqilligimizning birinchi kunlaridan boshlab ta'lim-tarbiya sohasida tub o'zgarishlar yaratishga, yangi jamiyat qurish talablariga javob beradigan kadrlar tayyorlash masalasiga katta ahamiyat berdi. Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan «Ta'lim to'g'risida»gi **Qonun va Kadrlar tayyorlashning «Milliy dasturi»**ga ilg'or taraqqiy etgan mamlakatlarni jamoatchiligi tomonidan yuksak baho berilmoqda. O'zbekiston xalqining mustaqillik yillarida erishgan eng katta yutug'i-mamlakatda o'rnatilgan tinchlik, barqarorlikdir. I.A.Karimov jahon miqyosidagi davlat arbobi, O'zbekiston xalqining buyuk yo'l boshchisi sifatida mamlakatninggina emas, xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlarning qator nishonlari va faxriy unvonlari bilan taqdirlangan.

3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi va uning ahamiyati. Konstitutsiya – har qanday davlatning bosh qonuni, obru-e'tibori hisoblanadi. Chunki Konstitutsiya davlatni davlat, millatni millat sifatida dunyoga tanitadigan o'ziga xos qomusnomadir. Shu ma'noda Asosiy Qonunimiz xalqimizning irodasini, ruhiyatini, ijtimoiy ongini va madaniyatini o'zida aks ettiradi.

Shu bilan birga Konstitutsiyada o'zbek xalqining tarixiy, milliy qadriyatlarini o'zida aks ettirgan hujjatdir. Zero, sohibqiron Amir Temur o'z tuzuklarida davlatni boshqarishda oliy tabaqa vakillaridan tortib to hunar ahligacha bo'lgan jami 12 tabaqa vakillariga suyanib ish ko'rishni o'z davrida alohida ta'kidlab o'tganlar, «Qayerda qonun hukmronlik

qilsa, shu yerda erkinlik bo'ladi» - degan so'zlarni keltirganlar. O'zbekistonning yangi Konstitutsiyasini yaratish g'oyasi 1990-yil 20-iyunida Mustaqillik Deklaratsiyasining qabul qilinishi munosabati bilan o'rta qo'yilgan edi. Oliy Kengashning ikkinchi sessiyasida Mustaqillik Deklaratsiyasining muhim tamoyillari asosida davlatning yangi Konstitutsiyasi ishlab chiqilishi lozim, degan xulosaga kelindi. Sessiyada Prezident I.Karimov raisligida Konstitutsiyaviy Komissiya tuzish to'g'risida qaror qabul qildi.

Mustaqillik Konstitutsiyasi loyihasida O'zbekistonda yuz bergan tarixiy o'zgarishlar hisobga olindi. Xususan, O'zbekiston mustaqilligini qonunlashtirish, iqtisodiyotda bozor munosabatlariga o'tishning shartlari, davlat va jamiyat qurilishida demokratik tizimning tamoyillari, inson huquqining ustuvorligi ifodasini topdi. Konstitutsiyada bayon etiladigan masalalarni birma-bir o'rganib chiqish uchun 35 kishidan iborat ishchi guruh va har bir bo'limni alohida tayyorlaydigan kichik guruhlardan iborat komissiyalar tashkil etildi.

Konstitutsiyaviy komissiya ma'qullagan Konstitutsiya loyiha-sining birinchi varianti 1991-yil noyabrda tayyorlab bo'lindi. Ushbu variant muqaddima, olti bo'lim, 158 moddadan iborat edi. Konstitutsiya loyihasining ikkinchi varianti 1992-yil ishlab chiqildi. Bu variant 149 moddadan iborat edi. Puxta ishlovlardan so'ng O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining loyihasi 1992-yil 26-sentabrda Konstitutsiyaviy komissiya qarori bilan umumxalq muhokamasi uchun matbuotda e'lon qilinadi.

O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining sessiyasi **1998-yil 8-dekabrda** «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini qabul qilish haqida»gi masalani ko'rib chiqdi. Sessiya ishtirokchilari yakdillik bilan yangi Konstitutsiyani qabul qildilar. Qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 6 bo'lim, 26 bob, 128 moddadan iborat qilib ishlab chiqildi. Konstitutsiyaning eng muhim mohiyati shundan iborat ediki, unda «davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat hamda fuqarolar oldida mas'uldirlar» - deyilgan, ya'ni fuqarolar manfaatining ustunligi qonuniy ravishda mustahkamlangan va kafolatlangan. Sobiq totalitar tuzum sharoitida bunday fikrni hech kim xayoliga ham keltira olmas edi albatta.

Bir so'z bilan aytganda, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi asosiy, huquqiy va xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan buyuk voqea bo'ldi. Asosiy Qonunni ishlab chiqishda AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, BMT, Yevropa Xavfsizlik va hamkorlik kengashi kabi nufuzli davlat va xalqaro tashkilotlarning olimlari faol qatnashdilar.

Natijada O'zbekiston Konstitutsiyasi eng taraqqiy etgan mamlaktlar - AQSh, Fransiya, Germaniya, Italiya kabi G'arb davlatlari, Misr, Turkiya, Hindiston va boshqa Sharq davlatlarining boy tajribasidan eng demokratik jihatlarini, insonparvarlik g'oyalarini tarannum etuvchi xalqaro hujjatlarning talablarini o'zida mujassamlashtirdi.

Zero, Prezidentimiz Islom Karimov qayd etganidek «Shuni ta'kidlash lozimki, mustaqillikka erishish davri haqida, eski tuzum inqirozga duchor bo'lib, sobiq ittifoq parokandalikka yuz tutgan bir paytda mamlakatimizda tobora keskin tus olgan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy vaziyat, o'zligimizni anglash va toptalgan milliy g'ururimizni tiklashga qaratilgan intilish kuchayib borgan, Vatanimiz mustaqilligini qo'lga kiritish qanday sharoitda kechgani haqida yaxlit, yagona va xolis ko'z bilan qarab baho beradigan jiddiy tahlil-tadqiqot hozirgacha amalda yo'qligini afsus bilan aytishga to'g'ri keladi» – degan edilar.

3.O'zbekistonda demokratik davlat va jamiyat qurish asoslarining barpo etilishi. Siyosiy partiyalar va ularning faoliyati. O'zbekiston taraqqiyotining bosh yo'li jamiyatni demokratlashtirish, adolatli, demokratik fuqarolik jamiyat qurishdan iboratdir. O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish yo'llari nazariy jihatdan Prezident Islom Karimov asarlarida, Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan ma'ruzalarda asoslab berildi.

Mamlakatimizda demokratik jamiyat qurish xalqimizning necha ming yillik tarixiy va ma'naviy taraqqiyotining, milliy davlatchiligimiz negizlarini, buyuk madaniyatimiz, ma'naviy merosimiz ildizlarini, milliy xususiyatlarimiz va boy an'alarimizni o'zida aks ettiradi. Demokratik jarayonning individualizm falsafasiga tayanuvchi, inqilobiy o'zgarishlarga moyil g'arb namunasi O'zbekiston uchun unchalik to'g'ri kelavermaydi. Sharq falsafasi va islom dini ta'limotlarini aks ettiruvchi hamjihatlik g'oyasi va jamoatchilik fikrining ustuvorligiga tayanuvchi Sharqona demokratik qadriyatlar O'zbekiston uchun asos qilib olindi. O'zbekistonda shoshma-shosharlikka yo'l qo'ymasdan, odamlarning tafakkuri va ijtimoiy saviyasi bilan demokratik o'zgarishlar darajasi va sur'atlari bir-biriga qanchalik mutanosib ekanligi hisobga olinmoqda.

O'zbekiston yangi jamiyat qurishda adolat va haqiqat g'oyasiga asoslanmoqda. Respublikamizda odamlar o'z qobiliyat va ehtiyojlarini to'la namoyon qilish va amalga oshirishlari uchun zarur bo'lgan dastlabki teng imkoniyatlarni, shu jarayonni vujudga keltiradigan huquqiy mexanizmni yaratishga katta etibor berildi. Negaki, busiz adolatli jamiyat qurib bo'lmaydi.

O'zbekiston Konstitutsiyasiga muvofiq fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar. Har bir fuqaro yashash, shaxsiy daxlsizlik, turar joy dahlsizligi, bir joydan ikkinchi joyga ko'chish, so'z va e'tiqod erkinligiga ega bo'lib, bu huquqlar davlat tomonidan himoya qilinadi. Fuqarolarning istagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqi qonun bilan mustahkamlab qo'yilgan. Jumladan, fuqarolarning dinga munosabati O'zbekiston Respublikasining «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida» gi qonuni bilan tartibga solinadi hamda ularning daxlsizligini ta'minlaydi.

Fuqarolar jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita yoki o'z vakillari orqali ishtirok etish, mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlarda qatnashish, siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalariga uyushish huquqiga egadirlar va ulardan foydalanmoqdalar.

O'zbekistonda inson huquqlari va erkinliklarini kafolatlovchi huquqiy mexanizm yaratildi. Parlament tomonidan fuqarolarning huquqlarini aks ettiruvchi, himoya qiluvchi, ularning turli sohalaridagi faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar, Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari qabul qilindi. Ular fuqarolarning shaxsiy huquq va erkinliklarini, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy huquqlarini amalda ta'minlashga xizmat qilmoqda. O'zbekistonda inson huquq va erkinliklariga doir bir qator xalqaro hujjatlar tan olindi. «*Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi*», «*Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risida Xalqaro Pakt*», «*Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida Xalqaro Pakt*» va «*fakultativ Bayonnoma*» shular jumlasidandir. O'zbekiston BMT Kotibiyatining inson huquqlari va erkinliklariga doir asosiy pakt va konvensiyalariga qo'shilgan.

1995-yil 23-fevralda birinchi chaqiriq Oliy Majlisning birinchi sessiyasida Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) lavozimi ta'sis etildi va bu lavozimga Sayyora Rashidova saylandi. Uning maqomi va faoliyat doirasi 1997-yil 26-aprelda qabul qilingan Oliy Majlisning «Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) to'g'risida» gi qonun bilan belgilab berildi. Vakil BMTning inson huquqlari bo'yicha markazi, YeXXTning demokratik institutlar va inson huquqlari bo'yicha byurosi bilan yaqin hamkorlikda faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil oktabr oyida e'lon qilingan «Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi

Milliy markazini tuzish to'g'risida»gi Farmonga binoan inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi tashkil etildi. Konstitutsiya, qonunlar va inson huquqlari sohasidagi umum e'tirof etilgan xalqaro huquq me'yorlari qoidalarini amalga oshirish strategiyasini ishlab chiqish, xalqaro va milliy tashkilotlar bilan hamkorlikni rivojlantirish ishlari bilan shug'ullanmoqda.

O'zbekistonda fuqaro va davlat bir-biriga nisbatan bo'lgan huquqlari va burchlari bilan bog'langan. Davlat o'zining fuqarolar oldidagi vazifalarini bajarmoqda. Fuqarolarning erkinliklari va huquqlarini amalda himoya qilmoqda. Shuningdek, fuqarolarning ham davlat oldidagi burchlari, majburiyatlari belgilab qo'yilgan. Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar. Davlat har bir inson zimmasiga tarixiy, ma'naviy va madaniy merosni avaylab asrash, atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, soliq va yig'implarni to'lash majburiyatini yuklaydi. Konstitutsiyaning 52-moddasida «O'zbekiston Respublikasini himoya qilish - O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o'tashga majburdirlar» deb belgilab qo'yilgan.

Konstitutsiya va qonunlarda 18 yoshga to'lgan fuqarolarning saylash huquqiga ega ekanligi, O'zbekiston Prezidenti saylovi, Oliy Majlis saylovi, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari saylovi umumiy teng, to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkazilishi mustahkamlab qo'yilgan. Har bir fuqaro saylovchi bir ovozga ega. 35 yoshdan kichik bo'lmagan fuqaro O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, 25 yoshga to'lganlar Oliy Majlisga, 21 yoshga to'lganlar viloyat, tuman va shahar Kengashlariga deputat etib saylanish huquqiga ega. Fuqaro bir vaqtning o'zida ikkidan ortiq vakillik organlarining deputati bo'lishi mumkin emas.

Saylovchilar umumxalq ovozigga qo'yilgan qarorlarni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga ko'rsatilgan nomzodlarni va hokimiyatning vakillik organlariga ko'rsatilgan nomzodlarni yoqlab yoki ularga qarshi ovoz berish huquqiga egadirlar. Saylov komissiyalari oshkoralik asosida tuziladi. Fuqarolarning saylov huquqlari sud yo'li bilan himoya etiladi. Demokratik institutlarni muhim tarmog'i bo'lgan erkin ommaviy axborot vositalari vujudga keldi. Xususan 2001-yilda Respublika ommaviy axborot vositalari tizimida 390 nomda gazeta va 110 nomda jurnal chop etildi, 4 axborot agentligi, 50 dan ortiq teleradiokompaniya

va studiyalar ishladi. Jurnalistlarning erkin ijod qilishi, mamlakat ravnaqi yo'lida xizmat qilishi uchun shart-sharoitlar yaratildi. Ommaviy axborot vositalari to'g'risida qabul qilingan qonunlar ularni «to'rtinchi hokimiyat» darajasida faoliyat ko'rsatishiga ko'maklashmoqda.

O'zbekiston Respublikasining oliy qonun chiqaruvchi hokimiyati **Oliy majlis** deb yuritiladi. Oliy qonun chiqaruvchi hokimiyat har bir davlatda o'ziga xos xususiyatlarga ega va turlicha ataladi. (masalan, AQShda – Kongress, Rossiyada – Duma, Ukrainada – Rada, XXRda – Xalq vakillari Umumxitoy majlisi deb va hokazo). O'zbekistonda bunday hokimiyat Oliy Majlis deb ataladi. Uning maqomi, tizimi, tuzilishi, vazifalari, ish va faoliyati qoidalarini belgilashda barcha ilg'or davlatlarning va umuman, insoniyatning oliy qonun chiqaruvchi organini tashkil qilishdagi tarixiy tajribasi o'rganilgan va inobatga olingan.

Oliy Kengash tomonidan 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi asosida parlament joriy etilgan va unga birinchi saylov 1994-yil 25-dekabrda bo'lib o'tgan. Bunga qadar uning vakolatlarini O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi amalga oshirgan. 2002-yil 27-yanvarda o'tkazilgan umumxalq referendumini asosida O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi o'zining 2002-yil aprel oyidagi sessiyasida Oliy Majlis ikki palatadan - Senat va Qonunchilik palatasidan iborat bo'lishi haqida qaror qabul qildi. Ularning har biriga saylash tartib-qoidalari o'ziga xos bo'lib, 2004-yil dekabrda bo'lib o'tgan saylovlarda Qonunchilik palatasiga 120 ta, Senatga esa 100 ta deputat saylangan edi. **2009-yil 27-dekabrda** o'tkazilgan saylovlarda Senatga 100 kishi, Qonunchilik palatasiga esa 150 deputat saylandi. Bu masalani hal qilishda jahon rivojlangan davlatlarning tarixiy va hozirgi faoliyat tajribasi inobatga olindi.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyatni barpo etish, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish, ko'ppartiyaviylik tizimini takomillashtirishda Prezidentimizning **2010-yil 27-yanvarda** bo'lib o'tgan Oliy Majlis qonunchilik palatasi va Senatning qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish ustuvor maqsadimizdir» nomli ma'ruzasi jamiyatimizga yangi demokratik ruh bag'ishladi. Shunday qilib, islohotlar jarayonida respublikada yangi demokratik jamiyatning asoslari yaratildi va takaomillashtirildi. Bu tuzum siyosiy tashkilotlarning, mafkura va fikrlarning xilma-xilligi asosiga qurilgan bo'lib, davlat va jamiyatni boshqarishda fuqarolarning keng ishtirokini ta'minlaydi.

Ma'ruzada, shuningdek, jamiyatda demokratik islohotlarni joriy etish ko'ppartiyaviylik tizimini takomillashtirish to'g'risida qator asosli mulohazalar bildirilgan. Shuningdek, siyosiy partiyalarning shakllanish, jarayonning sust kechayotganligi, ularning siyosiy va iqtisodiy dasturlari zaifli alohida e'tirof etiladi. Har qanday demokratik mamlakatda muxolif partiyalar faoliyat ko'rsatadi va davlat boshqaruv usullarini demokratlashtirishda, inson huquqlari va erkinliklarini kafolatlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimiz Konstitutsiyasida siyosiy partiyalar va ijtimoiy tashkilotlar, xalq harakatlarining huquqiy asoslari, ko'ppartiyaviylik tizimi, shakllari hamda davlatni demokratik barqaror rivojlanishiga xos konsepsiyalar aniq ifoda etilgan. Masalan, Asosiy qonunsizmning 12-moddasida «O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi. **Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas**» deb yozilgan. 34-moddada esa «O'zbekiston Respublikasi fuqarolari kasaba uyushmalariga, siyosiy partiyalarga va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqiga egadirlar. Siyosiy partiyalarda, jamoat birlashmalarida, ommaviy harakatlarda, shuningdek, hokimiyatning vakillik organlarida ozchilikni tashkil etuvchi muxolifatchi shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qadr-qimmatini hech kim kamsitishi mumkin emas» deyilishi fikrimizning dalili hisoblanadi.

O'zbekistonda ko'ppartiyaviylik tizimining qaror topishida Siyosiy partiyalarning takimillashuvida 1996-yil 25-dekabrda Oliy Majlis tomonidan qabul qilgan «**Siyosiy partiyalar to'g'risida**»gi qonun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Qonun 17 moddadan iborat bo'lib, unda siyosiy partiyalarning demokratik qonunlar asosida faoliyat yuritishlari uchun yetakchi va ilg'or mamlakatlar mezonlari talablaridagi huquqiy asoslar yaratildi. Masalan, qonunning 12-moddasida siyosiy partiyalarning huquqlari aniq va ravshan ko'rsatib berilgan.

Ushbu qonunda siyosiy partiyalarni tuzish, ularning faoliyat ko'rsatishi, partiya a'zolik, partiya faolitiyaning kafolatlari, uning ustavi, ro'yxatga olish, partiyalarning mulkiy munosabatlariga doir barcha huquqiy moqomlarning mujassamlashgani O'zbekistonda ko'ppartiyaviylik tizimini qaror topshirishning kafolatlaridan biri hisoblanadi.

Ayni paytda O'zbekistonda to'rtta siyosiy partiya va ikkita jamoatchilik harakati faoliyat ko'rsatmoqda.

1. **O'zbekiston xalq demokratik partiyasi (XDP)** – O'zbekiston xalq demokratik partiyasi 1991-yil 1-noyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan ta'sis qurultoyida tashkil topgan.

2. **«Adolat» sotsial- demokratik partiyasi** – 1995-yil 18-fevralda O'zbekiston «Adolat» sotsial demokratik partiyasi (SDP) tuzildi. Partiyaning Toshkentda bo'lgan I - ta'sis Qurultoyida uning Dasturi va Nizomi qabul qilingan.

3. **Milliy tiklanish demokratik partiyasi** – O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan partiyalardan yana biri–O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasidir (MTDP). U 1995-yil 3-iyunda Toshkentda bo'lib o'tgan ta'sis qurultoyida tuzildi va partiyaning Dasturi va Nizomi qabul qilingan.

4. **Tadbirkorlar va ishbilarmonlar liberal Demokratik partiyasi** – O'zbekiston Liberal demokratik partiyasi (O'zLiDp) – 2003 yil 15 noyabrda bo'lib o'tgan ta'sis qurultoyida tashkil topgan.

5. **«O'zbekiston ekologik harakati»** – 2008 yil 2 avgustda tashkil topgan. 2008 yil 20 sentyabrda Adliya vazirligidan ro'yxatdan o'tgan.

6. **«Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati.** O'zbekiston Prezidentining 1996-yil 17-apreldagi farmoniga muvofiq respublika yoshlarining «Kamolot» jamg'armasi nodavlat xayriya - jamoat birlashmasi sifatida tashkil topgan edi. Prezident Islom Karimov 2001-yil 24-yanvar kuni Toshkentda yoshlar masalasiga bag'ishlangan yig'ilishida yoshlarning chinakam suyanchi bo'la oladigan yangi tashkilot tuzish g'oyasini ilgari surdi. 2001-yil 25-aprel kuni Toshkentda bo'lgan yoshlar qurultoyida o'zini o'zi boshqaradigan nodavlat, notijorat tashkiloti -O'zbekiston Respublikasi «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati tuzish va uning Dasturi, Nizomi tasdiqlandi.

«Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakatining asosiy maqsadi yoshlarni birlashtirish, sog'lom turmish talablari asosida tarbiyalash, jamiyatda munosib o'rnini egallashga ko'maklashish, ularning manfaatlarini himoya qilish, yosh yigit - qizlarning o'z aql zakovati, kuch - g'ayratini to'la namoyon etishi uchun zarur shart - sharoit yaratib berish, yosh avlodning tayanchi va suyanchi bo'lishdan iboratdir. Harakatning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar, tuman va shahar bo'limlari, ta'lim muassasalari, harbiy qismlar, huquq-tartibot organlarida boshlang'ich tashkilotlari tuzildi. Ular 14 yoshdan 28 yoshgacha bo'lgan O'zbekiston fuqarolarini o'z saflarida ixtiyoriy ravishda birlashtirgan holda faoliyat ko'rsatmoqda.

Bugungi kunda «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati, «O‘zbekiston madaniyati va san’ati forumi», «Sog‘lom avlod uchun» va «Sen yolg‘iz emassan» jamg‘armalari o‘sib kelayotgan yosh avlodning orzu-istak va intilishlarini ro‘yobga chiqarish yo‘lida samarali xizmat qilmoqdalar. «O‘zbekiston madaniyati va san’ati forumi» jamg‘armasi va «Kamolot» Yosh Markaziy Kengashi bilan hamkorlikda tashkil etilgan «Kelajak ovozi» respublika tanlovining yakuniy bosqichida 2006-yil 8 nafar o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi mussasalari o‘quvchisi g‘olib bo‘lgan bo‘lsa, 2009-yilda ularning soni 26 nafarni tashkil etdi. Mana shu xayrli ishlarni davom ettirish maqsadida 2010-yilda qabul qilingan «Barkamol avlod yili» Davlat dasturida yoshlarning qobiliyatlarini aniqlash, ularning ijodiy va intellektual salohiyatini namoyon etish va iqtidorli yoshlarni ilmiy ishlarga jalb etish masalasiga katta e’tibor qaratilmoqda.

15-mavzu yuzasidan seminar darsi **Dars jarayonida o‘quv vazifasini birgalikda bajaring**

№1 ekspert varaqa

1. Davlatimiz mustaqilligiga erishish imkoniyatini yaratgan omillar nimalardan iborat edi?

№2 ekspert varaqa

1. Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari», – tamoyilining mazmun-mohiyatini tushuntirib bering?

Guruhlarga bo‘lingan holda mazkur konseptual jadvalni to‘ldiring:

Davlat ramzi nomi	Qabul qilingan payti	Asosiy belgilari	Ularning ta’rifi
Konstitutsiya			
Bayroq			
Gerb			
Madhiya			
Valuta			
Boshqalar			

Guruhlarda ishlash tartibi

Ish tartibi va reglamenti

1. Guruhlarda vazifalarni tushuntirish – 1-2 min.
2. Guruh ishi natijalarini muhokamaga tayyorlash –12-15 min.
3. Namoyish prezentatsiyasini o'tkazish –5 min.

Guruh ishini baholash mezonlari va ko'rsatkichlari

Guruh	Savollar-ni to'liq yoritilishi	Bayon etishning aniq va tushunarli ekanligi	Ko'rgaz-malilik	Guruh a'zolari-ni faolligi	Jami ballar

Nazorat savollari

1. O'zbekiston Oliy Kengashining nechanchi sessiyasi davlatimiz mustaqilligini e'lon qilgan?
2. Qaysi hujjatda «O'zbekiston Respublikasi o'z tarkibidagi Qoraqalpog'iston Respublikasi bilan birga mustaqil, demokratik davlatdir», -deb qonunlashtirildi.
3. «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risidagi referendum qachon o'tkazildi?
4. Mustaqillikka erishganimizdan keyin davlatimiz oldida qanday mas'uliyatli vazifalar turar edi?
5. Islohotlarni inqilobiy sakrashlarsiz amalga oshirish bozor iqtisodiyotiga o'tishda nechanchi tamoyil hisoblanadi?
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi necha bo'lim, necha bob va necha moddadan iborat?

Mustaqil ish uchun vazifalar

1. «Mustaqilligimiz–bizning borligimiz, shonu shuhratimiz, erkin va farovon kelajagimiz garovidir» mavzusida ijodiy ish yozib kelish.
2. O'tilgan mavzu yuzasidan test savollari tuzish.
3. Ma'ruza matni asosida navbatdagi darsga tayyorlanib kelish.

Tayanch soʻz va iboralar

Oʻzbekiston Oliy Kengashi, prezidentlik boshqaruvi, mustaqillik, referendum, konstitutsiya, qonun chiqaruvchi organ, ijro etuvchi va sud hokimiyati, parlament, koʻppartiyaviylik, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, jamiyat, modernizatsiya, siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari.

Mustaqil taʼlim mavzulari

1. 80-yillar oxiri 90-yillar boshida sobiq ittifoqdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat.
2. «Paxta ishi» va uning oqibatlari.
3. «Davlat tili toʻgʻrisida»gi qonunini qabul qilinishi va uning ahamiyati.
4. Islom Karimov Oʻzbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti.
5. Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlis qonunchilik faoliyati.
6. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining faoliyati.
7. Mahalliy davlat hokimiyatining tuzilishi va vazifalari.
8. Oʻzbekiston fuqarolarining konstitutsiyaviy huquqlari, erkinliklari va burchlari.
9. Oʻzbekistonning mustaqil saylov tizimi.
10. Oʻzbekistonda koʻppartiyaviylik: shakllanishi va taraqqiyoti.

Nazorat savollari:

1. Mustaqillik deklaratsiyasining qabul qilinishi va uning ahamiyati qanday?
2. Oʻzbekistonning davlat mustaqilligi masalasining tarixiy ahamiyati haqida nimalarni bilasiz?
3. «Oʻzbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari toʻgʻrisida» gi qonunni qabul qilinishining tarixiy ahamiyati.
4. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti umumxalq saylovi yakunlari haqida gapiring.
5. Oʻzbekiston Respublikasi davlat ramzlarning tasdiqlanishining tarixiy ahamiyati qanday?
6. Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinishi bosqichlari haqida soʻzlab bering.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: «O'zbekiston», 2009 y.
2. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.9. T.: «O'zbekiston», 2001 y.
3. Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. T.10. T.: «O'zbekiston», 2002 y.
4. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. T.14. T.: «O'zbekiston» 2006 y.
5. Jo'rayev N., Fayzullayev T., Usmonov Q. O'zbekiston tarixi. Milliy istiqlol davri. T.: «Sharq», 1998 y.
6. Levitin L. O'zbekiston tarixiy burilish pallasida. T.: «O'zbekiston», 2001 y.
7. Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'at. T.: «Sharq», 1998y.
8. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. T.1-11. T.: 2001–2008 yy.
9. O'zbekiston mustaqil taraqqiyot yo'lida (Usmonov Q., G'aniyev D). T.: «O'zbekiston», 1994 y.
10. O'zbekistonning yangi tarixi. Uchinchi kitob, Mustaqil O'zbekiston tarixi. T.: «Sharq», 2000.
11. Murtazayeva R.X va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (Ma'ruzalar matni).T., 2000.
12. O'zbekiston tarixi. «Darslik» // Mas'ul muharrir t.f.d R.X.Murtazayeva. T., 2005.
13. Qirg'izboyev M. Fuqarolik jamiyati: siyosiy partiyalar, mafkuralar, madaniyatlar..- T., 1998.
14. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S. O'zbekiston tarixi. «Darslik». T., 2006.

**16-mavzu. MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONNING
IQTISODIY, MA'NAVIY VA MADANIY TARAQQIYOTI.
O'ZBEKISTON VA JAHON HAMJAMIYATI**

Darsning maqsadi	Mazkur mavzu yuzasidan talabalarga O'zbekistonda bozor munosabatlarini shakllantirish yo'li, «taraqqiyotning o'zbek modeli» va uning tamoyillari, mustaqillik yillarida iqtisodiyotimizda amalga oshirilgan chuqur tarkibiy o'zgarishlar, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida jamiyatda ijtimoiy barqarorlikning ta'minlanishi va ularning afzalliklari xususida ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, mustaqillik yillarida jamiyatimizda ma'naviy hayot, xalqimiz ma'naviy qadriyatlarning tiklanishi, O'zbekistonda milliy g'oya va mafkurani shakllantirish hamda xalq ongiga singdirishning zarurligi, madaniyat va san'at rivoji xususida ma'lumotlar shakllantiriladi. Mavzu doirasida O'zbekiston davlat mustaqilligining jahon davlatlari tomonidan tan olinishi, O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilishi, xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro hamkorliklar, O'zbekistonning MDH davlatlari bilan ko'p tomonlama hamkorligi, O'zbekistonning Markaziy Osiyodagi qardosh mamlakatlar bilan ko'p tomonlama hamkorligi, dunyoda xalqaro terrorchilik, diniy ekstremizmga qarshi kurash masalasida O'zbekistonning tashabbusi va faoliyati haqida ma'lumotlar hamda bilimlar shakllantiriladi.
Mavzuning rejasi	1. O'zbekistonda bozor munosabatlarini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari. 2. Mustaqillik yillarida ma'naviy va ma'rifiy hayot. O'zbekistonda Milliy g'oya va mafkuraviy masalalarni shakllantirish zarurati. 3. Mustaqillik yillarida madaniyat. 4. O'zbekistonning tinchliksevar ichki va tashqi siyosati hamda jahon hamjamiyati bilan hamkorligi.
Darsning nazorat turi va shakli	Darsning usuli: Ma'ruza, amaliy mashg'ulot. Nazorat turi: Joriy baholash. Baholash shakli: Og'zaki so'rov, munozara.
Darsning ko'rgazmali qurollari va jihozi	Slaydlar, sxemalar, jadvallar va boshqa tarqatma materiallar.

Darsdan kutilayotgan natijalar	O'qituvchi: Dars mobaynida turli dars texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarga mavzuga doir ma'lumotlarni berishga hamda darsga ijodiy yondashishga erishadi. Talaba: Zarur ko'nikma va xulosalar chiqarishga, ilmiy-nazariy va o'quv-uslubiy bilimlarini shakllantirishga, o'z ustida mustaqil ishlashga, zarur topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida bajarishga erishadi.

1.O'zbekistonda bozor munosabatlarini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari va iqtisodiy taraqqiyot omillari. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng bozor munosabatlariga o'tish uchun qulay sharoit va keng imkoniyatlar yaratildi. O'zimizga xos va mos bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat qurishning asosiy tamoyillari Prezident I.Karimov tomonidan ishlab chiqilib, dunyodagi rivojlangan mamlakatlar tomonidan tan olindi. Yangi iqtisodiy munosabatlarga o'tish tamoyillari asosida g'oyat mas'uliyatli va murakkab vazifa-iqtisodiy islohotlar strategiyasi ishlab chiqildi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng bozor islohotlarini amalga oshirish sharoitida iqtisodiyotni barqarorlashtirish va bozor munosabatlarining negizini shakllantirish zarurati paydo bo'ldi. Bular iqtisodiy islohotlarning g'oyat muhim yo'nalishlari sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan belgilab berildi. Ma'lumki bozor munosabatlariga o'tishning asosiy shartlaridan biri mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni amalga oshirilishi edi. Bu bilan davlat monopoliyasi tugatilib, ma'muriy buyruqbozlik tizimi o'rniga bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat qurish tamoyillari belgilab berildi.

Mulkni xususiylashtirish va ko'p ukladli iqtisodni shakllantirish O'zbekistonda o'ziga xos yo'l bilan amalga oshirildi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdagi maqsad: 1. Davlat monopoliyasini tugatib ma'muriy buyruqbozlik tizimiga barham berish va bozor iqtisodiyotiga asos solish; 2. Xususiylashtirishdagi mulkdorlarning keng qatlamini shakllantirish; 3. Xorijiy sarmoyadorlarga keng yo'l ochish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va aholining turmush tarzini yuksaltirishdan iborat.

Zero, O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishdagi o'z yo'li O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan tamoyillarda ifoda etilgan.

1992–1993-yillar xususiylashtirishning birinchi bosqichida «Kichik xususiylashtirish» amalga oshirildi. Buning oqibatida asosan mayishiy xizmat va savdo korxonalari, transport va qurilishning kichik korxonalari, davlat sanoat va mahsulot qayta ishlash korxonalari mulk shaklini o'zgartirdilar. Bular mulkning ijara, jamoa va aksiyadorlik shakliga aylantirildi. Uy-joylar keng miqyosda xususiylashtirilib, aholining ayrim qismiga tekin, boshqa qismiga esa arzon narxda xususiy mulk qilib berildi. Dastlabki davrlarda qishloq xo'jaligida 770 ta kolxoz va davlat xo'jaliklari xususiylashtirildi, jamoa va ijara xo'jaliklariga aylantirildi.

Davlat mulkini xususiylashtirishning ikkinchi bosqichi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Malikamasining 1994-yil 21-yanvardagi «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirishning chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori asosida olib borildi. Bu davrda ochiq shakldagi aksiyadorlik jamiyat qurish, korxonalar aksiyasining chiqarish, auksion (kim oshdi) savdosi orqali davlat mulkini shaxslarga sotish, qimmatbaho qog'ozlarni chiqarish va xususiylashtirishni yoppasiga olib borish uchun sharoit yaratish ishlari amalga oshirildi. 1994-yil oxirigacha 54.000 korxona mulk shaklini o'zgartirgan.

Bu esa eski tuzum davridagi boshqaruv tuzulmalardan voz kechishni taqozo etar edi. Ayrim markaziy idoralar va vazirliklarning o'rniga zamonaviy, hozirgi kunning xususiyatlarini o'zida aks ettiruvchi boshqaruv tuzilmalari paydo bo'ldi. Masalan, davlat Reja qo'mitasi o'rnida 1992-yil 5-avgustda «O'zistiqlashtirish» davlat qo'mitasi tashkil etildi va 1997-yil bu qo'mita Makroiqtisodiyot va statistika vazirligiga aylantirildi. Davlat Ta'minot qo'mitasining o'rniga esa Respublika Ulgurji va birja savdosi aksiyadorlik uyushmasi tashkil etildi (1992-yil 28-fevral). Davlat Narx qo'mitasi, davlat Agrosanoat qo'mitalari tugatildi. O'zbekiston Respublikasi Soliq va Bojxona qo'mitalari tashkil etildi. Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi tuzildi. Prezident huzurida Iqtisodiy islohot, tadbirkorlik va chet el investitsiyalari bo'yicha idoralararo Kengash tuzildi.

Dastavval, resurslarni taqsimlashdagi markazlashtirilgan tizimga barham berildi. U bilan bog'liq barcha tarkiblar tugatildi. Ularning o'rniga yangilari paydo bo'ldi. Davlat Ta'minoti Qo'mitasi o'rniga 1992-yil 28-fevralda Respublika Ulgurji va birja savdosi hissadorlik uyushmasi tashkil etildi. Uning tarkibiga respublika hissadorlik tovar

xomashyo birjasi, Respublika hissadorlik birja banki, hududiy hissadorlik tijoratchi vositachi kompaniyalar kiritildi.

Bank va moliya tizimi isloh etildi. 1991-yil 12-avgustda O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki tuzildi. 1998-yil ayrim rivojlangan mamlakatlardagi moliyaviy krizis, jahon bozorida O'zbekistonning muhim eksport mahsulotlari-paxta tolasi, rangli metallarning narxini tushib ketishi mamlakatimizning iqtisodiy va moliyaviy ahvoriga ta'sir qilmay qolmadi. Shunga qaramasdan, O'zbekistonda makroiqtisodiy barqarorlik davom etdi. Xususan, 1998-yili ichki yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmi 4,4 foiz, shu jumladan, sanoat ishlab chiqarishi 5,8 foizga ortdi. Iste'mol mollarini ishlab chiqarish 7,2 foiz ko'paydi. Avvalgi yillardagi kabi qat'iy moliya-kredit siyosati amalga oshirildi. Natijada inflatsiya darajasining pasayishiga olib keldi.

Bozor munosabatlarini takomillashtirishning va mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ikkinchi bosqichida mamlakatda xususiylashtirish va raqobatchilik muhitini shakllantirish jarayonlarini chuqurlashtirish, makroiqtisodiy barqarorlikka erishish, milliy valutani mustahkamlash amalga oshiriladi. 2000-yilda xususiylashtirish davlat dasturi bo'yicha ko'zda tutilgan 167 obyekt o'rniga 374 obyekt xususiylashtirilgan edi. Ularning negizida 152 ta hissadorlik jamiyati, 103 xususiy korxona tashkil etiladi. Shu yili davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdan 14,3 milliard so'm mablag' tushgan. Bu 1999-yilgi ko'rsatishdan 1,6 barobar ko'p edi.

Xususan Janubiy Koreya bilan hamkorlikda 1993–1996-yillarda Asaka shahrida «O'zDEU avto» zavodi barpo etiladi. Zavodda **Damas**, **Tiko**, **Neksiya** rusumli avtomobillar ishlab chiqarish yo'lga qo'yiladi. 1996-yilda 25,3 ming, 1997 yilda 64,9 ming, 1998-yilda 54,4 ming, 1999-yilda 58,4 ming, 2000 yilda 31,3 ming dona yengil avtomobil ishlab chiqariladi. «O'zDEU» zavodida 1999 yil oktabr oyidan boshlab «Neksiya», «**Matiz**» rusumli avtomobillarning yangi rusumlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 2001-yil avgustda «Matiz» rusumli foydalanishga eng qulay avtomobillar ishlab chiqarila boshlandi. Hozirgi paytda «O'zDEU» zavodi uchun zarur bo'lgan butlovchi qismlarning 20 foizi O'zbekistonda ishlab chiqarilmoqda. Avtomobilsozlik sanoatida 14 mingga yaqin ishchi va xizmatchi mehnat qilmoqda. Samarqandda avtobus va yuk mashinalari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan «Sam Koch avto» zavodi qurildi. «O'zbekiston havo yo'llari» milliy

aviakompaniyasi 1993-yildan boshlab zamonaviy A-310, BOING -767, BOING-757, RL-85 samolyotlarini ishlab chiqara boshladi.

Iqtisodiyotdagi barqaror rivojlanish O'zbekistonning tashqi savdo aloqalarida, eksport va import tuzilmasida katta sifat o'zgarishiga olib keldi. Jumladan, 1991-yilda eksport tarkibida paxta tolasining ulushi 77,6 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1998-yilda uning ulushi 38,6 foizga tushdi, 2000-yilda bu ko'rsatkich 28 foizga tushgan. Uning o'rniga mamlakatimizda g'alla mustaqilligiga erishish, xalqning donga bo'lgan ehtiyojlarini to'la qondirish maqsadida katta hududlarda paxta ekinlari o'rniga g'alla ekish joriy etildi.

Paxta maydonlarini qisqartirish evaziga don ekinlarining maydoni kengaytirilib, 1,5 mln. gektarga yetkazilib, paxta maydonlari bilan tenglashtirilgan. G'allachilikning texnika bazasi mustahkamlandi. Amerikaning «Keys» firmasi bilan hamkorlikda g'alla kombaynlarini yig'uv sexi ishga tushiriladi. Shu yillarda Respublika Oliy Majlisi tomonidan agrar va iqtisodiy munosabatlarni tubdan o'zgartirish yuzasidan qator qonunlar qabul qilingan. Ular «Yer kodeksi», «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida», «Dehqon xo'jaligi to'g'risida», «Yer kadastr to'g'risida»gi qonunlar qishloq xo'jaligining huquqiy asoslarini yana bir bor mustahkamladi. Qishloq xo'jaligida fermer va dehqon xo'jaliklari salmoqli o'rin egallamoqda, 2002-yilda fermer xo'jaliklari soni 55,4 mingdan ziyodni tashkil etgan. Fermer xo'jaliklariga 1 mln. gektardan ortiq yer biriktirib berilgan. 2000-yil 1-yanvarga qadar 1541 ming dehqon xo'jaligi ro'yxatdan o'tkazildi, bu barcha shaxsiy yordamchi xo'jaliklarning 43,3 foizini tashkil etgan.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligida fermerlik harakatini qo'llab-quvvatlashga katta ahamiyat qaratilmoqda. Bu borada fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash uchun katta miqdorda moddiy resurs va mablag'lar ajratilmoqda. Faqat o'tgan 2008 yilning o'zida qishloq xo'jalik mahsulotlarining eng muhim turlarini yetishtirish uchun 1 trillion so'm, jumladan, paxta tayyorlashga – 800 milliard so'm, g'alla yetishtirishga 200 milliard so'm mablag' avans tariqasida berildi. 2009-yilda ushbu maqsadlar uchun 1 trillion 200 milliard so'm yo'naltiriladi. Qishloq xo'jalik texnikasini lizing asosida sotib olish bo'yicha maxsus tashkil etilgan Fond hisobidan ushbu maqsadlar uchun o'tgan yili 43 milliard so'mdan ziyod mablag' ajratilgan bo'lsa, joriy yilda 58 milliard so'mdan ortiq mablag' yo'naltirish rejalashtirilmoqda.

Jumladan 2008-yilda fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jaligi mahsulotlari asosiy turlarini ishlab chiqarishdagi ulushi sezilarli

darajada oshgan. Bunda mamlakatimiz qishloq xo'jaligidagi paxta (99,1%) va g'allaning (79,2%) asosiy qismi fermer xo'jaliklari tomonidan yetishtirilgan. Dehqon xo'jaliklari esa sutni (96,8%), chorvachilik va parrandachilik mahsulotlarining (95%), kartoshkaning (83,4%) va sabzavot (66,5%)ni yetishtirib bermoqda. Uzum, meva va rezavorlar, poliz ekinlari ham fermer, ham dehqon xo'jaliklari tomonidan deyarli bir xil salmoqda yetishtirilmoqda. Qishloq xo'jaligi korxonalari boshqa shakllarining mahsulot yetishtirish hajmidagi ulushi yildan-yilga qisqarib bormoqda. 2008-yilda ular tomonidan chorvachilik va parrandachilik mahsulotlarining 2,5%, uzumning 2%, meva va rezavorlarning 1,5%, poliz ekinlarining 1,4%, g'allaning 1,3%, paxtaning 0,9% yetishtirilgan.

Mustaqillik yillarida bozor iqtisodiyotiga xizmat qiluvchi o'ziga xos bank-moliya tizimi yaratildi. Respublika iqtisodiyotiga chet el sarmoyalarini jalb etishda tijorat hissadorlik «*Asaka bank*», «*Paxtabank*», «*O'zsanoatqurilishbank*», «*Ipak yo'li*», «*Ipoteka*», «*G'alla bank*», «*Qishloq qurilish banki*» kabi banklar faol qatnashmoqdalar. Tijorat banklarining iqtisodiyotning real sektoriga kreditlar berish imkoniyati ortib bormoqda. 2000-yilda bu kreditlar hajmi 750 mlrd. so'mni tashkil etgan, tijorat banklarining o'z kapitali 300 mlrd. so'mga yetgan.

Mamlakat aholisini neft va gazga bo'lgan ehtiyojlarini yanada to'laroq qondirish, aholini tabiiy gaz bilan ta'minlash yuzasidan katta ishlar amalga oshirilgan. Xususan, mustaqillik arafasida shahar aholisining 43 foizi, qishloqlarda esa 17 foiz aholi tabiiy gaz bilan ta'minlangan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1997-yili 64 va 48 foizni tashkil qilgan.

Neft-gaz sanoatini rivojlantirishda chet ellar sarmoyasidan keng foydalanilmoqda. 1995–2000-yillarda 1.5 mlrd. dollar xorijiy investitsiya ajratilgan. Jumladan, 1997-yili ishga tushirilgan Buxoro - Qorako'l neftni qayta ishlash zavodi qurilishiga 262 mln. dollar sarf qilingan. Farg'ona neftni qayta ishlash zavodiga 178 mln. dollar sarf qilinib qayta qurilganligini qayd etish zarur. Neft-gaz sohasidagi aloqalarni rivojlantirishga alohida ahamiyat berilmoqda.

Mamlakatda kichik va o'rta biznes va fermerlik harakatini rivojlantirishni chuqurlashtirish va kengaytirish muhim masalalardan biri ekanligiga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Xususan 2007-yilda kichik biznesni rivojlantirish 45% ga yetkazilgan bo'lib, 2005–2007-

fermer xo'jaliklarini rivojlantirish uchun shirkat xo'jaliklarini qayta tashkil etish masalalarig alohida ahamiyat qaratilgan.

Mustaqillik yillarida «Zarafshon-Nyumont» korxonasi, Qizilqum fosforit kombinati, Qo'ng'iro't soda zavodi, Quvasoy kvars zavodi, Yangiyo'l va Andijon spirt zavodlari, Toshloq ip yigiruv fabrikasi, Toshkent-O'sh-Qoshg'ar avtomobil yo'li, XXI asrning muhim qurilishi deya e'tirof etilgan Toshg'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'li va boshqa ko'plab qurilishlar amalga oshirilib, korxonalar bunyod etildi. Respublikada energetika tizimini yanada yaxshilash maqsadida ulkan ishlar amalga oshirilgan. Bugungi kunda Respublikada 37 issiqlik va gidro-elektrostansiyalar mavjud bo'lib, ularning umumiy quvvati 11 million kilovattni tashkil etadi. Yirik issiqlik elektrostansiyalar, jumladan, Sirdaryo GRESi, Yangi Angren, Toshkent, Navoiy GRESlari ishlab turipdi.

Barqaror iqtisodiy taraqqiyot yo'liga o'tish o'z samaralarini bera boshladi. Xususan 2006-yilda iqtisodiyotning o'sishi, 2000-yilga nisbatan 45 foizni tashkil etgan bo'lsa, bunda sanoat ishlab chiqarishi 1,6 marta, qishloq xo'jaligi 1,5 barobar, tashqi savdo aylanmasi 1,7 marta, eksport hajmi 1,9, oltin-valuta zaxirasi 3,7 barobar, real ish haqi esa 4 marta oshgan.

Mamlakatda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, xorij investitsiyasini o'zlashtirishning yuqori sur'atlarini ta'minlash, xizmat ko'rsatish va servis sohasini, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni, fermerlik harakatini yanada rivojlantirish, aholini ish bilan ta'minlash va daromadini yuksaltirish borasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli izchil islohotlar o'z samaralarini bermoqda. 2007-yilning birinchi yarmida mamlakatimizda yalpi ichki mahsulotning o'sishi 9,7 foizni tashkil etgani, sanoat ishlab chiqarish hajmi 11,6 foizga, iste'mol tovarlari ishlab chiqarish 19, pullik xizmatlar 25,1 foizga o'sgani, mahsulot eksporti 39 foizga oshgan.

Keyingi yillarda iqtisodiyotning nafaqat barqaror faoliyat ko'rsatishiga, balki uning yuqori o'sish sur'atlarini izchil ta'minlashga erishilgan. Jumladan, 2008-yilda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 9 foizni, sanoatda 12,7 foizni, jumladan, iste'mol tovarlari ishlab chiqarishda 17,7 foizni tashkil etgan, xizmat ko'rsatish hajmi 21,3 foizga o'sgan. Iqtisodiyotning boshqa muhim tarmoqlari ham barqaror sur'atlar bilan rivojlangan. Jumladan, qurilish – 8,3 foiz, transportda yuk va yo'lovchi tashish hajmi – 10,2 foiz, savdo sohasi – 7,2 foizga o'sgan. Qishloq xo'jaligida 4,5 foiz o'sishga erishilib,

3 million 410 ming tonna paxta xomashyosi tayyorlangan, 6 million 330 ming tonna g'alla, shu jumladan, 6 million 145 ming tonna bug'doy yetishtirilgan.

2009-yilda mamlakatimizda yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish, ishlab chiqarish va kommunikatsiya obyektlari, qishloq xo'jaligi hamda meliorativ qurilishni rivojlantirish bilan bir qatorda ijtimoiy sohani yangi bosqichga ko'tarish masalalariga ham katta e'tibor qaratilgan. Ushbu maqsadlar uchun jami 2,5 milliard dollar miqdorida kapital mablag'lar yo'naltirilgan. 2009 yilda amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida mamlakatimizda 940 mingdan ziyod yangi ish o'rinlari yaratilgan, ularning 500 mingga yaqini qishloq joylarda tashkil etilgan. Kichik biznes sohasida 390 mingdan ziyod, shu jumladan, xizmat ko'rsatish sohasida 270 mingdan ortiq yangi ish o'rinlari ochilgan.

Buguni kunning dolzarb masalasi hisoblangan jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozi sharoitida Prezidentimiz tashabbusi bilan **2009–2012** yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturi ishlab chiqilgan. Hozirda mazkur dastur asosida Respublikamizda keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, **2009-yilda** Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zonaning tashkil etila boshlaganligi mamlakatimiz iqtisodiyotidagi muhim o'zgarishlardan biri bo'ldi. Uning asosiy obyektlaridan biri sifatida Navoiy shahri aeroporti bazasida xalqaro yuk tashishlar bo'yicha intermodal markaz qurilishi yuzasidan katta ishlar amalga oshirildi. Prezidentimiz Islom Karimov 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining majlisidagi ma'ruzasida mamlakatimiz iqtisodiyotining yuqori barqaror o'sish sur'atlari va makroiqtisodiy mutanosibligi saqlanib qolayotganini qayd etar ekan, yurtimizda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 2008 yilda 9 foiz, 2009 yilda 8,1 foiz, 2010 yilda esa 8,5 foizni tashkil etganligini aytib o'tdi. Xususan 2010 yili yuqori o'sish ta'minlanib, aholining real daromadlari 123,5 foizga oshgan, 2010 yilda inflyatsiya darajasi 2009 yildagi 7,4 foiz o'rniga 7,3 foizni tashkil qilgan.

2011 yilning «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili» deb e'lon qilinishi munosabati bilan 2011 yilga belgilangan maqsadlarga erishish bo'yicha dasturiy chora-tadbirlar ishlab chiqilgan.

2. Mustaqillik yillarida ma'naviy va ma'rifiy hayot. O'zbekistonda Milliy g'oya va mafkuraviy masalalarni shakllan-

tirish zarurati. Vatanimiz Mustaqqilligining ma'naviy asoslarini mustahkamlash, milliy qadriyatlarimiz, an'ana va urf-odatlarimizni asrab-avaylash, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlod qalbi va ongiga ona yurtga muhabbat, istiqloлга sadoqat tuyg'ularini chuqur singdirish masalasi bugungi kunda tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Milliy an'analarimiz, urf-odatlarimiz islom dini qoidalari, talablari va mezonlari asosida shakllanib kelgan. Zero, yaqin o'tmishimizda dahriylik siyosati diniy qarashlar va qoidalarni xurofot deb, diniy aqidaparast dunyoviy ishlarni dahriylikka, xudosizlikka yo'yib, insonlarni e'tiqodidan ayirish yo'llari ro'y berdi.

O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishganidan so'ng asrlar davomida xalqning orzusi hisoblangan milliy va diniy qadriyatlar tiklandi. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning bu boradagi tashabbuslari va sa'y harakatlari tahsinga sazovordir. Zero, ma'naviy-diniy qadriyatlar hayotimizga shu qadar singib ketganki, ularsiz biz o'zligimizni tasavvur eta olmaymiz. Prezidentimiz o'zlarining «Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch» asarlarida ma'naviyatga quyidagicha ta'rif beradilar. **«Ma'naviyat – insonni ruhan poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baqquvvat, imon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir».**

Prezidentimiz ushbu asarda ma'naviyatni shakllantiradigan asosiy mezonlar qatorida quyidagilarni keltirib o'tadi:

- ma'naviy meros, madaniy boyliklar, ko'hna tarixiy yodgorliklar;
- xalq og'zaki ijodi;
- muqaddas dinimiz;
- buyuk allomalarimiz, mutafakkir bobolarimizning ibratli hayoti va faoliyati, bemiyl ilmiy-ijodiy kashfiyotlari;
- oila;
- mahalla;
- ta'lim-tarbiya.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 1991-yil 11-aprel va 20-iyundagi farmonlariga binoan «Iyd al-Fitr» (Ro'za) va «Iyd al- Adxo» (qurbon) hayitlari yurtimizda dam olish kunlari deb e'lon qilindi. **Qur'oni Karim** bir necha bor nashrdan chiqarilib 1 million nusxada chop etildi. Qur'oni Karimning o'zbekcha izohli tarjimai musulmonlarga tuhfa etildi. Imom Buxoriyning to'rt jildlik Hadislar kitobi o'zbek tilida nashr etildi.

Bugungi kunda Respublikamizda minglab masjidlar faoliyat olib bormoqda. Xususan 1998-yilda ularning soni 3000 ta bo'lgan bo'lsa, hozir esa 5000 dan oshib ketgan. Har yili minglab yurtdoshlarimiz haj safariga borish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar. Muqaddas umra va haj amallarini bajarib kelmoqdalar. XX asrning 80-yillarida sobiq Ittifoq bo'yicha har yili 25–30 kishi haj ziyoratiga borgan bo'lsa, 1991-yilda O'zbekistondan 1500 fuqaro, 2000-yilda esa 4 mingga yaqin fuqaro haj ziyoratiga borib keldi. Bugungi kunda ularning soni 6 mingdan oshib ketdi. Eng asosiysi – bag'rikenglikning muhim omillaridan biri bo'lgan millatlararo va dinlararo totuvlik ta'minlandi. Bugun O'zbekiston Respublikasida **16 diniy konfessiya, 300 dan ortiq diniy tashkilot** faoliyat yuritmoqda. Yurtimizda Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti, 9 ta o'rta maxsus islom bilim yurti hamda provoslav va protestant seminariyalari ishlab turibdi.

Mustaqillik yillarida buyuk ajdodlarimizning nomlari qayta tiklandi, ularning hoklari yotgan maskanlar muqaddas qadamjolarga aylantirilib, yangi me'moriy obidalar barpo etildi. Xalqimiz ma'naviyatining buyuk siymolari bo'lgan allomalarimizning tavallud topgan tarixiy sanalari Respublika miqyosida hamda YuNESKO bilan hamkorlikda mamlakatimizda va xalqaro miqyosda keng nishonlandi.

- 1991-yil – Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi;
- 1992-yil – Boborahim Mashrab tavalludining 350 yilligi;
- 1993-yil – Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 510 yilligi;
- 1994-yil – Mirzo Ulug'bek tavalludining 600 yilligi;
- 1996-yil – Amir Temur tavalludining 660 yilligi;
- 1997-yil – Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon tavalludining 100 yilligi;
- 1998-yil – Ahmad al-Farg'oniy tavalludining 1200 yilligi;
- 1999-yil – «Alpomish» dostoni yaratilganining 1000 yilligi;
- 2000-yil – Burhoniddin Marg'inoniy tavalludining 910 yilligi;
- 2000-yil – Kamoliddin Behzod tavalludining 545 yilligi;
- 2001-yil – «Avesto» yaratilganligining 2700 yilligi.
- 2007-yil – Samarqand shahrining 2750 yilligi.
- 2009-yil – Toshkent shahrining 2200 yilliklari keng nishonlandi.

1994-yil Mirzo Ulubek tavalludining 600 yilligi, buyuk sohibqiron Amir Temurning 660 yillik yubileyi xalqaro YuNESKO

tashkiloti tomonidan keng nishonlanishi katta voqea bo'ldi. YuNESKO ning Parijdagi qarorgohida «Temuriylar davri, fan, madaniyat va maorifning gullab-yashnashi» mavzuida anjuman va unga bag'ishlangan ko'rgazma o'tdi. Shuningdek, mashhur sarkarda Jaloliddin Manguberdining 800 yilligi, «Alpomish» dostonining 1000 yilligi keng miqyosda nishonlandi.

1997-yil 11-noyabrda Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan «**Xorazm Ma'mun akademiyasini** qaytadan tashkil etish to'g'risida»gi Farmon qabul qilindi. 1998-yili Imom al Buxoriy tavalludining 1225-yilligi, Ahmad al Farg'oniy tavalludning 1200-yilligi jahon miqyosida keng nishonlandi. Yurtboshimiz Islom Karimov tashabbusi va bevosita ishtiroki bilan buyuk vatandoshlarimiz fiqh ilmining bilimdoni, nomi sharq va g'arbda mashhur bo'lgan Abul Hasan ibn Abu Bakr ibn Abduljalil al Farg'oniy al-Marg'inoniy tavalludining 910 yilligi, kalom ilmining asoschisi Imom Abu Mansur al Motrudiyning 1130 yillik tavalludi keng nishonlanishi mamlakatimiz va jamiyatimiz ma'naviy hayotiga ulug' voqealardir.

1997-yil **Buxoro** va **Xiva** shaharlarining 2500-yillik yubileylarining o'tkazilishi, 2001-yildan e'tiboran 31-avgust yurtimizda Qatag'on qurbonlarini yod etish kuni sifatida nishonlanishi muhim voqealar sifatida e'tirof etildi. 2007-yil qadimiy, o'ziga xos davlatchilik tarixi va boy madaniyatiga ega bo'lgan mamlakat sifatida dunyoga mashhur bo'lgan Vatanimiz – O'zbekistonda YuNESKO tashabbuskorligida Samarqand shahrining 2750-yilligi, Marg'ilon shahrining 2000 yillik yubileyleri bir-biri bilan uyg'ullanishib ketdi. Qator yillardan buyon Samaraqand shahrida an'anaviy ravishda o'tkazib kelinayotgan «**Sharq taronalari**» xalqaro musiqa festivali ham quvonchli bo'ldi. Islom konferensiyasi tashkiloti AYSESKO tomonidan Toshkent shahriga 2007-yilda «Islom madaniyati poytaxti» degan nom berilishi va shu munosabat bilan amalga oshirilayotgan bunyodkorlik ishlari, o'zbek xalqining islom madaniyati rivojiga qo'shgan beqiyos hissasidan dalolat bermoqda.

Vatanimiz ozodligi yo'lida shahid ketgan Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Usmon Nosir kabi jasur shoir va yozuvchilarning nomlari, adabiy-badiiy merosi tiklanib, hurmati joyiga qo'yildi. Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan Toshkentda mustamlakachilik davri qurbonlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida «Shahidlar xotirasi» yodgorlik majmuasi, ikkinchi jahon urushida jonini fido etgan xalqimizning munosib farzandlari xotirasini abadiylashtirish

maqsadida «Xotira maydoni» barpo etildi, 2001-yil may oyidagi farmonlariga muvofiq esa 31 avgust «Qatag'on qurbonlarini yod etish kuni» deb e'lon qilindi.

Jamiyatimizda islohotlarni yanada jadallashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy o'zgarishlarga erishish uchun har yili yangi yilni yangicha nom bilan atash an'anaga aylangan. Jumladan, 1997-yil yurtimizda *«Inson manfaatlari yili»*, 1998-yil – *«Oila yili»*, 1999-yil – *«Ayollar yili»*, 2000-yil – *«Sog'lom avlod yili»* deb e'lon qilindi. Shuningdek, 2001-yil – *«Onalar va bolalar yili»*, 2002-yil – *«Qariyalarni qadrlash yili»*, 2003-yil – *«Obod mahalla yili»*, 2004-yil *«Mehr va muruvvat yili»*, 2005-yil esa *«Sihat-salomatlik yili»*, 2006-yilni yurtimizda *«Homiylar va shifokorlar yili»*, 2007-yil *«Ijtimoiy himoya yili»*, 2008-yil *«Yoshlar yili»*, 2009-yil *«Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili»*, 2010-yil *«Barkamol avlod yili»*, 2011 yil *«Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili»* deb e'lon qilindi. Ko'rinib turibdiki, bu yillarning barchasi o'zining cho'qur insoniy ma'no va falsafasi, ijtimoiy yo'nalishi bilan o'zaro uzviy bog'liq.

Respublikamizda ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bilan bog'liq muhim ishlardan biri **«Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazini** tashkil qilish va ularning ish samaradorligini oshirishga qaratilgan 1994-yil 23-apreldagi Prezident farmoni Respublikada ma'naviy va mafkuraviy ishlarni yuksaltirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000-yilning 2-iyunidagi Respublika ma'naviyat va ma'rifat kengashini qo'llab-quvvatlash to'g'risidagi yangi farmoni mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlarni izchil amalga oshirish, milliy istiqlol g'oyasining asosiy tushuncha va tamoyillarini xalqimiz ongi va qalbiga singdirish borasida ulkan ishlarni amalga oshirishga qaratilgan muhim dastur bo'ldi.

Ta'lim tizimi. Mustaqillik yillarida ta'lim tizimi faoliyatida ham ulkan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ma'lumki, 1997-yilning 29-avgustida O'zbekiston Respublikasining **«Ta'lim to'g'risidagi qonuni»** va **«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»** qabul qilindi. Unda shunday deyiladi: «Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida kadrlar

tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir... Ushbu qonun 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi qonundan o'zining mazmun-mohiyatiga ko'ra tubdan farq qilar edi.

Ta'lim to'g'risidagi yangi qonunga ko'ra, uzluksiz ta'lim bir necha bosqichlarda amalga oshirilishi zarur:

- Maktabgacha ta'lim.
- Boshlang'ich ta'lim 1–4-sinflar.
- Umumiy o'rta ta'lim, 5–9-sinflar
- o'rta-maxsus kasb-hunar ta'limi
- Oliy ta'lim, bakalavriat 4 yil, magistratura 2 yil o'qish muddati.

– Oliy ta'limdan keyingi ta'lim, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish uchun aspirantura 3 yil, doktorantura 2 yil.

– Maktabdan tashqari ta'lim va kadrlar malakasini oshirish bosqichlarini qamrab oladi.

Dasturni ro'yobga chiqarish uch bosqichda amalga oshirilishi ko'zda tutilgan.

I. 1997–2001-yy, o'tish davri.

II. 2000–2005-yy, islohotni keng miqyosda amalga oshirish davri.

III. 2005-yildan keyingi davr tahlil va kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirish davri.

Dastur kadrlar tayyorlash milliy modelini ro'yobga chiqarishni, har tomonlama kamol topgan, jamiyatda turmushga moslashgan, ta'lim va kasb-hunar dasturlarini ongli ravishda tanlash va keyinchalik puxta o'zlashtirish uchun ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, psixologik-pedagogik va boshqa tarzdagi sharoitlarni yaratishni, jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini his etadigan fuqarolarni tarbiyalashni nazarda tutadi. Haqiqatdan ham, ma'naviy va madaniy meros, qadriyatlarimiz doimiy targ'ib qilinsagina ulug' maqsadlarga erishish mumkin. Ularni targ'ib va tashviqot qilish uchun: Xalq ta'limi tizimi, ommaviy axborot vositalari, kutubxonalar, ma'naviyat uylari va markazlari, nashriyotlar, madaniyat bo'limlari, teatr va tarixiy muzeylar, turizm muassasalari, musiqiy ta'lim va madaniyat, san'at o'quv yurtlari, ko'rgazma markazlari, fuqarolarni o'z-o'zini boshqarish kengashlari, mahalla qo'mitalari, jamg'armalar bir tanu, bir jon bo'lib harakat qilishlari lozim.

Mamlakatimizda umumiy o'rta va kasb hunar ta'limini tubdan isloh qilish va takomillashtirish borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi.

Xususan umumta'lim maktablari faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida «2004–2009-yillarda Maktab ta'limini rivojlantirish davlat dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaror qabul qilindi. Agar raqamlarga murojaat etadigan bo'lsak, Respublikamizda 2008-yilning o'zida 69 ta yangi maktab qurildi va 582 ta maktab rekonstruksiya qilingan. Bu chora-tadbirlarning barchasi yoshlarni keng va yorug' binolarda, zamonaviy jihozlar bilan ta'minlangan o'quv xonalari va laboratoriyalarda bilim olishlariga imkoniyat yaratdi. 2005–2010 yillar davomida mamlakatimizda 7 ming 800 dan ortiq umumta'lim muassasasi, qariyb 1 ming 500 ta kasb-xunar kolleji va akademik litsey barpo etilgan va rekonstruksiya qilingan. Birgina 2010 yilda esa maktablar, kasb-hunar kollejlari va litseylarda 2 ming 200 tadan ziyod kompyuter texnikasi va multimedia uskunasi o'rnatilgan.

Yosh avlodni jismoniy jihatdan tarbiyalash va bolalar sportini rivojlantirishga qaratilgan dasturni amalgam oshirish bo'yicha ishlar izchil davom ettirilgan. Buning natijasida faqat **2010 yilning** o'zida 72 ta sport inshooti, 27 suzish havzasi foydalanishga topshirilgan, umumiy qiymati 3 million AQSh dollariga teng bo'lgan sport inventarlari va uskunalar joylarga yetkazib berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 24-fevraldagi « Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarini tashkil etish va ularning faoliyatini boshqarish to'g'risida»gi 77-qarori, Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 13-maydagi «O'zbekiston Respublikasi o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 204-qarori, Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 27-iyuldagi «Umumta'lim maktablari bitiruvchilarining akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'qishini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 427-qarorlari qabul qilindi. Ushbu qarorlar natijasida 2010-yili umumta'lim maktablarining 9-sinf bitiruvchilari 100 foiz akademik litsey va kasb-hunar kollejlari bilan qamrab olinishiga erishilgan.

Ayniqsa, umumiy o'rta va kasb-hunar ta'limini yuksaltirish, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari tizimini yanada kengaytirishga alohida ahamiyat qaratildi. Jumladan, 2003-yilda mamlakatda 9702 umumta'lim maktablarida 6 mln. 272000 o'quvchiga 500 ming dan ortiq pedagog o'qituvchilar ta'lim-tarbiya bergan bo'lsalar, 51 akademik litseylarda 30620 o'quvchi 419 kasb-hunar kollejlari esa 285.685 yigit-qizlar hunar egallaganlar. Shuningdek oliy ta'lim tizimi keng rivojlanmoqda. 1991-yili O'zbekistonda 52 oliygoh bo'lgan bo'lsa, 2010-yilda ularning soni 63 taga yetgan, shulardan 19 tasi

universitetlardir. **2011 yilgacha** bo'lgan davrda kadrlar tayyorlash milliy dasturi va maktab ta'limi rivojlantirish davlat umummilliy dasturining amalga oshirilishi natijasida 1 ming 536 ta akademik litsey va kasb-hunar kolleji, umumta'lim maktablarining qariyb 9 mungtasi, ya'ni, deyarli hammasi, 1 ming 800 dan ortiq sport zali namunaviy loyihalar asosida barpo etildi yoki capital rekonstruksiya qilingan.

Mamlakatimizda o'quv muassasalarining moddiy-texnik bazasini muntazam yangilab boorish, tizimli asosda zamonaviy kompyuter texnikasi, o'quv-laboratoriya uskunalari, mebel va o'quv-anjomlari bilan qayta jihozlash, ularni talab darajasida saqlash hamda yaratilgan bu ulkan salohiyatdan samarali foydalanish maqsadida mutlaqo yangi bir tuzilma – Moliya vazirligi huzurida maxsus jamg'arma tashkil etilgan. Bu jamg'armaning hisob raqamiga 2010 yili 315 milliard so'm mablag' ajratilgan bo'lsa, **2011 yilda** 370 milliard so'm ajratish ko'zda tutilgan.

Ta'lim tizimi rivojida tashkil etilgan qator jamg'armalar faoliyatini alohida ta'kidlash o'rinli. Xususan «Sog'lom avlod uchun», «Nuroni», «Ulug'bek», «Iste'dod», «Umid», «Ustoz» va boshqa jamg'armalarning ta'lim-tarbiya sohasidagi ezgu ishlarini, o'sib kelayotgan avlodni jismonan sog'lom va ma'naviy jihatdan barkamol qilib tarbiyalashga qo'shayotgan hissalar alohida.

Xorijiy davlatlar bilan oliy ta'lim ta'lim tizimida hamkorlik yuzasidan 2000-yilda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti misolida oladigan bo'lsak, o'quv yurtining 14 ta fakultetida 8 ta chet davlatdan kelgan 29 nafar xorijiy fuqarolar, shulardan 16 talaba, 2 nafar aspirant, 7 nafar ilmiy xodim va 4 nafar o'qituvchilar ilmiy-o'quv jarayonlarida ishtirok etganlar. 1997–2001-yillar mobaynida O'zbekiston Milliy Universitetining 270 dan ortiq talaba, aspirant, doktorant va o'qituvchi-professorlari xorijiy mamlakatlarda tahsil oldilar hamda malaka oshirdilar. Birgina Toshkent Elektrotexnika aloqa institutida 2001-yilgacha 15 dan ortiq xorijiy mamlakatlardan 500 dan ortiq talaba qabul qilinib, o'tgan davr mobaynida ularning 150dan ortig'i bitirib chiqdi. Bu oliygoh O'rta Osiyo va MDH davlatlariga 1995-yilgacha 3667 nafar oliy toifadagi kadrlar tayyorlab bergan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2001-yilga kelib, 200 dan oshgan.

Respublikamizda iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash tizimi yaratilgan bo'lib, 1993-yil O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan har tomonlama yetuk yoshlarni tarbiyalash, iqtidorli yoshlarni rag'batlantirish maqsadida «Ulug'bek» jamg'armasi tashkil etilgan edi. Bu jamg'arma iqtidorli yoshlar kuchini birlashtirish, ularni

asrab-avaylash, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishga bo'lgan intilishlarni moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlab keldi.

Iste'dodli yoshlarni saralash, tanlash va ularga yordam berib, xorijiy mamlakatlarda o'qib, dunyoviy tajribalarini, jahon taraqqiyotini o'rganishlari maqsadida 1997-yil 7-yanvarda «Umid» jamg'armasi tuzildi. Bu jamg'armaning asosiy maqsadi iste'dodli yoshlarni tanlash va ularni chet ellardagi nufuzli o'quv yurtlarida ta'lim oldirishdan iborat edi. Masalan, 1997-yili «Umid» jamg'armasining grantini olganlar soni - 167 ta bo'lgan bo'lsa, 1998-yilda - 309 ta, 1999-yilda - 184 ta va 2000-yilda - 125 ta iqtidorli yoshlar «Umid» jamg'armasining grantlariga ega bo'lishgan.

Shulardan, AQSh ga - 343, Buyuk Britaniyaga - 293, Germaniyaga - 79, Fransiyaga - 32, Yaponiyaga - 20, Kanadaga - 11 va Italiyaga - 7 nafari tahsil olish uchun yuborilgan. Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishda Xalqaro ilmiy aloqalarda 1997-yil 30-dekabrda tashkil etilgan «Ustoz» jamg'armasi alohida o'rin egalladi. O'tgan yillar davomida ushbu jamg'arma tomonidan: 1998-yilda - 166 ta, 1999-yilda - 106 ta, 2000-yilda - 115 ta, 2001-yilda - 62 ta va 2002-yilning besh oyi davomida - 125 ta mutaxassislar jahonning rivojlangan xorijiy davlatlari ilmiy-o'quv markazlarida tajriba almashib keldilar.

Yosh avlodni har tomonlama barkamol o'stirish ma'naviy-ma'rifiy ishlarimiz markazida turgan eng buyuk vazifaga aylangani, ayniqsa, quvonchlidir. Shu maqsadda istiqlolning dastlabki yillarida hukumatga qarashli bo'lmagan «Sog'lom avlod uchun» jamg'armasi tashkil qilinib, shu nomdagi dastlabki orden ta'sis etildi. Mamlakatimizda «Ona va bola» ijtimoiy dasturi qabul qilinib, onalik va bolalikni muhofaza qilish yo'lida keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi, perinatal markazlar, zamonaviy shifoxonalar barpo etildi. Bundan tashqari, mamlakatimizda «Umid nihollari», «Barkamol avlod» va «Universiada» sport o'yinlarini o'z ichiga olgan uch bosqichli yagona uzluksiz tizim shakllanib, samarali faoliyat ko'rsatib kelayotgani ham sog'lom avlod tarbiyasida katta rol o'ynamoqda.

Давлат ва аҷамият ҳаётидаги муҳим ўзгаришлар

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтлари тарқиб		Ўзбекистонда ҳукуматга қаринли бўлмаган ташкилотлар	
Сессиялар	Фуқароларнинг ўзини ўз башкариши органлари	Умумий сессия	• 5000 дан ортиқ
"Қамоқчи" ИИХ	Жамоат бирлашмалари	Жамоатлар	• 48 та
Халқаролик ташкилотлари	Сессиялар	Жамиятлар	• 78 та
	Сессиялар	Сессиялар	• 2 та
	Сессиялар	Сессиялар	• 42 та
	Сессиялар	Сессиялар	• 16 та
	Сессиялар	Сессиялар	• 2 та
	Сессиялар	Сессиялар	• 20 та
	Сессиялар	Сессиялар	• 48 та
	Сессиялар	Сессиялар	• 20 та
	Сессиялар	Сессиялар	• 2 та

6

Ma'lumki, o'z milliy davlatchiligini yaratmoqchi bo'lgan xalq yuksak vazifalarni amalga oshirish yo'lida odamlarni birlashtirish va safarbar qilish, ularning qalbida ishonch uyg'otish, eski ijtimoiy tuzumdan yangi tuzumga o'tishda tayanch bo'ladigan yagona maqsad va orzu-intilish ifodasi bo'lgan milliy g'oyaga suyanib kelgan.

Milliy g'oya. Ajdodlardan avlodlarga o'tib, asrlar davomida e'zozlab kelinayotgan, mamlakatda yashayotgan har bir inson va butun xalqning qalbida chuqur ildiz otib, uning ma'naviy ehtiyoji va hayot talabiga aylanib ketgan har qaysi millatning eng ezgu orzu-intilish va umid-maqсадlari ma'lum g'oyalarda aks etadi. Zero, milliy g'oya mamlakatimizda yashayotgan barcha insonlarning olijanob niyatlarini, hayotiy manfaatlarini mujassam etadigan yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq farovonligi degan yuksak tushunchalarini o'z ichiga oladi. Prezidentimiz I.A. Karimov mustaqillikning dastlabki davrida, **1993-yil 6-may** kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XII sessiyasida «Oldimizda turgan eng muhim masala, bu—milliy istiqloл mafkurasini yaratish va hayotimizga tatbiq etishdir»- degan edilar.

Tarixiy taraqqiyotning tub burilish davrlarida har qanday millat, elat, xalq o'z kelajagini belgilaydi va unga yetishishning o'ziga mos, o'ziga xos yo'llarini tanlaydi. Ana shu jarayonlarga xos ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy yo'nalishlar bilan birga g'oyaviy tamoyillarni ham belgilab oladi. Bunda butun millat, xalq uchun umumiy bo'lgan g'oyalar nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi. Bular: yurt tinchligi Vatan ravnaqi,

xalq farovonligi, Komil inson tarbiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy hamkorlik, diniy bag'rikenglik, millatlararo hamjihatlik kabi g'oyalardir. Prezidentimiz I.A.Karimov 2000-yil iyun oyida «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga bergan javoblarida milliy istiqlol mafkurasining mohiyati, ahamiyati, uning siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy asoslari to'g'risida o'z fikr-mulohazalarini bayon etgan edilar. Prezidentimiz farmoni bilan «Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar» maxsus fan sifatida ta'lim tizimining barcha bosqichlariga kiritildi.

Milliy g'oya insonlarning tinchlik, taraqqiyot va farovonlik manfaatlari ifodasi. Milliy g'oya har bir xalqning o'ziga xos xususiyati, madaniy tarixiy tajribasi, mentaliteti, o'ziga xos turmush tarzi zaminida tug'iladi. Milliy g'oya davlatni avvalo tinchlik, barqarorlikka, so'ngra taraqqiyot sari ildam qadam tashlab ulkan natijalarga erishishga undaydi.

O'zbekistonda milliy g'oya maqsad va mohiyatining to'g'ri belgilanganligini o'tgan tariximiz isbotlab bermoqda. Shu o'tgan davr mobaynida fuqarolarning davlat va jamiyatda yuz berayotgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy jarayonlarga daxldorlik hissi kuchaydi. Prezidentimiz «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga javoblarida aytganlaridek: «Har qanday kasallikning oldini olish uchun, avvalo, kishi organizmida qarshi immunitet hosil qilinadi. Biz ham farzandlarimiz yuragida Ona Vatanga, boy tariximizga, ota-bobolarimizning muqaddas fikriga sog'lom munosabatni qaror toptirishimiz, ta'bir joiz bo'lsa, ularning mafkuraviy immunitetini kuchaytirishimiz zarur».

Milliy g'oya hamda milliy mafkurani shakllantirish, yoshlarimizni zararli mafkuralardan himoya qilish, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalab, ongli hamda Vatan taraqqiyoti uchun xizmat qiladigan qilib voyaga yetkazish borasida Prezidentimiz I.A. Karimov o'zining bir qator, jumladan, «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda», «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz», «Milliy istiqlol mafkurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir», «Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin», «Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch» kabi asarlari hamda qator gazeta va jumallar muxbirlarining savollariga bergan javoblarida bu haqdagi fikrlarni bayon qilib berdi.

Darhaqiqat, xalqimizni turli mafkuraviy tahdidlardan asrash, jamiyatda mafkuraviy immunitet hosil qilish uchun uni, avvalo, taraqqiyot qonunlarini o'zida chuqur aks ettiradigan sog'lom, insonparvar mafkura bilan qurollantirish zarurligi uqdirilmoqda. Fuqaro-

larimiz, avvalo yoshlar mustaqil dunyoqarashga ega bo'lib, ularda milliy istiqlol g'oyalarini chuqur anglash hissi shakllansa, biz uchun mutlaqo begona g'oyalar ham ularga o'z ta'sirini o'tkaza olmaydi. Bunda biz har qanday g'oya tashviqotchisi inson orqali jamiyatga ta'sir ko'rsatishini doimo nazarda tutishimiz kerak.

G'oya va mafkuralarning inson va jamiyat hayotiga ta'siri. G'oyaning inson hayotidagi o'rni va ahamiyati juda muhim falsafiy masaladir. Inson o'zi g'oyalarni yaratadi, ulardan kuch-quvvat oladi. O'zi yaratgan g'oyalari insonning ongi va shuurini, tafakkuri va e'tiqodini egallab, uning sohibiga aylanadi. Shu boisdan milliy g'oya bizga suv va havodek zarur.

3. Mustaqillik yillarida madaniyat. O'zbek xalqining madaniyati juda qadimiy bo'lib, uning tarixi bir necha ming yillarni o'z ichiga oladi. U jahon madaniyatining mushtarak qismi hisoblanadi. Zero, har qanday xalq madaniyati boshqa xalqlar madaniyati bilan mushatark aloqada, bog'liqlikda rivojlanadi. Shu asosda xalqimiz fani va madaniyati ham boshqa xalqlar madaniyatining yuksalishiga, umumjahon fani va madaniyati taraqqiyotiga ulkan ta'sir ko'rsatgan. Buyuk ajdodlarimiz Muso Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Muhammad Zamaxshariy, Mirzo Ulugbek, Ali Qushchi, Qozizoda Rumi, Alisher Navoiy va boshqa allomalarning durdona asarlari nafaqat o'zbek xalqi, balki jahon fani va madaniyatining ham ajralmas qismi ekanligi bunga yaqqol misoldir.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng mamlakatda ilm-fan, madaniyat rivojiga alohida e'tibor berila boshlandi. Avvalombor O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 8-aprelidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Fanlar rivojlantirishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tadbirlari va innovatsiya faoliyati haqida»gi qarori mamlakatda fanni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shu ma'noda mamlakatda ilmiy tadqiqot faoliyatini yanada kuchaytirish maqsadida yangi ilmiy tadqiqot institutlari ochildi. Respublika Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 3 aprelidagi qarori bilan O'zbekiston Respublikasi FAning yangi Nizomi tasdiqlanganligi buning tasdig'idir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga binoan Respublika Vazirlar Mahkamasi huzurida **Oliy Attestatsiya komissiyasi** tashkil etildi. Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi FA institutlari olimlari fizika, matematika, tibbiyot, tarix, kibernetika,

tuproqshunoslik, minerologiya, kimyo sohalarida xorijiy davlatlar olimlari bilan hamkorlikda ilmiy aloqalarni kengaytirmoqdalar.

Zero, jamiyat ma'naviyatini yuksaltirishda tarixiy xotira, ajdodlar tarixini bilish, milliy axloqiy qadriyat hamda an'analar va muqaddas dinimizning o'rni va ahamiyati katta. Shu bois mustabid tuzum davrida soxtalashtirilgan xalqimiz tarixini xolisona, haqqoniy yoritish, barcha o'quv maskanlarida Vatan tarixini o'qitish borasida muhim tadbirlar amalga oshirildi. 1996-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi qoshida «O'zbekistonning yangi tarixi markazi» tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasining **1998-yil 27-iyulda** qabul qilingan «**O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti** faoliyatini takomillashtirish to'g'risida»gi qarori xalqimiz davlatchilik tarixini o'rganish yo'lida muhim qadam bo'ldi.

1993-yil sentabrda Buxoroda mashhur shayx Bahouddin Naqshband tavalludining 675 yilligi nishonlandi. Yubiley munosabati bilan Buxorodagi Naqshband nomi bilan bog'liq tarixiy yodgorliklar qaytadan tiklandi, uning ijodiga bag'ishlangan qator risolalar chop etildi. 1998-yil 23-oktabrda Samarqandda buyuk mutafakkir Imom al-Buxoriy tavalludining hijriy-qamariy tavqim bo'yicha 1225 yilligi nishonlandi. Shu kuni Xartang qishlog'ida Imom al-Buxoriy yodgorligi majmui ochildi. Yubiley munosabati bilan Ismoil al-Buxoriyning 4 jildlik «Al-Jomi' As-Sahih» kitobi o'zbek tilida nashr etildi.

1994-yil 23-apreldagi Prezident farmoni asosida tashkil etilgan Respublika «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi o'zbek xalqining ma'naviy-madaniy merosini tiklash, millat kelajagini belgilaydigan g'oyalarni yuzaga chiqarish, yuksak iste'dod va tafakkur sohiblarining aqliy-ijodiy salohiyatini Vatan ravnaqi sari yo'naltirishga qaratilgan muhim tadbirlar, ko'rgazmalar tashkil etishni yo'lga qo'ydi.

1996-yil yanvarda Respublika «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi huzurida «**Oltin meros**» xalqaro xayriya jamg'armasi tuzildi. 1996-yil 27-sentabrda Respublika Vazirlar Mahkamasining ««Oltin meros» xayriya jamg'armasini qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi qaroriga binoan mazkur jamg'arma davlat tomonidan moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlandi.

2000-yil 16-17-noyabr kunlari Marg'ilonda islom huquqining asoschilaridan biri Burxoniddin al-Marg'inoniy tavalludining 910 yilligi, Samarqandda Imom Abu Mansur al-Moturidiy tavalludining 1130 yilligi nishonlandi va ular xotirasiga bag'ishlab barpo etilgan yodgorlik

majmualari ochildi. Imom Abu Iso at-Termiziyni 1200 yilligi, Mahmud az-Zamaxshariyni 920 yilligi, Najmiddin Kubroni 850 yilligi, Xoja Ahror Valiy tavalludini 600 yilligi keng ko'lamda nishonlandi.

Mustaqillik yillarida 40 mingdan ortiq o'zbekistonliklar Makka va Madina shaharlarida Haj safarida bo'ldilar. Yuzlab masjidlar musulmonlarga qaytarildi, yangilari barpo etildi. Yangi oliy o'quv yurtlari – O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi, qurolli kuchlar akademiyasi, Ichki ishlar vazirligi akademiyasi, Bank-moliya akademiyasi, Soliq akademiyasi, Toshkent tibbiyot akademiyasi ochildi. Toshkent Moliya instituti, Navoiy konchilik instituti, Samarqand davlat chet tillari instituti, Andijon iqtisodiyot va boshqaruv instituti, Jizzax politexnika instituti, Qarshi agrar-iqtisodiyot instituti, Navoiy davlat pedagogika instituti, Namangan muhandislik-iqtisodiyot instituti hamda viloyatlarda yirik universitetlarning filiallari tashkil etildi.

Respublika Prezidentining 1995-yil 20-oktabrdagi «O'zbekistonda teatr va musiqa san'atini yanada rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 1998-yil 26-martdagi «O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida»gi farmonlari asosida teatrlar davlat budjeti hisobiga qo'llab-quvvatlandi. Farmonga binoan Madaniyat ishlari vazirligi tizimida va teatr ijodiy xodimlari uyushmasi qoshida 1998-yilda «O'zbekteatr» ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. 1991–1994-yillarda bir qator viloyat markazlarida yangi teatrlar ishga tushirildi. 1993-yil avgust oyida Toshkent shahrida ish boshlagan «Turkiston» saroyi» ning ishga tushirilishi muhim voqea edi.

1996-yili Amir Temurning 660 yillik yubileyi munosabati bilan 10 ta yangi spektakllar sahnalashtirildi. «Navro'z-97» teatr festivali munosabati bilan Sohibqiron obrazini ifodalovchi 14 spektakl namoyish etildi. 1998-yili al-Farg'oniy, al-Buxoriylarni yubileylariga bag'ishlangan pessalar yaratildi. Mamlakatimizning boy tarixini namoyish etuvchi spektakllar Toshkentni yetakchi teatrlaridagina emas, barcha viloyatlarning teatr sahnalarida qo'yildi. 1995–1997-yillari Respublika teatrlari tomonidan 313 yangi spektakllar qo'yildi.

O'zbekistonda musiqa va raqs san'atini rivojlantirish maqsadida «O'zbeknavo» gastrol-konsert birlashmasi tashkil etildi. Unda musiqa raqs san'atini rivojlantirishni davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash masalalari ko'zda tutildi. San'atni barcha sohalari, madaniy-ma'rifiy

muassasalari uchun malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash Respublika Prezidentining doimo e'tibor markazida bo'lib keldi. Sovetlar davridagi madaniyat o'quv ishlari qayta tuzilib ko'plab yangi o'quv maskanlari tashkil etildi. 90-yillar oxirida mamlakatda 27 ta maxsus o'quv yurti faoliyat ko'rsatdi. Shundan bittasi oliy o'quv yurtlari, 20 ta o'rta maxsus bilim yurtlari, 2 maktab-internat shular jumlasidandir.

1997-yil oktabrda Toshkentda bo'lib o'tgan «Teatr: Sharq-g'arb» xalqaro festivalda Yaponiya, Hindiston, Gonkong, Turkiya, Rossiya, Buyuk Britaniya teatr san'atkorlarining chiqishlari bo'ldi. Amir Temur tavalludining 660 yilligiga bag'ishlangan festivalda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston teatrlarining 15 ta eng yaxshi tarixiy sahna asarlari namoyish etildi. O'zbekiston teatr ustalari Germaniya, Fransiya, Slovakiya, Hindiston, AQSh, Belgiya, Misr, Rossiya teatr festivallarida qiziqarli spektakllar bilan ishtirok etdilar.

Poytaxtimizda **2009-yil oxirida** bo'lib o'tgan «Art Week Style Uz – 2009 «san'at haftaligi yuqoridagi fikrlarimizga yaqqol dalil bo'la oladi. «O'zbekiston madaniyati va san'ati forumi» jamg'armasi tomonidan bunday nufuzli tadbirlar ko'plab o'tkazilib, ular orqali milliy merosimizni asrab-avaylash, amaliy san'at va hunarmandchilik yo'nalishidagi qadimiy an'analarni tiklash, bu borada ijodkorlarga har tomonlama ko'maklashish, yosh iste'dodlarning faoliyati uchun zarur sharoitlar yaratish, ularning ijodini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, yurtimiz va xalqaro miqyosda ommalapshtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, «Asrlar sadosi», «Yangi avlod», «Navqiron O'zbekiston», «Kelajak ovozi» kabi festivallar, ko'rik-tanlovlar, milliy hunarmandchilik yarmarkalari, turli ko'rgazmalar, konsertlarning o'tkazilishi ularning yaqqol dalilidir.

Qadimiy va navqiron Samarqanq shahrida 1997 yildan buyon har ikki yilda bir marta o'tkazib kelinayotgan «Sharq taronalari» xalqaro musiqa festivali xalqimizning milliy musiqa va qo'shiqchilik sana'tini dunyoga tanitdi. Ilk marotaba o'tkazilgan tadbirda dunyoning 30dan ortiq davlatidan ishtirokchilar qatnashgan bolsa, 2011 yilda ular soni 60dan oshib ketdi.

Ana shunday tadbirlar qatorida **2009-yili** Qashqadaryo viloyafida, **2010-yili** Xiva shahrida – «Asrlar sadosi – 2010» madaniyat festivali tashkil etildi. Mazkur festival o'tmish merosimiz va an'alarimizni avlodlarga yetkazishda muhim o'rin tutdi. **2011 yilda** ushbu tadbir Buxoro shahrida bo'lib o'tdi.

Mustaqillik yilarida madaniy-ma'rifiy muassasalarni rag'batlantirish masalasida ham ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Shu ma'noda Prezidentimiz I.A.Karimovning 1998-yil 12-yanvardagi «Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida»gi farmoni muzeylar ishlarini rivojlantirishda muhim voqea bo'ldi. Mustaqillik yillarida respublikamizda «O'zbekiston tarixi muzeyi», «Temuriylar tarixi davlat muzeyi», «San'at muzeyi»ning tashkil etilishi madaniy hayotimizda sodir bo'lgan muhim voqea bo'ldi. Hozirgi kunda mamlakatimizda 81 ta davlatga qarashli muzeylar faoliyat ko'rsatmoqda, ularda bugungi kunda 1.350 mingdan ortiq eksponantlar saqlanmoqda.

Bugungi kunda O'zbekistonda 137 dan ortiq millatlar istiqomat qiladi. Ular o'rtasida millatlararo totuvlik, ahillikni ta'minlash maqsadida 140 dan ortiq Milliy madaniy Markazlar faoliyat ko'rsatmoqda. Ularning 14 tasi respublika milliy madaniy markazi maqomiga ega.

O'zbekistonda turli millat vakillari tomonidan tuzilgan Milliy madaniy markaz (MMM)lar

O'zbekistonda MMMni tashkil etgan millatlar	Tashkil etilgan MMMlar soni	O'zbekistonda MMMni tashkil etgan millatlar	Tashkil etilgan MMMlar soni
Koreyslar	31	Uyg'urlar	3
Ruslar	23	Buxoro yaxudiylari	3
Tojiklar	10	Beloruslar	2
Tatarlar	9	Qrim tatarlari	2
Shu jumladan boshqird tatarlari	3	Arablar	1
Ozorbayjonlar	8	Bolgarlar	1
Turkmanlar	7	Boshqirdlar	1
Ukrainlar	6	Greklar	1
Qirg'izlar	6	Gruzinlar	1
Turklar	5	Litvaliklar	1
Yevropa yaxudiylari	5	Qoraqalpaqlar	1
Nemslar	4	Xitoylar	1
Polyaklar	4	Dunganlar	1
Armanlar	4	JAMI:	141

4. O'zbekistonning tinchliksevar ichki va tashqi siyosati hamda jahon hamjamiyati bilan hamkorligi. O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishgandan so'ng jahon hamjamiyati orasida munosib o'rin egallashga harakat qilmoqda. O'zbekistonning o'z taraqqiyot istiqbollari uchun qulay jo'g'rofiy-siyosiy imkoniyatlarga ega ekanligi ham mustaqil tashqi siyosat yuritish, jahon hamjamiyatidan munosib o'rin olish uchun imkon bermoqda. O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy ustuvor tamoyillari mamlakatimiz rahbari I.A.Karimovning bir qancha asarlari, ma'ruzalari va nutqlarida har tomonlama asoslab berildi.

Shu ma'noda mamlakatimiz chet davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan teng huquqlilik asosida diplomatik, savdo, iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy hamkorlik qilish yo'lini tutdi. Xususan 2010 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston dunyoning 120 dan ortiq davlati bilan diplomatik aloqalari o'rnatdi. Toshkentda 42 ta davlat elchixonasi, 1 ta bosh konsulxona, 9 ta faxriy konsullik, 10 ta xalqaro tashkilot vakolatxonasi, 5 ta xalqaro moliyaviy tashkilot vakolatxonasi, 3 ta savdo tashkiloti vakolatxonalari faoliyat yuritmoqda.

Eng muhim voqealardan biri 1992-yil 2-martda O'zbekiston xalqaro munosabatlarning to'la huquqli subyekti sifatida Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'ldi. 1993-yil **BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida** Prezidentimiz I.A.Karimov ma'ruza qildilar. 1995-yil BMTning 50 yilligi munosabati bilan Bosh Assambleyaning tantanali yig'ilishida nutq so'zlagan I.A.Karimov asosiy e'tiborni bu tashkilotning faoliyatini yanada kengaytirish bilan bir qatorda, yana mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlik, ekstremizm, terrorizm, narkobiznesga qarshi kurash masalalariga qaratdi. Shu bilan birga Markaziy Osiyo mintaqasi xalqlari uchun o'ta dolzarb masala Orol muammosining ko'tarilishi muhim ahamiyat kasb etdi.

Shu bilan birga O'zbekiston jahon jamoatchiligini tashvishga solayotgan xalqaro muammolardan biri bo'lgan terrorizm, uyushgan jinoyatchilikka qarshi birgalikda kurashish, diniy ekstremizm masalalariga o'z e'tiborini qaratdi. Davlatimiz rahbari o'tgan vaqt davomida dunyoning ko'pgina notinch mintaqalarida, jumladan, Afg'oniston hududida ildiz otgan diniy aqidaparastlik va terrorizm xavfidan jahon jamoatchiligini birinchilardan bo'lib ogoh etdi. 1993-yil Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida, 1995-yil 2-martida Kopengagendagi xalqaro konferensiyasida bu borada o'z takliflari bilan chiqdi.

1995-yil 15-sentabrda Markaziy Osiyoda xavfsizlik va hamkorlik masalalariga bag'ishlangan Toshkent seminar kengashida, 1995-yil 24-oktabrda BMTning 50 yilligiga bag'ishlangan maxsus tantanali yig'ilishda, 1999-yil 18-noyabrda YeXHTning Istanbul sammitida, 2000 yili BMT Bosh Assambleyasining sammitida va boshqa nufuzli anjumanlardagi chiqishlarida O'zbekiston rahbari I.A.Karimov Afg'onistonning dahshatli vayronkorlik kuchiga ega xalqaro terrorizm o'chog'iga aylanib qolganidan dunyo jamoatchiligini ogohlantirdi. Bu xatarning oldini olish bo'yicha ko'plab amaliy choralarni taklif qildi.

Birinchi galda xalqaro terrorizmga qarshi kurashda barcha davlatlarni birlashishga da'vat etdi. Aynan ushbu g'oyaning amaliy natijasi o'laroq 2001-yil 28-sentabrda BMT Xavfsizlik kengashi doirasida terrorchilikka qarshi kurash qo'mitasining tashkil etilishi bilan u amalda o'z ifodasini topdi. Afg'oniston mintaqa va xalqaro xavfsizligiga eng katta xavflardan biri ekanligini ta'kidlab, uzoq yillardan buyon ushbu masala yuzasidan I.A. Karimov tomonidan ilgari surilib kelayotgan 6+2 dasturini 6+3 ga aylantirish tashabbusi bilan chiqdi. Ushbu tashabbusi I. Karimovning 2008-yil 3-4-aprel kunlari NATO ning Buxaristdagi samitida ilgari surildi.

O'zbekiston Respublikasi NATO ning kollektiv xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan «Tinchlik yo'lida hamkorlik» loyihasini 1994-yilning iyulida imzoladi hamda 1995-yilning iyul oyida ushbu dasturga qo'shildi. 1995-2001-yillar mobaynida «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturi doirasida o'tkazilgan harbiy o'quv mashqlarida O'zbekiston Qurolli Kuchlari bo'linmasining tinchlikni saqlash kuchlari o'ndan ortiq harbiy o'quv mashqlarida qatnashdilar.

O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning 1999-yil 23-25-aprel kunlari AQSh ga hamda NATO ning 50 yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan tadbirda ishtirok etishi mamlakatimizning ertangi kuni uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Prezidentimiz O'zbekiston - NATO munosabatlariga va uning «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturida hamkorlik qilish, bu NATOga a'zo bo'lish emas. O'zbekiston - NATO munosabatlarining asl mohiyati davlatimizning xavfsizligi va tinchligini ta'minlash, qolaversa, mintaqada barqarorlikni qaror toptirish uchun shart-sharoitni imkon qadar kengaytirish va mustahkamlashdan iborat ekanligini ta'kidladi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonning «Tinchlik yo'lida hamkorlik» Dasturida ishtiroki Markaziy Osiyo mintaqasida kollektiv xavfsizlik va barqarorlikning keng tizimini vujudga keltirishni rejalashtirishda O'zbekistonning ishtirokini kafolatlatdi. Prezidentimiz ta'biri bilan

aytganda, «NATO bilan hamkorlik qilish harbiy-siyosiy voqealardan xabardor bo'lib turish, bu uyushma doirasida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar va ishlanmalardan bahramand bo'lish uchun imkon beradi». NATO Bosh kotibi X.Solana va AQShning NATOdagi doimiy vakili R.Xanterni O'zbekistonga tashriflari O'zbekiston va mazkur tashkilot o'rtasidagi tinchlik yo'lidagi siyosatining hamohang ekanligini ham ko'rsatdi.

1992-yil 26-fevralda O'zbekiston yana bir nufuzli tashkilot YeXHT ga a'zo bo'ldi. Shu bois 1994-yildan O'zbekistonning YeXHTdagi vakolatxonasi Venada, 1995-yildan esa YeXHTning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan aloqalari bo'yicha byurosi Toshkentda faoliyat yuritmoqda. 1999-yilda ushbu byuroga YeXHTning mintaqadagi markazi maqom berildi. Markaz faoliyati nazariy jihatdan siyosiy-harbiy, iqtisodiy-ekologik va inson huquqlari kabi sohalarda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan tub islohotlarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

O'zbekistonning 1996-yil Lissabon Sammitida ishtiroki respublika rahbariyatining xavfsizlik doirasiga kiruvchi qarashlarini bayon etishga ham imkon berdi. Anjumanda O'zbekiston xavfsizlik muammosiga doir o'z qarashlarini bayon etish huquqiga ega bo'ldi. Prezidentimiz yig'ilish ishtirokchilariga Markaziy Osiyo mintaqasini yadro qurolidan xoli zona deb e'lon qildi. 1999-yil 18-19-noyabr kunlari mazkur tashkilotga a'zo 54 mamlakat rahbarlari uchun Turkiyaning Istambul shahrida Oliy darajadagi uchrashuvda Prezidentimiz xalqaro terrorizmga qarshi markazini tuzish taklifi bilan chiqdi.

1996-yilning boshlarida O'zbekistonda Britaniya Kengashi bo'limining ish boshlashi hamkorlikni mustahkamlash va kengaytarish yo'lidagi yangi qadam bo'ldi. O'zbekistonning *Niderlandiya, Finlyandiya, Avstriya, Belgiya, Shveysariya, Italiya, Ispaniya, Gretsiya, Polsha, Vengriya, Chexiya, Slovakiya, Xorvatiya, Bolgariya* kabi Yevropa mamlakatlari bilan siyosiy, diplomatik, iqtisodiy va madaniy aloqalari o'rnatildi va kengayib bormoqda. Shveysariyaning Altendorf shahrida O'zbekiston Savdo uyining ochilishi muhim voqea bo'ldi. Bu maskan bugungi kunda savdo uyigina bo'lib qolmay, O'zbekistonning Yevropa va jahonda biznes va savdo markazi hisoblanadigan mamlakat - Shveysariyadagi vakolatxonasiga ham aylandi. 1995-yil oktabrda Jenevada «O'zbekistonda xususiylashtirish: hamkorlik uchun imkoniyatlar» mavzusida konferensiya bo'lib o'tdi. Shu yil noyabr oyida

esa Londonda o'tgan «O'zbekistonda biznes» konferensiyasida iqtisodiy islohotlarning xususiyatlari muhokama qilindi.

O'zbekiston jahon iqtisodiyotida integratsiyalashish yo'lidan borib, Jahon banki, Xalqaro Valuta fondi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuv tashkiloti va boshqa moliyaviy, iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi va ular bilan hamkorlikni yo'lga qo'ydi. Shu bilan birga O'zbekiston BMT doirasidagi ixtisoslashgan muassasalar *Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Xalqaro Mehnat tashkiloti, Jahon intellektual mulk tashkiloti, BMT ning bolalar fondi, Xalqaro pochta ittifoqi, Elektr aloqasi bo'yicha xalqaro ittifoq, Jahon meteorologiya tashkiloti, Xalqaro olimpiya qo'mitasi* kabi yana bir qancha tashkilotlarga a'zo bo'ldi.

O'zbekiston 2001-yilning iyun oyida **«Shanxay xalqaro hamkorlik tashkiloti»** ga a'zo bo'ldi. Unga Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'izston va Tojikiston Respublikalari ham doimiy a'zodirlar. Bugungi kunda izchil faoliyat ko'rsatayotgan xalqaro siyosiy-iqtisodiy tashkilotlar haqida so'z yuritilganda, shubhasiz, birinchi navbatda Shanxay Hamkorlik Tashkiloti tilga olinmoqda. Dastlab «Shanxay beshligi» deb nomlangan bu tashkilotga 2001-yilda O'zbekiston Respublikasi a'zo bo'lib qo'shilgach, «Shanxay Hamkorlik Tashkiloti» deb ataladigan bo'ldi. Ayni paytda unga Rossiya Federatsiyasi, Xitoy Xalq Respublikasi, O'zbekiston, Qozog'iston, Tojikiston va Qirg'izston Respublikalari rasman a'zodirlar.

Tashkilotning «Terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurash to'g'risida Shanxay konvensiyasi» imzolangan bo'lib, 2002-yil iyulida Sankt-Peterburgda u yanada mustahkamlandi. 2003-yil may oyida Moskva ShXTning tashkiliy organlari, ramzlari tasdiqlanib, O'zbekiston Tashkilotining yangi raisi etib belgilandi. 2003-yil sentabrda Pekinda «ShHTga a'zo davlatlarning 20 yilga mo'ljallangan savdo-iqtisodiy hamkorlik dasturi» qabul qilinib, mahsulot, kapital, xizmat va texnologiyalar erkin aylanishi shartlari belgilab olindi, ShHTning moliyaviy budjeti ko'rildi. 2004-yil iyundan Tashkilot to'la ravishda ishga kirishdi. 2005-yil iyulida Ostona sammitida Mongoliya, Hindiston, Pokiston va Eron kuzatuvchi maqomiga ega bo'ldi. 2010-yilda Toshkentda o'tkazilgan navbatdagi anjuman a'zo davlatlar tashqi siyosatida muhim voqea bo'ldi.

O'zbekiston mustaqillikning dastlabki kunlarida boshlab chet mamlakatlar bilan teng huquqli hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'ydi. Mustaqillikning dastlabki kunlaridan e'tiboran mamlakatimiz jahon

hamjamiyatiga kirishga intila boshladi. Jumladan, mamlakatimiz mustaqilligini birinchi bo'lib tan olgan mamlakat bu Turkiya respublikasi edi. 1991-yil 16–19-dekabr kunlari I.Karimov boshliq O'zbekiston davlat delegatsiyasi Turkiyada bo'ldi. Safar chog'ida O'zbekiston Respublikasi bilan Turkiya jumhuriyati o'rtasidagi davlatlararo munosabatlarning asoslari va maqsadlari to'g'risida shartnoma, konsullik vakolatxonalarini ayirboshlash to'g'risida protokol, iqtisodiy va savdo sohasidagi hamkorlik to'g'risida bitim, madaniyat, fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, sport va turizm sohasidagi o'zaro hamkorlik to'g'risida bitim, transport va kommunikatsiyalar sohasidagi hamkorlik to'g'risida bitim, axborot ayirboshlash, televideniye va radio eshittirish bo'yicha hamkorlik qilish haqida protokollar va boshqa hujjatlar imzolandi.

O'zbekiston Respublikasi o'zining tashqi siyosatdagi yo'nalishlarini demokratik prinsiplarga asoslangan holda olib borar ekan, 1991-yil dekabrda 1992-yil iyul oyigacha bo'lgan davr ichida respublikani 111 davlat, hozirgi kunga qadar esa O'zbekiston mustaqilligini 180 dan ortiq davlat tan oldi. Ularning 100 dan ortig'i bilan diplomatik, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy aloqalar o'rnatildi. Dastlab Toshkentda AQSh, Turkiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Xitoy, Hindiston, Pokiston, Malayziya va boshqa rivojlangan mamlakatlarning elchixonalari ochildi. Shuningdek, O'zbekistonda 88 ta xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlarning, 24 ta hukumatlararo va 13 ta nohukumat tashkilotlarning vakolatxonalari ochildi. O'z navbatida O'zbekistonning elchixonalari dunyodagi 20 dan ortiq yirik davlatlarda faoliyat ko'rsatib turibdi.

Mamlakatimiz har tomonlama diplomatik, siyosiy, iqtisodiy aloqalarni tobora kengaytirib bormoqda. 1992-yil 27–28-iyun kunlari Pokiston Islom Respublikasi Bosh vaziri Muhammad Navoz Sharifning O'zbekistonga rasmiy davlat tashrifi asosida ikki davlat o'rtasidagi aloqalarga asos solindi. 1992-yil 24–25-noyabr kunlari respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning Eron Islom Jumhuriyatiga rasmiy davlat tashrifi O'zbekiston va Eron o'rtasida davlatlararo aloqalarga asos soldi. Shu yili O'zbekiston Prezidenti I.Karimov boshliq davlat delegatsiyasi rasmiy tashrif bilan Saudiya Arabistoni, Misrda bo'ldi va ular bilan davlatlararo munosabatlarning asoslari to'g'risida shartnomalar imzolandi. 1992-yil 6-fevralda O'zbekiston Pokiston, Eron va Turkiya tomonidan tuzilgan iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKO)ga a'zo bo'lidi.

Mustaqil O'zbekistonni Osiyodagi yirik davlat – **Hindiston** bilan aloqalari yildan-yilga kengayib bormoqda. Bunga 1992-yil 12–13-oktabr kunlari Hindiston tashqi ishlar vaziri R.L. Bxatiya davlat tashrifi bilan O'zbekistonga kelishi diplomatik aloqalarga asos soldi. Mustaqillik yillarida respublikamizda 25 dan ortiq hind-o'zbek qo'shma korxonalari samarali ish olib bormoqda. Masalan, Farnatsevtika, qurilish, to'qimachilik, servis xizmati jabhalarida tashkil etilgan «Surxon Adjanta farma», «Tata Projekts LTD», «Gufik Avitsenna» va boshqalar.

O'zbekiston **Yaponiya** bilan o'zaro manfaatli hamkorlikni rivojlanishiga 1994-yil 16–19-may kunlari Respublikamiz davlat delegatsiyasining Yaponiyada bo'lishi o'zaro munosabatlarimizni rivojlanishiga keng yo'l ochdi. Respublikamizda Yaponiyaning dunyoga mashhur «Mitsui va KOLTD», «Mitsubisi korporeyshn», «Sumitoto korporeyshn», «Chori» va boshqa ko'plab kompaniya firmalari samarali faoliyat ko'rsatmoqda. Yaponiya davlati Respublikamizdagi Ko'kdumaloq neft-gaz kondensati konini o'zlashtirishda, Toshg'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'l tarmog'ini barpo etishda, Buxoro, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodlarini qurish va ta'mirlashda, telealoqa tarmoqlarini ta'minlashda o'z sarmoyalari bilan faol qatnashmoqda.

O'zbekiston Sharqning yana bir rivojlangan davlati **Janubiy Koreya** davlati o'rtasidagi diplomatik aloqalar 1992-yil yo'lga qo'yilgan. Yurtboshimiz I.A.Karimov 1992-yil 19-iyunda ushbu davlatga tashrifi, ikki davlat o'rtasidagi iqtisodiy, savdo, transport, elektronika, telekommunikatsiya, aloqa, to'qimachilik, maorif, ommaviy axborot, sport aloqalarining rivojlanishiga asos soldi. Shuningdek, bu ikki davlat o'rtasida o'zaro hamkorlik munosabatlarining uzoq muddatga mo'ljallangan rejalari belgilab olindi. Janubiy Koreyaning olamga mashhur «Samsung», «DEU» korporatsiyalari bilan hamkorlikda Asaka shahrida «O'zDEUavto» O'zbekiston-Koreya qo'shma avtomobil zavodining 1996-yil 25-martda qurib ishga tushirilishi, uning yiliga 200.000 ming zamonaviy «Tiko», «Damas» va «Neksiya» rusumli avtomobillar ishlab chiqarila boshlandi. Bugungi kunga kelib, mamlakatimizda Janubiy Koreya davlati bilan hamkorlikda tuzilgan 80 dan ortiq qo'shma korxonalar keng faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, dunyodagi rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin egallagan **Malayziya va Indoneziya** davlatlari bilan davlatlararo aloqalar o'rnatildi. Yurtboshimiz I.A.Karimovning 1992-yil 19–23-iyun kunlari bu ikki davlatga safari

diplomatik aloqalar boshlanishida muhim ahamiyatga molik bo'ldi. Ushbu davlatlar bilan savdo-iqtisodiy, madaniy va ma'rifiy sohalaridagi aloqalar tobora kengayib bormoqda.

Xitoy Xalq Respublikasi O'zbekiston mustaqilligini 1991-yil 27-dekabrda tan oldi. 1992-yili 2-yanvarda ushbu mamlakat bilan diplomatik aloqalar o'rnatildi. 1992-yilda ikki mamlakat o'rtasida hamkorlik aloqalari o'rnatilgandan keyin iqtisodiyot, savdo, fan va texnika, madaniyat va san'at sohasida o'zaro manfaatli hamkorlik jadal rivojlanishi uchun ko'pdan ko'p imkoniyatlar vujudga keldi.

O'zbekistonning yirik mamlakat – Hindiston bilan mustaqil aloqalariga 1993-yilda asos solinadi. 1992-yil 10-mayda Ashgabadida O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Eron, Turkiya, Pokiston davlat va hukumat rahbarlarining uchrashuvi bo'ldi. Uchrashuvda TransOsiyo temir yo'lini vujudga keltirish maqsadida **Tajan-Seraxs-Mashhad** temir yo'li qurish haqida bitimni, bojxona xizmatini tashkil etish, shu soha uchun mutaxassislar tayyorlash haqida hujjatlar imzolandi.

O'zbekiston rahbariyatining 1995-yil AQSh vitse-prezidenti Albert Gor bilan uchrashuvi davomida O'zbekiston va AQSh o'rtasida teng huquqli va o'zaro manfaatli aloqalar rivojiga hamda MDHdagi xavfsizlikka daxldor masalalar hal etildi. Ayni paytda AQSh O'zbekistonning Markaziy Osiyoda tinchlik va barqarorlikni ta'minlashdagi yetakchilik rolini tan olib, respublikamiz bilan terrorizm, narkobiznesga qarshi kurash, mintaqaviy xavfsizlik va I.Karimovning AQShga tashrifi chog'ida muhokama etilgan boshqa masalalar sohasida teng huquqli hamkorlikni rivojlantirish niyatida ekanligini ma'lum qildi. O'zbekiston rahbarining 1996-yil iyun oyida AQShga qilgan yetti kunlik tashrifi O'zbekiston tashqi siyosatida o'ziga xos o'rin tutdi. Mazkur tashrif davomida O'zbekiston va AQSh o'rtasidagi aloqalarni rivojlantirish, hamkorlikning huquqiy asoslarini kengaytirish, Markaziy Osiyoda barqarorlik va xavfsizlik masalalarida fikr yuritildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov 2002-yil 11–14-mart kunlari rasmiy tashrif bilan Amerika Qo'shma Shtatlarida bo'ldi. Tashrif kunlari Yurtboshimiz AQSh Prezidenti Jorj Bush va bir qancha davlat rahbarlari bilan uchrashib mintaqa xavfsizligi, ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarga oid masalalarni muhokama etdilar.

O'zbekiston va MDH. 1991-yil 8-dekabrda Belorusiyaning Belovejskoye Pushche qarorgohida uch davlat Rossiya, Ukraina, Belorussiya Mustaqil Davlatlar hamdo'stligini tuzish to'g'risidagi

shartnomani imzoladilar. Shartnomada SSSRning mavjudligi va SSSR Konstitutsiyasi to'xtatiladi, deb e'lon qilindi. 1991-yil 21-dekabrda Almatida Rossiya, Ukraina, Belarus, Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Armaniston, Moldaviya davlat boshliqlarining kengashida ushbu davlatlarning MDH ga a'zo bo'lganligi to'g'risidagi bayonot qabul qilindi.

1992-yil 15-may kuni Toshkentda MDH mamlakatlari rahbarlarining navbatdagi kengashi bo'lib o'tadi.

Toshkent Kengashida bir qator hujjatlar imzolanadi. 1993-yil yanvarda Minskda MDH davlatlari boshliqlarining uchrashuvi bo'ldi. Unda MDH ning Nizomi imzolanadi va MDHning huquqiy rasmiylashtirish jarayoni yakunlandi. 1993-yil 24-sentabrda Moskvada MDH davlatlari boshliqlarining Kengashi bo'lib o'tdi. Unda MDH doirasida iqtisodiy ittifoq barpo etish masalasi muhokama etildi va iqtisodiy ittifoqni tuzish haqidagi shartnoma imzolandi. 1994-yil 21-oktabrda Moskvada MDH davlat boshliqlarining Kengashi bo'lib o'tdi. Kengashda Iqtisodiy ittifoqning Davlatlararo iqtisodiy qo'mitasi (DIQ) tuzildi.

Shuni qayd etish zarurki 1991–2001-yillarda MDH davlat boshliqlarining 30 ga yaqin kengashi bo'lib, ularda hammasi bo'lib iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy-siyosiy, tashkiliy va umumiy sohalarga oid 1300 ga yaqin masalalar muhokama etilib, tegishli hujjatlar imzolandi. 1993-yil MDH davlatlari bilan imzolangan «Iqtisodiy ittifoq» haqidagi shartnoma ham bu davlatlarning iqtisodiy taraqqiyoti va o'zaro hamkorliklarining yanada mustahkamlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Shuningdek, O'zbekistonning **Ukraina, Ozarbayjon, Gruziya, Moldova, Belorussiya, Rossiya Federatsiyasi** bilan mustaqillik yillarida o'zaro manfaatli va teng huquqli hamkorlik yaxshi samara bermoqda. Mamlakatimiz Boltiq bo'yi davlatlari bilan har tomonlama aloqalarni rivojlantirish tarafdori. Bu davlatlar o'rtasidagi muammolar, ularni yechish uchun ushbu mamlakat rahbarlari davlatlararo kengashlar o'tkazib, muhim masalalarni, ya'ni do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma, diplomatik munosabatlar o'rnatish to'g'risida protokol va savdo-iqtisodiy hamkorlik bitimlari imzolangan.

Mustaqillik yillarida Prezidentimiz I.A.Karimov Ukrainaga bir necha bor safar qildi. O'tgan davrlar mobaynida O'zbekiston bilan Ukraina o'rtasida siyosiy, iqtisodiy, texnikaviy, madaniy aloqalar yo'lga qo'yildi. Ikki davlat o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi yildan-yilga oshib bormoqda. Hozirgi kunda O'zbekistonda 20 dan ortiq o'zbek-

ukraina qo'shma korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. **O'zbekiston - Belarus** Respublikasi o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari to'g'risida shartnomalar asosida 1991-yildan boshlab ish yuritmoqda. Ikki davlat o'rtasida daromad va mulklardan ikki tomonlama o'zaro soliq olmaslik, avtomobil, temir yo'l, havo yo'li va pochta aloqasi bo'yicha hamkorligini chuqurlashtirishda yangi bosqich bo'ldi.

O'zbekistonning Gruziya, Moldova davlatlari bilan ikki tomonlama davlat aloqalari yo'lga qo'yilgan. Respublikamiz bilan Gruziya o'rtasidagi qadimiy aloqalarni tiklash muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ikki mustaqil davlat o'rtasida do'stlik va hamkorlik, sarmoyalarni o'zaro himoya qilish va rag'batlantirish, fan-texnika, bank, qishloq xo'jaligi, bojxona, xalqaro transport aloqalari, erkin savdo va ishlab chiqarish, maorif, madaniyat, sport, sog'liqni saqlash, sayyohlik, atrof-muhit muhofazasi, pochta aloqasi, soliq, bojxona tizimi, jinoyatchilikka qarshi kurash kabi 30 dan ortiq hukumatlararo va muassasalararo bitim va hujjatlar imzolangan.

O'zbekistonning Boltiq bo'yi davlatlari bilan o'zaro hamkorligi katta ahamiyatga ega. Bunga O'zbekiston bilan **Litva, Latviya va Estoniya** Respublikalari o'rtasidagi ikki tomonlama hamkorlikni rivojlantirish va chuqurlashtirish to'g'risidagi qo'shma Deklaratsiya-sining imzolanishi bu davlatlar bilan bundan keyingi aloqalarni rivojlanishini yangi bosqichga ko'tardi. O'zbekiston bu davlatlarga rangli metallar, ipak paxta, neft va boshqa mahsulotlar eksport qiladi. Respublikamiz Litva, Latviya va Estoniyadan elektr mashinalari, ularning ehtiyot qismlari, shakar, efir moyi, qora metall, sut mahsulotlari, mebel sanoati mahsulotlarini sotib oladi. O'zaro hamkorlikka asosan Toshkentda bu davlatlarning qo'shma korxonalari ish yuritmoqda.

Ayniqsa, **O'zbekiston va Rossiya** o'rtasidagi 1992 yil o'rnatilgan diplomatik aloqalardan so'ng siyosiy, iqtisodiy sohalarida 150 dan ortiq shartnomalar imzolangan. Rossiya Federatsiyasi bosh vaziri V.Chernomirdin, keyinroq E.Primakov 1998-yil Rossiya Federatsiyasi prezidenti B.F.Isin, 1999-yil dekabr va 2000-yil may oyida prezident V.V.Putinning O'zbekistonga qilgan tashriflari Rossiya va O'zbekistonning o'zaro iqtisodiy hamkorliklarini yo'lga qo'yishda yangi davrni boshlab berdi. 2003-2004-yillarda Rossiya va O'zbekiston o'rtasidagi munosabatlar yana ham mustahkamlandi. Jumladan, Rossiya davlati xavfsizlik kengashining raisi, Mudofaa, Tashqi ishlar, Transport vazirlari o'zbekistonlik davlat rahbarlari bilan muhim masalalar

bo'yicha bitimlar tuzdi. 16-iyun kuni I.Karimov va V.Putin uchrashuvi natijasida strategik hamkorlik to'g'risida bitim tuzildi.

V. Putinning Rossiya Prezidenti etib saylanishi Rossiya va O'zbekiston o'rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga ko'tardi. V. Putin qisqa muddatda O'zbekistonda ikki marta – 1999-yil 10–11-dekabrda va 2000-yil 18–19-may kunlarida davlat tashrifi bilan keldi. Tashrif davomida ikki mamlakat Prezidentlari va rasmiy delegatsiyalari o'rtasida savdo iqtisodiy aloqalarni yanada kengaytirish harbiy va harbiy texnikaviy hamkorlik, xavfsizlik, jumladan, Afg'anistondagi vaziyatni barqarorlashtirish, xalqaro terrorchilikka qarshi birligida kurashish va boshqa masalalar muhokama etildi.

O'zbekiston bilan Rossiya o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 2000-yilda bir milliard AQSh dollarini tashkil etdi. O'zbekistonda 520 ta O'zbekiston-Rossiya qo'shma korxonasi, Shuningdek, Rossiya Fereratsiyasi firma va kompaniyalari ro'yxatga olingan. Rossiyada esa O'zbekiston sarmoyasi ishtirokida tushilgan 250 ga yaqin qo'shma korxona mavjud. O'zbekiston Rossiyadan mashinalar va jihozlar, kimyo mahsulotlari va plastmassa, qora metall va boshqa tovarlar sotib olib, Rossiyaga turli mashina va jihozlar, paxta tolasi, oziq-ovqat mollarini eksport qiladi.

O'zbekiston Prezidenti I.Karimovning 2001-yil 3–5-may kunlari, 2004-yil aprel oyida Rossiyaga tashrifi va Rossiya Prezidenti V. Putinning 2004-yil iyun oyida O'zbekistonga tashrifi ikki davlat o'rtasidagi hamkorlikni yangi pog'onaga ko'tardi. 2001-yili MDH tashkil topganligining 10 yilligiga bag'ishlangan yig'ilishda savdo, iqtisodiy, ta'lim, madaniyat, soliq, bojxona sohalarida Rossiya bilan shartnomalar imzolanadi. Bugungi kunda MDH davlatlari, xususan Ukraina, Belorussiya, Moldova, Boltiqbo'yi Respublikalari ham O'zbekiston bilan teng sherikchilik asosida o'zaro hamkorlik qilmoqdalar.

2004-yil 16-iyunda O'zbekiston Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi o'rtasida strategik sherikchilik to'g'risida bitim imzolanadi. Mazkur 2005-yil 14-noyabrda ittifoqchilik munosabatlari to'g'risida shartnoma hujjatlari o'zaro xavfsizlikni ta'minlash, global tahdidlarga qarshi harakat qilish, siyosiy, iqtisodiy va gumanitar sohalaridagi hamkorlikni kengaytirishga qaratilgan mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi. « O'zbekneftgaz » milliy xolding kompaniyasi bilan « Lukoyl » neft kompaniyasi OAJ hamda « Gazprom OAJ » o'rtasida mahsulot taqsimotiga oid bitim imzolandi. Bu hujjat Rossiya tomonidan O'zbekiston yoqilg'i- energetikasi sohasiga 2.5 milliard

AQSh dollari miqdorida investitsiya kiritishni nazarda tutadi. Ikki davlat o'rtasidagi savdo hajmi 2004-yilda 1 milliard 642 million AQSh dollarini tashkil etdi.

2008-yil 5–6-fevral kunlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 5–6-fevral kunlari rasmiy tashrif bilan Rossiya Federatsiyasida bo'ldi. Muzokaralar yakunida O'zbekiston Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi Prezidentlarining qo'shma bayonoti, O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Rossiya Federatsiyasi hukumati o'rtasida 2008–2012-yillarga mo'ljallangan iqtisodiy hamkorlik dasturi hamda Aviasozlik sohasida hamkorlik to'g'risidagi bitim, O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi bilan Rossiya Federatsiyasi Tashqi ishlar vazirligi o'rtasida 2008-yilga mo'ljallangan hamkorlik dasturi imzolandi.

O'zbekistonning **Markaziy Osiyo** respublikalari bilan olib borayotgan o'zaro hamkorligi yanada diqqatga sazovordir. Xususan O'zbekiston va Qozog'iston davlatlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik mustaqillik yillarida yanada kengaygan. Jumladan, 1994-yil yanvar oyida Qozog'iston Prezidenti N.Nazarboyevning O'zbekistonga tashrifi natijasida «**Yagona iqtisodiy hudud**» to'g'risidagi shartnomaga imzo chekdilar. Bu shartnomaga keyinchalik Qirg'iziston va Tojikistonning ham kirishi Markaziy Osiyo mintaqasida iqtisodiy integratsiya jarayonining chuqurlashuviga katta imkoniyat yaratdi.

Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash uchun O'zbekiston davlati rahbariyati qat'iyat bilan harakat qilib kelmoqdalar. Masalan, I.A.Karimov tashabbusi bilan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining 1993-yil 4-yanvar Toshkentdagi tarixiy uchrashuvi ushbu davlatlar hayotida muhim voqea bo'ldi. Uchrashuvda mintaq taqdiriga taalluqli masalalar birinchi marta muhokamaga qo'yildi. Orol dengizini saqlab qolish bo'yicha xalqaro jamg'arma tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi. Shunday uchrashuvlar bir yilda ikki marta (1993-yil, mart, Qizil-O'rda, 1994-yil, yanvar. Nukus; 1994-yil, aprel. Cho'lpon-ota, 1995-yil, mart. Tashhovuz; 1996-yil, yanvar. Ko'kchatov; 1997-yil, yanvar, Bishkek; 1997-yil dekabr, Oqmola; 1998-yil mart Toshkent) kengashlarida mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va harbiy masalalar to'g'risida shartnomalar, bitimlar imzolandi.

Birgina Qozog'iston Respublikasi bilan hamkorlik misolida oladigan bo'lsak, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 2008-yil 22–24-aprel kunlari rasmiy tashrif bilan Qozog'iston Respublikasida bo'lishi mamlakatlar yangi tarixida o'ziga xos davrni

boshlab berdi. O'zbekiston bilan Qozog'iston o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarda 1997-yilda imzolangan Erkin savdo to'g'risidagi bitimga amal qilinar edi. So'nggi yillarda o'zaro tovar ayirboshlash ko'rsatkichi jadal o'sib bormoqda. Xususan, 2006 yilda 39,1 foizlik o'sish qayd etilgan bo'lsa, 2007-yilda o'zaro savdo hajmi 63,3 foiz yuksalib, 1 milliard 193,3 million AQSh dollarini tashkil etdi. Ya'ni 2007-yilda mamlakatlarimiz ilk bor 1 milliardlik dovondan oshdi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, bunda O'zbekistonning ijobiy saldosini 129,5 million AQSh dollaridan iborat bo'lgan.

2008-yil 22–24-aprel kunlari bo'lib o'tgan uchrashuvlar paytida mamlakatlar o'rtasida 2006–2010-yillarga mo'ljallangan Iqtisodiy hamkorlik dasturi va 2007–2016-yillarga mo'ljallangan Iqtisodiy hamkorlik strategiyasi qabul qilingan. Mazkur hujjatlar savdo, suv-energetika majmui, sarmoya, moliya, transport, kommunikatsiyalar, bojxona va innovatsiya borasida ikki tomonlama hamkorlikning istiqbolli yo'nalishlarini o'zida mujassam etgan.

Prezidentimiz Islom Karimovning 2007-yil oktabr oyida Ashxobodda bo'lib o'tgan uchrashuvlar va imzolangan hujjatlar O'zbekiston bilan Turkmaniston o'rtasidagi yangicha munosabatlarni qaror toptirish, uni sifat jihatidan yangi pog'onaga ko'tarish uchun poydevor bo'ldi. 2008–2012-yillarga mo'ljallangan iqtisodiy hamkorlik to'g'risidagi bitim va dastur ushbu sohadagi istiqbolli vazifalarning ijro etilishini ta'minlashiga shubha yo'q.

Shu bilan birga Markaziy Osiyo mintaqasida Orol dengizi suvidan oqilona foydalanish, mintaqada ekologik vaziyatni asrashga qaratilgan pozitsiyamiz so'ngi 20 yil mobaynida jahon jamoatchiligining diqqat e'tiborida bo'lib kelmoqda. 2009-yil 28-aprel kuni Qozog'iston Respublikasining Olmaota shahrida Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi ta'sischi davlatlari rahbarlarining uchrashuvida u yana bir bor o'z aksini topdi. Sammit ishida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov ishtirok etdi va ushbu masala yuzasidan o'zining qat'iy fikr-mulohazalarini bildirdi.

Mintaqa davlatlarning tarixiy taqdirlari va geosiyosiy holatlarining mushtarakligi, ularning iqtisodiy, savdo-sotiq, siyosiy va ma'naviy hamkorligini kengaytirish, inqirozli holatlardan tezroq chiqib olish, MDH muammolari bo'yicha o'z vaziyatlarini belgilash yo'llarini axtarishga intilayotganligini anglash lozim. Bu ayniqsa, Tojikistondagi fuqarolar urushini tezroq tinch, kelishuv yo'li bilan bartaraf etish bo'yicha O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning sa'y-harakatlari BMT

hamda Yevropa Xavfsizlik va hamkorlik tashkilotiga a'zo mamlakatlar davlat va hukumat boshliqlarining oliy darajadagi anjumanlarida so'zlagan nutqlarida o'z aksini topmoqda.

Keyinchalik ushbu tashkilot YevrAzES nomi bilan yuritila boshlandi va «Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkiloti ayni bir xil maqsad hamda vazifalarni o'z oldilariga qo'yganini ko'zda tutib, bu tashkilot faoliyati osonlashtirildi, xarajatlar kamaytirildi. YevrAzES – iqtisodiy hamkorlikning yangi sharoitlarida yangi shakl va yangi yo'nalishlarni topishning ijobiy misollaridan biri ekanligi ma'lum bo'lmoqda. Masalan: 2006-yil davomidayoq boj tariflarini unifikatsiyalash, uchinchi mamlakatlardan kiritilayotgan mahsulotlarga boj olish masalalari hozirning o'zidayoq 60 foizga bajarilganligi buning dalilidir.

Markaziy Osiyo respublikalarining diqqat markazida turgan xalqaro terrorizmga qarshi jipslashish masalasi mintaqadagi respublikalar rahbarlarining 2000-yil 20–23-aprel kunlari Toshkentda Prezidentning Do'rmon qarorgohida bo'lib o'tgan uchrashuvda yana yuzaga chiqdi. I.A.Karimovning xalqaro terrorizmga qarshi kurash Xalqaro markazi tuzish haqidagi tashabbusini qo'llab-quvvatladi. To'rt davlat rahbarlari mintaqada xalqaro terrorizm, siyosiy va diniy ekstremizm va boshqa tahdidlarga qarshi birgalikda harakat olib borish haqida hujjatni imzoladilar. Shuningdek, uchrashuvda ikki davlat Qozog'iston va O'zbekiston Respublikasi prezidentlari chegaralar masalasida ikkala davlat orasida erkin harakatlanish to'g'risida, yo'lovchi va yuk tashish transportlarini kengaytirish to'g'risida kelishib olindi.

Ushbu mamlakatlarni birlashtirib turgan muhim muammolar qatorida Orol dengizi masalasi katta o'rin tutadi. Shu bois, bu masalani to'la qonli hal etish mintaqadagi davlatlarning global muammolari qatoriga kiradi. Prezidentimiz so'zi bilan aytganda «Orol bo'yining barcha ne'matlarini «yagona sovet xalqi» bilan baham ko'rilgan» bo'lsa, «uning achchiq mevasi Orol bo'yi fojiasidan qutulish Markaziy Osiyo xalqlarining ishi bo'lib qoldi.» 2002-yil 28-fevral 1 mart kunlari Almati shahrida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining uchrashuvida «**Markaziy Osiyo hamkorligi**» tashkilotini tuzish to'g'risidagi shartnomaga imzo chekildi.

Afg'onistondagi vaziyat yuzasidan mamlakatimiz Prezidenti I.Karimov tomonidan 2008-yilning aprel oyida Buxarestda bo'lib o'tgan NATO samitidagi ma'ruzasida ilgari surilgan takliflari mohiyatan o'ta dolzarb edi. Unda faqat Afg'oniston emas, balki butun musulmon olamida og'ir vaziyat va keskinlikka sabab bo'layotgan islom diniga

nisbatan mutlaqo asossiz xuruj va bo'htonlarga yo'l qo'ymaslik muhimligi uqdiriladi. Shu o'rinda mamlakatimiz prezidentining 2001 yilgacha faoliyat ko'rsatgan «6+2» muloqot guruhini NATO vakolatxonasi ham albatta ishtirok etishini nazarda tutib, «6+2»ni «6+3» guruhiga aylantirish zarurligi haqidagi tashabbuslari keng jamoatchilik tomonidan iliq kutib olinadi. Jumladan, shu munosabat bilan O'zbekiston Prezidenti I.Karimov tashabbusi bilan 1998-yilda tashkil topgan 6+2 guruhining Afg'oniston masalasini hal qilishda va Toshkent Deklaratsiyasining ahamiyati muhim edi.

Ayniqsa ushbu masala Prezidentimizning 2010-yil sentyabr oyida BMTning «ming yillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan sam-miti»da ya'na bir bor oz ifodasini topdi. Ushbu anjumanda Yurtboshimiz xalqaro terrorizmga qarshi kurashish, mintaqada tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash masalalariga urg'u berdilar.

Markaziy Osiyo davlatlari hududida diniy ekstremizm va xalqaro terrorizmning xavfi yanada xatarli ekanligi ko'p bora qayd etiladi. Uning ildizlari 1990-yilda Namangan va Andijonda, 1990–1996-yillarda Tojikistondagi fuqarolar urushi va mojarolar davomida, 1999-yil 19-fevralda Toshkent shahrida, 1999–2001-yillari Qirg'izistonning Botkent, O'zbekistonning Surxondaryo va Toshkent viloyatida, 2004 - yil mart-aprel oylarida Toshkent shahri va Buxoro viloyatida 2005-yil 12–13-may kunlari Andijon shahrida, **2010-yil Qirg'izistonning Osh, Jalolobod viloyatlarida amalga oshirilgan terrorchilik harakatlari**, millatlararo nizolar timsolida o'zini ko'rsatdi. Ammo, mamlakatimiz Prezidentining olib borgan oqilona ichki va tashqi siyosati tufayli millatlararo nizolarning oldi olindi, qardosh o'zbek va qirg'iz xalqlari orasiga rahna solishga intilgan ayrim qora niyatli kuchlarning intilishlari asossiz ekanligi namoyon bo'ldi.

16-mavzu yuzasidan seminar darsi

«O'zbekiston tarixi» darsida milliy g'oyani talabalar ongi va qalbiga singdirish yuzasidan quyidagi usuldan foydalanish mumkin:

Dars jarayonida mavzuga doir quyidagi usulni qo'llash tavsiya etiladi:

Foydalaniladigan metod va texnologiyalar:

- a) «Fikrlar hujumi» metodi;
- b) «Tarmoqlar» metodi (klaster);
- d) «FSMU» texnologiyasi;
- e) Fikrlash xaritasi.

Mavzu: O'zbek xalqining tarixiy ma'naviy taraqqiyotida milliy g'oyaning tutgan o'rne

O'quv jarayonining mazmuni:

1. Talabalarni milliy g'oya, uni shakllantirishning asosiy omillari, tamoyillari bilan batafsil tanishtirish.

2. Talabalarga inson tafakkurini shakllanishida g'oya va mafkuralarning ahamiyati haqida tushuncha berish.

3. Hozirgi globallashuv jarayonida milliy g'oya va mafkurani shakllantirish zarurati, inson ongi va qalbi uchun kurashning kuchayish sabablari, hozirgi kunda ma'naviy tarbiyaga ehtiyojning zararliligi to'g'risida ma'lumotlar berish.

O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi:

Pedagogik usullar – og'zaki, ko'rgazmali, amaliy, ma'naviy-ijodiy usul, talabalarning ijodiy ijrochilik faoliyatini tashkil etish, kuzatish va taqqoslash.

Dars shakli: Munozara-trening darsi. Amaliy mashg'ulot.

Darsning jihozi: milliy-ma'naviy, estetik qadriyatlarga oid turli mavzudagi rasmlar, sxemalar, milliy g'oya, tarixiy ma'naviy merosimizga oid adabiyotlar.

Baholash tizimi: reyting bali asosida.

Kutilayotgan natijalar: o'qituvchini mustaqil ijod qilishga undaydi, milliy istiqloq g'oyasi haqida tushunchalar berish orqali talabalarning dunyoqarashi, tafakkurini, mustaqil ijod qobiliyatlarini namoyon etishlarini mustaqil kuzatish va shu asosda yakuniy xulosalarni shakllantirishga undaydi.

Talabalarni vatanparvarlik, milliy g'urur va iftixor ruhida tarbiyalaydi, ularda shaxsiy bilim hamda ko'nikmalarni, tashabbus va erkin ijod qilish sifatlarini shakllantiradi

Darsning borishi:

1. Har bir talabaga «FSMU» texnologiyasining to'rt bosqichi yozilgan qog'ozlar tarqatiladi.

F – fikrni bayon eting.

S – fikringiz sababini ko'rsating.

M – ko'rsatilgan sababni isbotlovchi dalillar keltiring.

U – fikringizni umumlashtiring.

2. Talabalar bilan bahs, munozara mavzusi belgilab olinadi.

3. Talabalar kichik guruhlariga bo'linadilar va ularga FSMU texnologiyasining 4-bosqichi yozilgan katta formatdagi qog'ozlar tarqatiladi.

4. Fikr va mulohazalar umumlashtirilgan holda jadvalning 4 bosqichiga yoziladi.

5. Kichik guruhlarda talabalar o'zlari yozgan fikrlarini o'qiydilar, ya'ni himoya qiladilar.

6. O'qituvchi tomonidan guruhlarda umumlashtirilgan fikrlar e'lon qilinadi, o'qituvchi guruhlarining bergan javoblariga nisbatan o'z mulohazalarini bildiradi.

Milliy istiqlol g'oyasini talabalar ongi va qalbiga singdirishda FSMU texnologiyasidan foydalanish qulay.

Bunda: F – fikringizni bayon eting. «Mafkura poligonlari yadro poligonlaridan kuchliroq va xavfliroqdir».

S – talaba o'z fikrni to'g'ri va asosli ekanligini isbotlashga harakat qiladi va uning sababini aytishi zarur.

Hozirgi davr - dunyoda g'oyaviy qarama-qarshiliklar murakkab tus olgan, mafkura poligonlari yadro poligonlaridan ham kuchliroq bo'lib borayotgan davrdir. Dunyoning hududiy jihatdan turli mintaq va qit'alarga bo'linishi oqibatida insoniyat XX asr oxiri XXI asrga kelib, bir qator chegara bilmaydigan muammolarga duch keldi. *Urush va tinchlik, ekologik falokatlar, qashshoqlik, demografik muammo, narkobiznes, xalqaro terrorizm, diniy ekstremizm* kabi muammolar ana shular jumlasidandir. Shu bilan birga dunyoda globallashuv, axborot oqimining tezlashuvi va intensivlashuvi, universal texnologiyalar bilan bog'liq umumbashariy jarayonlar ham bormoqda. Butun yer yuzi odamzot uchun yagona makon ekanligi aniq, bunga shak-shubha yo'q, albatta. Ammo tarixda mavjud chegaralarni o'zgartirish, muayyan hududlarni bosib olish uchun son-sanoqsiz urushlar bo'lgani ma'lum, bu

jarayonda esa urush qurollari muntazam takomillashib borganini bilamiz. Mazkur urushlar to XX asrgacha asosan ko'proq bir davlat ichida, ikki davlat o'rtasida yoki nari borganida bir mintaqa doirasida bo'lar edi. Endilikda esa biz shiddat bilan harbiy urushlardan ham xavfliroq axborot xurujlari davriga kirib kelmoqdamiz.

M – ko'rsatilgan sababni tushuntiruvchi (isbotlovchi) misol keltiring.

Tarixda sodir bo'lgan qirg'inbarot urushlar o'zining g'oyaviy va mafkuraviy ko'lamiga ko'ra hozirgi kundagi g'oyaviy kurashlardan o'n chandon hatto yuz chandon ham kuchsizdir. XX asrda ro'y bergan ikkita jahon urushida o'nlab davlatlar, bir necha qit'a mamlakatlari ishtirok etganligini eslasak, fikrimiz qay darajada o'rinli ekanligiga ishonch hosil qilasiz. Urushda ishlatilgan qurollar, xususan yadro qurollari takomillashib boraveradi. Bugungi kunda ular boshqa hududni bosib olish uyoqda tursin, balki butun yer kurrasini bir necha marta yo'q qilib tashlashga ham kuchi yetadi. Ammo g'oyaviy, mafkuraviy kurash yadro arsenallari ega bo'lgan kuchdan ming chandon katta kuchga ega Hozirgi vaqtda mafkuraviy vositalar orqali o'z ta'sir doirasini kengaytirishga intilayotgan siyosiy kuchlar va harakatlar tobora kengayib bormoqda. Tajovuzkor *millatchilik* va *shovinizm*, *neofashizm* va diniy *ekstremizm*, *terrorizm*, *irqchilik* g'oya va mafkuralari shular jumlasidandir.

Demak, bugungi kunda dunyoda inson qalbi va ongini egallash uchun g'oyaviy kurash tobora kuchayib bormoqda. Bu hol dunyoning bugungi mafkuraviy manzarasini belgilab bermoqda.

U – fikringizni umumlashtiring. Mustaqil O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy taraqqiyoti va rivojlanishi uchun g'oyaviy hamda ma'naviy asos yaratmoq zarur. Bu jarayonda avvalombor xalqimizning tarixiy, milliy-madaniy merosi, qadriyatlari, ma'naviy-ruhiy dunyoqarashi qaror topishi lozim. Jamiyatdagi har xil g'oyalar, maqsad, fikrlarning farqini anglay biladigan hamda O'zbekistonning kelajagi, istiqboli bo'lgan yoshlarni sog'lom mustaqil fikrlashga, vataniga mehr-muhabbat, sadoqatli, milliy o'zligini anglashga qodir qilib tarbiyalash masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda. Bunday g'oya albatta mamlakatimizdagi turli millatlar qiziqishlari bilan hamohang tarzda millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik tamoyillari asosida shakllantirilmog'i lozim.

Izoh: 1. Agar guruhlarda fikrlar bir-biriga o'xshash bo'lsa, navbat ikkinchi guruhga beriladi va o'qituvchi fikrlarni to'ldiradi.

2. Agar fikrlar xilma-xil bo'lsa, bu jarayon guruhda umumiy fikrga kelguncha davom etadi.

3. Javoblar aniq, lo'nda va asosli bo'lishi lozim.

Bunda «ha» yoki «yo'q» javoblariga qaraganda umumiy javoblar yetakchilik qiladi. Ushbu dars o'tish texnologiyasi talabalarda mustaqil g'oya va fikrlarga ega bo'lish, tashabbuskorlik, so'zga chechanlik, xotirani mustahkamlash, dars oxirida o'zaro umumiy xulosa kelishlariga yordam beradi. Talabalarning vayronkor (buzg'unchi) g'oya va bunyodkor g'oyalar to'g'risidagi tushunchalarini mustahkamlash maqsadida «Tarmoqlar» usulidan foydalanish ham mumkin. Mashg'ulot davomida «Tarmoqlar» metodi (Klaster) – talabalarning mavzuni, ya'ni fikrlarini tarmoqlanishiga va o'rganishlariga yordam beradi. Bunda talabalar mavzuga taalluqli tushuncha va fikrlarni ketma- ketlik bilan uzviy bog'lagan holda erkin ifoda etadilar. Bu usul talabalarning fikrlash faoliyatini yanada kengaytirishi va kuchaytirishi uchun xizmat qiladi.

Milliy g'oya O'zbekistonning ko'p millatli davlat sifatidagi faoliyatini millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik asosida, jamiyatning ma'naviy yangilanishini va uni rivojlantirishdek buyuk maqsadini o'zining adolatli, insonparvar huquqiy jamiyat qurish yo'lidagi ustuvor yo'nalish deb belgilaydi. Darsda talabalarga uning maqsadi va vazifalari ularni o'zaro uyushtirish, g'oyaviy tarbiyalash tamoyillari quyidagi sxemada aks ettirilgan holda yetkazilishi mumkin.

Tayanch so'z va iboralar

«Taraqqiyotning o'zbek modeli», bozor munosabatlari, Qonunchilik palatasi, Senat, milliy valuta, «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», xususiylashtirish, narxlarni erkinlashtirish, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti, kichik va o'rta biznes, integratsiya, ikki tomonlama va ko'p tomonlama xalqaro aloqalar, tolerantlik, diniy ekstremizm, xalqaro terrorchilik, milliy g'oya, mafkura.

Nazorat savollari

1. O'zbekistonda bozor infratuzilmasining shakllanish jarayonlari haqida so'zlab bering.

2. Chet el sarmoyalarining O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb etilishi haqida nimalarni bilasiz?

3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholini ijtimoiy himoyalash siyosati haqida soʻzlab bering.

4. Jamiyat maʼnaviy hayotini yuksaltirish borasidagi tadbirlar haqida soʻzlab bering.

5. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining hayotga tatbiq etilishi va natijalari nimalarda aks etmoqda?

6. MDH doirasidagi koʻp tomonlama hamkorlik haqida nimalarni bilasiz? Oʻzbekiston bilan Rossiya Federatsiyasi oʻrtasidagi hamkorlik aloqalari qaysi sohalarda yaqqol namoyon boʻlmoqda?

7. XX asr oxirlarida jahonda qanday mafkuraviy oʻzgarishlar sodir boʻldi?

8. Bugungi kunda dunyo tinchligiga qanday omillar koʻproq xavf solmoqda?

9. Oʻzbekistonning geosiyosiy imkoniyatlari haqida nimalarni bilasiz?

10. Oʻzbekiston tashqi siyosatda qanday tamoyillarga asoslanib faoliyat yuritmoqda?

11. Oʻzbekistonning Markaziy Osiyo respublikalari bilan olib borayotgan siyosiy, iqtisodiy aloqalari xususida nimalarni bilasiz?

Mustaqil taʼlim mavzulari

1. Taraqqiyotning «Oʻzbek modeli» va uning oʻziga xos xususiyatlari.

2. Oʻzbekistonda kichik va oʻrta biznesning rivojlanishi.

3. Oʻzbekistonning geosiyosiy imkoniyatlari.

4. Oʻzbekiston tashqi siyosatining asosiy tamoyillari.

5. Jamiyat hayotining maʼnaviy negizlari.

6. Milliy gʻoya – xalqimizni birlashtiruvchi kuch-qanot.

7. Oʻzbekiston va jahon hamjamiyati.

8. Oʻzbekistonning BMT bilan hamkorligi.

9. Oʻzbekistonning YeXHT bilan hamkorligi

10. Oʻzbekistonning MDH davlatlari bilan oʻzaro hamkorlik aloqalari.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: «Oʻzbekiston», 2008.

2. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., 1998.
3. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin farovon turmush-pirovard maqsadimiz. T.8. T.: «O'zbekiston», 2000 y.
4. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. T.14. T.: «O'zbekiston» 2006 y.
5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., 2008.
6. «Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. («Xalq so'zi» gazetasi 2006-yil 26-avgust).
7. Jo'rayev N., Fayzullayev T., Usmonov Q. O'zbekiston tarixi. Milliy istiqlol davri. T.: «Sharq», 1998.
8. Istiqlol, demokratiya va fuqarolik jamiyati. T.: «Sharq», 2003.
9. O'zbekistonning yangi tarixi. Uchinchi kitob. Mustaqil O'zbekiston tarixi. T.: «Sharq», 2000.
10. Jalilov Sh. Kuchli davlatdan-kuchli jamiyat sari. T., 2001.
11. Mustaqil O'zbekiston taraqqiyotining g'oyaviy asoslari. // Mas'ul muharrir t.f.d D. Alimova. T., 2001.
12. Муртазаева Р.Х. Межнациональная толерантность в Узбекистане: история и современность. // Монография. Т., «Университет». 2004.
13. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. (Oliy ta'lim muassasalari bakalavriat bosqichi talabalari uchun darslik). T., 2005.
14. Aliyev B., Hoshimov T, O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti. T., 2006.
15. Ходжаев А. Шанхайская организация сотрудничества и Узбекистан: перспективы развития отношений // Хукук-право. 2004. №4.
16. Imomnazarov. M. Milliy ma'naviyatimiz asoslari. T., 2006.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
<i>1-mavzu. «O'ZBEKISTON TARIXI» FANINING PREDMETI, OBYEKTI VA UNI O'RGANISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI, MANBALARI HAMDA AHAMIYATI.....</i>	<i>5</i>
<i>2-mavzu. O'ZBEKISTON INSONIYAT TARAQQIYOTINING QA-DIMGI O'CHOQLARIDAN BIRI.....</i>	<i>16</i>
<i>3-mavzu. O'ZBEK XALQI TARIXIDA DAVLAT-CHILIKNING SHAKLLANISHI VA DASTLABKI TARAQQIYOTI. BUYUK IPAK YO'LINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI.....</i>	<i>34</i>
<i>4-mavzu. O'ZBEK XALQINING ETNOGENEZI VA ETNIK TARIXI.....</i>	<i>50</i>
<i>5-mavzu. O'RTA OSIYODA ILK O'RTA ASR DAVLAT-CHILIGI: IJTIMOIIY-SIYOSIIY, IQTISODIIY VA MADANIY HAYOT. ARABLAR ISTILOSII.....</i>	<i>69</i>
<i>6-mavzu. IX-XII ASRLARDA O'ZBEK DAVLAT-CHILIGI TARIXI. O'LKAMIZDA SIYOSIIY, IJTIMOIIY-IQTISODIIY VA MADANIY HAYOT.....</i>	<i>88</i>
<i>7-mavzu. MOVAROUNNAHRDA MO'G'ULLAR ISTILOSIGA QARSHI KURASH. JALOLIDDIN MANGUBERDI QAHRAMONLIGI.....</i>	<i>113</i>
<i>8-mavzu: AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR HUKM-RONLIGI DAVRIDA O'ZBEK DAVLAT-CHILIGINING YUKSALISHI. IJTIMOIIY-SIYOSIIY, IQTISODIIY VA MADANIY HAYOT.....</i>	<i>137</i>
<i>9-mavzu. TURKISTON XONLIKLAR DAVRIDA. O'LKADA IJTIMOIIY-IQTISODIIY, SIYOSIIY AHVOL.....</i>	<i>156</i>
<i>10-mavzu. CHOR ROSSIIYASINING TURKISTONNI BOSIB OLIISHI. CHORIZM ISTIBDODIGA QARSHI TURKISTON XALQLARINING MILLIIY - OZODLIK KURASHLARI. O'LKADA JADIDCHILIK HARAKATI... </i>	<i>178</i>
<i>11-mavzu. TURKISTONDA SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI. SOVETLARGA QARSHI MILLIIY ISTIQLOLCHILIK HARAKATI.....</i>	<i>203</i>

12-mavzu. SOVET HOKIMIYATINING O'ZBEKISTONDA YURITGAN SIYOSIY, IQTISODIY-IJTIMOIIY TADBIRLARI VA ULARNING MOHIYATI.....	225
13-mavzu. IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O'ZBEKISTONLIK LAR NING FASHIZM USTIDAN QOZONILGAN G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASI.....	250
14-mavzu. URUSHDAN KEYINGI YILLARDA O'ZBEKISTONNING IQTISODIY VA MADANIY HAYOTI. IQTISODIY VA MA'NAVIY QARAMLIK OQIBATLARI.....	266
15-mavzu. O'ZBEKISTONNING DAVLAT MUSTAQILLIGINI QO'LGA KIRITISHI VA UNING TARIXIY AHAMIYATI. RESPUBLIKADA HUQUQIY-DEMOKRATIK DAVLAT VA FUQAROLIK JAMIYATI ASOSLARINING BARPO ETILISHI.....	283
16-mavzu. MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONNING IQTISODIY, MA'NAVIY VA MADANIY TARAQQIYOTI. O'ZBEKISTON VA JAHON HAMJAMIYATI.....	303

**NAIM OBLOMURODOV, ABROR HAZRATQULOV,
FAYZULLA TOLIPOV, NURILLO TURSUNOV**

O'ZBEKISTON TARIXI

Toshkent – «Fan va texnologiya» – 2011

Muharrir:	M.Hayitova
Tex muharrir:	A.Moydinov
Musavvir:	H.G'ulomov
Musahhiha:	F.Ismoilova
Sahifalovchi:	Sh.Mirqosimova

**Nashr lits. AIN₂149, 14.08.09. Bosishga ruxsat etildi: 25.07.2011.
Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Timez Uz» garniturası. Ofset bosma usulida
bosildi. Shartli bosma tabog'i 21,75. Nashriyot bosma tabog'i 22,0.
Tiraji 1200. Buyurtma № 106.**

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi»da chop etildi.
100066, Toshkent sh., Olmazor ko'chasi, 171-yu.**

Oblomurodov Naim Xalimovich-tarix fanlari doktori. 1952-yil Samarqand viloyati, Urgut tumani Quyi qishlog'ida tug'ilgan. Nizomiy nomidagi TDPU tarix fakultetini tamomlagan. 1981-yil nomzodlik, 1994-yilda doktorlik dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli yozgan. 4 ta monografiya, 13 ta o'quv va o'quv-uslubiy qo'llanmalar hamda o'zbek xalqi va uning davlatchilik tarixi, soliqlar tarixi, ta'lim tizimida yangi pedagogik texnologiyalarga bag'ishlangan 100 ga yaqin ilmiy maqolalar muallifi. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi Soliq akademiyasi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha" birinchi prorektor lavozimida faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Abror Xazratqulov – Jizzax viloyati, Jizzax tumanida tavallud topgan. Toshkent davlat pedagogika universitetining tarix fakultetini tugatgan. Tarix fanlari doktori, Toshkent viloyat davlat pedagogika institutining rektori. O'zbekiston tarixi fani uchun darsliklarni yaratish hamda ma'ruza matnlari, o'quv, o'quv-uslubiy qo'llanmalarni tayyorlash va nashr etishda hammuallif va mas'ul muharrir sifatida faol ishtirok etib kelmoqda. O'zbekiston va jahon tarixini o'rganish bo'yicha bir qator ilmiy va ilmiy-ommabop risolalarni nashr etishda qatnashgan.

Tolipov Fayzulla Saidovich-tarix fanlari nomzodi. 1971-yil 19-yanvarda Jizzax viloyati, Forish tumani Garasha qishlog'ida tug'ilgan.

Nizomiy nomidagi TDPU tarix fakultetini tamomlagan, so'ngra O'ZRFA Tarix institutida aspiranturada tahsil olgan. 2006-yil nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli yozgan. Qator monografiya, o'quv qo'llanmalar, qo'llanmalar, o'zbek xalqi va uning davlatchilik tarixi, soliqlar tarixi hamda an'anaviy qo'ni-qarshinichilik (mahalla) masalalariga oid 30 ga yaqin ilmiy maqolalar muallifi. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi Soliq akademiyasi "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasida dotsenti.

Tursunov Nurillo Narzullayevich-tarix fanlari nomzodi. 1976-yilda Surxondaryo viloyati, Qiziriq tumanida tug'ilgan. 1993-1998-yillar Termiz Davlat universiteti tarix fakultetida tahsil olgan. 2007-yilda tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olgan, 20 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi. Hozirgi kunda Toshkent avtomobil yo'llar institutida dotsent lavozimida faoliyat ko'rsatmoqda.

ISBN 978-9943-10-514-0

9 789943 105140